AUTHOR:
MULLER, SAMUEL

TITLE:
SCHETSEN UIT DE MIDDELEEUWEN . . .

PLACE:
AMSTERDAM

DATE:
1914

Master Negative #

92-80728-A

COLUMBIA UNIVERSITY LIBRARIES
PRESERVATION DEPARTMENT

BIBLIOGRAPHIC MICROFORM TARGET

Original Material as Filmed - Existing Bibliographic Record

949.2
M916

Muller, Samuel, 1848-1922.
Schetsen uit de middeleeuwen, door Dr. Mr. S. Muller Fz. Nieuwe bundel. Amsterdam, Looy, 1914.
462 p. 23 cm.
82339

Contents.--Een huishouden zonder geld.--De lotgevallen van een middeleeuwsch kerspel.--De elect Jan van Nassau.--Eene bisschoppelijke hofhouding.--Middeleeuwsche liefdadigheid.--De Lievendalers.--Onze kerkelijke toestanden in de tweede helft der zestiende eeuw.--De wording van de eenheid der moderne steden.--De Utrechtsche kapittelen en de hervorming.--Fin de siècle.

Restrictions on Use:

TECHNICAL MICROFORM DATA

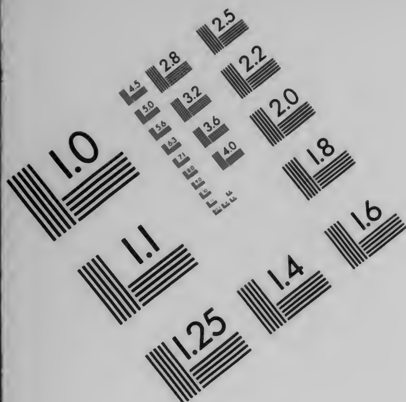
FILM SIZE: 35mm REDUCTION RATIO: 11x
IMAGE PLACEMENT: IA IIA IB IIB
DATE FILMED: 9/18 INITIALS B.G.
FILMED BY: RESEARCH PUBLICATIONS, INC WOODBRIDGE, CT

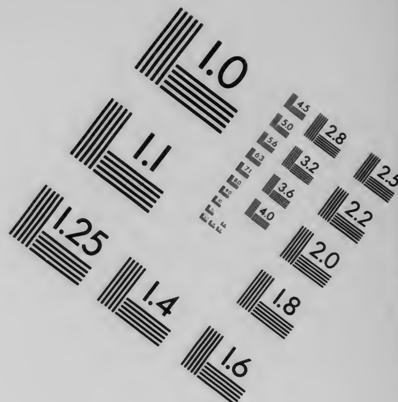

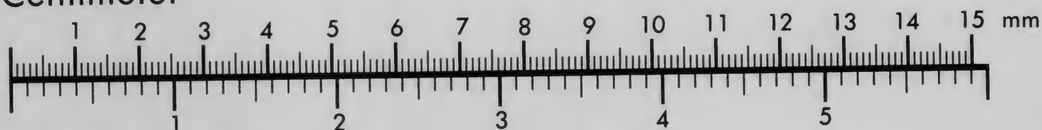
AIIM

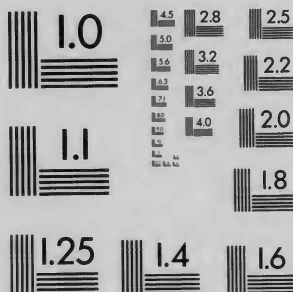
Association for Information and Image Management

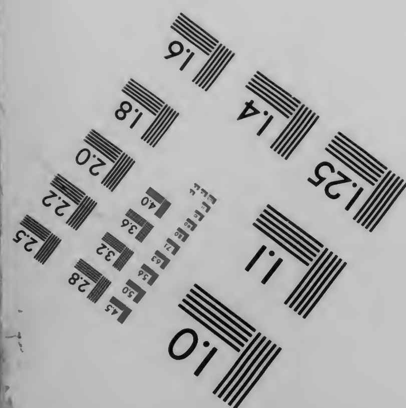
1100 Wayne Avenue, Suite 1100
Silver Spring, Maryland 20910
301/587-8202

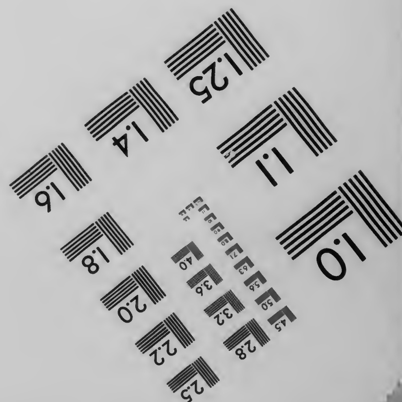

MANUFACTURED TO AIIM STANDARDS
BY APPLIED IMAGE, INC.

MULLER
SCHETSEN
MIDDELEEUWEN

SIGILLVM COLLEGII COLVMBIAE NOVI EBORACI
IN LVMINE TVO VIDEBIMVS LVMEN

SCHETSEN UIT DE MIDDELEEUWEN.

SCHETSEN

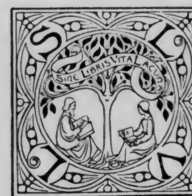
UIT DE

MIDDELEEUWEN

DOOR

DR. MR. S. MULLER FZ.

NIEUWE BUNDEL.

AMSTERDAM — S. L. VAN LOOY.
1914.

Deze tweede bundel heeft zich, na den eersten, vrij wat jaren laten wachten; maar eindelijk verschijnt hij dan toch. De stukken op zichzelf zijn, naar mijne bescheidene meening, wat rijper dan die der eerste serie, althans niet minder dan deze. Maar de geheele serie is dat wèl, in zooverre zij minder eenheid van karakter vertoont. Ter aanvulling van de collectie heb ik namelijk ook gedeelten van vroegere opstellen, die een meer zuiver wetenschappelijk karakter droegen dan de andere, omgewerkt en ze met deze in den bundel opgenomen; zij schenen mij het daarin geschetste beeld van de middeleeuwsche toestanden op wenschelijke wijze aan te vullen en af te ronden. Maar dit is mij ten slotte toch niet geheel gelukt; wel is de inhoud van den bundel aldus veelzijdiger geworden, maar ik ben er niet voldoende in geslaagd het afwijkende karakter van sommige dezer opstellen door omwerking geheel te wijzigen. Toen ik het geheele werk in de drukproeven herlas, hinderde mij dus de ongelijkheid van toon dezer opstellen. Maar het was toen te laat, om ze terug te nemen; ik verzoek dus den lezer, die dezen bundel alleen leest voor tijdverdrijf, de nummers II, VIII en IX maar te willen overslaan.

S. M.

EEN HUISHOUDEN ZONDER GELD.

Ik voer u terug tot de eerste jaren der dertiende eeuw, naar die straat in Utrecht, die thans nog, als de eerst-bestrate, den naam Steenweg draagt. In het begin der dertiende eeuw was zij dat nog niet; maar haar naam klonk daarom niet minder aanmatigend: zij heette toen Stadsstraat (Platea civitatis). En terecht, want hier concentreerde zich tusschen parochiekerk, rechthuis en raadhuis het leven der stad, die onder de muren van den burg Trecht ontstaan was en die destijds nog niet haren uitgebreiden handel door het verzanden van den Krommen Rijn had zien verloopen.

Indien het u hier te druk en te woelig is, dan verzoek ik u rechtsom te slaan; weinige schreden verder ziet gij dan de muren van den burg verrijzen. Volg mij over de houten met huisjes bebouwde brug, de straat door tusschen het Bisschopshof en de overblijfselen van het Keizerpaleis, en gij ziet op het tegenwoordige Domplein een geheel ander tafereel voor u. Daar verrijst de Dom, niet de tegenwoordige, maar een eenvoudiger, meer achterwaarts gelegen gebouw in romaanschen stijl met twee torens. En rechts daarvan ziet gij nog Willebrords ouden Dom, die zich als Oudmunster naast hare opvolgster heeft weten te handhaven.

Het is doodstil op het uitgestrekte plein: een enkele kerkganger spoedt zich huiswaarts, maar overigens ontdekt uw oog geene levende ziel. Is het plein dan onbewoond? Toch niet. Vrouwen zult gij hier niet aantreffen; maar er wonen hier twee gezelschappen of kapittels, elk van veertig mannen. Gij vindt ze in de twee groote gebouwen, die ge

bij de kerken ziet, en in de enkele huisjes ten noorden van den Dom en ten zuiden van den Oudmunster. In de twee grootsten daarvan houden de hoofden der kapittels, die den naam van proosten dragen, verblijf en voeren hunne afzonderlijke huishoudingen.

Ik wil u van het leven dezer heeren, die kanunniken heeten, een en ander verhalen. Ik kan dat alleen doen van de heeren van den Dom, die mij daartoe in staat gesteld hebben door het aanteekenen van allerlei bijzonderheden voor in den ordinarius hunner kerk. Te zamen geven ons die een duidelijk beeld van de levenswijze der heeren en van het zonder twijfel geheel gelijksoortige bestaan hunner broeders aan den Oudmunster. Ter aanvulling van de schets dienen mij iets jongere aanteekeningen uit de abdij te Deutz, uit de beroemde vrouwen-abdij te Essen aan de Ruhr en uit de niet minder bekende abdij van St. Truyen bij Luik, die geheel gelijksoortige toestanden beschrijven [1]).

Wanneer ik u mededeel, dat de heeren van den Dom uitgestrekte landerijen bezaten in het Nedersticht en in Gelderland, dan zult gij, negentiende-eeuwers, waarschijnlijk van meening zijn, dat de Domproost, die voor het levensonderhoud van het gezelschap te zorgen had, eene uiterst gemakkelijke taak had. Immers hij kon eenvoudig de landerijen verhuren en zich met de pachtpenningen op de welvoorziene Utrechtsche markt, die op weinige schreden afstands gelegen was, van het noodige voorzien. Doch wie zoo oordeelt, houdt geene rekening met de tijdsomstandigheden. Het moet onwaarschijnlijk heeten, dat de Nederlandsche boeren van het begin der dertiende eeuw over het algemeen in het bezit waren van geld, en het zou dus den proost niet gemakkelijk gevallen zijn, genoeg pachters te vinden, die in staat waren hem de noodige penningen op

[1]) Het stuk over de abdij te Deutz d.d. 1155/65, van denzelfden aard als dat van onzen Dom doch uitvoeriger, is gedrukt bij: Lacomblet, Arch. f. d. Gesch. d. Niederrheins. V p. 270, 278. De aanteekeningen uit het Liber catenatus der Essensche abdij zijn door F. Arens gedrukt in de Beiträge z. Gesch. v. Essen, XXVIII p. 227. Vgl. voor St. Truyen: Le livre de l'abbé Guill. de Ryckel, uitg. d. H. Pirenne.

te brengen. En bovendien, al zou de proost te Utrecht denkelijk wel eenen slager gevonden hebben, het is minder zeker, dat hij daar ook bakkers en brouwers zou hebben aangetroffen, aangezien het nog in veel latere jaren de vaste gewoonte was, dat ieder zijn eigen brood bakte en zijn eigen bier brouwde. Zien wij dus, hoe de proost zich in deze moeielijkheid heeft weten te helpen.

Onder de boven aangeduide aanteekeningen in den ordinarius van den Dom trekt er éene onze bijzondere aandacht, omdat zij geheel verschilt van de andere, die bijna allen betrekking hebben op de uitdeeling van eetwaren. Zij luidt vertaald aldus: „In het bisdom Utrecht deelen zij, die de inkomsten van monniken en wereldlijke kanunniken beheeren, hun somtijds graan of verschillende dieren uit, somtijds ook geld of zilver." En dan volgt eene uitvoerige uiteenzetting van de wijze, waarop in de bisschoppelijke munt van Utrecht geld wordt geslagen, en van de zilverwaarde van het geld, zoowel hier als in de andere muntplaatsen van het bisdom, in Groningen en Friesland. Het slot vormt de aanwijzing, dat de kanunniken, die schade lijden door het aannemen van slecht geld, de muntgezellen kunnen aanklagen bij den bisschop, die de overtreders dan straffen zal.

De plaats heeft ontegenzeggelijk uitnemend belang voor de kennis van het muntwezen der dertiende eeuw. Maar hare opneming in dit verband schijnt zonderling: wie uwer toch zal er aan denken, wanneer hij een staat maakt van zijne jaarlijksche inkomsten, daaraan toe te voegen eene opmerking over de zilverwaarde van den rijksdaalder? Ook begrijpen wij volkomen, dat, naar gelang de ordesregelen der gestichten verschilden en naar gelang die gestichten al of niet vermogend waren, een abt of een proost bij de dagelijksche uitdeelingen aan zijne ondergeschikten meer of minder ergernis kan hebben gegeven aan een vegetariaan. Maar wij begrijpen *niet*, hoe zulk een dignitaris kan geaarzeld hebben tusschen de uitdeeling van brood en vleesch eenerzijds en van geld of zilver

anderzijds. Hier staan blijkbaar twee wijzen van handelen tegenover elkander, die elkander schijnen uit te sluiten. Door de eene toch stelt men den bedeelde onmiddellijk in staat zich te voeden; de andere onderstelt, dat hij zich zelf voedsel zal verschaffen. Maar er is meer reden tot verwondering: zelfs ons, die toch met de uitdeeling van geld gemakkelijk tevreden zouden geweest zijn, herinnert de uitdeeling van eene hoeveelheid zilver op bedenkelijke wijze aan den vader, die zijnen kinderen steenen voor brood gaf. Uitreiking van zilver schijnt ons in alle omstandigheden onpraktisch, allermeest in eene eeuw, toen het verkeer nog weinig ontwikkeld was.

Waarlijk, wij hebben moeite ons in deze toestanden in te denken. Blijkbaar was het standpunt van den steller der aanteekening een geheel ander dan het onze. Hij gevoelde het onderscheid niet. Voor hem was eene munt nog werkelijk een stukje zilver, waarvan het gehalte en de hoeveelheid werd gewaarborgd door den daarop geplaatsten beeldenaar; voor ons daarentegen vertegenwoordigt een rijksdaalder niet meer eene bepaalde hoeveelheid zilver, maar (ik erken, zéer ten onrechte) eene waarde van 250 centen, die wij op goed geloof aannemen.

Blijkbaar verkeerde men dus in het begin der dertiende eeuw in de goede stad Utrecht in een overgangstoestand. De samenwoning der kanunniken was reeds gedeeltelijk opgelost: sommigen woonden nog bijeen in een gemeenschappelijk gebouw, zooals hun regel vorderde; anderen hadden, evenals de proost, zich reeds afzonderlijke woningen daarbij gebouwd. De algemeene toestanden begonnen dergelijke verwildering mogelijk te maken. Immers twee economische systemen stonden in het Domkapittel naast elkander. De betaling met voorwerpen in natura, alleen bij samenwoning uitvoerbaar, was nog de gewone; daarnaast kende men echter eene andere, die afzonderlijk wonen mogelijk maakte: de betaling met het ruilmiddel. Maar dit ruilmiddel was nog zeer onvolkomen bekend, of men was er althans zeer weinig mede ver-

trouwd. Men behoefde eene nauwkeurige opgave van zijne waarde en zijne beteekenis. En men was ieder oogenblik geneigd te vreezen, dat men zich door de aanneming daarvan compromitteerde, — geneigd ook zich te beklagen bij den muntheer over de schade, die de behandeling van het vreemde goed had veroorzaakt.

Deze opmerkingen mogen strekken, om ons het standpunt der Utrechtsche kanunniken in het jaar 1220 [1]) te verduidelijken [2]). Zien wij thans, hoe zij, wier leven hen nog zoo weinig met het geld en zijne waarde had bekend gemaakt, toch in staat bleken, zich van de gemakken en lekkernijen te voorzien, die de dertiende eeuw den stadbewoner aanbood.

Het beheer van een goederencomplex in de vroege middeleeuwen concentreerde zich steeds in een hof of zadelhof. Daar resideerde de hofmeier (villicus), het hoofd van de geheele administratie; daar was ook het middelpunt van het beheer der landerijen, die tot den hof behoorden. Die landerijen werden bebouwd door het personeel van den zadelhof zelf, maar toch slechts voor een klein gedeelte. Immers, aan den hof was ook verbonden een groot aantal heel- en half-hoorigen, wier arbeid (althans die van de hoorigen) oorspronkelijk geheel ter beschikking van den hofmeier stond, en die langzamerhand door het leven in dezelfde omstandigheden, vooral ook door de gezamenlijke onderwerping aan de rechtspraak van den hofmeier, allengs samensmolten tot éénzelfden stand, die der zoogenaamde hofhoorigen. Zij hadden meestal hoeven van den hof in bezit tegen betaling van eene vaste uitkeering; op de dagen, dat zij niet gerequireerd werden voor het werken op den zadelhof, konden zij zich vrijelijk wijden aan de bebouwing

[1]) Ik stel dit bezoek op ongeveer 1220 om redenen, die hier niet gevoegelijk kunnen worden uiteengezet. De ontbinding van het gemeenschappelijke leven moet reeds zeer spoedig daarna, vóór 1243, hebben plaats gehad; want toen schonk de Domproost de begeving van vier ambten in keuken en kelder aan het kapittel, om ze aan priesters op te dragen.

[2]) Zie eene korte beschrijving van het leven bij de Londensche kathedraal van St. Paulus bij: Ashley, Engl. Wirtschaftsgeschichte. I p. 40/1.

dier hoeven ten eigen bate. Op deze hofhoorigen nu rustte de verplichting, om op last van den hofmeier te helpen bij het bebouwen van de landerijen van den zadelhof; daarentegen hadden zij het voorrecht om in de bosschen van den hof hout te halen en hunne varkens te voeden. Vooral door deze verplichte diensten nu werd de geheele administratie gaande gehouden. Want hun werk betrof, althans oorspronkelijk, de bebouwing der gronden. De hofhoorigen moesten (zooals in de Deutzer abdij) het land bemesten en ploegen, de veldvruchten oogsten en het hooi binnenhalen; zij moesten het huis van den zadelhof onderhouden, den hof omgeven met eene gracht, en er schuren bouwen en molens. Maar zij hielpen niet alleen bij de productie, zij verwerkten ook de verkregen producten, voor zoover dit noodig was voor de behoeften van den hof. Zij dorschten en maalden, zij bakten en brouwden, soms ook sponnen en weefden zij, ja pottenbakkerij en andere eenvoudige handwerken werden door hen beoefend; hun heer bevorderde soms deze industrie door hun de was te schenken, die hen bij dezen arbeid des avonds moest voorlichten. Eerst langzamerhand, naarmate de steden opkwamen en het handwerk zich daar ontwikkelde, vervielen deze werkzaamheden der hoorigen op het platte land, nutteloos geworden nu men hunne produkten beter kon krijgen in de stad.

Zoo was de primitieve inrichting van het beheer van een hof. Maar allengs verslapten deze voor die tijden doelmatige inrichtingen. Door langdurige gewoonte verkregen de verschillende personen zekere aanspraken op de werkzaamheden, die zij zoolang verricht hadden. De hofmeiers beweerden recht te hebben op hun ambt; allengs begonnen zij de heeren der hoven af te schepen met een vast gedeelte van den oogst, — een gedeelte, dat oorspronkelijk zeker min of meer overeenkwam met de gewone jaarlijksche opbrengst van den hof, maar dat nu voortaan onveranderd zou blijven, ook wanneer die opbrengst door betere cultuur der gronden vermeerderde, ja verdubbelde. De heer kon daartegen weinig doen; want de hofmeiers achtten zich

onafzetbaar, en naarmate zij dikwijls groote heeren en machtige grondbezitters werden, viel het vooral den geestelijken gestichten gemakkelijker, hunne beweringen voor onrechtmatig te verklaren dan om aan die ontkenning kracht bij te zetten. De hoorigen speelden op hunne beurt hetzelfde spel tegenover de hofmeiers. Zij verkregen allengs een erfelijk recht op hunne hoeven, die van de vaders op de zoons werden overgedragen. Ook hunne verplichtingen namen allengs zekere vaste vormen aan: zij weigerden langer op den zadelhof te werken dan een bepaald aantal dagen in het jaar. En naarmate zij zich op hunne hoeven vrijelijk bewegen konden en van hunne exploitatie daarvan iets overlegden, kochten zij allengs hunne verplichtingen tegenover den zadelhof af en werd de band, die hen daaraan verbond, geheel verbroken. De hofmeier moest dan zelf wel arbeiders in dienst nemen, wilde hij de gronden van den hof niet woest laten liggen.

Doch hoezeer ook ontaard, het systeem werd in de middeleeuwen het ideaal van landbeheer geoordeeld: wij hooren een schrijver uit de Essensche abdij klagen, dat zekere perceelen landerijen vroeger een hof hebben gevormd, maar thans te kwader ure uit elkander gevallen zijn. Maar onze Domproost was niet ongelukkig in zijn beheer; de hofmeiers werden door hem nog met advies der Domheeren aangesteld en konden, als zij niet aan hunne verplichtingen voldeden, op klacht van den proost door den bisschop geexcommuniceerd worden en zoodoende hun ambt verliezen.

De Domproost bezat minstens acht hoven: te Doorn, Amerongen en Cothen in het Sticht, te Angeren, Afferden en Wadenoyen in de Betuwe en te Heze en Loon in het graafschap Zutphen. Op de in die plaatsen gelegen zadelhoven werd natuurlijk jaarlijks de opbrengst van de bebouwing der landerijen opgelegd; de hoorigen brachten daar ook de landbouwproducten, tot wier uitkeering zij wegens het bezit hunner hoeven verplicht waren. Over deze aanzienlijke voorraden hadden de hofmeiers de beschikking; maar zij waren daarentegen, gewis volgens

eene overoude gewoonte, verplicht, om gedurende eene maand of eene halve maand van elk jaar de voeding der heeren van den Dom op zich te nemen.

Niemand meene, dat zekere eigenzinnigheid der proosten hen aanvoer van levensmiddelen heel uit het Zutphensche deed verkiezen boven aankoop daarvan op de Utrechtsche weekmarkt. De regeling was noch doelmatig, noch gemakkelijk, en zij was allerminst goedkoop; maar zij was meer dan dit alles: zij was (althans in de oude tijden) noodzakelijk. Wanneer wij de Duitsche keizers met hunne hofhouding in de middeleeuwen een zwervend leven zien leiden en van paleis tot paleis trekken, dan hebben wij de verklaring van dit verschijnsel niet te zoeken in zekere onbedwingbare onrust in het gestel der middeleeuwsche vorsten. Hen lokten de groote hoeveelheden levensmiddelen, die jaarlijks in de hoven der koninklijke domeinen werden opgestapeld. En zoodra het talrijke gevolg den aanwezigen proviand had verteerd, trok men verder, *moest* men verder trekken eldersheen, waar weder levensonderhoud te vinden was. Immers zoolang het plaatselijke marktverkeer nog weinig ontwikkeld was, moest het proviandeeren van een talrijk gezelschap op éene bepaalde plaats bij den gebrekkigen toestand der verkeersmiddelen op den duur uiterst bezwaarlijk heeten. En de vorsten schikten zich gemakkelijk in zulk een reizend leven, sedert op vele koningshoven paleizen waren verrezen. Maar onze kanunniken, door hun ordesregel aan het verblijf bij hunne kathedraal gebonden, konden zich niet telkens naar hunne hoven verplaatsen. Hoe kostbaar het vervoer van de producten uit de afgelegene streken naar Utrecht dan ook was, zij *moesten* wel daartoe overgaan, op straffe van die producten soms nutteloos te zien bederven en zelven gebrek te lijden.

Zoo werd dus aan elken hofmeier op de rij af de last opgelegd te zorgen, dat op den eersten der maand de noodige proviand voor de heeren te Utrecht aanwezig was. Het jaar begon met 1 October, wanneer de oogst binnen was en dus, zooals het heet, „de dienst der nieuwe veldvruchten begon." Met dezen datum begint dan ook de ordinarius, die den kerkdienst van den Dom regelde, evenals aan de kathedraal te Luik (waar het warmer was en dus de oogst iets vroeger afgeloopen kon zijn) de regeling van den kerkdienst met 1 September aanving [1]. Het is wel bekend, dat Remigii en Victoris (1 en 10 October) ten onzent zeer bekende termijnen zijn voor het betalen van renten en dat daarom de rekeningen niet alleen van den Dom, maar ook van tal van andere lichamen met die dagen beginnen. Dat deze termijnen samenhingen met het afloopen van den oogst, als het geld in kas was gekomen, is duidelijk. Zeer merkwaardig schijnt het mij evenwel, dat in eene nòg vroegere periode, toen er van geld nog weinig sprake was en toen de kunst om zich van het noodige voedsel te voorzien nog zooveel moeielijker was dan thans, ook het kerkelijke leven zelf, dat het Paaschfeest als den aanvang van het jaar in eere hield, zóózeer onder den invloed der landelijke huishouding stond, dat de kathedraal zelfs haren kerkdienst met den 1sten October deed beginnen.

Doch keeren wij tot onze hoven terug. De hof te Doorn, blijkbaar de belangrijkste, opende de rij en zorgde, dat op den 1sten October en den 1sten April de noodige voorraad voor eene maand te Utrecht voorhanden was. De hof te Loon moest 1 November het noodige zenden. De hof te Amerongen zorgde voor December en Juni. En zoo ging het geregeld voort, totdat de hof te Afferden op 1 September de rij sloot.

De regeling was geene speciaal Utrechtsche instelling. In de abdijen te Deutz en te Essen vinden wij geheel hetzelfde; alleen verwisselde men te Essen, waar voor het veel uitgebreidere gezin ook veel meer noodig was en waar men gelukkig ook veel meer grondbezit had, de diensten wekelijks. Ook daar had men echter, evenals te Utrecht, heele en halve hoven, zoodat somtijds twee kleine hoven te zamen voor eene week (te Utrecht voor eene maand) moesten zorgen.

[1]) Ook te Deventer begon het administratieve jaar van het kapittel (in het neerologium) met 1 September. (Dumbar, Kerkel. Deventer. I p. 256.)

Het bedrag, dat de dienende meier (villicus procurator) te Utrecht moest afleveren, was natuurlijk nauwkeurig bepaald en voor alle maanden gelijk [1]. En zoo kunnen wij ons dus voorstellen, dat op den laatsten September op den hof te Doorn eene lange rij wagens gereed stond, om naar den Dom over te brengen 65 mudden tarwemeel, 1800 roggebrooden en 82 mouder mout (samengesteld in vooruit bepaalde verhouding uit $^2/_3$ gerst en $^1/_3$ haver), 135 kazen, 2 loop zout, 30 kippen en 15 ganzen. Een schaapherder volgde met 60 jonge schapen (*vorschingen* noemde men ze) of, als het seizoen het meebracht, 30 jonge varkens; verder met 1 varken, 2 vette varkens (specswynen) en 2 biggen, die als bijzondere délicatesse voor de keuken van den proost bestemd waren. De meier, die zeker zelf den stoet wel zal vergezeld hebben, moest bovendien aan den proost overhandigen de in die dagen niet geheel onbelangrijke som van $7^1/_2$ Utrechtsche schellingen, wier bestemming ons later duidelijk zal worden [2].

Wij willen aannemen, dat de geheele stoet zonder ongevallen op het Domplein zal aankomen: het gevaar is ditmaal veel geringer dan andere maanden, wanneer de proviand b.v. van uit het Zutphensche komen moet. Wij moeten ons thans bezighouden met de personen, die bestemd waren de eetwaren te Utrecht in ontvangst te nemen.

De proost stelde met advies der Domheeren twaalf ambtenaren (ministri) aan, die zeker wel, evenals in de abdij van St. Truyen, den naam van *huisgenooten* zullen gedragen hebben. Het waren twee drosten, twee bakkers (de wittebroodsbakker en de roggebroodsbakker), twee schenkers (de schenker van den proosten-kelder en de bier-

[1] Te Deutz was zelfs de grootte der te leveren snoeken nauwkeurig bepaald.

[2] Elders maakte men het den hofmeiers gemakkelijker : de abt van Deutz bereisde eenmaal 's jaars met een gevolg van leenmannen en ambtenaars zijne hoven, om recht te spreken en tevens de verplichte leveranties te innen. Wij zien hem den Rijn afzakken op zijn door de hofhoorigen voortgetrokken schip en op de hoven logeeren, waar men hem van alles voorziet (behalve van den wijn en den kostbaren peper, die hij medebrengt); naar gelang hij verder reist, vult zich zijn schip met de varkens, die de hofhoorigen daarheen drijven, de kippen en de andere leveranties der hoven, terwijl de abt zelf te paard huiswaarts keert.

ambtenaar), een keukenmeester of opzichter van het vleesch en een timmerman, benevens twee bierdragers en twee kosters (bewakers van den munster en van den Domtoren) [1]. De bewaking van de gemeenschappelijke slaapzaal der heeren was opgedragen aan den jongste der Domheeren, die voor eene behoorlijke verlichting der zaal had te zorgen.

Wij kunnen dezen jeugdigen koster (dien de proost tege moet kwam door den afstand van de hem door eenige kerken verschuldigde was) en zijne beide collega's, die eerst onlangs tot dezen rang opgestegen zijn, laten rusten. Ook de timmerman, de latere architect van den Dom, laat ons op het oogenblik koel, daar de dienende hoven niet (zooals in de Essensche abdij) belast waren met de levering der noodige materialen voor den Dombouw. Maar de andere ambtenaren trekken onze bijzondere aandacht.

De toestanden waren aan onzen Dom blijkbaar betrekkelijk eenvoudig. De aanzienlijke abdis van Essen pronkte met vier zoogenaamde vorst-ambten: den kameraar, den maarschalk, den drost en den schenker, die wij aan alle vorstelijke hoven terugvinden en die, zooals het heet, waren „begudet vant sticht", d. i. in het bezit van groote, aan hun ambt verbonden dienstgoederen, — eene bijzonderheid, die sterk zal hebben medegewerkt om deze ambten te brengen in handen van aanzienlijke personon, die zich slechts bij hooge plechtigheden voor de leus een oogenblik met den dienst inlieten, maar dien overigens deden verrichten door personen van minderen rang met een vrij wat kleiner inkomen. Ook in de abdij van St. Truyen vinden wij deze vier ambtenaren genoemd aan het hoofd van de ministerialen of huisgenooten der abdij. Maar al was te Utrecht de zorg van den kameraar voor het meubilair en de staldienst van den maarschalk niet noodig, de positie der ambtenaren van den Domproost verschilde toch niet

[1] Bij het kapittel van St. Jan, veel jonger dan de Dom, kende men alleen een kosterklokkenluider, een bakker, die tevens brouwer was, en een slager, die tegelijk het opzicht had over de tafel.

principiëel van die in de beide genoemde abdijen. De beide drosten (dapiferi) voerden het bewind in de heeren-keuken (zooals deze inrichting heette, in tegenstelling met de proosten-keuken, die afzonderlijke inkomsten had), evenals de bakkers in de twee bakkerijen en de schenkers in de twee kelders; onder hen waren enkele ambtenaars werkzaam, die den weinig eervollen naam van *jongens* droegen. Allen waren dus ook hier hoofden van eene bepaalde tak van dienst, al waren ieders ambtsplichten niet zóó streng afgescheiden, dat wij ons moeten verbazen, den timmerman te zien belasten met het reinigen der pasteivormen of den bakkersjongen te hooren bevelen, in zijn vrijen tijd in de keuken te helpen.

Hoe werden nu al deze ambtenaars beloond? Een salaris in geld vinden wij slechts éénmaal vermeld, en wel in een geval dat wij dadelijk als eene nieuwigheid hooren aanduiden. Het gewone loon wordt uitgekeerd in eetwaren: de ambtenaars ontvangen dagelijks twee wittebrooden en drie stoopen bier en op feestdagen spek-pannekoeken (panes lardorum); sommigen krijgen een stuk kaas of de beenen van het vleesch uit de keuken, enkelen zelfs een stuk vleesch en op vastendagen visch. Ieder ontvangt bovendien tien schapenvachten 's jaars, blijkbaar om zich te kleeden. Den schaapherder van den hof wordt, als hij in de stad is, elken dag door den bakker een zemelenbrood en door den bierschenker een stoop bier uitgereikt. — Zoo gaat het ook elders: te Essen worden den bakker vijf brooden van zijn baksel, den molenaar 23 ponden rogge als maalloon gelaten; de keukenmeester ontvangt vleesch, brood, boter, bier, schaapsvellen en waskaarsen. Gewoonlijk wordt dus elke ambtenaar met zijn eigen product betaald. Doch niet altijd: te St. Truyen worden alle ambtenaars door de abdij gekleed, maar de kleermaker der abdij wordt (zeer praktisch!) geheel betaald in graan.

Natuurlijk zijn niet alle ambtenaars in rang gelijk: wij bemerken dit aan hunne bezoldigingen. Maar in die eenvoudige tijden, toen men wel betrekkelijk weinig kieskeurig

moest zijn in de keus van zijn eten, bracht de hoogere rang den ambtenaar geene betere qualiteit, maar eene grootere quantiteit eten. Men was dus blijkbaar van meening, dat de eetlust toenam naarmate men in rang steeg. Zonderling, niet waar? Doch wat wilt gij? Deze primitieve tijden gaven den heer geene gelegenheid, om aan zijne ambtenaars op andere wijze zijne tevredenheid te betuigen! Met dat al, eenigszins lachwekkend wordt het geval toch, wanneer wij overwegen, dat op tal van feestdagen den ambtenaars nog bovendien buitengewone uitdeelingen worden gedaan, zoodat hun b.v. op St. Maarten een extra-brood en eene extra-portie vleesch wordt toegelegd, terwijl de bevoorrechte timmerman zelfs boven zijn rantsoen $2^1/_2$ brooden en $2^1/_2$ porties vleesch ontvangt. Het treffendst is de regeling op den Zondag *Esto mihi*, wanneer den ambtenaars wordt uitgereikt het gewone middagvleesch, eene dubbele portie wittebrood, verder nog een wittebrood en een stuk vleesch, en eindelijk een zult, eene kip, een stuk zwoerd en twee pasteien, alles gekruid door vier stoopen wijn. Niet anders ging het in de Essensche abdij, waar één brood per dag toereikend werd geacht voor eene adellijke kanones, terwijl toch den bakker eenmaal *zeven* brooden op één dag werden uitgekeerd! Hij, die bedenkt dat dit alles vooral destijds moeielijk verhandelbaar was, voelt gewis zijn eerbied voor den eetlust der middeleeuwers stijgen. En men begrijpt zoodoende eenigszins, hoe de middeleeuwsche menschen, wier ruwe feestgelagen bekend en berucht zijn, tot zulke buitensporigheden gekomen zijn: de kanunniken, die aldus door hun ambt zelf op bepaalde dagen overladen werden met eene onverteerbare hoeveelheid spijs en drank, kunnen kwalijk iets anders gedaan hebben dan dezen overvloed als een voorwendsel gebruiken voor het aanrichten voor hunne vrienden van een diner, waarbij de tafel wel bijna moest bezwijken onder den last der overrijke prebendale lekkernijen.

Wanneer de Doornsche karavaan te Utrecht is aangekomen en de hofmeier de verschuldigde spijzen en dranken aan de ambtenaars heeft afgeleverd, beijveren zich allen

natuurlijk, die voor het gebruik te bereiden. Doch daarmede is hunne taak niet afgedaan: de toebereide eetwaren moeten verdeeld worden. De proost staat daar geheel buiten: hij leeft geheel op zich zelf in eene afzonderlijke woning met afzonderlijke huishouding, evenals te St. Truyen de abt en te Essen de abdis. Hem behoort het overschot van den proviand, die op zijne hoven voorhanden is, en wij mogen dus vertrouwen, dat hij zich daaruit van het noodige ruimschoots zal voorzien hebben. Uit den aard der zaak vernemen wij daarover van de kanunniken echter niets dan alleen terloops, dat de helft van het maandelijks geleverde zout voor de proosten-keuken bestemd is (hetgeen op eene omvangrijke administratie wijst) en verder dat enkele lekkernijen, zooals de twee reeds vermelde maandelijks gezonden biggetjes en twee keurige Engelsche kazen, die uit Wille geleverd worden, aan hem worden afgegeven. Wij houden ons dan ook niet verder bezig met het onderhoud van den proost, maar alleen met dat van zijne veertig ondergeschikten.

Onder hen zijn tien jongeren (pueri), die nog op de kapittelschool gaan en wier porties daarom (niet zeer menschkundig) *kleiner* zijn dan die van hunne dertig oudere medebroeders. Elke heer (dominus) ontvangt dagelijks twee wittebrooden, een roggebrood, drie stoopen bier, twee stoopen wijn en viermaal 's weeks 2½ porties vleesch. De knapen (pueri) ontvangen een wittebrood minder en slechts twee porties vleesch, geen wijn. Dit is de vaste dagelijksche regel [1]), wij zullen echter zien, dat er bij verschillende gelegenheden nog vrij wat bijkomt. Vooraf echter eenige bijzonderheden over het eten zelf, allereerst over het brood.

Roggebrood is blijkbaar de gewone, algemeene spijs: te Essen heet de werkzaamheid van den roggebroodsbakker het eigenlijke „bac-ampt", terwijl zijn ambtgenoot meer bijzonder als „weitenbecker" van hem onderscheiden wordt. Het is bepaaldelijk onvervalscht roggebrood, dat

[1]) Ook te Deutz waren de dagelijksche rantsoenen („prebenden") nauwkeurig bepaald.

als „zwart brood" van het „witte" tarwebrood onderscheiden wordt. De hofmeier van Doorn geeft de rogge aan zijne hoorigen (litones), die ze malen en bakken en vóór 1 October de brooden naar de klooster-magazijnen voeren, die tot 1 November toe strekken moeten. Reizigers in Noorwegen weten ons tegenwoordig te verhalen van het wonderbaarlijk oudbakken brood, dat hun daar op het land geregeld wordt voorgezet; onze Domheeren moesten zich eeuwenlang met even droge en harde broodjes tevreden stellen. Droog en hard waren ze stellig: de coutumes van het koopmansgild van St. Omer uit het laatst der elfde eeuw voorzien dan ook het geval, dat een der broeders op den gildemaaltijd den ander wondt hetzij met de vuist, hetzij met een brood of een steen: of men iemand met een steen wierp of met een broodje, het gevolg was even noodlottig! In die eenvoudige tijden moest men zich weten te behelpen: men heeft dan geene „andere wapenen" bij de hand, zegt het artikel vergoelijkend. In de dertiende eeuw blijken de Utrechtsche Domheeren echter toch tegen hunne oudbakken broodjes gerebelleerd te hebben. Immers wij vernemen, dat eenigen tijd geleden met de meiers van sommige hoven de overeenkomst getroffen is, dat zij voortaan niet meer 1800 roggebrooden naar Utrecht zullen zenden, maar 45 mouders rogge, die in hoeveelheid met het bedongen roggebrood overeenkomen; de heeren zouden dan het roggemeel wel zelven te Utrecht laten bakken. Doch daartoe hadden zij natuurlijk een roggebroods-bakker noodig, en wij weten reeds, dat zij dan ook tot de aanstelling van zulk een dignitaris overgegaan zijn; als bijdrage in zijn loon hadden zij nu van de meiers, die van het bakken vrijgesteld werden, elk 7½ Utrechtsche schellingen weten te bedingen. Inderdaad blijken de meeste meiers het schadelijke contract aangegaan te hebben; maar die van Doorn en Amerongen hadden geweigerd en de Cothensche meier had het slechts voor de helft zijner leverantie aangenomen. Zoo was dus de nieuw aangestelde roggebroods-bakker van den Utrecht-

schen Dom zijnen tijd vooruit, in zooverre hij alleen onder al zijne ambtgenooten zijn loon grootendeels in geld ontving. En de heeren van den Dom profiteerden van de schikking nog op andere wijze: zij haastten zich, om in de maanden, dat zij het roggemeel ongebakken ontvingen, uit eigen vermogen nog wat daarbij te voegen, zoodat hun dagelijksch roggebroodje wat grooter werd.

Het moge u niet verwonderen, dat de maatregel door de Domheeren alleen op het roggebrood werd toegepast: voor het wittebrood was hij niet noodig. Want reeds van ouds blijkt het tarwemeel ongebakken naar Utrecht gevoerd te zijn: een klaar bewijs, dat men op het platteland, waar men zeker geen wittebrood at, de kunst om dit te bakken ook niet verstond.

Wij hebben den uit gerst en haver samengestelden mout met den overigen proviand naar Utrecht zien voeren: blijkbaar werd er dus aan den Dom gebrouwen, al wordt ons dit niet uitdrukkelijk gezegd. Trouwens het was zóó gewoon, dat het geene vermelding behoefde: te Essen, waar niet alle dagen gebakken werd, brouwde men toch dagelijks, en bijna ieder burger brouwde zelf. Wij zagen dan ook, dat de beheerder van den bierkelder van den Dom niet, als zijn ambtgenoot van den wijn, eenvoudig schenker heet, maar pronkt met den ietwat ridiculen titel van „bier-ambtenaar." Denkelijk was hij dus tevens brouwer en staat daarmede in verband de aanwezigheid der twee bierdragers, die wij in den wijnkelder missen. Maar onze zwierig betitelde bier-ambtenaar had met dat al blijkbaar geen reden om zich bijzonder op zijne kunst te verhoovaardigen. Hij bracht het niet verder dan tot de fabricatie van dun bier, en al trachtten de heeren zijn product te verbeteren door weder bij den geleverden mout uit eigen vermogen 200 mudden haver te voegen, „opdat het bier goed zou worden," het wilde niet gelukken. Goede raad was duur; maar gelukkig genoot de meier van den hof te Heze zekere reputatie in het bierbrouwen. Hem werd dus gelast, bij zijne leverantie voor de maand

Januari te voegen 18 kloosteramen dubbel bier, dat de Domheeren moest sterken in den vastentijd. Doch ook nu weder toonen zij zich bezorgd voor de goede zeden hunner jongere broeders: evenmin als de knapen dagelijks wijn kregen, ontvingen zij in de vasten dubbel bier; als troost legde men hun op verschillende feestdagen eene halve kaas toe, om het brood smakelijker te maken.

Wij gaan thans over tot de vleeschspijzen der Domheeren. Te Essen was de verdeeling der aangevoerde varkens en schapen tusschen de adellijke kanonessen, de kanunniken en de bedienden uiterst nauwkeurig geregeld. Zóo nauwkeurig, dat, als het geslachte dier verdeeld was, er niets hoegenaamd op de bank overbleef. Men at letterlijk alles: de milten en longen van de schapen, de lever, de maag en de hersens der varkens, ja zelfs de ingewanden, al was het zwijn als „vynnich" voor de consumtie afgekeurd; was er al te veel vet, dan diende dit tot verlichting der slaapzaal. Bij de verdeeling werd de rang van ieder persoon met de grootste zorg in acht genomen. Stipt hield men aan die regeling vast, zoozeer dat de hoogsten in rang blijkbaar de slachtoffers werden van de etiquette: immers de verdeeling begon bij den kop van het geslachte beest en eindigde bij de staart, zoodat de hoogste in rang werd begiftigd met een halven kop, die toch naar onzen smaak geenszins het smakelijkste gedeelte van het dier geacht wordt.

Aan den Utrechtschen Dom kon van zóó nauwkeurige verdeeling als te Essen geen sprake zijn; immers het vleesch werd in de heeren-keuken gereed gemaakt. Dit schijnt vreemd, omdat sommige heeren in afzonderlijke huizen woonden; maar het feit werd toch onwederlegbaar bewezen door de vermelding van warm vleesch en gebraden vleesch. De heeren tafelden dus blijkbaar nog te zamen [1]).

---

[1]) Eene oorkonde van 1139 van het kapittel van Oudmunster bewijst voor dien tijd duidelijk het bestaan eener gemeenschappelijke tafel. Daarentegen is het bestaan nog omstreeks 1220 eener gemeenschappelijke slaapzaal voor *alle* heeren van den Dom wegens het medegedeelde in den ordinarius onmogelijk.

Trouwens zij wilden elkander gewis op de vingers zien; althans zij hadden, naar het schijnt, wel eens geklaagd over onbillijke verdeeling der porties. Want een speciaal ambtenaar, de keukenmeester, was aangesteld met de instructie, dat hij zelf in de keuken zou gaan om toe te zien, dat de stukken vleesch van elken heer noch te groot, noch te klein genomen werden.

Allereerst dan werd aan elken kanunnik viermaal 's weeks het zoogenaamde prebendale vleesch voorgezet, blijkbaar (de naam zegt het ons) de portie, die oorspronkelijk aan elke prebende toekwam. Zij bestond uit een halven varkenskop of twee varkenstongen met de longen, twee achterpooten van het varken of twee schapenlevers, alles volgens goedvinden van den drost, die als keukenmeester dienst deed. Blijkbaar werd dit het beste gedeelte van het vleeschrantsoen geacht. Maar in den loop der tijden was er toch nog vrij wat bijgekomen, dat wel minder smakelijk was, maar grooter in hoeveelheid, namelijk eene halve portie gekookt vleesch, eene halve portie koud vleesch (meestal een zult) voor het avondmaal en eene halve portie gebraad. Het gebraad scheen weder schadelijk voor de gezondheid der jonge broeders, althans het werd hun niet uitgereikt.

Niemand kan betwijfelen, dat de Domheeren zoodoende alle reden hadden tot tevredenheid. Maar toch was dit nog niet alles: op Zon- en feestdagen en krachtens bijzondere stichtingen werd het rantsoen zéér belangrijk vergroot volgens de tabel in den ordinarius. Behalve het prebendaal vleesch konden de heeren somtijds zelfs tot vijf porties toe ontvangen, die dan bestonden uit gekookt vleesch, zwoerd, eene halve kip, eene pastei en een zult. En op ongeregelde tijden werd uit den afval van het vleesch (de „carnes pejores") nog eene lekkernij vervaardigd, die blijkbaar zeer gewaardeerd werd en die het Essensche register met komische deftigheid aanduidt als een „farcimen dictum windelwurst", — kort en goed: een worst.

Ik sprak alleen van varkens- en schapenvleesch. Toevallig

was dit niet: men zal opgemerkt hebben, dat ook in de karavaan, dien wij van Doorn naar Utrecht hebben zien trekken, alleen varkens en schapen aanwezig waren. Inderdaad voedden zich de Domheeren dan ook nagenoeg uitsluitend daarmede. Van 1 October tot 16 Mei aten zij onveranderlijk varkensvleesch, van 16 Mei tot 8 September even geregeld schapenvleesch. Dit stond muurvast, en jaar in jaar uit kwam in dit menu geenerlei verandering. Slechts éene uiterst korte pauze kwam in de eentonigheid verpoozing brengen: drie weken in het jaar, van 8 September tot 1 October, werd ossenvleesch opgedischt. En wel was men zich bewust, dat dit weinig voorkomende vleesch eene délicatesse was, waarmede zuinig moest worden omgegaan, want allernauwkeurigst stond beschreven, hoe in deze veranderde omstandigheden door de drosten moest gehandeld worden. Als prebendaal vleesch kreeg een Domheer dan twee levers, een knaap iets anders dat er toevallig was; voor het warme vleesch en het gebraad ontving men eene gewone portie vleesch en voor het avondmaal de ingewanden.

De reden van zoo groote zuinigheid met het ossenvleesch kan niet gelegen hebben in de betrekkelijke armoede van het Domkapittel, die het gebruik van het duurdere ossenvleesch verbood. Immers in de schatrijke Essensche abdij vinden wij nog in veel latere tijden volkomen dezelfde regeling. Van de week, waarin het feest der Elfduizend maagden (21 October) viel, tot aan de week van Hemelvaartsdag at men daar steeds varkensvleesch; van Hemelvaart tot Elfduizend maagden werd schapenvleesch uitgedeeld. Alleen op Allerheiligen werden twee ossen geslacht, die de aalmoezenier (officiatus elemosinarum) als iets bijzonders verdeelde, terwijl ook de bedienden daarvan een klein stukje kregen.

Vergis ik mij, of werpt deze bijzonderheid een verrassend licht op de bebouwing onzer landerijen in de dertiende eeuw? Het register van den Dom levert ons over dit punt geenerlei bijzonderheden; wellicht vinden wij hier voor

dit gemis althans eene kleine vergoeding. Schapen zijn gewoonlijk daar voorhanden, waar men heide aantreft. Vindt men eikenbosschen vermeld, dan verneemt men ook steeds van zwijnen, die daarin gedreven worden om de eikels op te eten. Alleen de aanwezigheid van koeien moet ons doen besluiten tot het voorhanden zijn ook van weilanden. Wat dunkt u? Wanneer wij in twee rijke gestichten, ver van elkander verwijderd en wier landerijen nòg verder uiteenlagen, alleen op den hof te Afferden, die met den dienst van de maand September belast was, eenig ossenvleesch vinden, bestaat er dan niet eenige aanleiding om aan te nemen, dat onze dertiende-eeuwsche voorvaderen den door hen ontgonnen grond bijna uitsluitend gebruikt zullen hebben als bouwland, terwijl daarnevens uitgestrekte terreinen bedekt waren met heide en bosch?

Wij zijn in de gelegenheid, om althans tot zekere hoogte eene proef op de som te maken. Wij kennen den inventaris van twee hoven der abdij van St. Truyen uit de tweede helft der dertiende eeuw: de eene bezat 98 schapen, 30 varkens, 1 koe en 4 kalveren, de andere 116 schapen, 30 varkens, 3 koeien, 1 stier en 6 kalveren. Wil men tegenwerpen, dat uit deze feiten niet met zekerheid tot de bebouwing van den grond mag geconcludeerd worden, dan wijs ik op het feit, dat bij een der Essensche hoven behoorden 48 morgens bouwland, 18 morgens weide en 6 morgens bosch, terwijl de abdij van St. Truyen in het geheel naast 563 bunders bouwland slechts 40 bunders weiland bezat. Het is waar, dat bij de steden toch reeds vroeg hare gemeene weiden behoorden. Maar wie zegt ons, dat niet de meer verfijnde smaak der stedelingen, die hoogere eischen stelden dan de bewoners van het platteland, in de buurt der steden veel vroeger dan elders den stoot kan gegeven hebben tot het aanmaken van weilanden op groote schaal?

Wij hebben thans in hoofdzaak de geheele karavaan van den hof te Doorn zijn weg zien vinden naar de krachtige magen der Utrechtsche Domheeren. In het voorbijgaan

hebben wij ook de kippen en de kazen reeds op de feestdagen aan de heeren en de knapen zien voorzetten. En ook het zout, waarvan wij de helft zagen verdwijnen in de keuken van den proost, vindt gemakkelijk zijn weg: $^1/_3$ van het overschietende gaat naar de heeren-keuken, $^2/_3$ naar de bakkerij. Maar wij herinneren ons, dat de hofmeier, voordat hij zich op weg begaf, $7^1/_2$ Utrechtsche schellingen (d. i. 90 penningen) in den zak heeft gestoken; deze eischen nog een oogenblik onze aandacht.

De negentig penningen worden door den proost in drie deelen verdeeld; twee daarvan zijn bestemd om hout te koopen voor de keuken en voor de bakkerij. Dit schijnt bevreemdend. Nog in veel latere jaren toch zien wij de Essensche hoven hout leveren voor de roggebroods-bakkerij en de hoorigen van den grootsten hof dienst doen bij het vervoeren van den houtvoorraad der verschillende hoven naar de abdijkeuken. Wij begrijpen niet, waarom te Utrecht eene andere regeling is ingevoerd.

Werkelijk moet er iets gehaperd hebben. Zooeven zeide ik u, dat bij de hoven van den Dom waarschijnlijk behalve het bouwland uitgestrekte heiden en bosschen zullen behoord hebben. Was dit geheel juist, dan zou, naar het mij voorkomt, de hofmeier van Doorn er de voorkeur aan gegeven hebben, zestig penningen minder in den zak te steken en de betaling dezer belasting, die voor hem eigenaardige moeielijkheden moet gehad hebben, te voorkomen door het beladen van een paar wagens met hout, dat hij door de hoorigen van zijn hof in zijne bosschen zonder bezwaar had kunnen laten kappen. Nu hij het niet deed, vrees ik daarin eene aanduiding te moeten zien, dat de ontbossching onzer heiden reeds in de dertiende eeuw bedenkelijke afmetingen had aangenomen [1]).

Ook de laatste dertig penningen, die nog in 's hofmeiers zak steken, geven mij aanleiding tot eene opmerking. Zij waren bestemd voor de aanschaffing van ketels en ander keuken-

[1]) Daarmede komt overeen, dat (zooals ik reeds boven zeide) de hoven van den Dom niet, zooals de Essensche, belast waren met de leverantie van materialen voor den Dombouw.

gerei. Geheel anders werd in deze behoefte voorzien te Essen. Ook daar behoefde men natuurlijk allerlei benoodigdheden voor de keuken. En inderdaad brachten dan ook enkele hoven geld op voor de aanschaffing daarvan. Maar de meesten zonden toch voorwerpen in natura: de een moest jaarlijks een kleinen ketel leveren, de ander een kuip; weder anderen zonden groote potten of schotels. Alleen de groote ketel en de bijl werden jaarlijks door de keukenmeesteres geschonken. Zoo kwam in die primitive tijden het keukengerei der vorstelijke abdij van Essen bijeen [1])!

Het was blijkbaar een overblijfsel uit oude tijden. Wij weten reeds, dat vroeger de hoven op het platteland centra geweest waren, niet alleen van landbouw maar tot zekere hoogte ook van industrie, — dat de laten van den hof allerlei voorwerpen, waaraan men dagelijks behoefte had, zelven vervaardigd hadden. De ontwikkeling van het marktverkeer en de opkomst der steden, waar de nijverheid zich krachtig ontwikkeld had, hadden deze plaatselijke industrieën grootendeels gedood: men kon zich nu immers beter van de noodige artikelen voorzien op de stedelijke markt, en ten slotte ook goedkooper dan door zelfstandige smederijen en pottebakkerijen te onderhouden op het land. Maar te Essen bleef men vastgeroest in de oude gewoonte; hoewel de hofmeiers zich gewis de verlangde voorwerpen thans grootendeels moesten aanschaffen in de stad, bleef de abdij zich krampachtig vastklemmen aan het oude gebruik; zij zag nog niet in, hoeveel praktischer het zijn zou, om de voorwerpen allen tegelijk op de bestemmingsplaats te doen inslaan door de personen zelven, die ze behoefden. Gedrongen voelen wij ons dan ook, den Utrechtschen Domheeren onze hulde te brengen, dat zij zooveel vroeger dan de vorstelijke abdis van Essen het geld, dat zij toch als ruilmiddel kenden, ook consequent wisten te gebruiken om de inrichting hunner huishouding te vereenvoudigen.

Thans is de geheele Doornsche karavaan besproken; het

[1]) Te Deutz werd een ketel en een schotel (patella) voor de abtskeuken eenmaal 's jaars geleverd door den hofmeier van Wele.

wordt tijd, dat wij melding maken van de eetwaren, die in den geleverden voorraad *niet* voorhanden waren. In de eerste plaats vinden wij er geene groenten. Maar ik geloof ook niet, dat onze Domheeren die in noemenswaardige hoeveelheid zullen gebruikt hebben. Het is waar, in latere jaren vinden wij te Essen een „gart-ampt", waarvan de bezitster verplicht was kool en moes te leveren voor de keuken der abdis, terwijl sommige hoven ook belast waren met de leverantie van erwten en boonen. En te St. Truyen is zelfs reeds in de tweede helft der dertiende eeuw sprake van een „ortolanus qui dat olera". Maar wanneer wij de bisschoppelijke rekeningen van Utrecht uit de veertiende eeuw raadplegen, dan blijken de ingekochte hoeveelheden groente steeds zóó uiterst klein, dat ze meer als toespijs bij het vleesch dan als voedsel schijnen gediend te hebben [1]).

Maar hetzelfde geldt niet van een artikel, dat de proost dagelijks noodig had bij zijne uitdeelingen aan de oudere Domheeren: den wijn. De aanschaffing van dit kostbare vocht leverde voor de grondbezitters der vroege middeleeuwen steeds een groot bezwaar. Zij hadden groote behoefte aan wijn; immers zij kenden slechts één anderen drank: bier, gewoonlijk dun bier [2]). Geen wonder dan ook, dat de rijke abdijen en kapittels er steeds op uit waren, goederen te verwerven aan Rijn en Moezel, van waar zij den wijn direct konden krijgen, dien zij nog bovendien niet konden ontberen bij het bedienen der mis; de hoven der abdij te Deutz waren speciaal belast met den dienst om het kostbare vocht naar de abdij te voeren, en de abt zond tijdens den wijnoogst boden, om het opzicht te houden over de verzending. Goedkoop waren deze wijnleveranties niet; in de rekeningen der abdij van St. Truyen vinden

[1]) Te Deutz worden de „legumina et holera" (vijfmaal 's weeks gekookt met vet, tweemaal zonder) uitdrukkelijk bij de prebendale maaltijden wel genoemd, maar geheel aan het einde en ter loops. Wel worden appelen, peren en andere vruchten vermeld.

[2]) Nu en dan wordt echter nog een andere drank vermeld: most. De ordinarius vermeldt enkele malen (b.v. op 31 October) eene uitdeeling van „stopi de musto," en ook in rekeningen van het begin der dertiende eeuw wordt „vinum novum" vermeld. Het blijkt niet, van waar men zich deze moeielijk te bewaren drank verschafte.

wij vermeld, dat in 1252 het vervoer van eene lading wijn van het goed Pommeren aan de Moezel naar de abdij eenmaal 224 pond kostte, terwijl de wijn toch slechts 200 pond waard was. Maar het was althans *zeker:* men kon zoodoende ook daar, waar het moeielijk was wijn op de markt te koopen, er bepaald op rekenen het onontbeerlijke artikel tijdig te zullen ontvangen. Ook onze Domheeren hadden zich dan ook het bezit van een goed weten te verzekeren, dat speciaal belast was met de leverantie van den wijn der heeren en dat daarom vrijgesteld was van den gewonen dienst der overige hoven van den proost. Maar de heeren waren bij de keuze van dit goed niet bijzonder gelukkig geweest: het lag niet aan Rijn of Moezel, maar vrij wat noordelijker: te Groningen. In 1040 had keizer Hendrik III, met den nood der heeren begaan, zijn goed in de villa Groningen aangewezen voor den dienst van den Dom, met de uitdrukkelijke bepaling, dat daaruit jaarlijks niet minder dan dertig karrevrachten wijn aan het kapittel zouden geleverd worden [1]).

Het is bekend, dat in de middeleeuwen wijn geproduceerd werd op plaatsen, waar men nu niet meer daaraan denkt, bepaaldelijk ook in het noorden van België. En al geven de namen van dit vocht geene vriendelijke gedachten van zijne qualiteit, het is een feit, dat onze middeleeuwsche vaderen het, zij het ook met een zuur gezicht, gedronken hebben. Het ligt dus voor de hand te meenen, dat ook op het Groningsche goed van den Dom in de elfde eeuw wijn verbouwd zal zijn. *Met zekerheid* durf ik dit niet te beweren, omdat de bewoordingen der oorkonde er mij op schijnen te wijzen, dat de keizer bij zijne schenking van het goed wellicht gedacht heeft aan het betalen van een cijns, waaruit de Domproost zich wijn voor de kanunniken zou kunnen aanschaffen. Maar toch schijnt de regeling mij alleen door de onderstelling, dat er aanvankelijk te Groningen werkelijk wijn geproduceerd is, *geheel* verklaarbaar. Want van tweeën

[1]) Op 2 Maart 1040 en 26 Mei 1046 deed keizer Hendrik geheel dergelijke schenkingen aan de kerken van Augsburg en Abdinghof.

één. Hebben de kanunniken, toen zij aan den keizer hunne begeerte naar het bezit van het Groningsche goed te kennen gaven, alleen gedacht aan de ligging daarvan, zoo gunstig omdat hun bisschop ook in het aangrenzende graafschap Drenthe den scepter zwaaide? Dan schijnt het toch vreemd, dat de keizer dit goed niet liever belast heeft met eene andere uitkeering dan met eene wijnleverantie, indien die in de elfde eeuw voor de Groningers even bezwaarlijk was als het zenden van geld. En indien het van den anderen kant den keizer er werkelijk om te doen geweest is, de kanunniken te helpen aan den voor hen onontbeerlijken wijn, waarom heeft hij hen dan begiftigd met een goed te Groningen, indien daar geen wijn groeien kon, terwijl hij toch zeker beter gelegen domeinen tot zijne beschikking had? Eene opmerkelijke bijzonderheid verdient daarbij nog vermeld te worden. Indien de Utrechtsche Domheeren zich iets voorgesteld hebben van de opbrengst hunner Groningsche wijnbergen, dan kunnen wij gerust aannemen, dat zij bedrogen uitgekomen zullen zijn; verwonderen doet het ons dan ook niet, dat wij in het begin der dertiende eeuw door den Groningschen meier geen wijn zien opbrengen, maar geld, waarmede de proost den noodigen wijn kocht voor zijn kelder, die bestemd was het dagelijksch rantsoen voor de Domheeren te leveren. Te Groningen was dus in een tijd, toen de andere hoven van de Domproosdij hunnen dienst nog in natura deden, het geld reeds als ruilmiddel opgetreden; in overeenstemming daarmede wordt dan ook de Groningsche meier bij uitzondering niet meer met producten van het goed, maar met geld voor zijne diensten beloond. Zeer merkwaardig nu is de wijze, waarop het geld te Groningen wordt opgebracht. Het goed is verdeeld in verschillende perceelen, die den zonderlingen naam van „losleenen" dragen en die door den proost in leen worden uitgegeven aan personen, die een vast aandeel betalen van de aan den proost uit te keeren jaarlijksche bijdrage. Wij kunnen niet nalaten ons daarbij te herinneren, dat de hof Godesberg, die uitsluitend belast was met het leveren van

wijn aan de Essensche abdij, ook in vijftien „leenen" verdeeld was, die allen jaarlijks $3^1/_2$ aam wijn aan de abdij leverden.

Zoo kwam de Domproost, zij het dan ook langs een omweg dan toch zonder te groote moeite, in het bezit van den wijn, dien hij dagelijks aan de kanunniken moest uitdeelen. Zijne taak schijnt nu afgeloopen; immers de kanunniken schijnen thans alles te hebben, wat hun toekomt. Maar bij dit oordeel is geene rekening gehouden met eene omstandigheid, die het hoofd van het kapittel waarlijk niet het minste hoofdbreken moet gekost hebben. De katholieke kerk verbiedt op de niet zeldzame vastendagen aan zijne leden het gebruik van vleesch. Het was dus bepaald noodig, de Domheeren op die dagen te voorzien van visch. En natuurlijk geschiedde dit ook: er was daarvoor zelfs een vast tarief vastgesteld.

Hoe zou de Domproost voldoen aan deze laatste der op hem rustende verplichtingen? In latere tijden zou dit weinig bezwaar geleverd hebben. Sedert de uitvinding van het haringkaken, die de gelegenheid opende om den in onnoemelijke hoeveelheden gevangen haring gemakkelijk te bewaren, was de visch zeer gemakkelijk en algemeen verkrijgbaar. Zelfs de Essensche hoven, veelal ver van het marktverkeer gelegen, schijnen dan ook geen bezwaar gemaakt te hebben, toen de abdis hun de verplichting oplegde, om bij hun gewonen dienst voor de vastendagen behalve 1300 eieren ook 1800 haringen te leveren. Maar in het begin der dertiende eeuw was het gewis al te bezwaarlijk, de beheerders van hoven op de heide of in het bosch te belasten met de leverantie van visch. Ook had de proost een ander middel tot zijne beschikking. Reeds in de Utrechtsche goederenlijst uit de eerste helft der negende eeuw staat vermeld, dat de halve opbrengst van de visscherij in Uteromeri aan St. Maarten behoorde. Deze Utermere (thans de Uitermeersche polder bij Weesp) was nog in de dertiende eeuw in het bezit der Domproosdij. Natuurlijk maakte de proost van deze schoone gelegenheid

gaarne gebruik. In de Palmweek en in de Kruisdagen zond de meester van het meer (magister lacus) twee zoogenaamde „vischvangsten" naar Utrecht voor de Domheeren, terwijl eene derde vangst voor den proost zelven bestemd was. Zulk eene zoogenaamde „vangst" was geene kleinigheid: zij bevatte 60 porties snoek, 300 porties brasem en 1000 vorens, terwijl de portie bepaald was op een halven snoek van middelbare grootte of een halven „stolbrasem", 8 groote vorens of 10 eieren. De last, op den meester van het Uitermeer gelegd, was dus niet gering. Maar toch voldeed hij daarmede nog niet aan hetgeen billijkerwijze van hem verwacht kon worden, want het Uitermeer leverde veel meer visch. Trouwens de meester bleek ook niet onwillig om meer te geven. Maar hoe zou de proost deze reusachtige hoeveelheden visch behoorlijk bewaren totdat hij ze behoefde? De varkens en de schapen waren, als zij op den eersten van elke maand te Utrecht afgeleverd waren, gemakkelijk in het leven te houden; maar met den visch stond de zaak anders. En toch was het van den Uitermeerschen meester niet te vergen, dat hij (gesteld dat hij steeds genoeg voorraad had) wekelijks — of in de vasten dagelijks — eene groote partij visch heel naar Utrecht zou doen brengen.

Op deze moeielijkheid schijnt dan ook de geheele zaak afgestuit te zijn. De Domproost, dien wij tot nog toe getrouw aan zijne verplichtingen hebben zien voldoen, gaf het thans op. Hij nam op zich, op elken vischdag aan een Domheer 4 Utrechtsche penningen, aan een knaap 3 penningen uit te keeren; zij zelven moesten dan maar zien, of het hun gelukte zich op de Utrechtsche markt altijd van den noodigen visch te voorzien, dan wel of zij verkozen zich met eieren te behelpen of geheel te vasten. De proost was niet ongelukkiger dan zijne collega's: ook de hofmeiers van den abt van Deutz, die alles in natura leverden, zonden daarbij geld om visch te koopen, en in het magazijn van den keldermeester, waar de wijn, het bier en brood, de kaas en de eieren, die de hofmeiers maandelijks leverden, opgestapeld lagen, vond men geen visch: de „denarii, quos

villici ad pisces persolvunt", werden door den keldermeester zelven geïnd. Geen wonder dus, dat ook de kanunniken van den Dom in de regeling berust blijken te hebben.

Ook nu nog was echter goede raad duur. De proost had op zich genomen, op elken vischdag aan de gezamenlijke veertig kanunniken 150 Utrechtsche penningen uit te keeren, tot een maximum van 100 ponden 's jaars; hoe zou hij evenwel ieder oogenblik aan deze voor dien tijd hooge sommen komen? Merkwaardig is het te zien, hoe de proost dit moeielijke vraagstuk oplost. Als hij om zich heen ziet, waar hij een sommetje baar geld kan vinden, dan valt zijne aandacht allereerst op zijne landdekens. Het bisdom was voor de rechtspraak verdeeld in aartsdiakonaten, aan wier hoofd de proosten der oudste kapittelen gesteld waren. Deze aartsdiakens hadden de bevoegdheid, voor de lagere rechtspraak zoogenaamde landdekens aan te stellen, die op den send de overtreders der kerkelijke wetten indaagden en straften. Zoo stond ook de Domproost aan het hoofd van een uitgestrekt aartsdiakonaat, dat een groot deel der tegenwoordige provinciën Utrecht, Noord- en Zuid-Holland met geheel Zeeland omvatte. Het ontging den proost niet, dat de aan hem rekenplichtige hoofden der dekanaten zoodoende in het bezit moesten zijn van kleine geldsommetjes, die het product waren der op den send opgelegde boeten. Aanstonds legde hij nu daarop beslag en belastte de dekens met vaste jaarlijksche uitkeeringen voor zijne meest dringende behoefte: de vischleverantie aan het kapittel. En zoo kwam het, dat de recognitiën, door de lagere geestelijke rechters aan den opperrechter uitgekeerd, thans door de eeuwen heen prijken met den raadselachtigen naam van „vischpenningen".

Zeker was dit wel de avontuurlijkste greep van den Domproost. Overigens schraapte hij het geld bijeen, waar hij het vinden kon. Verschillende aan den proost onderhoorige kerken waren hem als recognitie uitkeeringen in zilver schuldig: dit metaal kon voor het doel dienen. De schepenen van Utrecht betaalden van ouds aan den Dom-

proost jaarlijks 10 pond, die weder eene welkome bijdrage vormden voor het fonds. Natuurlijk moest ook de meester van het Uitermeer, die niet genoeg visch had geleverd, het ontgelden: hij werd belast met de betaling van 20 vischpenningen. Te Jaarsveld bezat de proost een tiend, die hem vrij wat graan opleverde: in overleg met de Domheeren besloot hij dit graan te doen verkoopen, wanneer zich daarvoor eene gelegenheid opdeed, al moest hij erkennen dat de opbrengst geheel onzeker was. Eindelijk trof het gelukkig, dat de meier van Hagestein (Gaspewerde), dat blijkbaar later verkregen was dan de andere hoven, zijne uitkeeringen aan den proost in geld voldeed: ook een gedeelte daarvan werd voor de vischpenningen bestemd.

Zoo kwam bij stukjes en beetjes het geld bijeen. En geregeld elken Zaterdag (natuurlijk weder te beginnen met October) zond de proost nu voortaan zijnen bode aan den kameraar van het kapittel om te informeeren, hoeveel de Domheeren volgens de tabel van den ordinarius de volgende week aan vischpenningen behoefden; het bedrag werd dan aan den kameraar voldaan.

Eindelijk was dus de tafel voor de heeren van den Dom geheel gereed: wij zien hen plaats nemen aan de lange tafel, waarop de houten schildjes („scutellae", schotels) gereed liggen, om als borden te dienen, naast de kommetjes met warm water om na afloop van het diner de handen te wasschen, die hun als vorken gediend hebben. Wij weten reeds, dat zij (voorzoover zij niet aan eene eigene woning de voorkeur gaven) bij den Dom eene gemeenschappelijke woning met slaapzaal hadden. Slechts aan ééne zaak hadden zij dus nog behoefte: aan kleeding, die zij niet ontvingen van hunnen proost [1]). Maar ook daarvan werden zij toch op zeer voldoende wijze voorzien.

Het is ons reeds gebleken, dat de proost uit de gemeen-

[1]) In de abdij te Deutz kreeg de kameraar, die voor de kleeding zorgde, van de hofmeiers ook eenige koeien- en bokkenvellen, waaruit hij aan elk der conventualen eenmaal in de twee jaren een pels verstrekte; het linnen voor het ondergoed kocht hij echter op de markt te Essen. In onzen Dom ontvingen, naar wij vernamen, alleen de ambtenaars schapenvachten; voor de voornamere kanunniken werden die zeker niet geschikt geoordeeld.

schappelijke huishouding was gescheiden. Geraakte hij reeds daardoor van zijne medebroeders wat vervreemd, het beheer zijner uitgestrekte proosdijgoederen gaf hem de handen zoo vol werk, dat hij zich met de overige belangen van het kapittel kwalijk meer kon bemoeien. Zoo kwam er allengs een zekere afstand tusschen den proost en zijne ondergeschikten, en naarmate die afstand zich vergrootte, werd het voor dezen ook onaangenamer, zich van hem afhankelijk te weten: de wensch naar zelfstandigheid werd begrijpelijk. Het eerst uitte zich deze begeerte in het streven naar een eigen vermogen, beheerd niet door den proost maar door de heeren zelven. Allengs gelukte het dit te verkrijgen [1]), en zoodra door de mildheid van voorname begunstigers eenig geld bijeen was, zien wij dit dadelijk door de Domheeren aanwijzen voor de vervulling hunner eenige nog onbevredigde behoefte: voor hunne kleeding. Daar een uniform ordegewaad niet voorgeschreven was, scheen het bezwaarlijk, voor dit geld (dat men „waerscat" noemde) kleedingstukken aan te koopen en uit te deelen. En het lag dus voor de hand, om voor deze nieuwe instelling niet den ouden vorm van uitdeeling in natura te gebruiken, maar zich aan te sluiten aan de nieuwere, die, naar wij zagen, ook reeds op de later verkregen hoven van den proost zelven was ingevoerd en die meer vrijheid van beweging liet aan elk individu. Het geld werd dus in den vorm van zoogenaamde „kleedpenningen" tweemaal 's jaars aan de heeren uitgedeeld, die het zelven voor hunne kleeding konden besteden.

Uit de voorgaande schets blijkt duidelijk, dat het Domkapittel zich in de eerste jaren der dertiende eeuw op een keerpunt bevond van zijn bestaan. De vormen en gewoonten, die de levenswijze der heeren regelden, dagteekenden stellig uit overoude tijden en waren sedert eeuwen onveranderd gebleven. Want destijds leefde men langzaam en

[1]) Zie b.v. eene schenking van een tiend aan het kapittel van St. Pieter (1139), „ita ut decimam fraternitas libere *et sine respectu prepositi sui* in quos voluerit usus deputet ac disponat".

traag: wat eenmaal door het voorgeslacht doelmatig en proefhoudend was bevonden, werd door de nazaten eeuwenlang in eere gehouden en nagevolgd. En geestelijke stichtingen, gebonden door den ordesregel en door de kracht der dagelijksche gewoonte, waren gewoonlijk nog iets conservatiever dan andere. Nu eindelijk begon echter het oude systeem te wankelen. Het geld, dat over het geheel in de betrekkingen van dèn proost met zijne hoven eenerzijds en met zijne ambtenaars en kanunniken anderzijds nog geene rol speelde, had toch reeds op enkele punten zich baan gebroken; en zijne tusschenkomst had de invoering mogelijk gemaakt van enkele nieuwigheden, die zich als doelmatig aanbevalen. Maar het was een nieuwe lap op een oud kleed gebleven; men scheen er nog niet aan te denken, eene geheele hervorming in te voeren en het oude gewaad weg te werpen voor een ander, meer overeenkomende met de behoeften van den tijd. Toch moest het daartoe komen, nu eenmaal bres geschoten was in de oude wallen. Want in de handelsstad Utrecht, die op weinige schreden afstands lag, was zeker reeds sinds langer dan eene halve eeuw het geld de beheerscheres der toestanden, en het was dus nauwelijks denkbaar, dat de kanunniken, dagelijks getuigen van de voordeelen der nieuwe levensvoorwaarden, zich op den duur tevreden zouden gevoelen in hunne ouderwetsche toestanden. Niet onwaarschijnlijk had zelfs eerst de drang naar verandering aanleiding gegeven tot het opteekenen van de bijzonderheden van het oude systeem, die ik u mededeelde.

Doch niet alleen in hunne economische levensvoorwaarden, ook in een ander opzicht waren de kanunniken juist toen op een keerpunt van hun levensweg gekomen. Om dit begrijpelijk te maken, moet ik u verder inwijden in de bijzonderheden van hun leven, u spreken van hunne levenstaak, waarover ik tot nog toe zweeg.

Wilt gij weten, waarin de dagtaak der heeren van den Dom bestond? Welnu (luistert goed!) *zij hadden volstrekt niets te doen*. Het is waar, als geestelijken moesten zij

dagelijks de mis bijwonen en op de kanonieke uren eenige gebeden verrichten. En werkelijk, de praal, waarmede die bidstonden, vooral op feestdagen, in hunne prachtige hoofdkerk georganiseerd waren, deed ze iets langer duren dan strikt genomen noodig was. Maar met dat al was alles toch in een paar uren daags gemakkelijk afgeloopen. En niet daarvoor trokken zij de ruime inkomsten hunner prebenden; immers ook op hunne niet-gebeneficiëerde broeders rustten nagenoeg dezelfde verplichtingen! Derhalve: om die inkomsten te verdienen, behoefden ze werkelijk niets te doen. Men zegge niet, dat toch aan het kapittel in den loop der tijden het verrichten van eenige zielmissen was opgedragen; want tot deze bezigheid, in het begin der dertiende eeuw nog zeer weinig tijdroovend, waren de heeren strikt genomen niet verplicht. En bovendien werden zij daarvoor nog afzonderlijk beloond: vele der buitengewone uitdeelingen van pasteien en stoopen wijn, die ik vermeldde, waren toch daaraan te danken. Dus nogmaals: de kanunniken hadden niets, volstrekt niets te doen om hunne rijke bezoldiging te verdienen; in volkomene ledigheid brachten zij hun leven door. Uit niets blijkt dit duidelijker dan uit den ordinarius, die hunnen dienst regelde en die de dagtaak van een kanunnik in het kort ongeveer aldus omschrijft: „Op St. Andries worden uitgedeeld 3 porties vleesch en 5 stoopen wijn; de knapen krijgen 1 kaas, de kosters 4 brooden. 's Avonds worden op het altaar geplaatst de drie vergulde boeken en de pel met de leeuwen. Bij het completorium wordt de groote klok geluid. Bij de mis draagt men 3 winteralben en 3 kasuifels". Derhalve: de heeren schenen genoeg gedaan te hebben, indien zij hadden toegezien, of gedurende den dienst de pel met de leeuwen of die met de pauwen wel behoorlijk op hare plaats lag, en als zij bovendien gezorgd hadden, dat niet bij vergissing de kleine klok werd geluid! Geen wonder, dat voor hen allengs het begin van de dienstaanwijzing, die hun eenige bekers wijn of eene andere lekkernij beloofde, de hoofdzaak werd!

Hoe kan men er dan toe gekomen zijn, zonder eenig

doel dit gezelschap van veertig krachtige mannen bijeen te brengen? En wie ter wereld heeft zich toch geroepen gevoeld, voor het onderhoud dezer volkomen nuttelooze personen geld en goederen te schenken? De vraag acht ik verklaarbaar; ik zal ze gaarne beantwoorden.

Het kanonikaat had, toen wij daarmede kennis maakten, reeds eene ontwikkeling van meer dan vijf eeuwen achter zich. Van de oudste tijden af bevonden zich in de omgeving van elken bisschop tal van klerken, die hij behoefde om hem te helpen bij het vervullen der vele plichten, die op hem rustten: priesters voor den dienst in de kathedraal en voor de zending, lagere klerken voor de opleiding van jonge geestelijken en voor het beheer van het bisdom, de correspondentie, de rechtspraak en andere ambtsbezigheden. De overlevering verhaalt dan ook, dat reeds dadelijk onze Willebrord niet minder dan tachtig zulke klerken bij zich had gehad. Sedert de achtste eeuw leefden deze personen veelal volgens den door bisschop Chrodegang van Metz (+ 766) vastgestelden regel, die in 818 door de synode van Aken gewijzigd en verplichtend gesteld was. Met den bisschop te zamen woonden zij als broeders in een munster bij de kathedraal, levend van het gemeenschappelijke kerkegoed. De bisschop was het hoofd der broederschap, die als zijn raad fungeerde.

Maar op den duur voldeed deze toestand niet. Al was het gezelschap hierarchisch georganiseerd, de bisschop moest, naarmate hij, door grondbezit en positie rijk en machtig, allengs een kerkvorst werd, minder behagen scheppen in dit samenleven met zijne ondergeschikten in één gebouw en volgens denzelfden regel. De gemeenschappelijke kerkgoederen werden dus verdeeld en de bisschop verhuisde naar eene eigene woning, eerlang een paleis, waar hij, vrij in de keuze zijner raadslieden, eene eigene hofhouding inrichtte, hem liever dan zijn oude officiëele raad, op wiens aanvulling hij weinig invloed kon oefenen. Zoo bleef die oude raad, tuk op zijne privilegiën, op zijn recht van medereegeering, waarvoor hij toch niet

langer de noodige ervaring bezat, alleen staan onder zijn nieuwen heer, den Domproost. Eén bleef hij zich voelen, maar niet meer *met*, veeleer *tegenover* den bisschop; uit den aard der zaak moest de verwijdering steeds grooter worden. Het kapittel leed van dit isolement het meest. Het had zijn bestaansreden verloren; het leven zijner leden was geheel doelloos geworden. Het naleven van den ordesregel, bedoeld als nuttige aanvulling van een bezig leven, was voortaan voor hen levenstaak geworden.

Zoover is na te gaan, heeft te Utrecht nooit, zooals elders, eene verdeeling plaats gehad van de gemeenschappelijke goederen van den proost en het kapittel ten Dom: de proost was en bleef belast met de leverantie van het volle levensonderhoud der kanunniken. Veeleer schijnt zich hier naast het oude kapittelgoed, dat door den proost bestuurd werd, een afzonderlijk vermogen van het kapittel gevormd te hebben, dat de kanunniken door een eigen kameraar lieten beheeren. Behalve den voorraadkelder van den proost, aan wiens hoofd 's proosten schenker stond, vinden wij dan ook een zoogenaamden aalmoezen-kelder, waaruit de heeren afzonderlijke uitkeeringen ontvangen.

Ook in een ander opzicht zijn evenwel de kanunniken langzamerhand vrij geworden, onafhankelijk van hun wettig hoofd, den proost, op analoge wijze als wij dit vroeger zagen geschieden op de hoven. De bewaarder van de slaapzaal heeft reeds recht op vaste inkomsten, die de proost hem niet zou kunnen onthouden. Zoo gaat het ook met de kanunniken zelven: zij eten nog aan de gemeenschappelijke tafel, maar zij worden niet bediend uit gemeenschappelijke schotels, naar gelang het uitvalt. Integendeel, zij zelven zien streng toe, dat zij dagelijks van de verschillende spijzen juist de hoeveelheid krijgen, waarop zij door de gewoonte recht verkregen hebben; die hoeveelheden spijs vormen te zamen hunne prebende. Zelfs wordt er reeds aan gedacht, om hun, ter vermijding van al dezen nutteloozen en hatelijken omslag, deze prebendale uitkeeringen eenvoudig in geld uit te deelen, opdat

zij zelven zich het noodige eten zullen kunnen koopen.

Zulk eene regeling had inderdaad veel aanbevelenswaardigs. Reeds de oudste regels van het kanonikale leven vergunden den heeren, om binnen de immuniteit een afzonderlijk huis te betrekken met een klerk of bediende; stellig hebben enkelen reeds spoedig van die vergunning gebruik gemaakt en hunkerden de meesten op den duur naar de gelegenheid, om zich in zulke woningen huiselijk in te richten.

Zoo ontwikkelden zich in de gedwongen ledigheid allerlei misbruiken. Te Utrecht bood de claustrale tucht langer weerstand dan elders; maar reeds in het begin der twaalfde eeuw uitte de Echternachsche abt Theofrid toch bittere klachten over de ontaarding van het leven ook van de Utrechtsche geestelijkheid. Hoe kon het ook anders? Want wat is meer ontzenuwend dan een bestaan, dat alle materiëele behoeften bevredigt zonder plichten op te leggen? Zou de kanunnik voldoening vinden in de vervulling zijner godsdienstplichten? Immers neen! de vrome, van harte geneigd tot het contemplatieve leven, trok liever ten klooster dan zich een ordesregel te kiezen, die er alleen op berekend was, door een weinig knellenden band te zorgen, dat de mannen der praktijk niet van den godsdienst vervreemdden! Maar ook de man der praktijk vond in het kapittel toch niet den werkkring, dien hij begeerde; want de bisschop, dien hij met raad en daad had moeten steunen, verlangde die niet en schuwde veeleer de bemoeiing der leden van het op zijne rechten naijverige kapittel met de zaken zijner diocese. En als de kanunnik bezigheid zocht in de drukke handelsstad, wier grachten en straten hij uit zijne doodsche immuniteit met weinige schreden kon bereiken, dan bond hem zijn regel, hoe weinig knellend ook: want handeldrijven was hem verboden.

Op den duur werd dan ook het gemakkelijke, maar geestdoodende leven voor de leden van het gezelschap ondragelijk. Reeds bleken enkelen het nut niet in te zien van een verblijf te Utrecht, waar hunne tegenwoordigheid volkomen onnoodig scheen. Reeds lieten zij de vleeschpotten van

Egypte in den steek en veroorloofden zich elders te gaan leven op plaatsen, waar zij een nuttiger of een aangenamer leven meenden te kunnen leiden, terwijl zij eene overeenkomst troffen met eenen plaatsvervanger, die voor hen de gewone gebeden verrichten en aan de dagelijksche maaltijden deelnemen zou, waarschijnlijk tegen eene uitkeering in geld aan den reislustige. Maar toen dit misbruik zich uitbreidde, was men er, kort voor ons bezoek, toe overgegaan, om deze vrijheid, die den spot dreef met de toch zoo gemakkelijke verplichtingen der kanunniken, te straffen door het inhouden van eenige der gewone uitdeelingen.

De meesten bleven dan ook. Maar de vrijheidszucht van den wereldling rebelleerde tegen de doelloos geworden opsluiting in den gemeenschappelijken munster. Velen gingen wonen in eigene woningen binnen de immuniteit [1]), en leefden daar veeleer als wereldlijke renteniers dan als de geestelijken eener kathedraal: zoo was het leven van doelloos geworden dwang en van sleurzieken lediggang althans eenigszins dragelijk. Toch, de besten moeten het noode uitgehouden hebben, moeten gesnakt hebben naar bevrijding; de middeleeuwsche zucht naar avonturen — zoo begrijpelijk in de middeleeuwsche gebondenheid der toestanden — moet hen ongeduldig, wanhopig hebben gemaakt. Hoe zou het jongen, krachtigen mannen niet te eng geworden zijn binnen die benauwde muren, waaraan geen enkel belang hen meer bond en waar niets was om hunne hoofden en harten te vervullen? Hoe zouden zij tevreden hebben kunnen zijn op die plek, waar hun zelfs de voldoening werd ontnomen te zorgen voor eigen onderhoud en waar niets de duldelooze eentonigheid van het leven brak dan nu en dan... een lijkdienst? O het ewige Einerlei van het schapen- en varkensvleesch! de kleurlooze leegte van den langen, langen dag! Van hier! weg van dit oord van sleur en verveling! vèr weg in het drukke en woelige leven! Iets tot stand brengen in de wereld, iets zijn,

[1]) Volgens den ordinarius werden de heeren op den dag voor Paschen 's morgens vroeg gewekt, „tam in dormitorio *quam in domibus*."

iets meer en iets beters dan een nietsdoende doodeter!

Waarom zouden zij ook niet gaan? er was geen reden om te blijven! Even goed als te Utrecht konden de heeren hun brevier lezen op elke andere plaats daarbuiten. En als het Domkapittel hen daarvoor wilde beloonen, kon het dit even goed elders doen, wanneer zij meenden dien godsdienstplicht daar beter te kunnen vervullen. Waarom ter wereld moesten deze veertig mannen, door geenerlei belang meer verbonden, eenige malen daags uit hunne huizen komen om samen te eten?

Maar met dat al: men bleef samen. Al was uit dezen boom het leven verdwenen, de holle schors hield de kanunniken nog besloten. Zoolang men de hun verschuldigde uitdeelingen in natura bleef doen, was het kort en goed onmogelijk, dat de heeren zich verwijderden, als zij hunne inkomsten niet wilden prijsgeven. En juist daarom hield men vast aan de zinlooze gewoonte. Opheffing der gemeenschappelijke tafels? Maar dat beduidde eene revolutie! dat was iets ongehoords, dat streed met wat de regel sedert eeuwen gevorderd had, dat was heiligschennis! En zoo bleef men voortleven in den ouden sleur, die eene karikatuur geworden was, in scherp contrast met de geheele omgeving. Men bleef bijeen, omdat men nu eenmaal gewoon was samen te leven, samen aan te zitten om de oude vleeschpotten, die op de oude tafels werden opgedischt in de oude eetzaal.

Eindelijk toch, kort na ons bezoek, is de oude band gebroken. Eenige aanteekeningen over den gang van zaken in twee andere Utrechtsche kapittelen, die van Oudmunster en van St. Jan [1]), verhalen ons nauwkeurig, hoe de verandering trapsgewijze is gekomen en het geld zich een weg heeft gebaand in de oude conservatieve immuniteiten. Eerst beginnen sommige kanunniken nu en dan de hun door den proost geleverde spijzen voor geld te verkoopen;

[1]) Door mij gepubliceerd in de Verslagen en mededeelingen der Vereeniging voor uitgave van rechtsbronnen, dl. V.

het kapittel is wel verplicht deze onredelijke handelwijze goed te keuren, op voorwaarde (het teekent de toestanden!) dat men de eetwaren niet verkoopen zal „buten der montade", d.i. aan Utrechtsche burgers. Dan wordt eerst de vleeschleverantie, die het bezwaarlijkst is, afgeschaft en vervangen door het uitkeeren van geld; ook de kaas (het gewone genotmiddel) wordt dan eveneens door geld vervangen. Maar het brood en bier wordt toch nog lang binnen de immuniteit gebakken en gebrouwen en daarna uitgedeeld. Het kapittel heeft zelfs de moeite genomen, om, ten einde den heeren te voldoen, zelf een „ambochtman" aan te stellen, die het graan der heeren beheert en zorgt, dat het voor hen, die dit wenschen, gemalen en gebakken of gebrouwen wordt. Zoo blijven de conservatieven onder de kanunniken, gehecht aan hunne eeuwenoude gewoonten en aan hunne eigene maten en gewichten, in de gelegenheid, om desverkiezende het eigen „cloesterbroet" en „cloesterbier" te nuttigen, waaraan zij nu eenmaal gewend waren. Maar langzamerhand is toen alles anders geworden: allengs zijn de oude vormen veranderd, is alles geschoeid op de nieuwe leest. En de ontaarding der toestanden, die, door de oude vormen besloten, nog was opgehouden, heeft zich toen ook vertoond aan de oppervlakte; de ontbinding der oude regels en de verwereldlijking van het kapittel zijn dan een feit geworden.

Als wij ruim een eeuw later (omstreeks 1340) [1]) den Utrechtschen Dom weder bezoeken, dan zijn alle zaden van ontbinding welig opgeschoten en zien wij een geheel ander tooneel voor ons. De gemeenschappelijke huishouding der kanunniken is sedert lange jaren opgebroken. De uitdeelingen van vleesch, visch, spek, kaas en wijn zijn afgeschaft en vervangen door uitkeeringen in geld, die nog altijd maandelijks geschieden en daarom „maandpenningen" heeten. Wel wordt het brood en het bier nog aan den Dom bereid en dagelijks rondgedeeld; maar den kanunniken is het vergund, ook in plaats daarvan geld te verlangen, en wel-

[1]) Zie den nieuwen toestand beschreven in Wstinc's Rechtsboek van den Dom van 1342.

dra zal dit de regel worden [1]). Zeker is er ook (evenals te Deutz) een vast tarief ingevoerd voor het afkoopen der leverantiën door de hofmeiers en voor het wisselen van het geld, en al blijkt die afkoop ook soms onvoordeelig, op den duur kan men zich niet verzetten tegen de eischen van den nieuwen tijd.

Door de ruime uitdeelingen in geld zijn alle kanunniken thans in staat gesteld te verhuizen naar eigene woningen binnen de immuniteit. Zij leven ook onder een zelfgekozen hoofd, hunnen deken; want hun oude hoofd, de Domproost, heeft hun thans geheel den rug toegekeerd. Sinds men hem te Utrecht niet meer behoeft, is hij vertrokken naar zijn hof te Doorn, waar hij een kasteel heeft gebouwd en het leven leidt van een edelman aan het hoofd zijner leenmannen, die hij voor hunne bescherming in den krijg beloond heeft door den afstand in leen van vele landerijen zijner proosdij. Zijne hoven heeft hij grootendeels verpacht om geld te krijgen voor zijne uitdeelingen [2]) en aan twee plaatsvervangers heeft hij de zorg overgelaten voor zijne rechtspraak en voor de afrekening met de Domheeren [3]).

Zoo had het geld zijne intrede gedaan ook in dit lang gesloten toevluchtsoord van het oude, en dadelijk had het de administratie belangrijk vereenvoudigd. Ook de ambtenaren van den Dom, nu niet meer noodig voor de bereiding van het eten, zijn dan ook wel niet ontslagen (dat verbood het eigenaardige conservatisme der middeleeuwen!); maar men heeft hun, terwijl men hen in het genot hunner inkomsten liet, iets anders te doen gegeven: zij verrichten eenige kerkelijke diensten in den Dom en zijn van gewone vicarissen nauwelijks meer te onderscheiden. En de besten onder de kanunniken, de mannen, in wie pit zat en leven, zijn vertrokken met de opbrengst van hun kanonikaat als reisgeld

[1]) In den Oudmunster wordt reeds in het begin der vijftiende eeuw geld uitgedeeld; zeker was dit bij den Dom niet anders.

[2]) Allengs zien wij in de cartularia der proosdij de goederen overgaan in erfpacht aan groote grondbezitters: reeds in 1254 en 1265 drie hoven, in 1381 het Utermeer, in 1381 en 1382 de hoven Heze en Angeren. In 1263 achtte het Domkapittel gewenscht hiertegen te protesteeren door te eischen, dat de proost vóór de verpachting zijne toestemming zou vragen.

[3]) Zie eene uitspraak in de geschillen tusschen Domproost en kapittel dd. 1263: het kapittel eischt, dat de proost te Utrecht zal resideeren, de proost weigert.

op zak; zij studeeren aan eene hoogeschool of leven als ambtenaars aan een hof, als geleerden in eene groote stad. Zij hebben weder een levensdoel gevonden, zij het ook een leven, los van de kathedraal, die hun wel voedsel voor het lichaam kon schenken, maar niet voor den geest. Slechts de onbeteekenenden, de zielloozen, de mannen zonder ondernemingsgeest zijn gebleven. Zij zijn blijven slenteren door de stad, blijven praten over hetgeen anderen deden. Hun geestelijke horizon is beperkter geworden, hun gedrag slechter, hun humeur gemelijker. Eten en drinken zijn thans hunne dierbaarste belangen: reeds de tijdgenoot stempelde hun bestaan door het spotwoord, ontleend aan de beginletters van hunnen ambtstitel: „Canonicus Agit Nihil Omnino Nisi In Curam Uentris Sui!" (De kanunnik doet volstrekt niets dan ten bate zijns buiks.)

Wilt gij weten, wat zoo spoedig, in enkele jaren, de eeuwenoude inrichting van het Domkapittel geheel heeft doen wijzigen? Het was de nabijheid van de stad Utrecht en het voortdurende verkeer van de Domheeren met de handeldrijvende inwoners. Want wanneer wij bijna twee eeuwen na onze eerste kennismaking ook een tweede bezoek brengen aan de Essensche abdij, rijker en machtiger dan de Utrechtsche Dom, maar gelegen ver van het „wereldsch gewemel," dan vinden wij daar integendeel alles uiterlijk nog bij het oude gebleven. Ook daar heeft de gemeenschappelijke samenleving plaats gemaakt voor afzonderlijke huishoudingen; maar nog altijd eet men onveranderlijk 's winters varkensvleesch en 's zomers schapenvleesch, dat ouder gewoonte drie maal 's weeks aan de dames wordt uitgedeeld. In een tijd, toen buiten de muren der abdij het geld overal den scepter zwaaide, was men daarbinnen nog altijd niet op het denkbeeld gekomen, dat het praktischer was, aan de afzonderlijk wonenden geld voor hunne huishoudingen uit te deelen dan vleesch. En nog altijd trokken daarom de karavanen, die wij van Doorn naar Utrecht hebben zien gaan, wekelijks heen en weder tusschen de afgelegen hoven en de Essensche abdij.

DE LOTGEVALLEN VAN EEN MIDDELEEUWSCH KERSPEL.

Toen Willebrord zijne kathedraal gesticht had op het Utrechtsche Domplein, was dit gebouw het centrum van het bisdom, — de kerk, door alle geloovigen in het uitgestrekte kerspel, dat het geheele bisdom omvatte, beschouwd als hunne moederkerk, waar zij gehouden waren hunne godsdienstplichten te vervullen en de sacramenten te ontvangen. Maar deze primitieve toestand kan niet lang geduurd hebben: op den duur was hij al te onpraktisch. Natuurlijk hebben de missionarissen alras hier en daar kapelletjes gesticht, om de geloovigen te gerieven, en mettertijd zijn deze gebouwtjes gewis veranderd in kerspelkerken: het reusachtige kerspel van den Dom werd gesplitst in onderdeelen, wier aantal allengs toenam naarmate het getal der geloovigen aanwies in den lande. Zoo ontstond de regelmatige toestand in de middeleeuwen: elk kerspel of parochie werd, onder toezicht van den bisschop en den aartsdiaken, bestuurd door haren pastoor, die gevestigd was in en bij de parochiekerk, het centrum van het kerkelijke district.

De kerken waren in de oudste tijden zeker dikwijls gesticht door den bisschop of een der kapittelen, die toen stellig krachtig zullen hebben ingegrepen op dit terrein. Later werden de kerken natuurlijk, zooals het behoorde, veelal gebouwd met het geld der parochianen zelven; maar grootendeels geschiedde dit zeker toch vaak uit de beurs van den heer der plaats, die het vermogendst en in die patriarchale tijden ook wel het invloedrijkst was. Het was regel, dat voor eene kerkstichting noodig waren: „dos, fundus, ædificatio," met andere woorden: de stichter moest een grondstuk schenken, daarop eene kerk

bouwen en ten slotte de noodige middelen verschaffen voor het onderhoud van den pastoor: de bruidschat van de kerk, die de nieuwe pastoor huwen zou. Over die bruidschat moet ik thans een en ander zeggen.

Het was niet voldoende, dat de stichter eenig vast goed schonk voor de kerk; dat land moest bepaaldelijk verheven worden tot eene kerkelijke stichting: door den bisschop tot kerkegoed verklaard, moest het onttrokken worden aan de wereldlijke jurisdictie. De stichting werd dan een zoogenaamd beneficie, een geestelijk leen, waarmede de nieuwe pastoor der kerk, die de zielzorg zou uitoefenen in het district, naar middeleeuwsche beschouwing beleend werd en waarover hij levenslang, als beheerder en vruchtgebruiker, de vrije beschikking had. Maar behalve het genot van deze goederen, kreeg de met de kerk beleende ook nog twee zeer belangrijke voorrechten: zijne parochianen waren volgens de vaste gewoonte gehouden, om hunnen pastoor voor de toediening der sacramenten eene gift te schenken; ook na elke mis werden door hen gewoonlijk op het altaar zekere „oblaties" geofferd. En het belangrijkste was nog, dat de leden van het kerspel door oude capitulariën verplicht waren tot het uitkeeren van de tienden van hun landbouwbedrijf, welk bedrag oorspronkelijk bestemd schijnt geweest te zijn voor de armenzorg van den pastoor.

Het ligt voor de hand, dat de pastoor, al scheen hem wellicht bij de aanvaarding zijner bediening de bruidschat zijner kerk niet al te rijk, op den duur bevinden moest, dat deze geregelde bijdragen zijner parochianen een verre van onbeteekenenden bijslag van zijn inkomen vormden. En naar gelang in den loop der eeuwen het kerspel meer bevolkt, de grond meer ontgonnen werd, moet natuurlijk het wisselende inkomen van de pastoors steeds toegenomen zijn: op een goeden dag zullen velen bevonden hebben, dat zij ten slotte vermogende landbezitters waren geworden.

Maar zij bleven dit niet op den duur: daarvoor was de middeleeuwsche wereld te zeer gesteld op Realpolitik, en daartoe werd zij ook te slecht bestuurd: er waren er velen,

die geneigd waren, om den pastoor zijn vetten buit afhandig te maken, en er waren er ook velen, die daartoe in de gelegenheid waren. Het punt van uitgang was bijna altijd het collatierecht.

Ook de stichter eener kerk had, als belooning voor zijne prijselijke daad, een voorrecht: hij mocht voor het door hem gestichte beneficie een persoon voordragen aan den aartsdiaken, die hem aanstellen zou. Het ligt in den aard der zaak, dat deze voordracht wel bijna altijd gevolgd werd, zoodat de aanstelling van den pastoor feitelijk afhing van den collator. Het spreekt ook wel van zelf, dat vele collatoren op den duur misbruik maakten van de macht, die zij aldus verkregen, en met hunne protégés afspraken (ook wel eens contracten) maakten over het genot der inkomsten van hun beneficie: dat was de beruchte middeleeuwsche zonde der simonie. Waarschijnlijk om aan dat zeer algemeene misbruik althans zekere perken te stellen, werd door de geestelijke overheid het privilegie der zoogenaamde congrue portie ingevoerd, waarbij aan de collatoren (in dit geval gewoonlijk kapittelen of kloosters) de bevoegdheid werd verleend, om de vruchten van het beneficie te besteden tot een ander loffelijk doel, ter bevordering van den kerkdienst, mits zij den door hen voorgedragen beneficiant een behoorlijk aandeel daarvan (gewoonlijk was het $^1/_3$ deel) verzekerden. De beneficiant had op dat aandeel recht, en wel heette hij voortaan slechts vicarius, maar hij was althans een vicarius perpetuus, onafzetbaar.

Reeds dit was natuurlijk eene hoogst ernstige besnoeiïng van den rijken buidel der middeleeuwsche pastoors; maar het bleef daarbij niet. De wereldlijke collatoren gingen voor en na te keer met geweld; de geestelijke wisten aan de machthebbers in de kerk op allerlei wijzen duidelijk te maken, dat zij een grooter aandeel behoefden in de opbrengst der beneficiën, waarover zij door hun collatierecht de beschikking hadden. En zoo is het voor en na op tal van plaatsen er toe gekomen, dat de beneficiën „geïncorporeerd" werden bij het vermogen hunner collatoren. Het beneficie werd dan vernietigd,

en de beneficiant was weder geheel à la merci van den collator, die voortaan zelf in naam als pastoor fungeerde en aan den zoogenaamden „vicaris", die het ambt voor hem waarnam, kon afstaan zooveel of zoo weinig als hij zelf verkoos. Hij zelf toch had voortaan de aanstelling van den ambtenaar; de aartsdiaken had zich niet meer met de zaak te bemoeien, en de collator kon dus den man, dien hij elk oogenblik kon afzetten, ook afschepen met een klein sommetje, want er waren in de middeleeuwen zéér vele arme priesters en de concurrentie was dus sterk.

Zoo kwam het, dat tal van voorname heeren — nakomelingen van brave kerkstichters — zich zonder eenig recht en met geweld in het bezit stelden van goederen der katholieke kerk. En zoo kwam het ook, dat zeer vele hooggeplaatsten in de kerkelijke hierarchie met goedvinden hunner oversten en met een volkomen geldigen rechtstitel niet anders deden dan de voorname heeren, die geen titel hadden, behalve dien hunner heerlijkheid. En onderwijl leden vele pastoors, die vermogend hadden kunnen zijn, feitelijk gebrek [1]).

Dit is eene geschiedenis, die zich steeds herhaalde in de middeleeuwen; maar het is eene geschiedenis, die weinigen thans meer kennen. Het verhaal van de lotgevallen eener parochie, dat als type kan gelden voor de in hoofdtrekken gelijke gevallen van vele andere, kan dus belang hebben. Toevallig ben ik in de gelegenheid, zulk een verhaal te doen: de rampspoedige geschiedenis van het kerspel Buurmalsen. De oorkonden berusten allen in het archief van het kapittel van St. Pieter te Utrecht, dat, zooals de meeste oude kapittelen, tal van parochie-kerken bezat.

Hoe de kerk van Buurmalsen aan het kapittel gekomen is, blijkt ons niet; wij hooren haar het eerst noemen in een charter van 1216, waarbij paus Innocentius III het kapittel

[1]) Zie over al het bovenstaande uitvoerig mijne opstellen over „Collatierecht en incorporatie van kerken," die geplaatst zijn in het *Archief voor Nederl. kerkgeschiedenis*, deel II (1887) en waaraan ook de volgende geschiedenis der parochiën Malsen en Tricht ontleend is.

in het bezit zijner parochiekerken bevestigt. Onder die kerken wordt allereerst genoemd eene geheele reeks op Noord- en Zuid-Beveland, Wolfaartsdijk en Walcheren, die wellicht eenmaal te zamen ééne parochie hadden uitgemaakt en gewis tot de dotatie bij de stichting van het kapittel behoord hebben; dan volgen drie kerken in de Groote waard van Dordrecht, waarvan hetzelfde geldt. Verder worden vier kerken vermeld, die volgens de nog bewaarde giftbrieven allen in den loop der twaalfde eeuw aan het kapittel gekomen zijn, — en eindelijk de kerken van Malsen en Amerongen. Amerongen is in de eerste jaren der dertiende eeuw aan het kapittel gekomen; de verkrijging der kerk van Malsen kan dus bezwaarlijk veel ouder zijn.

Wel wordt in de stukken, die ons bezighouden, nu en dan beweerd, dat de kerk „van hare eerste stichting af" aan het kapittel behoord had; maar dit valt nauwelijks te gelooven: de parochie van Buurmalsen was, zooals wij zien zullen, zeer groot en dus allerwaarschijnlijkst veel ouder dan de elfde of twaalfde eeuw. Door eigene kerkstichting kan het kapittel het collatierecht ook bezwaarlijk verkregen hebben: wat zou het bewogen hebben, juist daar eene kerk te stichten, waar het, zooals wij zien zullen, geen enkel stuk grond bezat. Aan stichting door de heeren van Buren zal wel niet gedacht moeten worden: de heer zou dan zijn collatierecht gewis niet uit handen gegeven hebben, en had hij dit gedaan, dan zouden zijne nazaten zich op die gift wel beroepen hebben in hunne twisten met het kapittel over de tienden. Opdracht van het collatierecht door de parochianen is geheel onwaarschijnlijk. En zoo blijft er niet veel anders over dan het vermoeden, dat ook deze kerk, als zoovele andere, door een der bisschoppen gesticht en later aan het kapittel geschonken zal zijn.

Welk recht de St. Pieterskerk bij de verloren schenkingsakte eigenlijk verkreeg, kunnen wij niet meer met zekerheid nagaan. Er zijn omstandigheden, die schijnen aan te duiden, dat het kapittel hier ruimere bevoegdheden bezat

dan elders. Maar het feit, dat de incorporatie der kerk eerst in 1507 plaats had, verbiedt toch aan eene vroegere inlijving te denken, en bovendien bewijst de manier, waarop het kapittel met de goederen der kerk van Buurmalsen omging, dat zij daarover niet zoo vrij beschikken kon als het geval was met de haar in de twaalfde eeuw geschonken kerken, wier goederen al spoedig onder die van het kapittel versmolten.

Doch hoe dit zij, de beide privilegiën van 1217 en 1245, waarbij de bisschoppen Otto van Lippe en Otto van Holland aan het kapittel het recht schonken, om bij de benoeming van pastoors in zijne parochiekerken hun slechts een deel der aan hunne prebende verbonden goederen tot hun onderhoud toe te wijzen en de rest tot eigen gebruik te bestemmen, baande ook te Buurmalsen den weg tot de langzame verovering van de kerk en hare goederen.

Terwijl bij andere kerken van het kapittel nog langen tijd zekere band tusschen de parochiekerk en hare goederen bestond, gelukte het aan het kapittel, te Buurmalsen eene andere positie te veroveren, die veel meer in zijn voordeel was. Wanneer wij op het laatst der dertiende eeuw de onderlinge verhouding van kapittel en kerk eenigszins beginnen te doorgronden, dan bespeuren wij, dat het kapittel wel is waar erkent, dat slechts de band van het collatierecht het met de kerk van Buurmalsen verbindt, maar dat het desniettegenstaande den schijn aanneemt, dat de goederen der pastoorsprebende aan hem behooren; het gebruikt zelfs voor deze betrekking den term „incorporatie". Inderdaad valt het niet te ontkennen, dat de inhoud van de bovengenoemde bisschoppelijke privilegiën tot dergelijke opvatting eenige aanleiding gaf, al wordt het woord incorporatie daarin niet genoemd; maar toch moet er eene reden geweest zijn, waarom het kapittel hier zooveel spoediger en zooveel beter er in slaagde, de goederen der pastoorsprebende van de kerk, waartoe zij behoorden, los te maken dan elders het geval was. Deze reden kan gelegen zijn in de (overigens voor het kapittel niet gunstige) omstandigheid, dat er hier een derde persoon in het spel kwam, een heer, en wel de zeer machtige heer van Buren.

De verhouding der heeren tot de kerspeltienden is een zeer betwist punt. Naar het mij voorkomt, hadden zij daarop zelfs geen schijn van recht; maar de praktijk had er voor gezorgd, hun althans dien schijn te geven. Steunende op het collatierecht, dat hun als stichters der parochiekerken in het grootste deel van ons vaderland bijna geregeld toekwam, hadden zij veelal van de afhankelijke positie, waarin de pastoors tegenover hen verkeerden, gebruik gemaakt om dezen te overreden, de kerspeltienden aan hen over te laten. Macht gaat boven recht, en het viel zeker niet moeielijk te voorzien, dat de priester, wien de keus gelaten werd tusschen de veelbegeerde aanstelling als pastoor, zij het ook zonder tienden, en geheel geene aanstelling, in negen van de tien gevallen het halve ei zou kiezen, dat ons volk zeer terecht als beter dan den ledigen dop heeft geroemd. Doch wij behoeven ons niet tot dergelijke voorspellingen te bepalen: wij bezitten twee contracten, door het kapittel van St. Pieter met de pastoors van Buurmalsen en Tricht aangegaan, waarbij beiden op de door mij aangeduide wijze bij de aanvaarding hunner prebenden afstand doen van de daartoe behoorende tienden. Dat het kapittel in dit geval door zijne bisschoppelijke privilegiën recht had om dergelijke beloften te eischen, terwijl de heeren dit recht misten, doet hier weinig ter zake, sedert het vaststaat, dat de heeren, met of zonder contract, de kerspeltienden veelal feitelijk in hunne handen behielden.

Hoe dit zij, het misbruik, waarop ik het oog heb, was zeer algemeen, — zóó algemeen, dat zich langzamerhand de theorie heeft kunnen vestigen, dat het recht van tiendheffing een heerlijk recht was, — een recht dus, dat alle heeren, ook zonder collatierecht, konden oefenen. Reeds keizer Frederik I had in 1186 op den rijksdag van Gelnhausen eene theorie over dit recht der heeren verkondigd: de tienden waren inderdaad, dus beweerde hij,

oorspronkelijk aan de priesters gegeven; maar in tijden van gevaar voor de kerken hadden de edelen ze, in „beneficium stabile" (in onversterfelijk leen) ontvangen, om de kerken te beschermen tegen overmacht en geweld. Reeds op het einde der dertiende eeuw was deze theorie blijkbaar vastgeworteld; dit blijkt uit het optreden der heeren van Buren met betrekking tot de tienden van Buurmalsen tegen den collator, — een optreden dus, niet steunende op het collatierecht, maar op een aangematigd eigen heerlijk recht.

Het eerste charter, dat het kapittel-archief van St. Pieter over Buurmalsen bevat, leert ons zelfs, dat de heer van Buren op het laatst der dertiende eeuw de tienden reeds bijna veroverd had; het was hem gelukt, van bisschop Jan van Sierck de gift van alle novale tienden in zijne heerlijkheid te verkrijgen. De heer van Buren was hier op een voor hem zeer gewenscht terrein: de aanspraak der pastoors op de tienden der nieuw ontgonnen gronden was toch veel meer betwist dan hun recht op de oude tienden. Maar ten slotte verloor hij toch zijne zaak. Het kapittel zat natuurlijk niet stil en wendde al zijnen invloed aan, om de verloren sterkte te herwinnen. De bisschop, beter ingelicht, herriep de gift in bewoordingen, die omtrent zijne beschouwing van het recht van den heer van Buren niet den geringsten twijfel overlieten (1287 [1]). Natuurlijk liet deze zich echter niet zoo spoedig uit het veld slaan: hij liet het kapittel door den wereldlijken rechter (den van hem afhankelijken rechter!) uit het bezit der tienden ontzetten. Nogmaals verloor hij: de door partijen ter beslissing van hun geschil ten slotte gekozen arbiters oordeelden, dat hij de kanunniken in hun bezit moest herstellen (1288). Doch hoe vreemd het ook klinken moge, het kapittel schijnt reeds toen de middelen gemist te hebben, om zijn recht op de tienden tegen-

[1]) Die bewoordingen (hoewel reeds gedrukt bij Sloet, *Oorkondenboek*. II p. 1102) verdienen wel gereleveerd te worden. De bisschop overwoog, „quod non equitatis esse videtur, layco concedere decimas, que tribute sunt egencium animabus, cum eciam de jure communi in laicum jus percipiendi decimas non posse cadere videatur".

over de usurpatie voldingend te bewijzen: de arbiters verklaarden wel, dat het kapittel sinds onheugelijke tijden in het bezit geweest was, maar legden toch den kanunniken den eed op, om te bewijzen, dat de tienden aan hunne kerk behoorden. Waarschijnlijk is deze eed gedaan; maar de zaak werd daardoor toch niet voor goed uitgemaakt. Reeds in 1292 begon een nieuw proces, en twee jaren later werden de tienden van Buurmalsen bij vonnis van den abt van St. Paulus op nieuw aan het kapittel toegewezen, terwijl den heer van Buren zijn eisch werd ontzegd. Ook deze tweede uitspraak maakte echter geen einde aan de zaak; wij vernemen althans van verdere moeielijkheden, en nog in 1296 was de heer van Buren weigerachtig om de tienden af te staan. Doch in 1315 berustte hij eindelijk en nam de tienden van het kapittel in erfpacht onder verklaring, „dat alle tienden in het geheele kerspel van Malsen krachtens recht en oude gewoonte behoorden aan het kapittel van St. Pieter, en dat hij noch zijne voorgangers eenig recht op die tienden bezaten dan alleen hun erfpachtsrecht."

Zoo had dus het kapittel overwonnen, en hoewel de heeren van Buren het hierbij geenszins lieten en nog menigmaal het kapittel met jarenlange processen, in alle instantiën doorgevoerd, lastig vielen, werden zij steeds teleurgesteld, en de tienden van Buurmalsen bleven als erfpachtgoed eene eeuw lang in hun bezit [1]). Vergis ik mij, of kan in deze verhouding eene zeer aannemelijke reden gelegen zijn, waarom wij (althans voorloopig) niets vernemen van twisten tusschen het kapittel en de pastoors over deze zelfde tienden? Lag het niet voor de hand, dat deze beiden, die samen het recht der parochie tegenover de aanspraken der heerlijheid te verdedigen hadden, zich moesten vereenigen en den gemeenen vijand geene gelegenheid geven, om van hunne verdeeldheid partij te trekken? En was het niet evenzeer onwaarschijnlijk, dat de parochiepriester het

[1]) En nog veel langer als pachtgoed.

wagen zou, zijne aanspraken te doen gelden, toen twee zulke machtige partijen het eens waren geworden en beiden belang hadden gekregen bij het behoud van den bestaanden toestand? Hoe het zij, de eerwaarde Arnoldus, die twee jaren vóór het sluiten van het erfpachtscontract met den heer van Buren door het kapittel als pastoor was aangesteld, maakte geen bezwaar de verklaring af te geven, „dat de kerk van Malsen behoort aan het kapittel van St. Pieter, en dat dit de tienden der parochie bezit, terwijl de priester geene tienden heeft voor zijn onderhoud." Hij stelde zich dus tevreden met het genot van zekere „landerijen, die aan de tafel van den priester behoorden tot zijn onderhoud als vicarius perpetuus van het kapittel."

Alles scheen dus inderdaad geschikt tot genoegen van alle betrokken partijen. Doch in hetzelfde jaar 1315 vertoonde zich aan de andere zijde van den horizon een stip, die eene dreigende wolk kon worden. Het kapittel was zich van dat gevaar wel bewust en nam aanstonds zijne maatregelen. Ziehier wat het geval was.

Het kerspel van Buurmalsen was zeer uitgestrekt, daarbij gelegen in een landelijk district en in eene waterige streek. Het kan ons dus niet bevreemden, wanneer wij de vrome parochianen, die uit den geheelen omtrek, uit soms vèr verwijderde dorpen naar Buurmalsen ter kerk moesten trekken, hooren klagen, dat de weg lang en modderig was en het verkeer hun bij mistig weder moeielijk viel. En er was erger: de pastoor was door deze bezwaren wel eens van een bezoek teruggehouden of langs de „bezwaarlijke wegen" met de sacramenten te laat bij een stervende gekomen! De toestand was dus inderdaad niet zonder gevaar voor het heil hunner zielen. Aan dit ongerief wenschten de buren zooveel mogelijk te gemoet te komen, en de wekelijks terugkeerende verplichte reis langs het glibberige pad werkte ten laatste zóó krachtig op hunne offervaardigheid, dat er langzamerhand eene goede som bijeenkwam. Dirc van Alcmade schonk 2 hont land, Alard Mechteldssone gaf $^1/_2$ morgen, Lise Gedden 1 hont, iedere buur zijne kleine bijdrage,

en zoo kwam — bijna geheel uit de beurs van den kleinen man — het vereischte kerkefonds bijeen. Zoover gevorderd, besloot men den bisschop om de noodige machtiging te vragen tot stichting eener kapel in het onder Buurmalsen behoorende dorp Tricht (1315).

Doch reeds dadelijk stuitte men op eene moeielijkheid: de toestemming van den pastoor der parochie was noodig en zou denkelijk niet licht te krijgen zijn. Want de onderneming bedreigde diens geldelijke belangen. Wel bleven de inkomsten, die hij uit de toediening der sacramenten trok, door de stichting eener kapel onverkort, — immers de aan eene kapel verbonden priester had slechts de bevoegdheid om de mis te lezen, niet om de sacramenten te bedienen. Maar een dadelijk nadeel kon hij verwachten door het gemis der „oblaties", d. i. de giften, door de geloovigen, die het kerkgebouw bezochten, op het altaar gelegd; het was toch te voorzien, dat de toeloop in de Buurmalsensche kerk door de concurrentie der Trichtsche kapel vrij wat verminderen zou. En een nog grooter gemis dreigde in het verschiet: de ondervinding had toch voldoende geleerd, hoe het met dergelijke stichtingen ging. Eerst stichtte men eene kapel, en als de gelegenheid schoon was, zocht men voor haar de rechten eener parochiekerk te verkrijgen. Dan waren de inkomsten uit de den parochiepriester voorbehouden sacramenten verloren, en, wat nog erger was, aanspraken op de helft der tienden van de dus gesplitste parochie stonden te vreezen. Maar deze gevaren dreigden niet alleen den pastoor, zij waren in dit geval nog veel ernstiger voor het kapittel, dat niet alleen een aanval op de helft zijner tienden kon verwachten, maar bovendien wel voorzien kon, hoe de „competens porcio" van den pastoor van Buurmalsen zou moeten aangroeien, om te vergoeden wat hij aan andere inkomsten kwam te missen!

De tegenwerking van het machtige Utrechtsche kapittel stond dus te vreezen, en dit was geen gering bezwaar, daar de Utrechtsche kerkvorst de machtiging moest geven. Juist thans stonden de kansen zelfs slechter dan ooit: de

bisschop had zijn door schulden gedrukt bisdom verlaten, om de kosten zijner hofhouding te besparen, en leefde in Frankrijk op eenvoudigen voet; en de man, dien hij als zijnen vicaris-generaal had aangewezen, was juist de deken van St. Pieter! Intusschen, hier schafte de machtige heer van Buren raad. Hij had — al mocht hij niet zonder ophef spreken van de kapel, „die door ons of door anderen zal gebouwd en begiftigd worden", — geen penning voor het kerkefonds bijgedragen; maar hij zou thans toch zijne belangstelling in de zaak toonen, en wel (geen te versmaden voordeel!) zonder zijne beurs te openen. Hij bepleitte de belangen der buren bij het kapittel. Van die zijde werden bezwaren gemaakt, eischen gesteld. Maar men kwam tot een vergelijk: het kapittel stemde toe. De heer van Buren moest echter voor zich en zijne onderhoorigen eene verklaring afgeven — zekerheidshalve nog bovendien bezegeld door den abt van het naburige klooster Mariënweerd — waarbij hij erkende, dat de tienden van Buurmalsen en Tricht aan het kapittel behoorden, en beloofde, dat ook de priester der te stichten kapel geene aanspraak zou maken op de tienden der om de kapel te Tricht liggende landerijen. Eéne opoffering moesten ook de buren van Tricht zich getroosten: het collatierecht, dat hun als stichters der kapel in gewone omstandigheden zou toegekomen zijn, moesten zij aan het kapittel afstaan.

De goedkeuring der stichting werd nu weldra te Utrecht verkregen: reeds een paar maanden later gaf de vicaris-generaal „met goedvinden van het kapittel van St. Pieter" zijne toestemming. In de stichtings-akte waren de rechten van het kapittel dan ook behoorlijk gewaarborgd. De collatie der kapel kwam (zooals overeengekomen was) aan het kapittel, terwijl zijne rechten op de kerk en de tienden van Buurmalsen (met Tricht) uitdrukkelijk geconstateerd werden; alle „oblaties", in de kapel geofferd, zouden komen ten bate van den pastoor van Buurmalsen, en de priester van Tricht zou geen aanspraak maken op eenige parochiale rechten van Buurmalsen. Zelfs eventualiteiten werden voorzien:

de heer van Buren had in zijne akte gesproken van eene „kapel of kerk", het kapittel had dien wenk niet verwaarloosd; daarom bepaalde de stichtingsoorkonde reeds bij voorbaat: „als de kapel later wellicht tot eene parochiekerk verheven mocht worden", dan zouden toch de tienden van Tricht aan het kapittel blijven. Op deze voorwaarden werd de priester der kapel gemachtigd, om de mis en andere heilige diensten te verrichten, en zelfs reeds dadelijk, zoolang de kapel niet gewijd was, op een draagbaar altaar. De benoeming van den priester, die ditmaal met machtiging van het kapittel door 's bisschops vicaris zelf gedaan werd, geschiedde voortaan op de voorgeschreven wijze: het kapittel droeg zijnen kandidaat ter bevestiging voor aan den proost van Arnhem als aartsdiaken, die de „institucio et admissio" deed. De toestand, die zoo ontstaan was, werd in 1336 door den heer van Buren uitdrukkelijk erkend.

Vier en twintig jaren bleef de kapel van Tricht in dezen toestand. Men stelde voor hare bediening eenen geestelijke aan, die elders een ander beneficie had en alleen voor het verrichten der diensten naar Tricht overkwam. De inkomsten der kapel waren blijkbaar ontoereikend voor het onderhoud van eenen vasten pastoor; er waren niet „zooveel vaste inkomsten, dat een pastoor zich daar eerlijk en gemakkelijk zou kunnen onderhouden, zooals eenen priester betaamde, en de op hem rustende verplichtingen volbrengen". En was aan dit vereischte (een „competens dos") niet voldaan, dan mocht er volgens de kerkelijke voorschriften geene parochiekerk gesticht worden. Dat het kapittel van St. Pieter het ontbrekende uit de tienden zou bijpassen, was allerminst te verwachten: de heeren waren integendeel maar al te bevreesd voor benadeeling hunner belangen en voor aanspraken op eene tweede „competens porcio" uit de kerspeltienden.

Maar eindelijk, in 1389, ging de zaak toch door: de buren van Tricht hadden het geld nog wel is waar niet bijeen; doch zij verbonden zich bij plechtige, door hunnen

heer bezegelde akte tegenover den bisschop, dat zij, wanneer de „separacie" tusschen de kerken van Buurmalsen en Tricht tot stand kwam en dus de parochiale rechten over de helft van het gebied op de Trichtsche kapel werden overgebracht, deze nieuwe kerk „alsoe guet maken solden van sekeren reynten ende van onsekeren, of daer nu gebreck yn were, dat daer een priester, de daer woenachtich is, bescheidelic ende reclic als een parochipaep up leven mach, buten hynder, last ende schade des dekens ende capittels van sente Peter tot Utrecht tot ewygen dagen toe". En de bisschop verhief nu, op verzoek der buren van Tricht en met toestemming van het kapittel als collator, de St. Pieterskapel aldaar tot eene parochiekerk en verleende den te benoemen pastoor alle rechten en kenteekenen eener parochie, nader omschreven als „de zielzorg, de bewaking der reliquien, de doopvont, eene plaats voor de bewaring van de hostie en de sacramenten, een voorhof en een kerkhof met vrijheid van begraven", m. a. w. zielzorg, het recht om te doopen, de eucharistie en het laatste oliesel toe te dienen, en om in de kerk te begraven. Aan de parochianen der nieuwe kerk werd verder ingescherpt, den te benoemen priester voortaan als hunnen pastoor te erkennen en te eeren. De goederen, tot de „dos" der kerk behoorende, werden gemortificeerd en voor geestelijke goederen verklaard; voortaan vormden zij te zamen de „prebende" van den nieuwen pastoor.

Ook de rechten van het kapittel werden uitvoerig besproken. De collatie der nieuwe prebende zou volgens overeenkomst aan het kapittel behooren; maar het gewichtige oogenblik was nu daar, om ook de questie der Trichtsche tienden te regelen, en het kapittel blijkt dan ook zijne voorzorgsmaatregelen goed genomen te hebben. Blijkbaar vreesde het de volgende redeneering: de kerspeltienden van Buurmalsen zijn aan het kapittel toegewezen; door de splitsing dezer parochie in twee kerspelen is het onder de kerk van Buurmalsen behoorende gebied zeer verkleind, en alleen dit gedeelte is natuurlijk tiendplichtig aan haren pastoor; de tienden van Tricht behooren dus aan de nieuwe kerk, die volgens de kerkelijke voorschriften het tiendrecht in hare parochie kan oefenen. Ten einde aan deze argumentatie den bodem te ontnemen, besprak de bisschop in zijne akte de zaak uitvoerig en bepaalde, dat de tienden van Tricht, als behoorende tot de oude parochie van Buurmalsen, eenmaal aan het kapittel geschonken zijnde, daaraan steeds zouden blijven behooren, „alsof de kapel niet tot eene parochiekerk verheven was." Duidelijker kon het nauwelijks gezegd worden, dat 1°. volgens den gewonen loop van zaken de tienden van het kerspel Tricht inderdaad ipso jure aan de nieuwe parochiekerk zouden toegevallen zijn, maar dat 2°. in dit speciale geval de oudere rechten van het kapittel den bisschop noodzaakten, van de gewoonte af te wijken en de tienden niet aan den pastoor van Tricht toe te wijzen. Maar nóg was het kapittel toch niet gerust: het eischte van de nieuwe pastoors eene bezegelde verklaring, dat zij zich geen recht op de tienden hunner parochie zouden aanmatigen en zich tevreden stellen met de „certi redditus et accidencia ecclesie de Tricht", d. i. met de inkomsten der tot hunne prebende behoorende, door de buren geschonken landerijen, en met hetgeen hun voor de bediening der sacramenten werd gegeven.

Ik heb het wenschelijk geacht, de lotgevallen der Trichtsche kapel achtereenvolgens te verhalen, ten einde het overzicht en het verband der zaken duidelijker te maken. Thans moeten wij echter eenige jaren teruggaan tot vóór de verheffing der kapel tot eene parochiekerk, ten einde stil te staan bij een vermetelen aanval op de rechten van het kapittel, die ditmaal kwam van eene geheel andere zijde, van den pastoor van Buurmalsen zelven.

In hetgeen wij tot nog toe bespraken was geen bepaalde reden om aan te nemen, dat de Buurmalsensche kerk niet bij het kapittel geïncorporeerd was. De giftbrief is — zooals ik meedeelde — verloren; maar werd hij eenmaal teruggevonden en bleek het, dat hij de schenking der kerk aan het kapittel bevatte, het zou ons na het bovenstaande niet al te zeer

verwonderen. Herhaaldelijk wordt toch het woord incorporatie van de betrekking tusschen kapittel en kerk gebruikt; de pastoor heet veelal „vicarius", en het kapittel beschikt vrijelijk over de parochiale tienden. Wat wil men meer? Maar toch maakte het onze verwondering gaande, dat het kapittel reeds in 1288 — dus waarschijnlijk vóórdat eene eeuw sedert de schenking verloopen was — niet in staat scheen, zijn recht op de tienden met de stukken te bewijzen, zoodat de rechter tot den bewijseed zijne toevlucht moest nemen. Er is dus reden om te vermoeden, dat het recht van het kapittel geenszins zoo ontwijfelbaar duidelijk was, — aanleiding om te vreezen, dat wij hier alleen een oud herkomen, eene langzame usurpatie voor ons hebben. Wanneer wij ons verder de angstige zorg herinneren, waarmede het kapittel telkens zijn recht door den heer van Buren en door de pastoors liet bevestigen, dan doet die zorg ons maar al te zeer denken aan eene poging, om zich nieuwe titels te scheppen, waar geene oude bestonden, en het vermoeden, dat dit geheele gebouw op geen sterkeren grondslag rustte dan op het privilegie van 1217/45 over de congrue portie, schijnt niet al te gewaagd. De gebeurtenissen, die wij thans gaan behandelen, geven aan dit vermoeden nieuwen steun.

Het was omstreeks 1360. Een langdurig proces met de heeren van Buren over de Buurmalsensche tienden, dat, in alle instantiën doorgezet, tien volle jaren geduurd had, was in 1355 weder met een voor het kapittel gunstigen uitslag bekroond. Van deze onaangename zaak eindelijk en ten laatste ontslagen, misschien ook hopende op den steun der heeren van Buren, die een nieuw erfpachtscontract over de tienden hadden gesloten, meende het kapittel zich toen wellicht eene nieuwe schrede te kunnen veroorloven op den weg, die naar de geheele inlijving der Buurmalsensche kerk leidde. Pastoor was destijds zekere Steven van Manher, een man, naar het schijnt lastig en onhandelbaar, daarbij voor geen klein gerucht vervaard, die het niettegenstaande dit alles nog tot kanunnik van St. Marie te Utrecht bracht en het

zijnen medeleden in dit college door nieuwe processen lastig maakte. Het pastoraat van Buurmalsen, afhankelijk als het was, kon voor zulk een persoon geene aanlokkelijke betrekking zijn, en naar het schijnt, lag hij dan ook weldra met zijne collatoren overhoop. Kenden de kanunniken den man niet, met wien zij te doen hadden, of wisten zij geen ander middel te verzinnen, om van hem af te komen? Hoe het zij, men besloot hem af te zetten. Zulk een maatregel was nu inderdaad, naar al wat wij van de verhouding van het kapittel tot de pastoors van Buurmalsen weten, onrechtmatig: de prebende bestond, en zoolang dit het geval was, had de daarmede eenmaal begiftigde levenslang (of totdat hij resigneerde) volledig recht op al wat aan het bezit daarvan verbonden was. Doch het kapittel schijnt gemeend te hebben, dat, nu het zoovele oorkonden bezat, waarin de kerk van Buurmalsen geïncorporeerd genoemd werd, zij in rechte wel zou kunnen volhouden, dat dit inderdaad het geval was. In eene geïncorporeerde kerk was de pastoor-vicaris „nutu amovibilis", afzetbaar, en derhalve... Steven van Manher kreeg zijn ontslag.

Doch men had met eene sterke partij te doen. De pastoor wierp zijne zaak onmiddellijk in proces en vervolgde het kapittel van instantie tot instantie, totdat partijen eindelijk te Rome aanlandden. Het kapittel droeg daar zijn suste nu voor en beweerde inderdaad, dat de Buurmalsensche kerk niet alleen „met al hare rechten en wat er bij behoorde aan het kapittel van St. Pieter behoord had en behoorde", maar dat zij ook „behoord had en behoorde tot de dotatie en tot de rechten en eigendommen van het kapittel," — eene terminologie, die, al gebruikt zij het woord niet, duidelijk op incorporatie wijst. Maar de uitslag beantwoordde niet aan de verwachting: in alle instantiën kreeg het kapittel ongelijk. De door den paus gedelegeerde rechter, die over de zaak vonnis wees, overwoog, dat de „vicaria perpetua" volgens de regelen van het kanonieke recht op Steven van Manher was overgegaan en dus aan hem behoorde, m. a. w. het beneficie bestond nog, en er

was geen sprake van incorporatie; immers, had deze plaats gehad, dan bleven de vroeger tot het beneficie behoorende goederen te allen tijde aan den nieuwen eigenaar behooren en te zijner beschikking. Evenwel, voegde het vonnis er bij, is de betiteling van dit beneficie als „rectoria seu ecclesia" onjuist, want „het ware rectoraat behoort, naar ons uit de overgelegde stukken duidelijk gebleken is, aan het kapittel, en alleen het vicariaat van de kerk blijkt door den dood van wijlen heer Arnold (den ouden pastoor van Buurmalsen) te vaceeren". Het vonnis nam derhalve een tusschentoestand aan, die in zooverre op incorporatie geleek, als het eigenlijke rectoraat steeds bij het kapittel berustte, doch ook weder in zooverre niet, als het werd waargenomen door eenen plaatsvervanger („vicarius"), die niet „nutu amovibilis, manualis" was, doch „perpetuus", onafzetbaar. Eene kenschetsing derhalve, niet onpassend voor den dubbelzinnigen toestand, dien het privilegie van 1217/45 over de congrue portie geschapen had. — Op een ander punt gelukte het aan het kapittel, nog in allerlaatste instantie door het aanbrengen van nieuwe bewijsstukken eene wijziging van de eerste uitspraak te verkrijgen. Steven van Manher had tevens geëischt herstel in het gestoorde bezit van de aan de prebende behoorende goederen. Doch de rechter oordeelde, dat het niet gebleken was, dat het kapittel „de rechten en eigendommen der vicarie genoten.... of eenige vruchten der vicarie geïnd had". En daar het kapittel in het vrije genot der tienden was (althans voor zoolang de heer van Buren zich rustig hield), scheen uit deze uitspraak te blijken, dat de rechter deze als niet meer tot de prebende behoorende beschouwde.

Steunende op deze voor hem nog altoos betrekkelijk gunstige uitspraak, aarzelde de overwinnaar niet, zijn voordeel te vervolgen. Hij begon een tweede proces, waarin nu van het kapittel stellig geëischt werd afstand van het genot der tienden van Buurmalsen en van het collatierecht der toen nog niet tot parochiekerk verheven kapel van Tricht. De

eisch, waarin Steven zich stoutweg als „rector parochialis ecclesie in Malsen" betitelde, overwoog, wat de tienden betrof, dat „de tienden van Malsen en het recht om ze te innen behoord hebben en behooren aan de parochiekerk en den tijdelijken rector", en wat de kapel aangaat („als men ze zoo noemen mag", voegde men er uit de hoogte bij), „zij behoorde en behoort als dochter en als aanhangsel der parochiekerk aan deze, en zij werd dan ook vroeger door den rector der kerk bestuurd en beheerd, als een eenig beneficie, ongescheiden en onafgescheiden"; nog meer: „in waarheid bestond en bestaat er behalve de kerk geen beneficie, en indien zekere kapel binnen de grenzen der parochiekerk wettig gedoteerd en gesticht blijkt te zijn, dan behoort de collatie of de voordracht dier kapel aan den tijdelijken rector der parochiekerk van Malsen, en zij moet hem ook behooren".

De eischer stelde zich dus op het standpunt: het kapittel bezit het collatierecht der Buurmalsensche kerk, niets minder, maar ook niets meer. En inderdaad, uitgaande van deze stelling was zijn sustenu volkomen juist. Doch wij weten, dat het standpunt onzuiver was, daar in den eisch het privilegie van 1217/45 over de competente portie der vicarissen was over het hoofd gezien. Gaf echter dit privilegie afdoenden grond, om den eisch te ontzeggen? Ik weet het niet. Het kan niet anders dan onze verwondering gaande maken, dat de eischer verklaart, dat hij het kapittel vroeger „heeft verzocht om de brieven en bewijsstukken, die zijn recht op de tienden in het gebied der kerspelkerk en de collatie der kapel bewezen, als het die bezat, te vertoonen", doch dat de gedaagde heeft nagelaten dit te doen. De omstandigheid bevestigt weder ons vermoeden, dat er aan de titels van het kapittel iets ontbrak, en daar men over het collatierecht der Trichtsche kapel de duidelijkste stukken bezat, kan het bezwaar alleen gelegen hebben in het recht op de tienden van Buurmalsen. Zeer zeker bezat dus het kapittel in 1370 geen charter, dat aan alle aanspraken van den pastoor van Buurmalsen op de tienden

zijner parochie op duidelijke en afdoende wijze den bodem insloeg. — Het kapittel liet zich in zijn antwoord evenmin over de gronden van zijne aanspraken uit; denkelijk heeft het echter eenvoudig de herhaalde erkenningen van zijn recht op de tienden door de vroegere pastoors en door de heeren van Buren ten processe overgelegd. De rechter schijnt dit ook voldoende geacht te hebben, en bij het vonnis werd dus aan Steven van Manher zijn eisch op beide punten ontzegd [1]).

Was dus het kapittel er niet in geslaagd, zijne rechten uit te breiden, het had zich toch in de oude stellingen kunnen handhaven. Die positie bleef echter onzeker en zij verbeterde er niet op, toen achttien jaren later de Trichtsche kapel, zooals wij zagen, tot eene parochiekerk verheven werd. Slechts één middel kon hier helpen: eene duidelijke en volledige incorporatie der beide onderhoorige kerken bij het kapittel. Doch onder welk voorwendsel zou het gelukken, dit van den Utrechtschen kerkvoogd te verkrijgen? De dagen waren voorbij, dat de bisschoppen er gemakkelijk toe overgingen, „om de geringheid hunner inkomsten" kapittelen met parochiekerken te beschenken. Het was toch voldoende gebleken, dat zulke giften geenszins strekten „tot vermeerdering van den kerkdienst", zooals de formule luidde. Bovendien, het had ook zijne bedenkelijke zijde, op dezen grond op incorporatie aan te dringen; immers zulk eene aanvraag zou de zijdelingsche erkenning bevat hebben, dat men zich van zijn recht op de tienden niet al te zeker achtte. Was er dan niets anders te verzinnen? Ja toch: het was zoo lastig voor de kapittelheeren, dat zij geene gelegenheid hadden om de opbrengst hunner tienden behoorlijk te bergen. De bisschop behoorde te bedenken, dat de dorpen Buurmalsen en Tricht drie volle mijlen van Utrecht gelegen waren, en in de onrustige tijden, die men beleefde, was

[1]) Hij verkreeg echter in 1372 van den paus een kanonikaat in het kapittel van St. Pieter zelf, en verruilde het volgende jaar zijn pastoraat van Buurmalsen, waarin hij gewis na al het procedeeren weinig genoegen meer schepte, met dat van Borgenden in Drente, zoodat toen het geschil geheel uit de wereld was.

de weg, „proh dolor!" niet altijd even veilig. De kanunniken moesten dus hunne tienden ergens opslaan, om ze bij gelegenheid te verkoopen, en het gemis van eene geschikte gelegenheid daartoe was zéér hinderlijk. Waarlijk, het genot van het bezit der tienden werd den heeren daardoor bedorven; niet dan „met zeer groote zorg en moeite" konden zij de opbrengst daarvan innen! Nu trof het echter goed, dat de pastoors van Buurmalsen en Tricht uitnemende, ruime pastorieën hadden; deze waren juist geschikt voor zulk een doel, maar, hoe jammer! het kapittel had daarover niet de vrije beschikking. Wel bezat het sedert onheugelijke tijden het collatierecht der kerken; maar de pastoors hadden, zoodra hun de beneficies verleend waren, de vrije beschikking over hunne pastorieën. Zou de bisschop niet aan de bezwaren van het benarde kapittel, van welks prebenden de tienden van Buurmalsen en Tricht „niet het kleinste deel" uitmaakten, willen te gemoet komen, door het bij wijze van incorporatie der kerken de beschikking over de beide pastorieën te verschaffen? De pastoors, dien het aanging, hadden geen bezwaar. En met reden. Immers de maatregel zou niet alleen strekken „tot voorkoming van schade, tot gemak en nut" van het kapittel, maar tevens zou daardoor „voor de waardigheid en de schoonheid der beide parochiën niet slecht gezorgd worden, daar zij dan in de gelegenheid kwamen om de op haar rustende lasten te dragen".

Met een ernstig gelaat werd deze redeneering den kerkvorst voorgedragen. Was het met een even ernstig gelaat, dat deze ze in zwierig Latijn in de oorkonde deed ter neder schrijven? Doch wat deerde dit het kapittel? Het kreeg zijnen zin, want 24 October 1507 verklaarde de bisschop, met toestemming der betrokken pastoors, de kerken van Buurmalsen en Tricht „met al hunne rechten en eigendommen met het kapittel van St. Pieter en zijne domeinen voor eeuwig te vereenigen, te annexeeren en te incorporeeren", met het gevolg, dat het kapittel, zoodra de fungeerende pastoors zouden zijn gestorven of afgetreden, van die kerken en hunne aanhoorigheden zou kunnen bezit nemen „en hare

vruchten, inkomsten en opbrengsten voor goed ten gebruike van zich en zijne goederen bestemmen, met voorbehoud alleen voor de vicarissen, die in de kerken van Buurmalsen en Tricht op wettige wijze tijdelijk aangesteld en op hun wenk weder afgezet zouden worden, van congrue portiën uit de genoemde vruchten, inkomsten en opbrengsten, waaruit deze vicarissen zich behoorlijk zouden kunnen onderhouden en aan de op hen rustende verplichtingen voldoen". De goederen der kerken werden dus nu eigendom van het kapittel; de pastoors of vicarissen werden afzetbare ambtenaren van het kapittel tegen eene vaste bezoldiging, en de goederen der kerken, hoewel eigendom van het kapittel geworden, bleven met de uitkeering dier bezoldiging belast.

De paus bevestigde de incorporatie eenige maanden later in een charter, dat zich alleen in één detail van dat van den bisschop onderscheidt: er wordt daarin althans met een enkel woord bedongen, dat door deze incorporatie „de parochiekerken niet van de haar toekomende dienst beroofd en de zielzorg in geenerlei opzicht verwaarloosd zou worden, maar dat aan de gewone verplichtingen behoorlijk voldaan zou worden". Eene formaliteit, wel is waar, die aan het fait accompli niets meer veranderen kon, maar die toch welstaanshalve door den bisschop niet verzuimd had mogen worden. Zoodra de pauselijke confirmatie was aangekomen, deden de beide pastoors — die gewis wel voor hunne medewerking beloond zullen zijn — afstand van hunne beneficiën en herleefden weder als „vicarii" [1]) van het kapittel.

Nog een ander pretendent viel te bevredigen. De aartsdiaken van het district — het was de bekende Willem Heda, die als proost van Arnhem destijds dezen post bekleedde, — eischte schadeloosstelling voor de „damma, interesse et dispendia", die de suppressie der beide beneficiën voor hem

[1]) Voor ditmaal, zeker als belooning voor hunne resignatie, als „vicarii perpetui"; hunne opvolgers werden echter aangesteld „usque ad revocationem capituli".

kon opleveren. Inderdaad leed hij daardoor schade: wij zagen toch, dat het kapittel als collator zijne kandidaten voor het pastoraat aan den aartsdiaken ter institutie in het beneficium voordroeg. Dat deze daarvoor zekere leges hief, kan niet in het minst betwijfeld worden, en daar er nu voortaan te Buurmalsen en Tricht geene kandidaten meer voor te dragen waren tot beneficiën, die niet meer bestonden, maar het kapittel zijne ambtenaren eenvoudig tot wederopzeggens toe aanstelde, zou de aartsdiaken deze bron van inkomsten dus moeten missen. Van daar een eisch tot schadevergoeding. Aanvankelijk schijnt het kapittel deze aanspraak niet geteld te hebben: immers tien jaren lang liet men den aartsdiaken onbevredigd. Doch eindelijk gaf men toe, en beloofde den prelaat eene jaarlijksche rente van twee oude Fransche schilden. Toen was ook hij bereid zijne toestemming te geven, die hij (natuurlijk!) motiveerde door zijne zorg „voor de verbetering van den kerkdienst", er echter oprechtelijk bijvoegende, dat er „andere hem vertoonde redenen" bijkwamen.

Zoo waren dus de beide kerken door het kapittel verslonden. En niet alleen de kerken; ook hare goederen, de kleine bezitting aan land, die wij door de arme buren van Tricht bij kleine stukjes hebben zien bijeenbrengen, om zich langzamerhand eene eigene kerk met een eigen pastoor te verwerven, de pastorie, van hunne giften gebouwd, alles viel ten prooi aan de Utrechtsche kanunniken! Gaan wij ten slotte na, hoe deze zich kweten van de opgelegde zorg, dat de hun toevertrouwde kerken „niet van den haar toekomenden dienst beroofd en de zielzorg in geenerlei opzicht verwaarloosd zou worden".

Wij hoorden, dat voorloopig de oude pastoors onder een nieuwen titel in functie bleven. De toestand bleef dus onveranderd, en de parochianen hadden geene reden tot klagen. Doch vijf jaren later (1513) werd de kerk van Tricht vacant. Het kapittel maakte toen dadelijk van zijn nieuw verkregen recht gebruik. De nieuwe pastoor werd aangesteld „tot aan de herroeping door het kapittel": hij was

dus volgens den eisch „op een wenk afzetbaar". Hem werd gegeven het beheer en het genot van de aan de kerk behoord hebbende landerijen en de inkomsten der „memoriën", d. i. de belooning der in de kerk gestichte en door hem op te dragen zielmissen. Hij moest het pastoriehuis met toebehooren, dat hij bewoonde, onderhouden en daarin bij voorkomende gelegenheid de gemachtigden van het kapittel herbergen; van het opleggen der tienden in de pastorie, het voorwendsel der incorporatie, werd niet meer gerept. Van alle aanspraak op de tienden van Tricht moest de pastoor uitdrukkelijk afstand doen. Inderdaad, de som van zijne inkomsten was gering, vooral wanneer wij bedenken, dat de kerk in 1389 nog geene voldoende inkomsten bezat en zeker van hare boersche parochianen in éénc eeuw niet vele rijke legaten zal hebben gebeurd. Toch moest er nog iets van deze schrale inkomsten af: het kapittel bedong voor zich eene jaarlijksche uitkeering van twaalf Rijnsche guldens.

Op deze voorwaarden „verpachtte" het kapittel het bedienen der Trichtsche kerk aan den priester Hartman. Niemand stoote zich te zeer aan het woord „verpachten". Men behoort daarbij niet te denken aan eene publieke aanbesteding bij inschrijving; verpachten was de gewone uitdrukking voor het verleenen van een ambt, waarvoor volgens de vaste gewoonte eene uitkeering betaald werd, terwijl de ambtenaar zich uit de inkomsten van zijne post schadeloos stelde. Het pastoraat van Tricht was sedert de incorporatie een ambt ter beschikking van het kapittel geworden: het was dus te verwachten, dat het kapittel het verpachten zou. Doch juist daarom, omdat het te verwachten was, dat het kapittel een pastoraat als een gewoon ambt zou beschouwen, omdat het in dat ambt alleen eene bron van financiëel voordeel zou zien, daarom juist leverde de incorporatie voor de parochianen zeer zeker een groot gevaar. De incorporatie der kerk van Tricht bracht aan het kapittel (behalve een zuiveren rechtstitel voor het bezit der tienden) een jaarlijksch voordeel

van twaalf Rijnsche guldens op. Kan men de vrees onderdrukken, dat het kapittel aan eenen kandidaat, die dertien gulden geboden had, de voorkeur zou gegeven hebben, al had zijne persoonlijkheid ook weinig waarborgen geleverd, dat aan 's pausen wensch, „dat de zielzorg in geenerlei opzicht zou worden verwaarloosd", voldaan zou worden?

DE ELECT JAN VAN NASSAU.

De Nederlandsche historiographie is voor den eersten telg van het doorluchtige huis van Nassau, die zich op onzen vaderlandschen bodem gevestigd heeft, bijzonder onvriendelijk geweest.

Beka, de oudste geschiedschrijver die zijne daden beschrijft, noemt hem „virum quasi secularem et simplicem", — eene qualificatie, door Heda met andere woorden herhaald: „vir in ecclesiatica disciplina minus versatus, simplex nec industrius". Sedert hebben onze geschiedschrijvers den vorst vrij wel met rust gelaten. Maar in 1854 achtte niemand minder dan I. A. Nijhoff zich geroepen, hem meer naar den voorgrond te brengen. De toon is hard. „Alle schrijvers", dus laat hij zich uit, „stemmen er in overeen, dat Jan van Nassau een man was van bedorven zeden, volslagen onkundig, ongeschikt voor de behandeling van zaken, vadsig en traag". Even verder spreekt hij van „den verdwaasden, in zingenot weggezonken bisschop". Als de vorst krachtig optreedt, heet het, dat hij, „hoe traag anders", toch niet alles verdragen kon; spreekt hij den ban uit om zijn gezag te handhaven, dan merkt de schrijver op, dat de banvloek, „schoon geslingerd door eene onwaardige hand", toch indruk maakte. Ik weet niet, wie de schrijvers zijn, op wie Nijhoff het oog heeft; maar het gezag der heeren, geen tijdgenooten van den kerkvorst, kan bezwaarlijk groot genoeg zijn, om zóóveel smaad te rechtvaardigen. — Delprat, die het bestuur van Jan van Nassau eenige jaren later besprak, is zachter in zijn oordeel; van hem krijgt onze kerkvorst echter weder een geheel ander verwijt te hooren: hij heet, op gezag van den abt Trithemius, „vir bellicosus nimium". En zelfs onze Moll,

wien ik niet dan ongaarne iets ten laste zou leggen, oordeelt wel billijker, maar verklaart toch, dat „onder alle bisschoppen van Utrecht er naauwelijks één geweest is, die meer dan Jan van Nassau in onze kerkgeschiedenis eene droevige figuur maakt". Hij was volgens Moll „de erbarmelijkste financier, dien men zich voorstellen kan"; er is sprake van „'s bisschops schromelijke verwaarloozing der algemeene belangen van het Sticht", van „zijn wanbestuur en verregaande onachtzaamheid bij de behandeling van gewigtige zaken". „In al zijne bedrijven," dus luidt de conclusie, „scheen hij slechts tot verachtering van den uitwendigen welstand, zoowel van zijne kerk als van zijn wereldlijk gebied, te kunnen bijdragen".

Is er voor dit strenge oordeel goede grond? Ik waag het, dit te betwijfelen. Beka's meening over den prelaat was althans vrij wat gunstiger dan die der lateren. Immers wanneer hij iemand aanduidt als een „vir simplex," dan wil hij daarmede te kennen geven, dat de ongelukkige het slachtoffer werd van slechte raadgevers. En de betiteling van een prelaat als „quasi secularis" beteekent in den mond der schoolsche klerken, die in de middeleeuwen als geschiedschrijvers optraden, niet veel anders dan de verzuchting: als de arme man maar beter gestudeerd had, dan zou het zoo slecht niet met hem zijn afgeloopen!

Het verhaal der lotgevallen van Jan van Nassau geeft dan ook geene aanleiding tot eene besliste veroordeeling. Wij kennen hem niet. De kroniek van Beka, de eerste die ex professo over het bestuur van den kerkvoogd handelt, wijdt inderdaad aan hem drie folio-bladzijden: niet weinig voor een dertiende-eeuwschen regent! Maar als wij die drie bladzijden lezen, dan vinden wij: het verhaal van een oproer, waarin de bisschop geene rol speelt, — berichten over de veldtochten van Floris V tegen de Westfriezen, — een en ander over Floris' strijd met Vlaanderen, — eene correspondentie tusschen graaf Floris en den pseudo-Frederik II, — notities over een watervloed en over een brand te Utrecht, — en eindelijk ...... het verhaal van

's bisschops afzetting! Al deze berichten worden door de latere chronisten getrouw nageschreven. Summa summarum weten wij dus van het bestuur van bisschop Jan van Nassau nog v o l s t r e k t n i e t s.

Gelukkig zijn er echter in den loop der eeuwen ook andere bronnen ontsloten. De oorkonden uit Jan van Nassau's tijd zijn in grooten getale bijeengebracht. En behoorlijk gerangschikt en met elkander in verband gebracht, stellen zij ons, geleid door de spaarzame berichten der chronisten, in staat, om van de regeering van bisschop Jan een duidelijk overzicht te geven. De persoon van den vorst blijft, zooals nagenoeg alle vorsten der dertiende eeuw, eene schim; zijne tragische lotgevallen echter kunnen wij met belangstellende deelneming volgen.

Op den 15den Mei 1267 lag bisschop Hendrik van Vianden op zijn sterfbed. Met voldoening kon hij terugzien op zijn zeventien-jarig bestuur van het bisdom. Hij had de heeren van Amstel en Woerden, lastige onderdanen, verslagen en gevangen naar Utrecht gebracht; den graaf van Gelre, hun bondgenoot, had hij getuchtigd door een welgelukten strooptocht op de Veluwe; uit den toen verkregen buit had hij het sterke slot Vredelant gesticht, dat de Amstels in bedwang moest houden. En ook buiten zijn gebied was hij met succes opgetreden: zijn metropolitaan, den met hem verwanten aartsbisschop van Keulen, had hij aan zich verplicht door een gelukkigen slag tegen zijn vijand, den graaf van Gulik. De kroniekschrijver verzekert ons bovendien uitdrukkelijk, dat de sloten van het bisdom in goeden staat verkeerden, wel voorzien van het noodige. Zoo kon de bisschop met tevreden gerustheid het hoofd nederleggen. Den 4den Juni is hij overleden. Bij zijn testament had hij zijne stichting, het sterke Vredelant, aan de Utrechtsche kerk vermaakt.

Niet lang duurde het, eer hij een opvolger kreeg[1]). Niet

[1]) Bij de tijdsbepaling der behandelde gebeurtenissen heb ik de dagteekeningen der oorkonden gereduceerd volgens een vast systeem: gewoonlijk naar den Nieuwjaarsstijl, enkele malen naar den Paaschstijl. Ik kan dit systeem hier niet uiteenzetten, maar alleen verklaren, dat het (zooals, naar ik hoop, uit het vervolg blijken zal) overal, zoover ik zien kan, tot bevredigende uitkomsten heeft geleid. Van den Bergh geeft herhaaldelijk andere dagteekeningen; ik kan dit niet telkens vermelden en verbeteren.

de persoon voorzeker, dien hij zelf zou gewenscht hebben als voortzetter van zijn levenswerk; want uit alles blijkt, dat de oppositie tegen het beheer van den kerkvorst, die toch hoog gewaardeerd was geweest, de keuze van zijn opvolger heeft doorgezet.

Toen bisschop Otto van Holland in 1249 overleden was, had de paus zich gehaast om aan de Utrechtsche kapittelen, die van ouds als kiescollege fungeerden, eene waarschuwing te doen toekomen, dat zij het niet wagen zouden zonder zijn goedvinden een nieuwen bisschop te kiezen; hij had zelfs gedreigd, dat hij eene anders gedane keuze niet zou erkennen. En toen de kapittelen, zich niet storende aan het pauselijk bevel, Gosewin van Randerode hadden benoemd, had de paus zijne bedreiging vervuld en was Hendrik van Vianden als tegenbisschop aangewezen. Na korten strijd had de pauselijke kandidaat ook gezegevierd en de elect Gosewin zich moeten terugtrekken. Het geringe succes van hun optreden was zeker niet geschikt, om de kapittelen te prikkelen tot eene herhaling. Maar toch gaven zij het niet op: na den dood van bisschop Hendrik beproefden zij op nieuw hun geluk. Blijkbaar hebben zij den paus de gelegenheid niet gelaten, om hen ook thans weder te waarschuwen: onmiddellijk na bisschop Hendriks dood kwamen zij samen en met buitengewonen spoed verkozen zij een nieuw hoofd van het Sticht[1]).

Dat was de eerste tegenstelling met bisschop Hendrik, die 's pausen kandidaat voor het bisdom was geweest. Maar er was meer. Van ouds was er tusschen de beide machtige naburen van het sticht, de graven van Holland en Gelre, zekere rivaliteit geweest, wiens invloed den doorslag zou geven bij het bezetten van den bisschopszetel.

[1]) Vgl. hierover thans Tenhaeff, Diplom. studien ov. Utr. oorkonden p. 161, die het waarschijnlijk maakt, dat bij deze gelegenheid het generaal kapittel der vijf Utrechtsche kapittelen ontstaan zal zijn, om het kiezerscorps te versterken.

Gewoonlijk slaagde Holland, en ook bisschop Hendrik was gekozen met instemming van koning Willem van Holland, met wien hij in de beste verstandhouding had geleefd. Maar ditmaal, terwijl de jeugdige Floris V nog onder voogdij stond, wist de Geldersche graaf, onlangs uit die voogdij verdrongen, den prijs voor zich te winnen: blijkbaar was de gekozene, bloedverwant van graaf Otto, diens kandidaat. Ook andere invloeden waren ten dezen in het spel. Wij weten, dat bisschop Hendrik op het laatst van zijn leven ten gunste van den aartsbisschop van Keulen had ingegrepen in een hooggaanden twist tusschen dezen en den graaf van Gulik met den graaf van Gelre en andere vorstjes uit de buurt, over eenige door den aartsbisschop ingevoerde onrechtmatige tollen. Deze veete, waarin bisschop Hendrik voor zijn metropolitaan een succes had behaald, was nog altijd onbeslist, en den verbondenen scheen het nu een goede zet, indien het hun gelukte den openstaanden Utrechtschen zetel te winnen voor een der hunnen. De keus viel op Jan van Nassau, telg van een geslacht, dat nu en dan actief deelnam aan de veeten in die streek, en broeder van dien Otto en dien Walram, naar wie de beide liniën van het Nassausche gravengeslacht genoemd zijn. De jeugdige vorst bevond zich in het leger, waarschijnlijk wel met de andere Nassausche graven. Hij was geen priester, denkelijk zelfs niet opgeleid voor den geestelijken stand. Maar dat scheen geen bezwaar: hij was een volle neef van den graaf van Gelre, en zijne zuster Jutte was gehuwd met den heer van Cuyk, die eene groote rol speelde in de zaken van het bisdom.

Het gelukte den bondgenooten, om de Utrechtsche kapittelen te winnen voor hunnen kandidaat, die zonder bezwaar gekozen werd. Ook verder ging het hun zeer voor den wind in het Gulikschе: in een gevecht, waarbij Jan van Nassau zelf tegenwoordig was, gelukte het den aartsbisschop van Keulen krijgsgevangen te maken. Dat was een buitengewoon succes, van belang ook voor den Utrechtschen elect. Want langdurige gevangenschap maakte

den Keulschen kerkvorst toegevend: in den zoen, die ten slotte bij zijne vrijlating (in 1271) getroffen werd, kon als eene der bepalingen, die men den gevangene opgelegd had, ook het beding opgenomen worden, dat de aartsbisschop de keus van den jongen Nassauer zou confirmeeren.

Zoo werd de positie van het nieuwe hoofd van het Sticht althans geregulariseerd, al onthield de paus daaraan nog zijne bekrachtiging. Maar de jonge vorst heeft dit zeker niet afgewacht: reeds lang voor dien tijd zal Jan van Nassau het bestuur aanvaard hebben en naar de hoofdstad van zijn sticht gekomen zijn.

De eerste tijd van zijn bestuur verliep rustig: in de vijf jaren na het bedwingen van den opstand vernemen wij niet van moeielijkheden en kon de jonge elect zich dus wijden aan de bevordering der belangen van zijn nieuw vaderland. Wat hij in dien tijd verricht heeft? Wij kunnen het niet goed beoordeelen; want niet vele berichten zijn ons overgeleverd. Met de geestelijke zaken kan de vorst zich niet veel ingelaten hebben. Wel deed hij zich spoedig na zijne aankomst tot priester wijden; maar aan zijne wijding tot bisschop viel niet te denken, zoolang de paus niet had toegegeven. Paus Clemens IV overleed in 1268, en de nieuwe pausen hebben zich voorshands, zoover wij weten, bepaald tot een passief verzet. Maar toch kon Jan van Nassau niet optreden als geestelijk hoofd van het sticht: naast hem zien wij achtereenvolgens twee wijbisschoppen fungeeren, die de kerkwijdingen verrichtten [1]). Veel beteekende dit trouwens niet: ook gewijde prelaten lieten de zorg voor dergelijke kleinigheden niet ongaarne over aan titulairbisschoppen. Maar ernstiger is het, dat wij naast den elect ook twee provisoren in spiritualibus ontmoeten [2]), zooals er

---

[1]) Den wijbisschop Petrus in 1276, en den wijbisschop Hendrik van Pommeren in 1284 en 1286.

[2]) Den Domdeken Amilius in 1269 en 1270, — en Emond, bisschop van Curium, in 1271, (Niet dezelfden dus, als de onder den elect Gosewin fungeerende provisor Theodericus, bisschop van Wirland.)

op pauselijk gezag ook een naast Gosewin van Randenrode had gefungeerd: denkelijk dus personen, wier werkkring het geestelijk gezag van den kerkvorst beperkte.

Iets meer weten wij van het wereldlijke beheer van onzen elect. Hij verleende stadrecht aan Genemuiden en marktrecht aan Goor. Aan Zwolle en Utrecht maakte hij het mogelijk wegen aan te leggen, door eene vergunning tot tolheffing en door het verleenen van tolvrijdom. Aan Zwolle en Kampen schonk hij privilegiën. Ook de opkomst van steden in het gebied van bevriende edelen bevorderde hij krachtig: aan Vianen, dat onder zijn bestuur stadrecht verkreeg van Hubert van Bosinchem, schonk hij het recht om twee jaarmarkten te houden. En herhaaldelijk gaf hij duidelijke bewijzen van zijne neiging, om de opkomst van Schoonhoven te bevorderen, dat in 1281 door Nicolaas van Cats werd gesticht.

Zullen wij om al deze sprekende feiten Jan van Nassau verheerlijken als een bevorderaar van de opkomst der steden in het Sticht? Zullen wij verklaren, dat hij met wijzen politieken blik er naar trachtte, zich in zijne moeielijkheden steun te verwerven bij den opkomenden burgerstand? Ik durf het niet te wagen. Het was de tijd van de opkomst der steden, en de opgesomde bewijzen van 's elects begunstiging van deze beweging zijn voor een tijdperk van drie en twintig jaren niet talrijk genoeg, om ons oordeel te vestigen over de richting zijner politiek. Het marktprivilegie van Vianen kan te danken geweest zijn aan den invloed van zijnen heer, 's bisschops maarschalk Zweder van Bosinchem. En wie zal zeggen, of ook niet de begeerte om den machtigen Nicolaas van Cats te gerieven, meer aandeel heeft gehad aan de begunstiging van Schoonhoven dan voorliefde voor de burgerij der jonge stad?

Driemaal zien wij den elect bezig, om te bemiddelen in een strijd van het landvolk met zijne heeren. Het gelukte hem, een eind te maken aan het verzet der Waterlanders tegen hunnen heer Jan Persijn; later was hij het, die den vrede tusschen graaf Floris en de Westfriezen tot stand

bracht. Als arbiter deed hij ook uitspraak over de rechten van de hoorigen der abdis van Essen in het Oversticht. Geven ons deze bemoeiingen van Jan van Nassau dan recht, hem te verheerlijken als den paladijn der verdrukte boeren? Alweder, ik durf het niet te beweren. Want het moet erkend worden, dat de positie dezer boeren na de bemiddeling van den elect niet zeer gunstig was, — al blijft het natuurlijk mogelijk, dat de tusschenkomst van hun geestelijk opperhoofd het ongelukkige landvolk bewaard heeft voor nòg erger.

Maar éène bemoeiing van Jan van Nassau kan niet anders dan gunstig getuigen voor zijn verlichten zin: de afschaffing van het droit d'aubaine. Den 15[den] Juni 1273 verklaarde de elect, dat alle personen, die, uit het buitenland komende, zich in het Sticht vestigden, vrij zouden zijn van den op hen rustenden last, dat hunne geheele nalatenschap, met uitsluiting van hunne kinderen of ouders, aan de bisschoppen als landsheeren zou vervallen: voortaan zouden ook buitenlandsche erfgenamen die nalatenschappen in vrijheid mogen opeischen. Een maatregel van het hoogste belang, getuigende van de verstandige en liberale politiek van den vorst, die den bloei van zijn land, met name van de opkomende stad Utrecht (die de oorkonde mede bezegelde en in haar archief bewaarde) wenschte te bevorderen door een maatregel, die andere vorsten eerst eeuwen later aandurfden. En het is alsof wij den nagalm van de klachten der boeren, die eerlang zoo nadrukkelijk voor hunne rechten zouden opkomen, nog hooren in den schoonen aanhef van het stuk, vreemd klinkend in eene akte uit de dertiende eeuw. „Aangezien onze Verlosser, de redder van alle schepselen, genadig het vleesch van het menschelijk geslacht heeft willen aannemen, om aan het menschdom, na het slaken van de banden zijner slavernij, zijne oorspronkelijke vrijheid weer te geven, daarom is het een heilzame maatregel, aan de menschen, die de natuur in den beginne vrij geschapen heeft en die het volkenrecht aan het juk der dienstbaarheid heeft onderworpen, als eene weldaad van hunne heeren en vrijlaters de vrijheid terug te geven, waarin zij geboren

waren. Zoo verklaren wij dan na rijp beraad, om eene pieuse daad te verrichten en bewogen over het misbruik, dat met verkrachting van het natuurrecht door eene slechte gewoonte is ingevoerd, op advies van onze kapittelen en dienstlieden alle menschen en hunne nakomelingschap, die uit verschillende oorden der wereld zich in het sticht Utrecht vestigen, van nu voortaan vrij en ontslagen van het juk der dienstbaarheid, waaronder zij gebukt gingen" [1]).

Ziedaar alles, wat ik kan mededeelen over het beheer van onzen elect. Niet veel is het, niet genoeg misschien om een gunstig oordeel over hem te wettigen. Maar stellig ook niet voldoende, om aanleiding te geven tot het afkeurende vonnis, dat de kroniekschrijvers over hem vellen. Over het algemeen weten wij niet veel van de administratieve maatregelen van de landvorsten der dertiende eeuw, — veel minder nog van de motieven, waardoor zij zich bij hunne regeeringsdaden lieten leiden: de annalisten hadden weinig oog voor het te boek stellen van dergelijke zaken. Zoo ons dus niet veel is overgeleverd over het bestuur van onzen elect, het is niet minder dan wij vernemen van zijne voorgangers en zijne tijdgenooten. Moeielijk is dus het oordeel. En als wij oordeelen over het beleid van heer Jan, dan past het rekening te houden met de exceptioneele omstandigheden, waarin hij zich bevond. Want inderdaad heeft hij te kampen gehad met meer moeielijkheden en met grooter bezwaren dan één andere Utrechtsche bisschop.

Wij zagen reeds, dat Jan van Nassau's niet geheel regelmatige verkiezing en de houding der pausen tegenover hem een eerste bezwaar leverden, dat zijne positie verzwakken moest. Eene tweede, grootere moeielijkheid was gelegen in zijne verhouding tot zijne onderdanen. Het gevaarlijkst waren de heeren van Amstel en Woerden. Beiden waren gevestigd op sterke kasteelen aan de westelijke grenzen van het Sticht, de middelpunten van uitgestrekte territoiren.

[1]) Vgl. met dit privilege het veel beperktere voor de stad Oldenzaal, door bisschop Otto verleend en door bisschop Jan van Sierck in 1296 bevestigd.

Het slot te Woerden was door bisschop Godfried van Renen (1156—1178) gesticht als grensvesting tegen Holland; de bisschoppen hadden het aan een hunner dienstmannen als kastelein in bewaring gegeven. Maar, zooals het dikwijls ging in die tijden, de bediening was erfelijk geworden; de familie had zich vastgezet op het sterke slot, had grondbezit verworven in de buurt. Langzamerhand was een geheel domein ontstaan, waarvan het slot te Woerden de kern en de bisschoppelijke dienstman de heer was geworden. Eenigszins anders, maar toch analoog, was de positie der heeren van Amstel, bisschoppelijke dienstmannen, die als „villici" der bisschoppen het opzicht hadden over de goederen en hoorigen van het Sticht aan den Amstel en die daar in den loop der tijden, bij de plek waar nu Amsterdam ligt, een eigen slot hadden gesticht.

Meer en meer waren de beide heeren, Stichtsche edelen en veel te Utrecht verkeerende, invloedrijk geworden in de zaken van het bisdom, moeielijke onderdanen voor de bisschoppen. Maar bepaald gevaarlijk werden zij door hun bondgenootschap met de buren van het Sticht, met Gelder, met Holland vooral. Met genoegen zagen de Hollandsche graven de toenadering der invloedrijke edelen. Gaarne ontvingen zij hen aan hun hof; wij vernemen, dat de beide heeren steeds het voorrecht hadden aan 's graven eigen tafel aan te zitten, wanneer zij zich vertoonden in de nieuwe zaal van het paleis te 's-Gravenhage, waar het overige hofgezin zich met lagere plaatsen moest vergenoegen. Men gevoelt, hoezeer zulk een machtige steun de positie der Stichtsche onderdanen moest versterken, moest gevaarlijk maken voor hunnen heer [1]).

En naast deze twee feodale machten rees juist in de dagen van den elect Jan een derde, die in vervolg van

[1]) Deze feiten waren de sterkst sprekende, niet de eenige aanwijzingen van de bedenkelijke betrekkingen der Stichtsche vasallen, die zich gedurende het bestuur van Jan van Nassau voordeden. Hubert van Bosinchem, de zoon van den maarschalk en de vertrouwde van den elect, stichtte het slot Culenborch, en droeg het daarna in 1281 in leen op aan den Gelderschen graaf. Evenzoo werd het nieuwe slot te Amerongen door Hendrik en Diederik Borre in 1286 in leen opgedragen aan den graaf van Holland.

tijd niet minder gevaarlijk zou blijken. De stad Utrecht, in den loop der eeuwen langzamerhand ontstaan buiten de muren van den bisschoppelijken burg Trecht, had reeds in 1122, toen zij door den Rijnhandel scheen te zullen opbloeien, een keizerlijk privilegie ontvangen. Wel was de bloei van den handel weldra gestuit door het verlanden van den Rijnarm; maar de bisschoppelijke ministerialen, die een groot deel der hoogere standen in de stad vormden, waren niettemin reeds sedert de twaalfde eeuw lastige onderdanen voor de bisschoppen geweest. De stad had zich dan ook reeds tegenover bisschop Hendrik van Vianden zóó onafhankelijk gevoeld, dat zij hem (in 1250) de erkenning had kunnen afdwingen, dat zij haren heer geen krijgsdienst verschuldigd was buiten hare eigene muren. Veel hulp kon dus de kerkvorst zich van deze onderdanen niet meer beloven! Nog stouter trad de stad nu op tegenover bisschop Hendriks opvolger: toen werd het ernst met de worsteling met haren heer, die twee en eene halve eeuw duren zou en die de verhouding tusschen beiden al dien tijd verbitterd heeft, — de strijd over de bisschoppelijke rechten in de stad, die de burgerij, op het voorbeeld der andere Duitsche bisschopssteden, voor zich trachtte te veroveren.

Ook de geestelijkheid der vijf kapittelen, oorspronkelijk de steun en de raadgevers der bisschoppen, bewandelde denzelfden weg. Juist omstreeks dezen tijd vernemen wij het eerst van de provisoren der vijf kapittelen, — eene instelling, in September 1253 tot stand gekomen en bestemd om de rechten der kapittelen door eigene krachtsinspanning te handhaven, zeker ook wel om eene vaste organisatie te stichten, een band te knoopen tusschen de verschillende corporaties. En het hoofd dier corporaties, de Domdeken, was thans als raad in dienst van den Hollandschen graaf [1])! In den loop van 1273 is nu het verzet der machtige onderdanen uitgebroken tot openbaren strijd met den

[1]) Telkens kwam het dan ook tot een conflict. Reeds de uitvoering van het testament van bisschop Hendrik, die aan de kapittelen eenige landgoederen vermaakt had, gaf jarenlang

elect — een strijd, die onverwachts door sociale woelingen een bijzonder ernstig karakter verkreeg [1]).

De overwinning van de ontembare Westfriezen op het legertje van den jongen Floris V in Augustus 1272 schijnt hunne naburen in beweging gebracht te hebben. De Kennemer boeren, niet minder berucht als eene „indomita gens", waren (het was niet voor de eerste maal!) ontevreden over de lasten, die de adellijke bewoners der kasteelen aan het landvolk oplegden; die ontevredenheid was allengs aangegroeid, strekte zich nu uit over de gansche streek. De Kennemers sloten zich dus nu aan bij de Westfriezen; de Waterlanders bleven niet achter. Weldra was geheel Noord-Holland in opstand; men verhaalde elkander schrikkelijke zaken: in de lucht waren reusachtige gedaanten gezien, die elkaar bestreden; het volk was vervuld van ontzetting over het booze voorteeken.

Wel gaarne zouden wij iets naders willen vernemen over de motieven, die aldus de lagere klasse op het platteland in verzet brachten tegen hare meerderen; want betrekkelijk zelden spreken de annalen der middeleeuwen van dergelijke agrarische woelingen. Maar helaas! het gelukt ons niet verder te komen dan tot algemeenheden. Wij vernemen, dat de boeren gebeten waren op de „nobiles communitatem aggravantes", dat zij de kasteelen hoopten

aanleiding tot moeielijkheden. Toen de elect, zonder twijfel gedwongen door Herman van Woerden, dezen machtigen heer de bedoelde landgoederen in erfpacht had gegeven, niettegenstaande de Keulsche aartsbisschop zijne toestemming geweigerd had, besloten de kapittelen zelfs tot den uitersten maatregel: het staken van den kerkdienst. En eerst jaren later, na den val van den heer van Woerden, gelukte het, deze zaak op bevredigende wijze te regelen.

[1]) Ik volg bij het verhaal van dezen strijd de voorstelling, door Oppermann onlangs in de Westdeutsche Zeitschrift XXVII p. 215 vlg. gegeven. In de eerste uitgaaf van dit artikel (Je maintiendrai, I p. 33) bepaalde ik den tijd van den Kennemer opstand op 1267, op grond van eene oorkonde van dit jaar en in overeenstemming met de kroniek van Joh. à Leidis. Oppermann's betoog heeft mij echter (al weerlegt hij niet al mijne argumenten) overtuigd, dat het jaartal 1274, dat de Hollandsche Beka geeft, aannemelijker moet heeten. Zijne scherpzinnige ontleding van het verband der door de kronieken verhaalde feiten met de oorkonden, waarop ik gewezen had, toont op eenige punten eene te treffende overeenkomst, om over de hoofdzaken te kunnen twijfelen. In den door hem aangenomen samenhang der gebeurtenissen blijft echter veel onwaarschijnlijks; wanneer ik de zeer besliste voorstelling der zaken bij Oppermann hier overneem, doe ik het dan ook slechts onder opmerking, dat de bijzonderheden van het geval mij nog wel onzeker schijnen te blijven.

te vernielen en alle edelen te verdrijven; er is zelfs sprake van een weidsch plan, om het geheele Utrechtsche bisdom te vervormen tot eene „vulgaris communitas", — eene sociale republiek, waarin de goederen der edelen onder de armen verdeeld zouden worden. Blijkbaar was het de oude geschiedenis: de edelen zijn begonnen de boeren „petitionibus aggredi", zooals het elders heet: zij hebben hun allerlei onverplichte lasten opgelegd; nu komt er reactie en het getergde volk gaat over tot uitersten. Een latere kroniekschrijver doet ons in heftige bewoordingen een verhaal van de misdrijven der onderdrukkers; hij weet te vertellen van een plan, om niet alleen de edelen, maar ook de prelaten en alle klerken en monniken te vermoorden; alleen de bedelmonniken, die geene schatting van de armen heffen, en enkele parochie-priesters, die de sacramenten moeten bedienen, zouden bij dien algemeenen moord gespaard worden. Maar deze bijzonderheden zijn weinig geloofwaardig: wij blijven bij algemeenheden.

Intusschen, al ontgaat ons de juiste bedoeling der op touw gezette sociale revolutie, al is er ook in het beloop der worsteling veel onzekers en veel duisters, duidelijk is het althans, dat de boeren het gemunt hadden op den plattelandsadel. Het oproerige landvolk belegerde de sloten der Kennemer edelen, nam er verscheidene in en sloopte ze zonder mededoogen; de bewoners vluchtten en zochten eene toevlucht achter de sterke wallen van Haarlem, de Kennemer hoofdstad. Toen breidde de opstand zich uit buiten de grenzen, allereerst naar het aangrenzende Amstelland. De heer van Amstel, de bekende Gijsbrecht, wordt ons door de kroniekschrijvers afgeschilderd als een weinig zelfstandig man („vir simplex"); maar zijn gedrag tegenover de revolutionairen, die zijn slot belaagden, getuigt anders en spreekt van welberaden overleg. Naar het schijnt, was heer Gijsbrecht van ouds met het landvolk op beteren voet dan zijne standgenooten: de kroniekschrijver, die verhaalt van de stichting van Vredelant door bisschop Hendrik, verzekert althans, dat het slot evenzeer bestemd was, om de boeren in bedwang te houden als om de Amstels te keeren. Dat kwam heer Gijsbrecht nu te stade: toen hij het oproerige landvolk zag naderen, begreep hij onmiddellijk, dat hij van het geval kon partij trekken om zijne eigene partij te spelen. Hij wist den leiders te beduiden, dat het geraden was met hem samen te spannen; de woeste bende, verheugd dat zij een ervaren hoofd had, stelde zich onder zijne leiding.

Onmiddellijk wierp heer Gijsbrecht zich toen op het sticht Utrecht. Allereerst gold het Vredelant, de sterkte die Amstel bedwingen moest; maar het fort, nog nieuw en sterk bezet, bood weerstand aan den aanval. Toen werd eene andere onderneming gewaagd: de bende wendde zich naar Utrecht zelf. Onvoorziens werd de stad ingesloten, en de verbaasde wachters op de wallen zagen met ontsteltenis de tallooze benden van ruwe, vreemde mannen; het gerucht liep, dat de Tartaren waren gekomen om Utrecht in te nemen. Maar het beleg had een onverwacht verloop. Ook binnen de muren der stad was het niet rustig: ook daar vond men „nobiles communitatem aggravantes", en de hoorige handwerkers waren weinig minder ontevreden dan de Kennemer boeren. Spoedig werd men het dus eens: in de stad barstte een oproer uit, de leden der stedelijke aristocratie werden overmand en uit de stad verdreven (Juli 1274).

Het werd eene formeele revolutie. Het personeel van het stedelijke bestuur werd geheel veranderd: in de plaats van de oude leden van schepenbank en raad, gekozen uit een engen gesloten kring van aristocratische familiën, vinden wij in de oorkonden allerlei nieuwe namen, allicht behoorende tot de oudermannen der gilden, die zich reeds in 1267 tijdelijk een aandeel aan het bestuur hadden veroverd. De opstand was dus meester van de hoofdstad, en de handwerkslieden speelden er (ongehoord feit in zoo vroegen tijd!) de baas. Zoo schitterend succes deed natuurlijk de beweging in kracht winnen; ook het naburige Amersfoort,

dat pas van bisschop Hendrik stadrechten verkregen had, trad toe tot den opstand, en geheel Eemland volgde het voorbeeld. De sloten der heeren van Abcoude, Rijsenburg en Vianen, vijanden der Amstels, werden genomen en gesloopt; blijkbaar was het geheele Nedersticht in de handen der opstandelingen: de revolutie scheen geweldig. Maar, zooals het gaat met volksoploopen, plotseling kwam er eene kentering: de eendracht tusschen de groepen der volksmassa's werd verstoord. Het was oogsttijd en de Kennemer boeren begrepen, dat zij thuis noodig waren; zij vertrokken, omsingelden Haarlem, de sterkte der gevluchte edelen, en lieten het Sticht weder vrij. Toch was het oproer daar nog machtig: Utrecht en Amstelland bleven in de handen der democratie.

De schrik voor de veldwinnende revolutie had aanvankelijk de bedreigde hoogere klassen weerloos gemaakt. Maar eindelijk kwam er toch verzet; de graaf van Gelre, beschermer van zijn bloedverwant, den jongen elect, kwam te velde om de omwenteling op zijne grenzen te keeren: hij trok het bisdom binnen. Zoo werd dus Holland belaagd door de Kennemers; terwijl hunne bondgenooten, het landvolk van Muiden, Amstel, Mijdrecht en Loenen (de „rustici", wier oproerigheid bisschop Hendrik van uit Vredelant had hopen te bedwingen), zich met de gildebroeders te Utrecht bedreigd gevoelden door den Gelderschen graaf. Het gemeenschappelijke gevaar leidde (bij de felheid der antithese Holland-Gelre) den koelbloedigen jongen politicus, wiens regeering steunen zou op het volk tegen den adel, tot een monsterverbond; te Leiden werd (26 Juli), blijkbaar op initiatief van den Hollandschen graaf, eene overeenkomst getroffen met de boeren en de handwerkers; een paar weken later (16 Augustus) verbonden zich ook de heeren van Amstel en Woerden met de democratie te Utrecht. De bond moge onnatuurlijk geweest zijn, praktisch bleek hij wel. Haarlem werd eerlang bevrijd; toen heer Jan Persijn in den rug der boeren een paar Kennemer dorpen in brand stak, snelden dezen in troepen weg; de Haarlemmers deden

een uitval en richtten eene geduchte slachting aan in het leger hunner belagers. Op den duur verliep de beweging in die buurt, al had nog in 1277 Jan Persijn veel te stellen met de Waterlandsche boeren, die zich met geweld tegen hem verzetten [1]). Ook in het Sticht hadden de verbondenen succes: het Geldersche leger, dat reeds tot Zeist genaderd was, achtte het, in het gezicht van den veel talrijker vijand, niet raadzaam een slag te wagen en trok naar de Veluwe terug. En ook toen de graaf van Gelre spoedig terugkeerde en (29 Augustus 1274) het beleg voor Utrecht sloeg, moest hij dit reeds na vier dagen weder opgeven; hij vergenoegde zich toen met de verwoesting van Amersfoort en verliet het Sticht. De elect achtte zich toen in het oproerige land niet meer veilig; hij week naar het Oversticht en vestigde zich te Deventer.

Aldus zeker voor een overval van buiten, bleef het land in de macht der democratie; te Utrecht handhaafden de gilden zich in het bewind, en wij bekomen den indruk, dat de revolutie ook in het geheele Nedersticht de overhand behield. Twee geheele jaren duurde deze toestand: eerst in den vroegen morgen van den 10^{en} September 1276 gelukte het heer Zweder van Bosinchem, de stad Utrecht, die nu het centrum van het verzet schijnt geweest te zijn, te verrassen. De hoofden der handwerkslieden werden toen verbannen en de oude burgemeesters en schepenen teruggeroepen; den 23^{en} September sloot de elect vrede met zijne stad door eene overeenkomst „pro statu civitatis nostre ac terre nostre Trajectensis, plus nimis jamdudum turbato, ad pacem et in melius reformando". Maar nog was de kracht der revolutie toch niet gebroken voor goed: in het geheim keerden de ballingen terug, woelingen en oproeren verscheurden opnieuw de stad. Eindelijk nam toen het machtige Holland de taak op zich, om de sociale woelingen, die een gevaar bleken voor de geheele omgeving, voor goed te bedwingen. Heer Nicolaas van Cats, die toen

[1]) Nog in 1324 schilderde Wilhelmus Procurator, die het weten kon, de Kennemers trouwens af als eene „gens nobilibus infestissima".

in den raad van den jongen graaf Floris den toon aangaf, wist zich met vijfhonderd gewapenden den toegang binnen Utrecht te verschaffen en hield, midden in de stad op den rechterstoel gezeten, een strafgericht, waarvan nog eene halve eeuw later de indruk niet vergeten was (5 September 1278). Men verhaalt, dat niet minder dan veertienhonderd personen als ballingen de stad verlieten: voor langen tijd was het te Utrecht gedaan met de macht der democratie.

Het was dus gebleken, dat eerst het krachtig ingrijpen van de Hollandsche macht de rust in het Sticht eindelijk had kunnen herstellen, — eene passende inleiding voor de belangrijkste episode in het leven van Jan van Nassau, welks tragisch verloop aan zijne regeering eene bijzondere beteekenis geeft. Ik bedoel den strijd met graaf Floris V, die, terwijl de elect kibbelde en vocht met zijne weerspannige onderdanen, als nieuwe mededinger op het tooneel was getreden en ook zijn aandeel verlangde van den buit.

Reeds sedert twee en een halve eeuw hadden de Hollandsche graven het Sticht belaagd. Ingeleid was de strijd door de verovering van Bodegraven onder graaf Dirk III; sedert die dagen was de omschrijving van het Nedersticht als gelegen „tusschen de Node en Bodegraven" slechts eene plechtige formule geweest, die nog gebruikt werd uit oude gewoonte: het graafschap Bodegraven zelf was voor het Sticht verloren gegaan. Dikwijls was in de volgende tijden de verhouding tusschen de buren gespannen geweest; de Utrechtsche kroniekschrijvers telden niet minder dan zeven oorlogen met Holland. Ook in die veeten was het voordeel zelden aan den kant der bisschoppen geweest; maar eene zóó groote prooi als bij den eersten aanval hadden de Hollandsche graven toch geene enkele maal aan het sticht kunnen ontwringen. Thans zou dit anders worden. Met Floris V was een tegenstander op den Hollandschen gravenstoel geplaatst, die zijne voorgangers verre overtrof in kracht en beleid. Ook eerzuchtig was hij: het was alsof zijne afstamming van een Roomsch-koning hem prikkelde

tot veel grootscher ontwerpen dan de Hollandsche graven ooit hadden bestaan, tot ingrijpen in de Europeesche politiek. Ook de strijd met het Sticht kreeg van toen af een ander karakter.

Zeker, nog gingen de zaken hun ouden gang. De heeren van Amstel en Woerden zochten zich machtig te maken ten koste van hun Stichtschen heer; de stad Utrecht volgde op denzelfden weg; en onze elect, de arme, moest zich handhaven tusschen de beiden. Ieder van de partijen had zijne eigene kleine plannetjes, die hij zocht te bereiken door wisselende combinaties, door intriges en door telkens veranderende bondgenootschappen en verdragen. Maar naast deze drie, — arme machtelooze schepsels! — had zich nu, stil en onopgemerkt, de machtige Hollandsche graaf opgesteld, als een groote en sterke kruisspin, die in haar web op de loer zat, gereed om de onschadelijke éendag-vliegjes allen te grijpen en uit te zuigen, zoodra zich daartoe de gelegenheid zou opdoen.

Van den beginne af was eene botsing tusschen Floris V en Jan van Nassau reeds te voorzien geweest. Wij weten, dat de elect als beschermeling van den graaf van Gelre te Utrecht was aangekomen; in den aanvang zijner regeering vinden wij hem dan ook in de omgeving van dezen bloedverwant, en in 1269 is hij met de graven van Gelre en Gulik en den bisschop van Munster betrokken in een strijd met den bisschop van Paderborn. In 1271 treedt hij op als getuige bij het verleenen van privilegiën aan Zutfen en Arnhem door den Gelderschen graaf; in het volgende jaar vinden wij hem als invloedrijk vriend van den graaf vermeld, en wij weten dat deze hem in 1274 bijstond tegen de oproerige Kennemers. Toch blijkt nog niet van moeilijkheden met Holland: graaf Floris, minderjarig en onder voogdij, kon zich nog niet roeren. Maar onderwijl bereidde zich toch, langzaam en instilte, het ongeluk van den elect voor. Want de oorzaak van zijnen val is ten slotte geldgebrek geweest [1]).

[1]) Van dat geldgebrek getuigt o.a. het feit, dat van den elect, die toch langer dan zijne meeste voorgangers heeft geregeerd, slechts éen enkele munt bekend is.

In die tijden, niet minder dan tegenwoordig, berustte de veiligheid van een land op zijne vestingen. De grafschriften ook der Utrechtsche bisschoppen meten hunne verdiensten grootendeels af naar hetgeen zij gedaan hebben voor de vermeerdering van het aantal der Stichtsche kasteelen en voor hun doelmatig onderhoud; steeds was het de politiek der kerkvorsten, om, door overeenkomsten met adellijke eigenaars van burgen, het getal te vermeerderen van de zoogenaamde „opene huizen" van het Sticht, waarin de bisschoppen in geval van nood bezetting mochten leggen. Bisschop Hendrik had roem geoogst, omdat hij de kasteelen van het Sticht in voortreffelijken toestand had achtergelaten; maar de voortdurende oproeren der Stichtsche onderdanen tegen den elect Jan hadden de financiën van het kleine gewest spoedig uitgeput. En zoo vinden wij in 1276 Vredelant verpand aan den heer van Amstel: stellig had deze reeds lang geloerd op de prooi, want hij wist wel dat het kasteel was gebouwd om hem in bedwang te houden! Zooals Vredelant grensvesting was tegen Amstel, kon Montfoort, de stichting van bisschop Godfried, dienen om Woerden te keeren; maar het was daar niet gunstiger gesteld: ook Herman van Woerden had zich weten te nestelen op het slot, dat hem bedwingen kon. En in 1277 werd Horst, de grensvesting tegen Gelderland, eveneens verpand aan 's bisschops zwager Jan van Cuyk, die veelal met Amstel en Woerden ééne lijn trok. De elect was in de macht zijner onderdanen: ridders, steden, kapittelen, die allen op hunne beurt zich tegen hem verzetten. En door de verpanding gingen de Stichtsche domeinen steeds achteruit: nog in het diepst zijner ellende zullen wij den vorst, „erbarmelijk financier" als hij was, zich hooren verzetten tegen het wanbeheer der pandhouders.

Zoo was dus de beheerscher van het Sticht reeds min of meer weerloos geworden, toen het jaar 1278 aanbrak, — het jaar, waarin, zooals de heer van Amstel later zeide, „die grave van Hollant erst ant stifte van Utrecht quam ende dat orloghe erst begonde". Zéér vreedzaam ving

het spel aan: den 23[en] Maart 1278 sloten de elect en de graaf een verbond. De hooge contractanten legden plechtigen nadruk op de bloedverwantschap en het leenverband, die hen verbonden; op dien grond beloofde de elect den graaf in alles bij te staan, en zijn zwager Jan van Cuyk en Gijsbrecht van Amstel, die de bisschoppelijke sloten in handen hadden, namen dezelfde verplichting op zich. Maar de kern van het verdrag lag toch niet daar: de elect verbond zich tevens, niets te doen zonder overleg met 's graven helpers, de heeren van Cuyk en van Amstel; bepaaldelijk zou hij zonder hunne toestemming geen afstand doen, terwijl de heeren bovendien beloofden, zich, in geval van overlijden of afstand van den elect, bij de keus van zijn opvolger te gedragen naar 's graven wil. En wel was men zich bewust, dat deze beloften aanleiding zouden geven tot misnoegen in het Sticht; want de Hollandsche graaf verbond zich uitdrukkelijk, om de beide edelen te beschermen, wanneer de elect overlijden of andere raadslieden kiezen zou.

Reeds dit eerste verdrag bezegelde dus de machteloosheid van den elect. In alles was hij voortaan gebonden aan het goedvinden der heeren van Cuyk en van Amstel, de vertrouwden van den Hollandschen graaf, wiens belangen zij in alles behartigen zouden en die hen daarentegen zou steunen met zijn gezag. Tijdelijk schenen de drie wedijverende partijen het eens geworden te zijn; alleen de stad Utrecht ontbrak als de vierde in het verbond bij deze idyllische eendracht. Maar ook dit zou niet lang duren: enkele dagen later (6 April 1278) verzoende zich de elect met dezen wederspannigen onderdaan; de heeren van Cuyk en van Amstel stonden als peters over het verdrag.

De houding van den heer van Amstel was geheel in de lijn zijner oude politiek: gerugsteund door zijn beschermer, den Hollandschen graaf, trad hij op tegen zijnen heer, den elect: eindelijk was het hem gelukt, dezen aan zich te onderwerpen. Maar hoe consequent ook, het verdrag was voor den heer van Amstel eene politieke fout. Want de

toestanden waren geheel veranderd: Floris V, nu vier-entwintig jaar oud, was voor het eerst zelf handelend opgetreden. Niet lang heeft het dan ook geduurd, voordat de heer van Amstel, bekomen van den roes zijner zegepraal over zijnen heer, inzag, dat hij een verkeerden zet had gedaan. Hij was op weg om van meester te verwisselen, en de ruil was geen goede: voor een onrustig edelman, tuk op vermeerdering van aanzien en gebied, kon de keus tusschen Jan van Nassau en Floris van Holland geen oogenblik twijfelachtig zijn.

Hoe het geschied is, weten wij niet; maar reeds in den zomer van 1278, na slechts enkele maanden, was de harmonie verstoord en waren de onderlinge betrekkingen der contracteerende partijen geheel verschoven. Floris V wantrouwde blijkbaar de buiten hem om verkregen eendracht van den elect en zijne hoofdstad; gesteund door de tegenpartij der Amstels, de heeren van Zulen en Bosinchem, en door de Utrechtsche uitgewekenen van de partij der Fresen, tracht hij er (28 Augustus 1278) in het geheim naar, om de stad te maken tot eene zoogenaamde „open stad" van den graaf van Holland, „also lange alse hi levet in te ridene ende ut te ridene vrilike, he ende de sine". En waarlijk het gelukt hem: wij vernamen reeds, hoe de tegenpartij (5 September) uit Utrecht verjaagd werd en een schrikkelijk strafgericht aan de onlusten een eind maakte. De nieuwe magistraat verbond zich, om de stad open te houden voor den graaf en om bij eene vacature van het bisdom 's graven kandidaat te steunen, — hetzelfde wat een paar maanden vroeger de Amstels hadden beloofd. De graaf van zijne zijde nam de stad in bescherming als eene zijner eigene steden, beloofde haar in alles bij te staan en waarborgde den magistraat tegen de gevolgen van zijne dienstvaardigheid, evenals hij vroeger de Amstels gewaarborgd had.

De vijanden der Amstels zijn dus nu meester te Utrecht en in verbond met den Hollandschen graaf. Spoedig merken wij den terugslag: heer Gijsbrecht van Amstel, meester

van Vredelant, begint de Utrechtsche kooplieden te kwellen door eigenmachtig tol te heffen op de Vecht. Het groote verbond is geheel uiteengespat; aan de eene zijde staan nu de Hollandsche graaf en de stad Utrecht, aan de andere de Amstels, wier invloed te Utrecht gebroken is. Aan welke zijde zal zich de elect plaatsen? Hij ziet in, dat hij de verstoorde orde moet handhaven in zijn gebied: hij tracht Vredelant te lossen van zijn bandeloozen vasal. Maar daartoe behoeft hij geld en hij heeft het niet. In zijne verlegenheid gaat hij over tot eene daad, onverantwoordelijk, al was zij in die tijden niet ongehoord. De kerkvergadering te Lyon had (13 April 1273) tot een nieuwen kruistocht naar het Heilige Land besloten; pauselijke collectoren waren door geheel Europa gezonden, om overal de door de kerkvergadering gevoteerde tienden van de geestelijke goederen in te zamelen. In het Utrechtsche Predikheeren-klooster was het depot gevestigd van het in deze streken gecollecteerde geld; de elect geeft last er in te breken en den bewaarden schat te rooven. Zoodra het bericht van de schandelijke daad te Rome is aangekomen, treft den schuldigen kerkvorst de banvloek. Maar hij stoort er zich niet aan; hij heeft het geld, dat hij behoeft, en hij wil thans zijn slot Vredelant lossen. Een uitspraak van eenige Hollandsche edelen, als arbiters in het geschil ingeroepen, beslist echter, dat heer Gijsbrecht eerst een jaar na de aflossing het slot zal moeten ruimen (21 Januari 1279). Nu wil de elect geweld gebruiken; hij trekt te velde tegen zijn oproerigen leenman. Het gelukt hem Amstel tot wijken te brengen; maar als diens bondgenoot, de heer van Woerden, te hulp schiet moet hij het opgeven: in den Soestereng wordt hij geheel verslagen.

Natuurlijk was het ongeval koren op den molen van den Hollandschen graaf: het gelukte den machtige nu, om den 26sten Juli 1279 een nieuw, veel inniger verbond te sluiten met den radeloozen elect. De ongelukkige Jan van Nassau erkent, dat hij tegen zijne weerspannige onderdanen niet langer op kan, en werpt zich na raadpleging zijner prelaten

geheel in de armen van den Hollandschen graaf. Het was wel inderdaad, zooals Melis Stoke verhaalt: „bisscop Jan en conde niet sijn lant bedwinghen, hine hebbe grave Floris tenen gheselle". De ongelukkige belooft den graaf, zoolang hij het bestuur van het sticht voeren zal, zich te gedragen naar zijn wil en naar het advies van de raadslieden, die hij hem toevoegen zal. En in zijn geldnood verpandt hij aan zijn gevaarlijken buurman voor 1500 Hollandsche ponden al zijne nog niet verbonden eigendommen in het Nedersticht; ook de overige verbindt hij, zoodra ze gelost zullen zijn. De graaf zal de verpande domeinen beheeren en daarover rekening doen; mocht de elect ze inlossen, dan zal toch zijne verplichting, om 's graven advies te volgen, van kracht blijven. De stad Utrecht en de daar thans bovendrijvende partij (de Zulens en de Bosinchems, de tegenstanders der Amstels) bezegelen de oorkonde mede. Een paar maanden later (17 October) lost nu de Hollandsche graaf het slot Horst van den heer van Cuyk en neemt het volgens het contract mede in pand.

Thans was de elect, aan handen en voeten gebonden, overgeleverd aan zijn machtigen buurman. Evenals de vorige maal, had hij zich verbonden om dezen levenslang in alles te wille te zijn; maar thans had zijn meester ook duchtige waarborgen verkregen voor zijne trouw aan zijne belofte: het geheele Nedersticht was in handen van den graaf, de elect was machteloos. Toen zonk de rampzalige steeds dieper: reeds in Mei 1280 zien wij hem eene nieuwe schuldbekentenis aan graaf Floris teekenen van 3151 Hollandsche ponden, die hij behoeft, om van den collecteur der pauselijke tienden ontheffing te verkrijgen van den ban wegens den roof in het Predikheeren-klooster. Eene verlichting, die zijne positie zuiverder maakte tegenover zijne onderdanen, maar die hem nog zooveel te vaster bond aan den wil van zijn sterken bondgenoot! Toen, zeker van den elect, wendde graaf Floris zich om en ging de heeren van Amstel en Woerden te lijf (Mei 1280).

Een jaar na de lossing zou Gijsbrecht van Amstel

Vredelant moeten ruimen, dus hadden de Hollandsche edelen den 21 Januari 1279 beslist. Die termijn was nu verloopen; maar blijkbaar weigerde de heer van Amstel het slot te verlaten. Reeds één dag na het contract met den elect, waarbij deze, om zich uit den ban los te koopen, zijne schuld aan den Hollandschen graaf verzwaarde, wordt dan ook de breuk met de Amstels en hunne partij aangekondigd. Toen de graaf dien dag, onder goedkeuring van den elect, geheel Naardingerland van de abdis van Elten in erfpacht nam, werden de aldaar gelegen goederen, die Gijsbrecht van Amstel vroeger van eenige Eltensche vasallen had gekocht, uitdrukkelijk mede in de overdracht begrepen. Dat was de oorlogsverklaring: onmiddellijk trok graaf Floris, versterkt door Zeeuwsche hulptroepen onder Costijn van Renesse, naar Vredelant, dat door Gijsbrechts broeder Aernt van Amstel verdedigd werd. Gijsbrecht zelf snelde aan tot ontzet, maar leed in een verwoed gevecht bij Loenen de nederlaag en raakte zelf gevangen. Toen viel ook Vredelant: Aernt van Amstel deelde het lot van zijnen broeder. Naar het zuiden trok het overwinnende leger, viel in het land van Woerden en verwoestte het, maar stootte het hoofd voor Montfoort. Maandenlang duurde het beleg van dit slot; graaf Floris was zóó ontstemd over den onverwachten tegenstand, dat hij, toen de vesting eindelijk viel, de geheele bezetting op twee mannen na deed onthoofden. Gelukkiger dan zijn bondgenoot, was Herman van Woerden niet bij Montfoort gevangen genomen; maar uit zijne heerlijkheid verdreven, zwierf hij jaren lang als balling in het buitenland rond, terwijl de gebroeders van Amstel al dien tijd zuchtten in een kerker in Zeeland.

In Januari 1281, toen alles afgeloopen was, maakte graaf Floris met zijn beschermeling, den Utrechtschen elect, de rekening op: het bleek, dat Jan van Nassau den graaf voor zijne hulp tegen de Amstels en voor zijne oorlogskosten schuldig was de (destijds enorme) som van 6000 ponden, behalve de aanzienlijke kosten van het innemen van Vredelant en Montfoort. Ook deze sloten gingen dus thans

in pandbezit aan den overwinnaar over. Overigens kwam de elect er goedkoop af, want als zekerheid voor zijne schuld verpandde hij aan den graaf „onser viende goed, die ons ende onser ecclesien desen cost ende dese scade beraden hebben": de Amstelsche goederen (Muiden, Weesp, Diemen en Bijlmerbroek) voor 4000 pond, voor de overige 2000 pond de Woerdensche (Oudewater, Woerden en Bodegraven), die de elect zich vooraf bij vonnis der Stichtsche leenmannen weder had laten toewijzen. Oppervlakkig beschouwd had dus ook de elect, al was zijne schuld aan den Hollandschen graaf vergroot, een belangrijk voordeel behaald: zijn sticht was weder vrij, Amstel en Woerden hadden het gelag betaald. Zoo scheen het; maar die zoo oordeelden, rekenden buiten de bepaling van het verdrag van 1279, dat de elect, ook al mocht hij ongedacht in de gelegenheid komen om zijne domeinen te lossen, toch verplicht zou zijn het advies van den Hollandschen graaf te volgen. Eene monsterachtige verplichting, die het Sticht voor goed van Holland afhankelijk maakte! Toch, de graaf was niet gezind zijne rechten op te geven. Dat bleek eerlang; in Augustus 1281 werd de overwinnaar door den kerkvorst beleend met alle novale tienden in zijn gebied: in zijne machtsvolkomenheid kon hij dus met één slag een eind maken aan eene netelige rechtsquestie.

Maar ondertusschen dreef van geheel anderen kant een onweer aan, dat alle berekeningen van den voorspoedigen graaf dreigde te verijdelen. Het verbond van Juni 1279, waarbij het geheele Nedersticht aan graaf Floris verpand werd, was niet onbekend gebleven, en de Keulsche aartsbisschop Siegfried von Westerburg, de metropolitaan van Jan van Nassau, maakte thans gebruik van deze grief, om den elect, wiens onregelmatige verkiezing nog geenszins door de pauselijke partij vergeten was, ten val te brengen. Zeker deed hij het gaarne; want wij herinneren ons, dat de aartsbisschoppen van Keulen zelven geene reden hadden, om Jan van Nassau vriendelijk gezind te zijn: al was de prelaat, die indertijd met diens medewerking gevangen genomen was, overleden, zijn opvolger kon den ouden

bondgenoot van den Gulikschen graaf geen goed hart toedragen, te minder daar deze reeds eenmaal bij eene vervreemding van kerkegoed het gezag van zijn metropolitaan had miskend. Toen dus, reeds spoedig nadat de val der Amstels en Woerdens beslist was, eenige Stichtsche prelaten en edelen (wij weten, dat een broeder van Amstel in de zaak gemoeid was) zich klagend over de houding van den elect tot den aartsbisschop wendden, bleek deze aanstonds bereid om in te grijpen en tegen Jan van Nassau en zijne onvergefelijke misdaden op te treden. Natuurlijk werd de roof van het gecollecteerde geld uit het Predikheeren-klooster thans opgehaald: kon men van een kerkoverste, zooals de elect Jan zich getoond had, iets anders verwachten dan de zwartste misdrijven? En inderdaad, het was den aartsbisschop, zoo verklaarde deze, gebleken, dat de elect de stad en alle kasteelen van het sticht (kerkegoed dus!) aan den graaf van Holland had verkocht. Het protest tegen dit contract, door Willem van Amstel, proost van St. Jan, namens den aartsbisschop overgebracht, had niets gebaat; ook het verzet van de Stichtsche vasallen was vruchteloos geweest: na een bloedigen strijd waren zij gevangen genomen; niemand, geen prelaat en geen edelman, durfde zich meer te roeren. Zoo was dus thans het geheele gebied (behalve Montfoort, dat, naar men meende, destijds nog standhield) door den elect aan den Hollandschen graaf overgeleverd, hetgeen hij in geen geval had mogen doen zonder vergunning van zijnen metropolitaan. Derhalve had deze, naar hij verklaarde, eerst den elect gesuspendeerd, daarna zoowel hem als den graaf geëxcommuniceerd, en eindelijk het interdict over de landen van beide vorsten uitgesproken. Zoo berichtte aartsbisschop Siegfried in het begin van 1281 aan den paus, met verzoek om zijn vonnis te bekrachtigen.

In die dagen waren excommunicatie en interdict zaken, die dikwijls voorkwamen en waardoor de meeste leeken, ook al waren zij geloovige zonen der kerk, zich niet lieten storen in hunne nachtrust, allerminst als deze leeken be-

hoorden tot de grooten der aarde. Maar toch was het ernstig genoeg en kon het kwade gevolgen hebben, als men reeds om andere redenen in moeielijkheden was of kwam. Floris V achtte het dan ook geraden, om zich aanstonds te weer te stellen; want verslagen achtte hij zich geenszins. Wel benoemde de paus 22 April 1281 den bisschop van Térouanne en twee andere geestelijken als rechters om de zaak te onderzoeken; maar graaf Floris appelleerde (4 September) van de excommunicatie van den aartsbisschop op den paus, bewerende dat den metropolitanen geene jurisdictie toekwam over de onderdanen hunner suffragaanbisschoppen. En hij won zijn pleit met glans: den 3den Februari 1283 werd hij van de excommunicatie ontheven, — erkenning van het feit, dat de aartsbisschop geene rechtsmacht over hem bezat.

Zoo kon de graaf van Holland optreden, die vrij wat had in te brengen in de wereld en die bovendien als wereldlijk vorst veel vrijer stond tegenover den aartsbisschop van Keulen dan diens ondergeschikte, de elect van Utrecht. Voor dezen lieten zich de zaken ongetwijfeld ernstiger aanzien, te meer omdat hij met de pauselijke curie reeds sedert zijne keuze nog altijd op onregelmatigen voet stond. Wij vernemen niet, hoe hij zich verweerd heeft tegen den onverhoedschen aanval: in de stukken van het door graaf Floris gevoerde proces, die ons toevallig in extenso bewaard zijn, wordt natuurlijk niet gesproken van het verzet van Jan van Nassau zelven. Maar wij kunnen het toch wel gissen: allicht is niet zonder bedoeling juist in dezen tijd de bovengemelde overeenkomst tusschen graaf Floris en den elect getroffen, waarbij de graaf de verpande Stichtsche domeinen teruggaf en daarentegen de goederen van Amstel en Woerden in pand nam. Want zoo kon de elect thans in gemoede verklaren, dat de tegen zijn beheer ingebrachte grieven ongegrond waren, en zich verzetten tegen het uitgesproken banvonnis; zeker heeft hij dit betoog ook geleverd. De uitslag zijner pogingen is ons niet bekend; maar het is niet waarschijnlijk, dat hij geslaagd is; men had toch te Rome

tegen hem ernstiger grieven dan dit eene feit, en eene verzoening met hem was nauwelijks mogelijk.

Toch is de aanval van de pauselijke partij niet geslaagd; de elect handhaafde zich nog. Merkwaardig! Want de beschuldiging van den aartsbisschop, dat de elect van Utrecht een handlanger was van graaf Floris, een misdadige, die met hem samenspande om de goederen der kerk in wereldlijke hand te brengen, was geenszins gegrond. Neen, onze elect was geen handlanger van graaf Floris; niet dan onwillig droeg hij het hem door dezen opgelegde juk! Dat bleek eerlang: enkele maanden reeds nadat de graaf zijn proces had gewonnen, vinden wij den elect tegen hem in openlijk verzet. In verbond met zijn ouden vriend, den Gelderschen graaf, is hij in oorlog met zijnen kweller [1]; ook andere vorsten zijn in den strijd betrokken [2]; het is duidelijk, dat de partij van Amstel en Woerden zich weder roert. De bijzonderheden van den strijd blijven ons onbekend; alleen blijkt het, dat de elect de stad Amersfoort in zijn bezit heeft weten te krijgen. Meer dan een jaar schijnt de worsteling geduurd te hebben; toen was de kracht van Hollands tegenpartij gebroken voor goed. Den 9den Augustus 1284 dragen Gelder en Holland door tusschenspreken van den koning van Engeland de beslissing in de tusschen hen bestaande geschillen op aan de uitspraak van vijf arbiters. Denzelfden dag sluit de elect met graaf Floris een dergelijk verdrag, waarbij hij hem Amersfoort teruggeeft; de oude overeenkomst van Juli 1279, die zeker de aanleiding tot Jan van Nassau's verzet was geweest, wordt uitdrukkelijk bekrachtigd.

Ook nu weder maakten de elect en de graaf na afloop van den strijd hunne rekening op: het blijkt, dat heer Jan aan graaf Floris wegens de oorlogskosten schuldig is 7294

[1] Bij een charter van 10 Augustus 1283 geeft de elect aan Zwolle een privilegie, „in recompensam expensarum, quas fecerunt in servitio nostro apud Harderwijck, dum contra comitem Hollandie guerram haberemus".

[2] Dit blijkt uit den zoen met Amstel van 1285, waarin bedongen wordt, dat de heeren van Amstel de graven van Gelre en Cleve, den hertog van Brabant en den bisschop (elect) van Utrecht zullen doen beloven, hen nimmermeer te zullen helpen tegen den graaf van Holland.

Hollandsche ponden. Als zekerheid voor de betaling dezer enorme som, grooter nog dan de vroegere schuld, die door de verpanding der goederen van Amstel en Woerden gedelgd was, worden den graaf thans de onlangs vrijgemaakte Stichtsche domeinen op nieuw verpand. Bovendien is de elect nog de pandsom schuldig van het slot Horst, dat de graaf voor 1350 ponden van heer Jan van Cuyk heeft gelost. De elect moet afzien van de bevoegdheid, om dit slot, het gewone verblijf der Utrechtsche bisschoppen, afzonderlijk in te lossen: alleen door betaling der geheele pandsom in eens (onbereikbaar ideaal!) zal het contract nietig worden. Graaf Floris is zoo goed te verklaren, dat hij een onderzoek zal instellen naar het gedrag der ambtlieden, die voor hem de Stichtsche kasteelen beheerd hebben en over wier eerlijkheid de elect had geklaagd. En ten slotte geeft hij, zéér uit de hoogte, „als bijzondere gunst" aan den vorst het verpande schoutambt van Amersfoort terug, om zijne noodzakelijke uitgaven te bestrijden. De elect zal daar zelf een ambtman mogen aanstellen; maar hij zal dit doen op naam van den graaf! En met koele minachting wordt ten slotte den rampzaligen elect nogmaals voorgehouden, dat dit alles, na zijn afval, niets is dan een gunst: „wij zullen," dus verklaart de graaf, „deze regeling in stand houden, zoolang de elect zich gedraagt naar onzen raad en ons te wille is".

Wel droevig was de poging om het Hollandsche juk af te werpen gefaald: vaster dan vroeger gekneveld, lag het Nedersticht aan de voeten van den jongen graaf. Dat begrepen ook de drie gebroeders van Amstel, die nu reeds vijf jaren in den Zeeuwschen kerker zuchtten: zij gaven zich gewonnen. De heer van Amstel stond (27 October 1285) Naardingerland, Muiden en Bijlmerbroek definitief aan den graaf af (Amstel had hij reeds vroeger verloren); al zijn eigen goed droeg hij hem in leen op. Hij beloofde zonder goedkeuring van den graaf geene sterkten tusschen Holland en het Sticht te zullen bouwen, en zich nooit meer tegen

hem te zullen „verheffen". De vorsten van Gelre, Cleve, Brabant en het Sticht zouden op zijn verzoek beloven, hem nooit meer tegen Holland te helpen. Handelde hij tegen den zoen, dan verbeurde hij aan den graaf al zijne Stichtsche leenen. De elect moest de oorkonde mede bezegelen. Anderhalf jaar later (30 Maart 1287) boog ook Herman van Woerden het hoofd en kreeg verlof in het Sticht terug te keeren op geheel dezelfde voorwaarden als die, waaraan zich zijn bondgenoot had moeten onderwerpen. De heerlijkheden van Amstel en Woerden waren een deel van Holland geworden.

Zoo was de afloop der worsteling tusschen den elect en graaf Floris, die thans beslist was voor goed. Is er reden, het Jan van Nassau euvel te duiden, dat hij bezweken is? Ik meen van niet. Wel krijgen wij den indruk, dat hij niet was opgewassen tegen de buitengewone moeielijkheden zijner zware taak. Wellicht was hij niet zeer krachtig, niet zeer beleidvol; zeker was er geene consequentie in zijne politiek. Maar voor ons, die de ontwikkeling der geschiedenis kennen, is het gemakkelijk te oordeelen dat hij, geplaatst tegenover een krachtigen vorst, die bezield was met de denkbeelden van den nieuweren tijd en die streefde naar uitzetting van de grenzen der vorstelijke macht, dadelijk beslist partij had behooren te kiezen voor de voorstanders van het oude regime. De monarch, die de feodale heeren belaagde, zocht vanzelf zijn steun bij de opkomende steden; zijne tegenpartij had dus, om zich te handhaven, de heeren vast aan zich moeten verbinden. Zoo zouden de gedurige weifelingen vermeden zijn; de strijd zou principieel zijn geweest. En zoo heeft het verloop der gebeurtenissen de partijen ten slotte ook gegroepeerd. Een genie zou dit alles hebben vooruitgezien; maar genieën zijn zeldzaam, en het gaat niet aan om een vorst te verwijten, dat hij geen genie is geweest.

Oppermachtig heerschte nu graaf Floris in het Nedersticht. Van zijn beheer is ons slechts één feit bekend, maar

een feit van belang: de beveiliging van Holland en van het westelijke deel van het Sticht tegen watervloeden. De grootvader van den Hollandschen graaf, Floris IV, had, in overleg met zijn broeder, den Utrechtschen elect Otto van Holland, den beslissenden maatregel weten door te zetten: de Lekdijk was aangelegd. Maar toch was in de veiligheid van de streek nog niet afdoende voorzien. Het handelsverkeer van de stad Utrecht met den Rijn had destijds plaats door den Ouden Rijn naar Jutphaas, en verder door de IJsel naar de Lek; de Lek was nu onschadelijk gemaakt, maar Rijn en IJsel bleven gevaar leveren. Tusschen de jaren 1285 en 1289 nu treffen wij eene reeks van maatregelen aan, allen doelende op het streven, om het geheele zuidwestelijke gedeelte van het Sticht, waardoor de IJsel stroomde, door een dijk te omgeven en zoo tegen overstrooming te beveiligen. Niet karig was de Hollandsche graaf, om dit groote doel te bereiken. In Juli 1285 stelt hij den elect 4500 ponden ter hand, om een dijk te leggen bij het Gein; blijkbaar wordt de IJsel afgedamd en de Nieuwe Rijndijk gelegd. In verband daarmede wordt, nu de toegang door de IJsel gesloten is, den Utrechtenaars een kortere en rechtere weg naar de Lek geopend door het graven van de vaart van Jutphaas naar Vreeswijk. Ook daarvoor zien wij den graaf werkzaam: hij staat aan de stad Utrecht land af te Vreeswijk en hij vermaant haar, het graven dier vaart, die buiten zijn dijk ligt, te bespoedigen. Ook het beheer van het dus door een dijk beveiligde gebied ten noorden van de Lek, de zoogenaamde Lopikerwaard, wordt door den graaf geregeld. Hendrik de Rover (de stamvader der heeren van Montfoort) wordt door hem met den schouw van de Lopikerwaard belast: de oorsprong van het erfdijkgraafschap van den Lekdijk Benedendams, dat sedert steeds bij de heeren van Montfoort heeft berust.

Deze hoogst belangrijke regeling, waarvan de kronieken zwijgen, dankt het Sticht aan de veelgesmaadde regeering van den elect Jan van Nassau. Toch, het belangrijke feit geeft geen reden om iets af te dingen op het verwijt, dat

zijne regeering eene zwakke is geweest. Want niet hij, maar zijn meester, de Hollandsche graaf, ijverig bevorderaar der waterstaats-belangen van zijn land als hij was[1]), heeft zonder twijfel den belangrijken maatregel doorgezet; zonder dezen machtigen steun zou de machtelooze vorst niet licht zulk eene groote zaak hebben kunnen tot stand brengen. Want zelfs nu nog raakte hij daardoor in ernstigen tweespalt met zijne vijf kapittelen, die, niet ingenomen met de bedijking en verstoord over het heffen van bijdragen daarvoor van hunne onder den dijk gelegen landerijen, den kerkdienst staakten en eerst door den opvolger van den elect (in 1292) konden bewogen worden, hun verzet op te geven tegen teruggave van het betaalde geld.

Zoo leverde ook deze nuttige en belangrijke maatregel aan Jan van Nassau slechts verdriet en zorg. Kan het verwonderen, dat hij zich ten slotte terugtrok van de bemoeiing met het wereldsche gezag en zich wijdde aan de bevordering der geestelijke belangen, die hem ook toevertrouwd waren? Ook op dit gebied heeft hij nog eene daad verricht, die, vergeten evenzeer als de bedijking van de Lopikerwaard, niet minder dan deze verdient in de heugenis der nakomelingschap te blijven leven, — eene daad, die onzen elect (en hem alleen!) aanspraak geeft op de dankbaarheid van het thans levende geslacht: Jan van Nassau is de stichter van den Utrechtschen Dom. In 1254, niet lang na den brand, die bisschop Adelbold's Dom zwaar beschadigd had, was door Hendrik van Vianden de eerste steen gelegd van het nieuwe koor. Grooter en prachtiger dan het oude, zou het Utrechts hoofdkerk versieren; het zou het begin zijn van eene nieuwe kathedraal in den Franschen gothischen stijl, die in 1248 reeds was doorgedrongen tot Keulen, waar koning Willem van Holland had medegewerkt tot de stichting van den nieuwen Dom. De steenlegging had inderdaad te Utrecht plaats gehad: met grooten ophef wordt het feit vermeld. Maar naar het schijnt,

[1]) Zie thans over de werkzaamheid van Floris V aan de waterstaats-belangen van Holland: Tenhaeff, Diplomat. studiën, p. 241 vlg.

was het daarbij gebleven: de onrustige tijden, die gevolgd waren, hadden zeker niet toegelaten, het werk, dat een werk des vredes moest zijn, te vervolgen. Eerst toen orde en rust onder de ijzeren vuist van Floris V in het Sticht waren teruggekeerd, kon men weder denken aan zóó groote en zóó kostbare ondernemingen. En onze elect, wien de politiek zoo weinig voldoening had gebracht, heeft in de bevordering van dit groote werk allicht eene vergoeding gezocht en gevonden voor de teleurstellingen zijner carrière. Want in den grooten privilegiebrief, dien hij 8 September 1288 aan de Domfabriek schonk, draagt hij er met nadruk roem op, dat hij, Jan van Nassau, de stichter moet heeten van de nieuwe kathedraal. Terecht, want ditmaal werd het werk doorgezet: in 1303 kon de kanunnik Jan van Westende de twaalf vicarieën stichten, die gevestigd werden op de zes altaren in het voltooide „nieuwe werk", de heerlijke koorsluiting, die nog heden den Utrechtschen Dom versiert[1]).

Het was het laatste werk, dat de elect Jan van Nassau heeft kunnen verrichten voor zijn sticht. De storm, die hem ten slotte verderven zou, brak verre van het vaderland, te Rome, los. Op den 26^{en} Januari 1290 bezegelde de onlangs opgetreden paus Nicolaas IV eene bul, die eene nieuwe memorie van grieven tegen den elect bevatte. Z. H. haalde die grieven op van den oorsprong. Hij herinnerde, hoe de jonge vorst zich, niettegenstaande zijne jeugd en zijne ongeleerdheid, tot elect had opgeworpen en reeds dadelijk in verbond met den Gulikschen graaf zijn metropolitaan had gevangen genomen en gedwongen zijne electie te bevestigen. Wegens dit misdrijf geëxcommuniceerd, had hij zich toch niet ontzien de priesterwijding te begeeren en zich zoo meer dan twintig jaren aan het hoofd van het bisdom gehandhaafd, welks goederen hij verspild en welks sloten hij aan adellijke heeren verpand had. De

[1]) Zie nog over moeielijkheden van den elect met de Duitsche orde over het klooster Bethlehem te Doetichem: Bijdr. v. vaderl. gesch. IX p. 14 vlg. Ik kan in zijn optreden in deze zaak geene aanleiding vinden tot Nijhoff's zoo krasse veroordeeling; voor de geschiedenis van het bestuur van den elect schijnt het geval mij echter van weinig belang.

roof der gecollecteerde tienden had hem opnieuw in den kerkban gebracht; doch met versmading daarvan was hij blijven fungeeren bij den kerkdienst. Thans was de maat zijner euveldaden vol, en de paus dagvaardde hem, om binnen vier maanden te Rome te verschijnen, om zich te rechtvaardigen.

De felle aanval van den paus kan ons niet verwonderen. Jan van Nassau, gekozen tegen 's pausen wil, had vele jaren aan het hoofd van het sticht gestaan zonder door de bisschopswijding daartoe volledig gerechtigd te zijn, en wij mogen ons dus overtuigd houden, dat de paus in zijn afkeer van den Utrechtschen elect was blijven volharden. Immers dat deze zelf de bisschopswijding niet zou begeerd hebben, is geheel onaannemelijk; door zijne priesterwijding had de jonge vorst reeds getoond, dat hij (anders dan sommigen zijner voorgangers en navolgers!) zich voor goed aan de kerk wenschte te verbinden, en hij zal dus stellig ook de bisschopswijding hebben begeerd, die zijne positie versterken moest. Nu hij die wijding niet verkreeg, moest de elect zich zwak voelen, en wij herinneren ons dan ook, hoe nog in 1278, in het verbond van graaf Floris met den elect, het geval van diens afstand werd voorzien; het uitspreken van het interdict door den pauselijk gezinden Keulschen aartsbisschop in 1281 had op nieuw getuigd van den voortdurenden tegenzin der pauselijke partij tegen den elect, wien men zijne verkiezing niet vergaf. Het was dan ook te verwachten, dat de paus op den duur op den Utrechtschen zetel geen vorst zou dulden, die dien bezet had in strijd met zijn politiek systeem; zoodra de kans schoon stond, zou hij trachten den kerkvorst, die volgens zijne zienswijze een indringer was, te vervangen door een aanhanger van zijne eigene partij.

Stellig zal de elect gevoeld hebben, dat zijne zaak ditmaal, nu hij reeds zoo machteloos was geworden, groot gevaar liep. Ook graaf Floris begreep onmiddellijk, dat hem een ernstige nederlaag bedreigde, nu zijne prooi hem ging ontglippen. Nauwelijks was dan ook de pauselijke bul in

Nederland bekend geworden, of de graaf nam zijne maatregelen om den slag af te weren. Den 1sten April verklaarde hij plotseling bij bezegelden brief, in weinige woorden maar zéer duidelijk, dat de elect Jan hem al zijne schulden had betaald en dat hij hem dus bij dezen brief alle verpande sloten en het geheele Nedersticht teruggaf. Zoo was althans het bezwaar, dat acht jaren vroeger den Keulschen aartsbisschop had geleid tot excommunicatie van den elect, weder weggenomen. Was Jan van Nassau er dan werkelijk in geslaagd, om zóó plotseling zijn machtigen schuldeischer te voldoen? Het valt niet te gelooven; meer nog, wij kunnen bewijzen, dat het niet zoo was. Want één dag voordat graaf Floris het kostbare stuk, dat zijn pandcontract vernietigde, uit handen gaf, hadden heer Jan van Cuyk en zijn zoon, de zwager en de neef van den elect, hem op buitengewoon bindende wijze, bij twee bezegelde brieven en onder waarborg van den hertog van Brabant, beloofd, dat zij aan hem en aan niemand anders de verpande sloten Horst en Vredelant zouden overdragen. Zoo knoeiden de heeren van Cuyk met graaf Floris, die een paar jaren vroeger verklaard had, dat hij Horst gelost had en de rekening van den elect met de lossingsgelden had belast! Thans kwam het voordeeliger uit, het slot op nieuw den heeren van Cuyk in bewaring te geven. Gewillig genoeg waren dezen om mede te werken; want zij verplichtten zich tegelijk om te bewerken, dat de elect graaf Floris zou bijstaan tegen iedereen, niettegenstaande den dreigenden banvloek van het hof van Rome!

Zonder twijfel heeft Jan van Nassau het gewichtige stuk, dat in schijn zijne vrijheid van den Hollandschen graaf waarborgde, naar Rome gezonden en overgelegd in het tegen hem geopende proces. Doch het baatte hem niet. Over den loop van het geding vernemen wij niets; maar den 16den December 1290 verklaarde de paus bij eene nieuwe bul, dat Jan van Nassau hem alle rechten, die hij krachtens zijne electie en confirmatie op de Utrechtsche kerk bezat,

vrijwillig had opgedragen. De elect had zich aan den paus onderworpen: op voorwaarde dat hij alle steden, sterkten en rechten van het bisdom binnen twee maanden zonder bezwaar zou overdragen aan zijn door den paus te benoemen opvolger, legde Z. H. hem toen een inkomen toe van 1000 Utrechtsche ponden uit de domeinen van het sticht. Den 10den Januari 1291 benoemde hij daarop zijnen kapellaan Jan van Sierck tot bisschop van Utrecht en den 13den Maart daaraanvolgende werd de gewezen elect ontslagen van den nog op hem rustenden ban en tevens van de verplichting tot teruggaaf van de ten onrechte genoten inkomsten van het bisdom. Daarmede verdwijnt de ongelukkige man uit de geschiedenis. Nog meer dan achttien jaren heeft hij geleefd; naar het schijnt heeft hij zich te Deventer gevestigd, waar wij hem reeds eenmaal vonden en waar hij denkelijk ook een groot deel van zijne regeering had doorgebracht. Niet ver van zijn broeder Gerhard, die proost van Oldenzaal was, zal hij zich daar allicht beter hebben thuis gevoeld dan in het Nedersticht, dat altijd bijna geheel in handen zijner belagers was geweest. Den 13den Juli 1309 is hij overleden; in het koor der Deventersche St. Lebunius-kerk ligt hij begraven en het necrologium der kerk vermeldt: „III Idus Julii anno Domini 1309 obiit dominus Johannes de Nassouwe, in episcopum Trajectensem electus, qui rexit ecclesiam Trajectensem 24 annos, in cujus anniversario dantur de bonis in Appen canonicis cum vicariis per capitulum 20 solidi" [1]).

Zijn opvolger, door den paus overladen met voorrechten, die het herstel der toestanden in het bisdom mogelijk moesten maken, werd dadelijk te Rome tot bisschop gewijd en deed in het begin van 1292 zijne intrede in het sticht. Wij bekomen van hem een gunstigen indruk: hij aanvaardde zijne regeering met de uitvaardiging van eene reeks van disciplinaire voorschriften aan zijne geestelijkheid, en reeds

[1]) Onmiddellijk daaronder lezen wij: „Anno Domini 1350 obiit Mechtildis de Nassouwe, relicta J. Vryherte, que dedit canonicis cum vicaris 5 l., et dantur 5 sol." Wanneer wij overwegen, dat de moeder van den elect Mechtelt van Gelre heette, zullen wij wel niet twijfelen, dat de weduwe Vryherte eene dochter was van onzen elect.

anderhalf jaar later moest graaf Floris van Holland verklaren, dat de nieuwe bisschop al zijne schulden, op 1700 ponden na, had gedelgd. Toch, met dat al, ook Jan van Sierck gevoelde zich niet gelukkig in zijne hooge positie te Utrecht: reeds in 1296 legde hij het bewind van het bisdom neder, dat hij geruild had voor het veel minder aanzienlijke bisdom van Toul in zijn Lotharingsch vaderland.

En Floris V? Wij weten, hoe vreeselijk de heeren van Amstel en Woerden zich op hem gewroken hebben over den gedwongen afstand hunner heerlijkheden. Het heeft hun geen geluk gebracht en hunne namen voor altijd met eene zwarte kool geteekend in de herinnering der nakomelingschap. Is die afkeer gerechtvaardigd? Zeker, Amstel en Woerden waren verdedigers eener zaak, die niemand meer verdedigen wil, — de zaak der feodale heeren, der Kleinstaaterei en der uitbuiting van het volk. Maar dat zij hun nieuwen meester, den Hollandschen graaf, innig en hartelijk haatten en volle recht hadden tot dien haat, dat kan geen oogenblik betwijfeld worden. Floris V was een echte monarch, de eerste van het ras, dien wij kennen op Nederlandschen grond, — de eerste ten onzent, die met kloek beleid de hand sloeg aan de vervorming der vergroeide middeleeuwsche staatsinrichting.

De betrekking van vorst tot onderdaan was den middeleeuwen weder vreemd geworden. Breed was de rij der in het oneindige gedifferentieerde standen, — van de landsheeren en de bezitters van hooge en lage heerlijkheden af tot op den burger en den boer, — die zelfs tegenover hunnen heer, den keizer, meestal verplicht waren tot zeer verschillende speciale praestaties. De opkomende monarchie zou dit alles veranderen. Nog altijd scheen haar het oude voorschrift van Tarquinius Superbus de hoogste wijsheid; zij sloeg de koppen der hoogstgeplaatsten af: zoo kwam er ruimte om den vorst. Vanuit de hoogte, waar zijn zetel stond, beschouwde deze de lagere standen aan zijnen voet nog wel niet als gelijk berechtigden, maar toch als gelijk verplichten. En dezen, zóóver gescheiden van hunnen vorst, gewenden

er zich allengs reeds aan, hem te beschouwen als een wezen van ander, van hooger maaksel dan zij zelven.

Floris V pastte, wij zagen het, zonder schroom de middelen toe, die leiden moesten tot dit begeerde resultaat. En reeds dadelijk is hij verre gevorderd op den weg naar zijn doel. Het bekende verhaal van de verkrachting van Machteld van Velsen moge eene legende zijn, men kan zich bezwaarlijk vergissen in den aard van graaf Floris' betrekkingen tot de schoone Catharina van Durbuy, zijne bloedverwante en weduwe van den heer van Voorne, aan wie hij het slot Teylingen schonk in de nabijheid van zijn paleis te Vogelensang. Het verbaast ons, dat de voorname jonge weduwe zich gevoegd heeft in eene dergelijke positie; wij zijn geneigd te overwegen, dat te allen tijde vrouwen zich hebben laten bekoren door de heldere en stoutmoedige oogen van jonge mannen, vooral als die oogen ze aanzagen onder een kroon of een gravenhoed; en wij wenschen te concludeeren, dat de lichtzinnigheid der jonge edelvrouw meer schuld zal hebben gehad aan haar ongeval, dan het beleid en het aanzien van den Hollandschen graaf. Maar de verontschuldiging ontvalt ons: de vrouw van Voorne wist blijkbaar wat ze deed. Want toen haar vorstelijke minnaar onverwachts was vermoord, achtte de schoone weduwe hare carrière niet gesloten. Nog was zij jong, en zij bekoorde niemand minder dan Wolfert van Borselen, die, hooggeplaatst en invloedrijk, de eerste was onder de regeering van Floris' jeugdigen zoon. Werd zij dan, steeds lager zinkende, ook zijne geliefde? Integendeel, de alvermogende edelman achtte het niet beneden zich, om de gecompromitteerde edelvrouw te rehabiliteeren door zijn luisterrijken naam, en om de openlijke bijzit van zijnen vorst naar het altaar te geleiden. Merkwaardig feit! De Zonnekoning wist voor zijne bastaarden de hand te verkrijgen van leden der eerste Fransche geslachten; maar zijne bijzitten te rehabiliteeren door voorname huwelijken, dat waagde zelfs de zeventiende-eeuwsche despoot niet op het toppunt zijner glorie. En toch, zóóver bracht het

reeds de beheerscher van een klein hoekje land in de dertiende eeuw!

En het volk, dat wij onder Jan van Nassau's regeering zoo kloek hebben zien optreden voor zijn rechten? Voer het wel bij de verheffing van zijn vorst? Ik geloof het wel. Gewelddadige volksbewegingen bereiken zelden blijvend de resultaten, die zij beoogen; in de middeleeuwen, toen alle verschijnselen doorgaans een lokaal karakter droegen, was dit minder waarschijnlijk dan ooit; dat de Kennemer boeren gefaald hebben bij hun heftig optreden, kan ons dus niet verwonderen. Maar er was destijds een andere weg, die zekerder dan de gewelddadige leidde tot het beoogde doel: een vast bondgenootschap met een ondernemenden, eerzuchtigen landsheer. Die weg is ook ten onzent door de lagere klassen bewandeld, en met succes: zij slaagden niet met Gijsbrecht van Amstel, maar Floris V zou hen wreken. Listig was hij en trouweloos, geen sympathiek man, zoomin als de meeste beleidvolle stichters der middeleeuwsche monarchieën. Maar zoo goed als de meesten hunner, schijnt ook hij het gevoel gehad te hebben van de verplichtingen, die zijne standsverheffing hem oplegde. Het verhaal van graaf Floris' zorgen voor het dijkwezen geeft een zeer gunstigen indruk van zijn beleid en van het gebruik, dat hij dadelijk wist te maken van zijne pas verkregen macht in het Sticht, dat al den tijd van het bisschoppelijke bewind is gebukt gegaan onder de tuchteloosheid, die het gevolg was van de machteloosheid dezer kerkvorsten. Van Floris V van Holland voert eene rechte lijn over Willem III van Henegouwen naar Philips van Bourgondië, die allen zich sterk hebben gevoeld, allereerst door den steun van de aristocratische regenten der opkomende steden, van de Kabeljauwsche partij. Geene helden waren zij, slechts handige, geslepen staatslieden; toch heeft het dankbare volk de beide laatsten vereerd met den bijnaam van den Goede, en het roemde Floris V in vervoering als Der keerlen God.

EENE BISSCHOPPELIJKE HOFHOUDING.

Onze vaderlandsche geschiedenis begint eigenlijk eerst omstreeks het jaar 1250. Wat vóór dien tijd ligt, is ons wel niet geheel onbekend; maar het moet met ontzaggelijke moeite bijeenverzameld worden uit allerlei verspreide kleine gegevens; want oorkonden zijn schaarsch en kronieken ontbreken nagenoeg geheel. Althans het gewest Holland, dat van ouds de eer genoten heeft, om (zonder veel recht) ten onzent vóór te gaan ook in de middeleeuwen, levert voor die vroegste tijden nog een zeer poveren oogst. Sedert de dertiende eeuw biedt dit graafschap, waar geordende toestanden getuigden van de talenten van het krachtige gravenhuis, echter eene geheele serie van kronieken, die, geopend door den verdienstelijken Stoke en voortgezet door den bekenden Beka, een rijken oogst bieden, wachtende op arbeiders om ze binnen te halen.

Maar te Utrecht, de bisschopstad, die de bakermat had behooren te worden van de chronicographie van geheel Nederland en die, betrekkelijk rijk aan oude oorkonden, ook roem kon dragen op althans twee zeer merkwaardige en persoonlijke kronieken, die van Alpertus van Metz en van den ongenoemden beschrijver der Drentsche onlusten, — te Utrecht schijnt tezelfder tijd de ader der geschiedschrijving te zijn opgedroogd. Men leefde daar in verwarring en in onlusten; voor rustigen arbeid schijnt er nauwelijks gelegenheid te zijn geweest. Het is waar, aan oorkonden is er ook voor die tijden allerminst gebrek; maar de bewerking van de geschiedenis uit oorkonden alleen,

niet verbonden en verklaard door andere bronnen, is een uiterst moeielijk en zeer inspannend werk.

Zoo blijft de Utrechtsche geschiedenis der middeleeuwen tot nog toe dan ook ongeschreven; niemand heeft zich nog een weg gebaand in de verwarrende menigte van oorkonden, die zich opgehoopt hebben in de archieven der Utrechtsche kapittelen. De registers en rekeningen van het bisschoppelijk archief, die wat samenhang hadden kunnen leveren, zijn in de verwarring der tijden te gronde gegaan, zelfs nog in de periode, toen de archieven der Hollandsche graven reeds een wonder waren van zorgvolle volkomenheid. Maar er is ééne uitzondering: uit de periode van bisschop Jan van Diest (die toch waarlijk noch de sterkste noch de beste was in de rij der prelaten) is door een verbazingwekkend toeval eene geheele serie rekeningen en registers overgebleven, die de bijzondere aandacht trekt door hare betrekkelijke volledigheid. Ik heb het voorrecht gehad, die serie in het licht te kunnen geven; gaarne wil ik thans eene proeve leveren van hetgeen uit die dorre stukken voor ons te leeren valt. Ik kies daartoe eene schets van de omgeving van bisschop Jan zelven. Wel is de vorst niet bekend door roemrijke daden en schijnt ook zijne omgeving niet rijk te zijn geweest aan zeer merkwaardige mannen. Maar het tafereel, dat wij uit onze stukken kunnen samenstellen, levert toch, hoe onvolledig ook, een beeld van het leven in het Utrechtsche bisschopshof, dat stellig belang heeft, nu ons uit zóó vroege tijden over dergelijke toestanden ten onzent weinig of niets is bekend geworden. Ik meen daarom te mogen rekenen op uwe aandacht en uwe belangstelling.

Bisschop Jan van Diest kon zich, toen hij in 1323 zijne proosdij van Kamerijk verliet om zich te Utrecht te vestigen, niet beklagen, dat hij alleen stond in de wereld. Hij bezat eene vrij talrijke familie, waarvan vele leden hem volgden naar zijn nieuw vaderland. De oudste broeder Gerard was heer van Diest en hield natuurlijk gewoonlijk verblijf op

zijn stamslot. Wij vernemen van hem weinig; de bisschop bezocht hem een- en andermaal en herhaaldelijk trekken boden heen en weder tusschen Utrecht en Diest. Eenmaal is heer Gerard met zijne broeders borg voor den bisschop bij de Lombarden van 's Hertogenbosch; een andermaal schijnt hij bij zijnen broeder te Woudrichem geweest te zijn, waar iets tegen den graaf van Holland ondernomen werd. Hij was dus met den bisschop op goeden voet; doch iets naders vernemen wij niet.

Nauwer was de betrekking met den tweeden broeder, heer Thomas van Diest, die, naar wij van elders weten, heer van Wandebergh was. In 1325 stelt de graaf van Holland hem aan als scheidsrechter tusschen den bisschop en den heer van Keppel. Maar sedert (1325—1335) is hij bijna voortdurend in het gevolg van den bisschop; tallooze malen vinden wij hem als getuige bij het doen van bisschoppelijke rekeningen. Meermalen is hij ook borg voor den bisschop of betaalt hij zijne schulden. Zijne betrekking tot den kerkvorst was dan ook blijkblaar inniger dan die der andere broeders: de bisschop is getuige, als hij, op het punt om tegen de ongeloovige Pruissen op te trekken, eene schenking voor zijne natuurlijke zonen vestigt (1325;) in de jaren 1327—1330 betaalt bisschop Jan herhaaldelijk zijne verteringen te Auscoet (Aerscot?), Horst, Arnhem en Utrecht. In 1328 blijft hij op het slot Horst, als de bisschop vertrekt, ja in 1329 heeft hij zijne eigene kamer in het bisschoppelijke paleis te Utrecht, waar hij ook in 1332 logeert. Weldra zou hij dit verblijf echter verlaten en zich vestigen op het bisschoppelijke slot Vollenhove: immers in September 1329 benoemde zijn broeder hem tot schout en rentmeester van Vollenhove, welke waardigheid hij in September van het volgende jaar opnieuw verkreeg.

De derde broeder, Aernt van Diest, heer van Rume, schijnt jonger dan Thomas geweest te zijn, daar hij steeds na hem genoemd wordt. Ook hij was blijkbaar zeer met den bisschop bevriend. Herhaaldelijk is hij borg voor hem bij verschillende schuldeischers; eenmaal betaalt

hij zelfs eene schuld, en daarentegen schenkt de bisschop hem een paard. Telkens vinden wij hem dan ook bij zijnen broeder: eenmaal zien wij hem te Utrecht logeeren, en meer dan eens is hij in de jaren 1329 en 1330 te Deventer en op het slot Horst getuige bij het afleggen van de rekeningen der ambtenaars. Het is wellicht geen toeval, dat dit steeds rekeningen betreft van de schouten en rentmeesters van het Oversticht; want in Januari 1330 treedt hij op als schout van Salland en Twente en vestigt zich dus op het slot te Goor. Evenwel niet voor langen tijd: in 1332 en 1333 vinden wij beide schoutambten door anderen bezet [1]).

Meer bekend in de geschiedenis dan de gebroeders van Diest zijn twee andere broeders, evenzeer met bisschop Jan nauw verwant en dikwijls in zijne omgeving te vinden. Het zijn de heeren van Bucstel: Willem en Aernt, bij wie waarschijnlijk nog een derde broeder moet gevoegd worden: heer Henric, proost van St. Gereon te Keulen. Zij waren de zonen van 's bisschops zuster Maria, de echtgenoote van heer Willem van Cuyk-Bucstel: 's bisschops broeders noemen zij dan ook hunne „avonculi dilecti". Heer Willem, bekend door zijn huwelijk met Cunigonde, de erfdochter van Dalen en Diepenheim, stelde zijnen oom in 1331 in staat door den aankoop dier goederen ten behoeve van het Sticht de eenige daad te verrichten, die volgens een gelijktijdigen kroniekschrijver de eer der vermelding verdiende. Uit de door mij gedrukte stukken zien wij echter, dat hij reeds voor dien tijd een krachtige steun voor den bisschop was. Reeds in 1325 vinden wij hem (echter slechts gedurende een jaar) als schout van Twente, en in het volgende jaar wordt hij door den bisschop aangewezen als een der drie raadsleden, die de benoemde momber van het Oversticht gedurende 's bisschops voorgenomen afwezigheid in geval van nood zal raadplegen. Sedert woont hij te Bucstel, waarheen nu en dan boden ver-

[1]) Er was nog een vierde broeder geweest, Arnold van Dyeste „die men heyt van Westfalen"; maar hij was reeds voor 1325 overleden en wordt dus in onze rekeningen niet genoemd.

trekken; doch herhaaldelijk vinden wij hem als gast, als borg of als getuige bij het passeeren van akten in 's bisschops nabijheid.

Voor den beoefenaar der Hollandsche geschiedenis van dit tijdvak is zijn broeder Aernt, proost van St. Walburg te Arnhem, geen vreemdeling. Vertrouweling van graaf Willem van Holland, was hij door dezen reeds in 1320 aangewezen, om zitting te nemen in den raad, die den bisschop van Utrecht van wege den graaf was toegevoegd. Geen wonder dus, dat wij hem nog meer dan zijnen broeder bij den bisschop vinden en hem als borg voor dezen zien optreden of als getuige staan bij het opnemen van rekeningen en het passeeren van akten. Eenmaal is zelfs eene akte, door hem in zijne qualiteit van aartsdiaken uitgevaardigd, in het bisschoppelijk register opgenomen.

Ziehier de verwanten van den bisschop, die in ons register het meest voorkomen. Doch zij zijn niet de eenigen. Toen bisschop Jan uit Kamerijk naar Utrecht kwam, bevonden zich in zijn gevolg twee meisjes, die wij meer dan eens in onze stukken ontmoeten, waar zij zonder schroom als de „filie domini episcopi" worden aangeduid.

De oudste dochter, jonkvrouw Lisebet, huwde reeds in 1326 den roofridder Herman van Laghe, welke verbintenis in 1329 bezegeld werd door een verbond tusschen den bisschop en zijnen schoonzoon. Haar echt bleef kinderloos; want hare voordochter Jutta, die bij het tweede huwelijk haars vaders afstand deed van al hare aanspraken op het erfgoed ten behoeve harer eventueele halve broeders en zusters, verkocht in 1346 met haren echtgenoot Elbrecht van Eyle haar recht op het huis Laghe c.a. aan bisschop Jan van Arkel, terwijl de oude Herman van Laghe met zijne gemalin, 's bisschops dochter, tegelijkertijd van hunne rechten afstand deden.

De jongste dochter, in onze stukken niet bij name genoemd, doch blijkbaar Willemette genaamd, vinden wij (1332) gevestigd op 's bisschops geliefkoosd slot Ter Horst bij Renen. Zij woonde daar met zekere jonkvrouw Delye,

die wij ter eere van 's bisschops nagedachtenis willen hopen, dat slechts hare gouvernante was. De vrouw van zekere Bulle (wellicht de slotbewaarder), die de post van huishoudster schijnt waargenomen te hebben, was met de zorg voor het onderhoud der dames belast, en telkens wanneer de bisschop het slot bezocht, werd hare rekening voor deze en andere uitgaven aangezuiverd. Niet lang intusschen zou Willemette van Diest zoo afgezonderd leven: in 1336 reikte zij hare hand aan jonker Johan van Woudenberch, nadat diens vader Elyas van Woudenberch eene week te voren beloofd had, zijn huis als een open huis van den bisschop te zullen beschouwen [1]).

De beide jonkvrouwen waren niet de eenige kinderen van den bisschop. In onze stukken verschijnt nu en dan een „filius domini episcopi", jonker Jan, die nog jong was, een „puer" (1329). Waarschijnlijk werd hij geboren na 's bisschops vestiging in onze streken; immers zijne moeder Belie Willam Lumbarts-dochter (het is de bisschop zelf, die ons de verwantschap uitlegt [2]), in wie wij wellicht de zooeven genoemde jonkvrouw Delye mogen herkennen [3]), die op het slot Ter Horst bij 's bisschops dochter Willemette verblijf hield, was niet onwaarschijnlijk verwant aan „Johannes panetarius Lumbardus", den bakker in het naburige Renen, die steeds als leverancier der bisschoppelijke huishouding op Ter Horst voorkomt. Jonker Jan wordt slechts zelden in onze stukken genoemd, wanneer hem kleine geldsommen gegeven worden voor zijn gebruik of als een paard voor hem gekocht wordt. Van elders weten wij, dat de bisschop hem in 1337 beleende met eene waard onder Renen, die burgleen was van Ter Horst en die hij daartoe denkelijk van den vroegeren leenman Wouter Ghevartszoen van

[1]) Dat Willemette van Diest inderdaad de op het slot Horst gevestigde jonkvrouw was, schijnt zeker; want slechts ééne dochter van den bisschop wordt na het huwelijk van jonkvrouw Lisebet op de Horst vermeld, en het is niet aan te nemen, dat de bisschop zijne kinderen niet allen bijeen zal onderhouden hebben.

[2]) Ziet een charter van 1337 in het archief van Renen: „Johan onsen zoen, die wy hebben bi Belien Willams Lumbarts-dochter."

[3]) In een charter van 1486 Donred. na St. Antonis (arch. v. h. Begijnhof te Utrecht) worden inderdaad de namen Delyaen en Belye voor dezelfde persoon gebruikt.

Renen had gekocht; later komt hij nog voor als bezitter van een ander stuk land onder Renen, dat zijn vader hem kan geschonken hebben.

Andere kinderen van den bisschop worden in onze stukken niet genoemd; maar de beminnelijke openhartigheid van den kerkvorst geeft ons aanleiding, om toch tot hun bestaan te besluiten. Immers als hij aan zijn zoon Jan de zooeven genoemde waard opdraagt, verklaart hij, dat dit goed bij diens kinderloos overlijden zal vererven „op sinen oudsten broeder, die hi hadde van vader ende van moeder." Nog erger: „en waere des niet", zoo vervolgt het stuk, „so soud comen op onsen oudsten zoen, die wi behilden! [1])"

Doch reeds genoeg! Wij wenden ons thans tot 's bisschops verdere omgeving: zijne ambtenaren en zijne hofhouding.

De domeinen („renten") van het Sticht werden beheerd door rentmeesters. De gezamenlijke domeinen in het Nedersticht stonden onder den rentmeester aan deze zijde van de Ysel; tot het einde der bisschoppelijke heerschappij toe bleef deze eene ambtenaar de goederen beheeren. Onder het ambt waren begrepen niet alleen de „renten" (inkomsten in geld), maar ook de „tollen, grute ende alle goeden, klein ende groet". Onder bisschop Jan was de waarneming van het ambt echter betrekkelijk gemakkelijk, omdat de gruit te Utrecht, de tol van Renen en andere bezittingen verpand waren en dus bij de verleening van het rentambt uitgezonderd en afzonderlijk verrekend werden.

Het Oversticht was daarentegen verdeeld in vier rentambten: Salland, Twenthe, Drenthe en Vollenhove. Het rentambt van Twenthe was slechts tijdelijk (1327—1329) van dat van Salland gescheiden; terwijl Drenthe, waar de bisschop reeds niet veel meer bezeten schijnt te hebben, nog slechts eenmaal aan het begin van het bisschoppelijke register afzonderlijk voorkomt, later echter steeds te zamen

[1]) Ontmoeten wij wellicht een dier zonen (peetekind van 's bisschops oudsten broeder?) in 's bisschops Schuldregister (No. 305), als men daar mag lezen: „pro Gerardo et Johanne, fili*is* domini mei"?

met Salland en Twenthe. Het rentambt van Vollenhove was voortdurend vereenigd met het schoutambt [1]; nog in de ons bewaarde rekeningen van 1504/5 en 1507/8 vinden wij denzelfden toestand terug. Wij mogen aannemen, dat ook in het Oversticht de tol en de gruit eigenlijk onder de rentambten behoorden; maar wij vinden ze toch afzonderlijk vermeld: de stad Zwolle had reeds van vroeger de tol, gruit en bede aldaar in pacht, Kampen verkreeg in 1327 op dezelfde voorwaarden den tol en de gruit binnen zijn gebied voor vier jaren, en de gruit te Vollenhove werd in 1329 verpacht aan eenen partikulier, die zijnen geslachtsnaam Gruter denkelijk wel ontleende aan de omstandigheid, dat hij of zijne voorzaten vroeger als ambtenaren van den bisschop met het beheer van dit regaal belast waren.

Onder de rentmeesters vinden wij een enkelen edelman van aanzienlijken huize: heer Steven van Zulen [2]; doch zijne ambtgenooten zijn allen van minderen rang. Wij treffen onder hen aan Utrechtsche patriciers uit de geslachten Lewenberch en De Bole, — geestelijken als den Oldenzaalschen kanunnik Bernt van Oetmerssem, — „knapen" uit 's bisschops gevolg als Sander van Obbure, — zelfs personen zonder geslachtsnaam als Willem Pelgrimssoon van Zutfen. Blijkbaar zijn het allen, zooals te verwachten was, personen, die door hunne betrekkingen als kooplieden, administrateurs of klerken met het financiewezen bekend zijn geworden en wien men dus zoo samengestelde betrekkingen als een rentambt was, — vooral in die, aan de betaling met landbouwproducten nog niet geheel ontgroeide tijden, — met vertrouwen mocht opdragen.

Ook het beheer van de hoogere rechtspraak was verdeeld in districten, nagenoeg op dezelfde wijze als de rentambten. In het Nedersticht vinden wij den maarschalk aan deze

[1] Ook in Salland was dit later het geval (Diversorium No. 8).

[2] Er zijn er meer (o.a. 's bisschops eigen broeder Thomas), maar alleen in geval van combinatie van rent- en schoutambten: die gevallen mogen dus niet medereke̥nen. Ook Sweder van Abcoude mag als tollenaar van Renen in dit verband niet genoemd worden: immers hij was pandhouder van den tol.

zijde van de Ysel: aanvankelijk slechts één: Symon van Holland. Doch in het laatste gedeelte van ons register ontmoeten wij twee maarschalken: Willem van Outshoorn en Wouter Gherijt; volgens hunne commissiën hadden zij echter niet elk een afzonderlijk rechtsgebied, maar beheerden zij te zamen het geheel [1]. De benoeming van twee personen voor het ambt, waarvoor aanvankelijk slechts één titularis voorkomt, is denkelijk veroorzaakt door de bijzondere omstandigheden, waarin men verkeerde. Was reeds de vroegere maarschalk Symon van Holland in overleg met den graaf van Holland benoemd, Willem van Oudshoerne werd bepaald door den bisschop en den graaf gezamenlijk aangesteld. Gewis was hij niet minder dan de met den graaf nauwverwante heer Symon geheel aan diens belangen verknocht, en de bisschop zal het daarom raadzaam gevonden hebben hem eenen ambtgenoot toe te voegen; daartoe koos hij zijnen „knaap" Wouter Gherijt, die — trouw dienaar der Utrechtsche bisschoppen — voortdurend als lid der hofhouding voorkomt. Terwijl deze in 1329, 1330 en 1331 zelf „maarschalk" genoemd wordt, komt hij in de rekening van Willem van Oudshoerne van Juni 1329 met den rentmeester der domeinen van het Nedersticht voor als adviseur of controleur van den maarschalk: wel een bewijs, dat we hier met een exceptioneelen toestand te doen hebben.

De maarschalk schijnt dus de opperrechter over het geheele Nedersticht; maar deze conclusie is toch niet juist, want naast hem vinden wij nog een anderen ambtenaar: den schout van Amersfoort, opperrechter van Eemland, die later zelf, evenals zijn ambtgenoot, den titel van maarschalk voeren zal [2]. De verhouding tusschen de beide

[1] Eerst in 1413 werden twee afzonderlijke maarschalken aangesteld, een voor het Overkwartier en een voor het Nederkwartier van het Nedersticht. (Zie de akte van 23 Mei 1413 gedrukt: Utr. jaarboekje, 1903, p. 44.)

[2] Reeds in eene akte van 1383 St. Jans avond te Midzomer hooren wij, hoe Willam van Groenewoude belooft, „dat huus tot Stoutenberch ende *dat maerschalcampt* van Eemlant" te bewaren, „alse een goet borchsate *ende ambochtman* (d. i. schout) sculdich is te doen". (Memor. Tylmanni, fol. 15 vs. Stads-arch. Utrecht.)

hooge rechterlijke ambtenaren in Eemland wordt geschetst in eene oorkonde van 1321 [1]), waarbij Zweder van Vianen erkent van bisschop Frederik van Sierck ontvangen te hebben „alle zijn weerlike gerycht tusschen Noide ende Bodegraven (d. i. in het Nedersticht) te verwarene ende te berichtene, in manieren alse hijrthevoren maerschalke plagen, ... uutgesteken dien ambochte van Amersfoerde, *dan also verre alse in dienselven ambochte hijrthevoren maerscalke boven den ambochtman (d. i. schout) berycht hebben"*. De maarschalk van het Nedersticht had dus zeker toezicht over den schout van Eemland, en naar het schijnt ook de rechtspraak in de ernstigste gevallen.

Deze zonderlinge toestand wordt wellicht verklaard door de omstandigheid, dat eerst 's bisschops voorganger Guy van Avesnes het hooge gezag in Eemland van heer Everaet van Stoutenburg gekocht had; het schijnt dus wel verklaarbaar, dat de bisschop de eerst onlangs verkregen aanwinst niet dadelijk bij zijne oude districten had ingedeeld, maar zijne rechtspraak in dit nieuwe deel van zijn gebied had laten beheeren door een afzonderlijken, wellicht nog den ouden ambtenaar, die ook op het oude stamslot Stoutenburg verblijf hield, doch onder controle van zijnen maarschalk in het naburige Nedersticht.

Het Oversticht was voor de rechtspraak verdeeld in dezelfde vier districten als voor het domaniaal beheer. De opperrechters heeten daar „schouten", — een naam, die later voor dien van „drosten" zal plaats maken. De schouten van Salland, Twenthe en Vollenhove vinden wij geregeld in het schuldregister terug; doch de schout van Drenthe komt niet voor. Wel heeft deze ambtenaar bestaan [2]); doch de bisschop had denkelijk reeds in den tijd, dien wij behandelen, dit deel van zijn gezag aan de heeren van Koevorden verloren. De schouten van Twenthe en Vollenhove

[1]) Charter van 1321 Woensd. na St. Laurensd., in: Memor. Tylmanni, fol. 5 vs. Stads-arch. Utrecht.

[2]) Gratama, Bijdr. tot de rechtsgesch. v. Drenthe. p. 24.

waren tevens kasteleinen der bisschoppelijke sloten te Goor en Vollenhove, waar zij resideerden.

De rechterlijke ambtenaren, wier bevoegdheid ik hier schetste, bekleedden zonder twijfel onder al hunne collega's de eerste plaatsen; wij vinden onder hen 's bisschops beide broeders en zijn neef Willem, heer van Bucstel, den bastaardbroeder van den graaf van Holland en heeren van IJselsteyn, van Keppel, van Benthem, van der Ese en van Solms; de titularissen zijn dus allen zonder uitzondering personen van zeer hoogen rang [1]).

Veel duisterder dan de inrichting der hoogere rechtspraak, is die der lagere. Wij weten, dat het Sticht verdeeld was in tal van zoogenaamde dagelijksche gerechten, waar de bisschop in den regel den rechter of schout aanstelde; doch tot onze bevreemding vinden wij de rekeningen dezer lagere ambtenaars in het bisschoppelijke register niet vermeld, terwijl dit bij de geestelijke rechtspraak wel het geval is. De reden van dit verschijnsel kunnen wij slechts gissen.

Het schoutambt van Utrecht, dat, zooals we van elders weten, in de handen van den bisschop was, wordt vermeld bij de verpanding daarvan aan Jan van Lewenberch; van rekeningen van dezen ambtenaar vernemen wij echter niets. Maar daar wij weten, dat de bevoegdheden van den Utrechtschen schout zeer besnoeid waren en dus de post niet veel opgebracht kan hebben, is het *mogelijk*, dat de schout slechts eenmaal in verscheidene jaren gerekend heeft, toevallig niet in de vier jaren, waarover het ons bewaarde register loopt.

De schoutambten van Amersfoort en van de omliggende kleine plaatsen werden waarschijnlijk waargenomen door den schout van Eemland. Immers de misdrijven, waarover deze ambtenaar in de betrokken districten rechtspreekt, zijn grootendeels zoo onbeduidend van aard, dat het nauwelijks betwijfeld kan worden, of zij behooren tot

[1]) Alleen Wouter Gherit als maarschalk maakt eene uitzondering; zijne benoeming was echter, naar we zagen, ook exceptioneel.

de lagere rechtspleging; terwijl onder een afzonderlijk hoofd daarnaast in de rekeningen voorkomen de boeten „van doetslaghe ende van leemten," dus de eigenlijke crimineele rechtspraak. De bloedban en de lagere rechtsban in Eemland schijnen dus in dezelfde hand vereenigd geweest te zijn.

De schout van de derde stad, Renen, was naar het schijnt tevens kastelein van het in de buurt liggende bisschoppelijke kasteel Horst. Aan dit kasteleinschap waren ook andere schoutambten verbonden; welke gerechten dit waren, blijkt niet, maar zeker lagen zij in den omtrek van het kasteel. De heer van Abcoude, wien het kasteel Horst en de tol van Renen verpand was, rekent wel over den tol en brengt daarbij zijn salaris als kastelein in rekening, doch hij zwijgt over de hem verpande schoutambten.

Op dezelfde wijze als de kastelein van Horst sommige gerechten onder zich had, was de kastelein van het slot Vreeland belast met de rechtspraak in drie gerechten, „die ten huse behoerden." Ditmaal zijn ons hunne namen bewaard: het zijn Vreeland, Nichtevecht, Breukelen en Maarsen, dus de gerechten langs de Vecht van de vrijheid van Utrecht tot aan de grens van het bisdom. De akte van verpanding van het kasteleinschap van Vreeland zegt uitdrukkelijk, dat de kastelein zal „verwaren die drye scoutambochte, alse van den daghelixen rechten", en zij voegt er bij: „ende daer zal hi ons gode rekeninghe of doen". Misschien mogen wij uit deze laatste mededeeling de toedracht der zaak raden. De bisschop bedingt bij de verpandingsakte, dat de kastelein rekenen zal van *drie* schoutambten, en wij zagen, dat er toch vier ambten waren. Die rekeningen zouden echter betreffen het „daghelixe recht", de lagere rechtspraak; betrof dus wellicht het vierde ambt ook „doetslaghe ende leemten", de hooge rechtspraak? Inderdaad, eene der ambten, Vreeland, kan daarvoor in aanmerking gekomen zijn; want Vreeland was sedert omstreeks 1260 eene stad. En ligt het nu niet voor de hand aan te nemen, dat de kasteleins van Horst en Vreeland tevens schouten waren van de bij de hun toevertrouwde

burgen liggende steden Renen en Vreeland, op dezelfde wijze als de schout van Eemland, die, naar wij zagen, van uit zijne burg Stoutenburg ook de bisschoppelijke rechten in de stad Amersfoort beheerde?

Nog worden in het bisschoppelijke register zeer enkele andere schoutambten in het voorbijgaan genoemd: eene dier vermeldingen, van de commissie voor den schout van Rijssen, is merkwaardig. De akte bevat toch de bepaling, dat de schout „onsen scold van Tventhe, wie dat hi es, van allen vervallen rechte rekeninghe ende goede bewisinghe doen" zal. Dit geeft wellicht de verklaring, die wij zoeken: het kan zijn, dat de schouten der lage gerechten allen rekening deden aan den schout van het district (den lateren drost), en dat dus hunne inkomsten ook verantwoord werden in de ons niet bewaarde rekeningen van deze hoogere ambtenaren. Deze opvatting wint aan waarschijnlijkheid, als wij vernemen hoe bij de aanstelling van Reynier van Koevoerden tot schout van Twenthe in 1358 bedongen wordt, dat hij de rechters van Oetmerssem en Rysne niet zal verzetten, hetgeen dus elders wel tot zijne bevoegdheid behoord schijnt te hebben [1]). Of voor het Nedersticht deze zelfde regeling gemaakt is, kunnen wij bij het ontbreken der rekeningen van den maarschalk niet met zekerheid beslissen; zeker echter bestonden er dan uitzonderingen: immers wij weten reeds, dat sommige schouten verplicht waren rekening te doen aan de kasteleins van Horst en Vredelant.

De inrichting van het beheer van het Sticht als wereldlijk vorstendom gelijkt zeer op die van de andere kleine vorstendommen in de buurt: het geval is dus niet verrassend. Meer belang boezemt ons dus in het kijkje, dat onze stukken ons gunnen op de wijze, waarop de bisschop zijne functiën als kerkvorst uitoefende of deed uitoefenen.

[1]) Charter v. St. Symon en Judendach 1358 (uit de Deventer landskist No. 25): Bissch. arch. Utrecht. — Volgens den Tegenw. staat v. Overijssel (IV 1 p. 136) had nog in de 18e eeuw de drost al of niet het recht tot aanstelling van schouten, naarmate zijne dikwijls veranderde commissie luidde.

Het gewone, aangenomen gevoelen is, dat deze functiën verdeeld waren tusschen den vicaris en den officiaal, van wie de eerste de zaken, die op de vrijwillige rechtspraak betrekking hadden, de ander de uit de contentieuse rechtspraak spruitende behandelde [1]). Inderdaad vinden wij beide ambtenaren ook in onze stukken terug, doch met eenigszins andere bevoegdheden. De vicaris of vicaris-generaal treedt slechts in beperkten en streng omschreven werkkring op: hij mag kerken, kapellen, altaren en kerkhoven wijden, — de wijdingen aan geestelijken toedienen, — ontwijde kerken en kerkhoven weder „verzoenen" en de aan de ontwijding schuldigen straffen of vrijspreken, — en eindelijk de kloosterhoofden in Friesland bevestigen en wijden, en de bisschoppelijke jurisdictie aldaar in de jaren, die geene schrikkeljaren zijn, uitoefenen. De wijding der kloosterhoofden buiten Friesland en de rechtspraak in Friesland gedurende de schrikkeljaren [2]) behield de bisschop zich zelven uitdrukkelijk voor. Wat de voordeelen betrof, die uit deze verschillende werkzaamheden sproten, werd de volgende regeling gemaakt. De opbrengst van de wijding van kerken en geestelijken kwam geheel aan den vicaris; overigens deelden de bisschop en hij gelijkelijk. Droeg de bisschop den vicaris de uitoefening van enkele hem voorbehouden gevallen op, dan behield deze de geheele opbrengst, behoudens het recht van 's bisschops gevolg op zekere uitkeeringen bij de confirmatie van kloostervoogden. Over het geheel blijkt het dus, dat de zoogenaamde vicaris-generaal eenvoudig was een wijbisschop [3]); de beide

[1]) Van Espen, Jus ecclesiast. I p. 61 *b*, 79 *b*.

[2]) Over de reden der onderscheiding tusschen schrikkeljaren en niet-schrikkeljaren later.

[3]) Ruimer is de omschrijving van de bevoegdheden van den wijbisschop in de uitspraak van graaf Willem van Holland tusschen den bisschop en den wijbisschop Jacob van Zuden dd. 1320 Donderd. voor Allerheil. (St. arch. Utr.): „Die biscop van Zuden sal bliven ende sal doen biscoplic ambocht, dat in Latine heet pontificalia, in alt biscopdoem van Utrecht, alse suffergaen des biscops van Utrecht, *uytghesceden al dat den gherechte toebehoert, etsi gheestelicke jof warlicke*". In twee charters dd. fer. II p. Oct. Mart. 1335 en crast. Assumpt. b. M. Virg. 1336 (Rijks-arch. in Utr.) heet de wijbisschop „in pontificalibus et spiritualibus per totam dyocesem vicarius generalis" en „noster in pontificalibus et spiritualibus vicarius generalis".

rekeningen, die hier van dezen laatsten ambtenaar uitgegeven worden en die uitsluitend wijdingen van kerken, altaren en kerkhoven, benevens priesterwijdingen vermelden, stemmen met deze conclusie overeen. Blijkbaar had dus de bisschop de andere aan den vicaris [1]) toegeschreven bevoegdheden thans aan zich behouden: wellicht danken enkele in het diversorium van den bisschop opgenomen akten hun ontstaan aan dit voorbehoud.

De officiaal treedt daarentegen in onze stukken op met dezelfde bevoegdheden, die hij elders bezit. Hij is de geestelijke opperrechter van het bisdom; hij spreekt recht tusschen geestelijken en leeken, vonnist over alle misdrijven van geestelijken aard of mixti fori; hij visiteert de kerken, kloosters en geestelijken, houdt de synode of het sendgericht, doet (met of zonder klacht) onderzoek naar ketterij, en straft de schuldigen met gevangenis, schorsing of ontzetting uit het genot hunner beneficiën, en met het interdict. In een woord de „officialis principalis" schijnt de bisschoppelijke rechtspraak in haar geheelen omvang in de diocese uit te oefenen. Maar onder hem zien wij toch de lagere rechters der geestelijke rechtspraak werkzaam, die reeds hier beurtelings provisor of deken (later gewoonlijk deken *en* provisor) heeten. Hunne verhouding tot den opperrechter is niet geheel duidelijk, terwijl het nu en dan blijkt, dat zij ook tot den aartsdiaken in betrekking staan; gelukkig kunnen wij dit moeielijke vraagstuk, met behulp van een paar oorkonden, uit onze stukken ophelderen.

Het is bekend, dat oudtijds de bevoegdheden van den bisschoppelijken officiaal berustten bij de aartsdiaken, elk in zijn district; zij worden de „vicarii perpetui episcopi" genoemd [2]). Eerst later zijn de bisschoppelijke officialen

[1]) Een charter van 1364 Zaterd. na St. Serv. (St. arch. v. Utr.) spreekt echter van rechtspraak door den bisschop, *zijnen „vicarys"* en „sine maerscalke": niemand zou door den bisschop gevangen genomen of gedood worden dan na veroordeeling: 1⁰. voor zooveel betreft de leden van kapittelen en die onder hunne „bescermenisse" waren, door deken en kapittel, 2⁰. voor andere geestelijken, door „hunnen rechter", 3⁰. voor leeken, door schepenen van Utrecht, Amersfoort, Renen, Geyn en Vredeland.

[2]) Wstinc's Rechtsboek van den Dom.

ingevoerd, om de aanmatigingen der aartsdiakens tegen te gaan [1]). De bevoegdheden van den aartsdiaken en die van den officiaal met betrekking tot de rechtspraak stonden dus niet nauwkeurig begrensd nevens elkander; voortdurend waren dan ook de beide mededingers met elkander in conflict. Niet anders ging het natuurlijk ook met de aan beide partijen onderhoorige lagere rechters.

De aartsdiakonaten waren verdeeld in decanaten, aan wier hoofd dekens of landdekens stonden. „Archidyaconus collocabit decanias in archidyaconatu suo et constituet decanos", zegt het rechtsboek van den Dom. Doch ook de bisschoppelijke rechter had zijne onderhoorigen: „episcopus non habet se de juribus archidyaconalibus intromittere, *et si provisorem episcopus deputaverit*, ille se non debet nisi de casibus episcopalibus intromittere", zoo vervolgt het rechtsboek. De bisschop stelde dus zijne provisoren aan, die blijkbaar in dezelfde verhouding tot hem stonden als de dekens tot den aartsdiaken, en die denkelijk ook wel dezelfde bevoegdheden verkregen. Tusschen deze beide ambtenaars: den deken, vertegenwoordiger van de aartsdiakonale rechten, en den bisschoppelijken provisor, konden conflicten niet uitblijven. En inderdaad was dit ook niet het geval: overal vernemen wij van twisten, die door de uitspraak van arbiters of door contracten tusschen de strijdende partijen werden uitgemaakt, natuurlijk voor elk aartsdiakonaat afzonderlijk.

Het best zijn wij ingelicht over de regeling, gemaakt tusschen den Utrechtschen bisschop en den Domproost, wiens aartsdiakonaat een groot deel van Utrecht en Zuid-Holland, Amstelland, Kennemerland, Texel, Gooiland, Zeeland, de Vier Vlaamsche ambachten, de Betuwe en Groningen en omstreken omvatte [2]). Reeds op het laatst der dertiende

[1]) Zie o. a. Van Espen, Jus ecclesiast. II p. 261, 262. In het aartsbisdom Keulen geschiedde het in de 13e eeuw. (Hansen, Jahresrechn. d. Köln. Offizialatsgerichts, in: Westd. Zeitschr. VII p. 36.) Zie twee door mij gepubliceerde akten van 1372 en 1373 uit den strijd der Utrechtsche bisschoppen met hun ne aartsdiakens: Arch. v. gesch. v. h. aartsb. Utrecht. XVII p. 137, 141.

[2]) Moll, Kerkgeschiedenis. II 1 p. 316. — Oudheden v. Utrecht. I p. 120. — Zie thans uitvoeriger: S. Muller Hz., in: Bronnen voor de gesch. der kerkel. rechtspraak. II.

eeuw was de tweespalt in dit district zoo ernstig, dat de tusschenkomst van den metropolitaan, aartsbisschop Siegfried van Keulen, noodig was. De uitspraak, door dezen prelaat in 1293 gedaan, gaf in het algemeen aan den aartsdiaken de rechtspraak; de bisschop zou, behalve in de casus episcopales [1]), alleen bij verzuim van den aartsdiaken optreden, en ook vonnissen in appèl. Over de lagere ambtenaren werd vastgesteld, dat de „decani rurales archidiaconi" alleen bij de lagere rechtspraak werkzaam zouden zijn; terwijl de bisschop de macht der provisoren zou verminderen, opdat hun optreden niet strekke ten nadeele der aartsdiakens [2]).

Maar al werd de bisschoppelijke rechtspraak door deze uitspraak zeer beperkt, het gelukte toch niet ze te verdringen. Juist eene kwarteeuw later vinden wij partijen weder in geschil over de oneenigheden tusschen de provisoren en de decani rurales over hun ambtswerk. Om hieraan een einde te maken, sloten de bisschop en de Domproost-aartsdiaken Florens van Jutfaes in 1318 een verdrag, waarbij een geheel nieuwe grondslag voor de verhouding der partijen werd gelegd [3]). Vooraf gingen, evenals in 1293, bepalingen over de grenzen der wederzijdsche bevoegdheden, en dan volgde eene belangrijke bepaling. Om een einde te maken aan de conflicten tusschen dekens en provisoren, vereenigde men de bevoegdheden van beiden in één persoon, die zijne aanstelling zou ontvangen van den bisschop en den aartsdiaken gezamenlijk en in beider naam recht zou doen. Geen van beiden zou daardoor schade lijden; want de baten van het ambt zouden

[1]) De synodaalbrieven van bisschop Guy en van Fred. van Sierck dd. 1310 en 1318 (Bat. sacra. ed. 1714, p. 174, 179) noemt als casus episcopales de „maiora peccata": manslag, sacrilegia, brandstichting, sodomie, concubitus personarum conventualium, incest, geweld tegen ouders, kindermoord, vergiftiging, meineed, verbreken van geloften, simonie, overspel, ketterij, afval, het veroorzaken van impotentie, steriliteit of abortus, valschheid in geschrifte en muntvervalsching.

[2]) Zie de uitspraak van 1293 opgenomen in eene akte dd. 1321 October 22 (Stads-arch. Utrecht) en in Wstinc's Rechtsboek van den Dom.

[3]) Het contract van 1318 is opgenomen in eene akte van 1321 October 22. (Stads-arch. Utrecht.)

verdeeld worden: van het batig saldo, dat bij het afleggen der rekening aan bisschop en aartsdiaken zou blijken over te schieten, zou de bisschop $^1/_3$, de aartsdiaken $^2/_3$ ontvangen.

Deze regeling, die (blijkens den alleen daaruit te verklaren titel van „deken *en* provisor", dien de lagere ambtenaren der geestelijke rechtspraak in Holland tot het einde der middeleeuwen hebben gedragen) in hoofdzaak den grondslag heeft gevormd van de latere verhouding van den bisschop en den Domproost, is ook in onze stukken blijkbaar gevolgd. De volgende dekanaten, tot het aartsdiakonaat van den Domproost behoorende, worden daarin vermeld: Kennemerland, Goyland, Rijnland, Schieland, Zuid-Holland, Voorne, Schouwen, Walcheren, Zuid-Beveland, de Vlaamsche ambachten en de Betuwe [1]. Bij allen vinden wij dezelfde regeling als in de oorkonde van 1318: de bisschop ontvangt $^1/_3$ der opbrengst, de Domproost $^2/_3$; ook worden de dekens-provisoren inderdaad, zooals het verdrag van 1318 voorschreef, in onze stukken aangesteld door den bisschop en den Domproost gezamenlijk.

Over de andere aartsdiakonaten, die van de proosten van Oudmunster, St. Pieter en Arnhem, en ook over dat van den choorbisschop en den proost van West-Friesland blijkt uit onze stukken niets: wellicht was daar de verhouding toen nog ongeregeld [2]. Voor de aartsdiakonaten der proosten van St. Marie, Deventer en Oldenzaal vinden wij in de rekening van den officiaal eene uitkeering ver-

[1]) Wstinc's rechtsboek van den Dom, dat uit denzelfden tijd is, noemt nog bovendien de decani de Westeliglant (Westfriesland), de civitate (Utrecht) en de Aemstelle, doch kent de decani van Schieland, Voorne en de Vier Vlaamsche ambachten niet.

[2]) Over de regeling in het aartsdiakonaat van St. Pieter handelt een charter van 24 Mei 1451, waarbij bisschop Rudolph zijne overeenkomst van 21 Aug. 1444 met het kapittel van St. Pieter over de uitoefening der geestelijke rechtspraak in de schrikkeljaren in het aartsdiakonaat van St. Pieter herroept, en verklaart die rechtspraak in het vervolg zelf te zullen uitoefenen of te doen uitoefenen. (Oorspr. Bissch. archief.) De vermelding der schrikkeljaren bewijst, dat in dit aartsdiakonaat destijds de verhouding geregeld was op de hieronder geschetste wijze van het aartsdiakonaat van St. Jan.

meld, wellicht eene vaste afkoopsom [1]); ook in het aartsdiakonaat van den proost van Emmerik is de zaak, naar het schijnt, aldus geregeld.

Nog rest te vermelden het aartsdiakonaat van den proost van St. Jan, dat zich uitstrekte over een deel van het tegenwoordige Friesland. De mededeelingen, daarover in het bisschoppelijke register en in de rekeningen voorkomende, zijn uitermate onduidelijk; maar wij putten licht uit de overeenkomst van den bisschop en den proost zelven, die ons bewaard gebleven is [2]), Wel dagteekent dit stuk eerst van 1337 (feria VI post Cineres) en is het dus een jaar jonger dan onze stukken; maar het beroept zich op de oude gewoonte, en het kan ons dus ook niet verwonderen, dat wij in onze bescheiden ongeveer reeds dezelfde regeling ontmoeten, die in 1337 vastgesteld werd. Wat behelst dan dit belangrijke stuk?

In hoofdzaak verdeelt het de bevoegdheden van bisschop en aartsdiaken niet als de overeenkomst met den Domproost in de verhouding van 1 : 2, maar van 1 : 3; ook laat het de beide prelaten niet gezamenlijk optreden, doch bij afwisseling: den bisschop wijst zij de rechtspraak toe in de schrikkeljaren, den aartsdiaken in de overige drie jaren. De bisschop en zijn officiaal worden in de akte steeds naast elkander genoemd, zoodat de officiaal de ambtenaar schijnt te zijn, die voortaan voor den bisschop zal optreden. Maar de bevoegdheid tot delegatie van het werk aan anderen wordt toch uitdrukkelijk verleend, en de uitvoering der overeenkomst wordt zelfs opgedragen aan de „decani seu alii officiati nostri". Inderdaad schijnt zulk eene delegatie

[1]) Later was in het aartsdiakonaat van St. Marie de regeling evenals in dat van St. Jan: de bisschop stelde den deken van Drenthe aan in de schrikkeljaren, de proost van St. Marie in de andere (Gratama, Rechtsgesch. v. Drenthe. p. 311, cf. 312 Noot 2); reeds in 1344 schijnt aanstelling van den deken van Drenthe, door den bisscho p eeneoude gewoonte geweest te zijn. (Charter v. 1344 Oct. 28. St. arch. v. Utrecht.) Voor het aartsdiakonaat van St. Pieter zie hierboven. Ook in het aartsdiakonaat van Deventer was de zaak blijkbaar aldus geregeld; dit schijnt althans te blijken uit de commissie d.d. 1 Sept. 1519, van bisschop Phil. van Bourgondië voor Wyn. Dypherinck als provisor in het aartsdiakonaat van Deventer *gedurende het eerstvolgende schrikkeljaar.* (Lib. officiat. Phil. de Burgundia. fol. 86 vs.)

[2]) Zij berust in originali in het Utrechtsche stads-archief. (Vgl. Batavia sacra. V p. 63.)

ook hier plaats gehad te hebben: wij vinden eene commissie van den bisschop voor den deken van Bolsward, waarin hem de uitoefening der bisschoppelijke rechtspraak in civilibus en in criminalibus en het houden van den send wordt opgedragen. De regeling in het aartsdiakonaat van St. Jan is later in verscheidene andere aartsdiakonaten nagevolgd, zoodat de schrikkeljaren in een groot deel van het bisdom aan den bisschop toegewezen werden.

Welke de financieele verhouding met betrekking tot de rechtspraak in de aartsdiakonaten was tusschen den bisschop en zijnen officiaal, kunnen wij uit de ons bewaarde fragmenten van de rekeningen van den officiaal uit deze periode vrij goed opmaken.

Op het wereldlijk gebied zagen wij den drost van Twente de rekeningen van de schouten van zijn district opnemen; op het geestelijk gebied was de zaak echter anders geregeld. Wel verantwoordde de officiaal, de bisschoppelijke opperrechter, de uitkeeringen der lagere geestelijke rechters in zijne rekening en inderdaad schijnen hem de pretensiën ten laste der provisoren en dekens ook ter inning gegeven te worden, waarschijnlijk omdat hij bij wanbetaling de rechtsmiddelen om dwang te oefenen te zijner beschikking had. Doch de betaling dier pretensiën in ronde sommen (omdat het bedrag nog niet nauwkeurig kon bepaald worden) ontsloeg den provisor toch niet van de verplichting tot het doen van rekening aan den bisschop. Natuurlijk zal hem daarbij het reeds aan den officiaal betaalde in mindering zijner schuld aangerekend zijn; de geregelde tegenwoordigheid van den officiaal bij het doen van rekening wordt zoodoende verklaard. Het restant werd echter door den provisor natuurlijk aangezuiverd aan den bisschop zelven.

Wanneer wij de personen, die de behandelde en andere geestelijke ambten waarnamen, gadeslaan, dan treft het ons, dat wij hier een veel grooter verschil in sociale positie aantreffen dan bij de wereldlijke ambten; trouwens dit is eigenlijk natuurlijk, want de geestelijke stand bood reeds van ouds aan bekwame personen uit de lagere standen de

gelegenheid om tot aanzienlijke betrekkingen op te klimmen. Reeds bij de hooge geestelijke ambten vinden wij dit verschil: als officialen treffen wij achtereenvolgens aan de dekens van St. Pieter en St. Jan; de laatste was uit het aanzienlijke geslacht van Loenersloot, de eerste, Mr. Jan van Turnoud, denkelijk van burgerlijke geboorte. Sterker echter treft ons het groote verschil in rang van de wijbisschoppen. De eerste, Jacob van Denemarcken, bisschop van Zuden, gesproten uit het patricische Utrechtsche geslacht van dien naam, was kommandeur van de Utrechtsche balye der Johanniter-orde; in hooge gunst bij den Hollandschen graaf, was hij eenmaal op het punt, om den Utrechtschen bisschopszetel te bestijgen. Doch onder den weidschklinkenden titel van zijnen opvolger Johannes episcopus Scopiensis zouden wij bezwaarlijk den gewezen provisor van Zuid-Holland herkennen, wiens burgerlijke naam Jan van Dordrecht [1]) beter dan met zijn. lateren hoogen rang overeenstemde met het pastoraat, dat hij vroeger moet bekleed hebben; de provisoren toch waren, voorzoover wij kunnen nagaan, steeds pastoors in eene der hoofdplaatsen van hun district. Ook één enkelen kloosterling vinden wij onder de geestelijke ambtenaren: den Dominicaan Gyselbert van Brunchorst. In 1325 was hij nog broeder in het Dordrechtsche klooster zijner orde, doch reeds in 1327 komt hij voor als „dominus Gyselbertus, prior fratrum Predicatorum". Hij was bisschoppelijk commissaris ter inning van de inkomsten uit de Friesche decanaten, en ieder schrikkeljaar reisde hij daarheen, nu eens met een klerk van den bisschop, dan weder met den wijbisschop of den officiaal.

Al deze personen vinden wij nu en dan aan het bisschoppelijke hof; eerst thans komen wij echter tot de eigenlijke hofhouding van den vorst. Eene eeuw vroeger

[1]) „Provisor Zuuthollandiae Wilhelmus de Lanscroene, successor Joannis de Dordraco, nunc episcopi Scopiensis". Ook de Friesche wijbisschop Daniel episcopus Archanensis was vroeger provisor van Walcheren.

beschrijft ons de Anonymus de omgeving van bisschop Willebrand als eene vergadering van „viri prudentes, fide digni, multa vigentes memoria, in curiis episcoporum Trajectensium nutriti, clerici et layci pulchre etatis". Deze zelfde categorieën van personen vinden wij aan het hof van bisschop Jan van Diest terug. Het eerst valt onze aandacht op een vijftal personen, die wij gedurig in onze stukken ontmoeten: Pyrot van der Dole [1]), Wouter Gherijt, Dirc Cosijn van Ysselt, Willam Vlaminc en Jan Soudaen [2]). Vier van hen heeten eenmaal „knapen", in tegenoverstelling van de in het stuk voorafgaande „ridders"; doch één (Wouter Gherijt) wordt door den bisschop bepaaldelijk „onse knape" genoemd, in denzelfden zin als elders de „famulus domini Stephani de Zulen" vermeld wordt. Ik geloof, dat deze titel hun allen toekomt en dat wij hier te doen hebben met de categorie van personen, die in andere stukken worden aangeduid als zij, „die 's heeren kleederen dragen" [3]). Wij vinden het vijftal toch voortdurend in de omgeving van den bisschop, belast met de werkzaamheden van verschillenden aard, die zich dagelijks voordoen en die tot het beheer der hofhouding in betrekking staan. Twee van hen, Pyrot van der Dole en Jan Soudaen, bracht de bisschop blijkbaar uit België mede: hunne vreemde namen duiden dit aan en wij vinden hen dan ook beiden als zaakwaarnemers van den bisschoppelijken kapellaan Jean de Bertincourd, die eveneens uit Kamerijk medekwam. De anderen schijnen Nederlanders. Wouter Gherijt was een der vele trawanten van den graaf van Holland, waarmede deze den bisschop omringde; nog in 1325 vinden wij hem in den raad van den graaf van Holland. Dirc Cosijn van Ysselt was blijkbaar afkomstig

[1]) Ook Pieroot van der Doele of Pyrout van der Dale; denkelijk heette hij Pierre of Pierrot de Dôle (Dôle in Fransche-comté).

[2]) Ook zekere, dikwijls in het bisschoppelijke register voorkomende Sander van Obburen, die later rentmeester van Twenthe werd, heet knaap.

[3]) Vgl. Rechtsbr. v. Utrecht. I p. 84: „De stat zal jaerlix horen knapen cleden alse hyrna bescreven staet". Genoemd worden dan de klerk, de torenwachter, de stratenmaker, enz.; de beide laatsten heeten elders ook „der stat knechten".

uit de omstreken van Amersfoort, waar hij in 1337 met den klerk Hubert van Budel als medestichter van het kapittel van St. Joris vermeld wordt; Willam Vlaminc behoorde denkelijk tot eene Hollandsche familie, daar wij zekere Katrijn Willamsd. Vlaminc te Abbenbroek ontmoeten [1]).

De positie dezer personen en hun eigenlijke werkkring is niet gemakkelijk te omschrijven; doch hooren wij wat onze stukken ons daaromtrent leeren. Slechts één van hen heeft een bepaalden post aan het hof: het is Pyrot van der Dole, die gedurig als „Pyrot camerarius" of „Petrus camerarius domini" voorkomt. Hij was dus de kameraar, de persoon, die de geldzaken van het bisschoppelijke hof beheerde. Inderdaad zien wij hem dan ook altijd optreden, waar deze behandeld worden. Hij is bijna altijd getuige bij het afleggen van de rekeningen der ambtenaars; is er een batig saldo, dan zien wij dit veelal aan hem ter hand stellen. Hij betaalt daaruit nu en dan de leveranciers der bisschoppelijke huishouding of stelt eene som aan een der klerken ter hand, om daaruit kleine uitgaven te doen. Doch de leveranciers kunnen zelden geheel afbetaald worden: dan rekent („computare, notare") hij met hen, d. i. hij maakt met hen het bedrag hunner pretensiën op [2]) en zorgt, als het bedrag hoog is, dat hun daarvoor een „reces" (d. i. eene door den bisschop bezegelde schuldbekentenis) of eene „cedula" (eene eenvoudige nota op papier) wordt ter hand gesteld. Nu en dan stelt de bisschop hem eene geldsom ter hand, waarmede hij de leveranciers afbetaalt; is er geld beschikbaar, dan geschiedt dit dadelijk bij de „computatio". Dikwijls is hij echter ook genoodzaakt voorschotten te doen, de bisschop is hem geld schuldig, hij dient eene declaratie in en verkrijgt zelf een reces; op onbepaalde tijden rekent de

[1]) Ook een ander persoon van dienzelfden naam, heer Jan Vlaminc, denkelijk Willems broeder en priester, vinden wij aan het hof van bisschop Jan; hij gaat met den bisschop op reis en is meermalen getuige bij het opnemen van rekeningen.

[2]) Daar, waar gezegd wordt, dat de bisschop zelf „computat" met de leveranciers (zooals herhaaldelijk het geval is), zal men wel moeten onderstellen, dat dit geschiedde door den kameraar of althans in zijne tegenwoordigheid.

bisschop met hem af over zijn beheer. Hij houdt dus de kas voor den bisschop, en hij is het dan ook, die geraadpleegd wordt, als men niet weet, hoe het met eene of andere finantieële bijzonderheid gelegen is, en op wiens mededeelingen daarover men vertrouwt: „Pyrot scit", „Pyrot dicit", heet het dan.

De positie der vier andere „knapen" is veel minder duidelijk geteekend; zij doen blijkbaar wat hunne hand vindt om te doen. Zij zijn getuigen bij het afleggen van de rekeningen der bisschoppelijke ambtenaren en bij het rekenen met de leveranciers en andere schuldeischers; zij worden op reis gezonden tot het behartigen van de zaken des bisschops, waar een eenvoudige bode of briefdrager niet voldoende is. Eene enkele maal wordt aan een van hen het toezicht opgedragen over reparatiën aan een verpand slot of wordt hij toegevoegd aan den van wege den graaf van Holland aangestelden persoon in een verpand bisschoppelijk ambt. Ook als borgen van den bisschop treden de knapen op; zij liggen dan soms voor hem in leisting, alswanneer de bisschop hun natuurlijk het bedrag hunner uitgaven terugbetaalt. Herhaaldelijk zien wij hen kleine verschotten voor den bisschop doen, hetzij door betaling van kleine leverantiën, hetzij door afbetaling van schuldeischers. Eene enkele maal ontmoeten wij hen dan ook als pandhouders van bisschoppelijke domeinen.

Het schijnt niet betwijfeld te kunnen worden, dat de knapen in het bisschoppelijk paleis woonden en uit 's heeren keuken verzorgd werden. Zij gaan dan ook mede op reis; doch alleen voor Pyrot van der Dole en Jan Soudaen vinden wij uitdrukkelijk vermeld, dat ook de wijn, dien zij buitenshuis gedronken hadden, uit de bisschoppelijke kas betaald werd. Eenig loon voor hunne diensten wordt dan ook niet vermeld: eenmaal slechts vinden wij eene schenking aan Pyrot van der Dole opgeteekend. Wel heeft Cosijn van Ysselt een tiend van den bisschop in pacht, terwijl Pyrot van der Dole en Willam Vlaminc zelfs eenmaal een groot landgoed in pacht nemen; maar dit schijnt nauwelijks

als belooning voor hunnen arbeid beschouwd te kunnen worden.

Na de knapen vraagt de kapellaan des bisschops een oogenblik onze aandacht. Hij heette Jean de Bertincourd en bezat eene vicarie in den Dom te Kamerijk, waar de bisschop proost was geweest: van daar was hij dus met zijnen heer medegekomen naar Utrecht. Natuurlijk woonde hij in het paleis en volgde den bisschop op reis. Zijne gewone bezigheden vallen uit haren aard buiten het bestek onzer stukken. Maar zij vermelden toch, dat hij nu en dan aan den bisschop rekening deed („in *ultima* sua computacione"); waarover, blijkt ons niet [1]. De bisschop bleef hem echter geld schuldig, en wel eene aanzienlijke som, waarvoor zekerheid gesteld moest worden. Eene enkele maal is hij ook tegenwoordig bij het afleggen der rekening van eenen ambtenaar.

Thans komen de klerken van den bisschop aan de beurt; natuurlijk vernemen wij van hen veel meer. Verschillende klerken worden genoemd. Het meest Hubertus, dien wij weldra leeren kennen onder zijn vollen naam Hubert van Budel, en van wiens levensloop wij ook een en ander vernemen. Hij was afkomstig uit het bisdom Luik, gewis uit het Noord-Brabantsche dorp Budel (Buul) bij Eindhoven. Denkelijk was hij met bisschop Jan uit diens vaderstad Diest medegekomen en bij hem als klerk in dienst getreden, waarvoor hij trouwens, als door den paus benoemd openbaar notaris, wel aangewezen was. Hij heet dan ook „scriver", „clericus" (klerk) en „notarius" van den bisschop; wij zien hem de benoodigdheden der kanselarij, perkament en zegelwas, koopen; ook is hij gevestigd in eene eigene kamer van het bisschoppelijke paleis. Maar hij woont daar toch niet: hem behoort een eigen huis, een der dikwijls genoemde vier steenen huizen bij het Bisschopshof, waar

[1] Dat hij, evenals in de huishouding van 's bisschops tijdgenoote, de gravin van Bar, het hoofd was der kanselarij (Finot, in: Bull. hist. et philol. du Com. de trav. hist. et scientif. 1889 p. 187), blijkt uit onze stukken niet: er is geen sprake van eenige betrekking tusschen hem en de klerken van den bisschop.

later ook de machtige Domproost Zweder Uterloe zich vestigen zou: blijkbaar dus een aanzienlijk perceel. Geen wonder, want Huberts invloedrijke positie aan het bisschoppelijke hof heeft hem allengs tal van winstgevende geestelijke ambten bezorgd. In 1327 schonk zijn meester hem het pastoraat van Bolsward, en toen zijne parochianen bezwaar maakten hem, den vreemdeling, toe te laten, verkreeg hij in 1333 het pastoraat van Axel. Stellig liet hij dit ambt door een ander waarnemen; maar toch, sedert 1332 blijkt hij zich tot priester te hebben laten wijden en in 1337 vinden wij hem terug als pastoor der Utrechtsche Buurkerk, de eerste parochiekerk van het Sticht. Nog hooger zou hij echter stijgen: in 1336 is hij scholaster van het kapittel van St. Marie te Utrecht en bij zijn dood blijkt hij ook kanunnik ten Dom te zijn. Zoo was hij, overladen met beneficiën, een rijk en invloedrijk persoon geworden. Hij wordt ook vermeld als een der voornaamste stichters van het Amersfoortsche kapittel (1337), en bij zijn dood vestigde hij op zijn huis nog twee renten, de eene voor zijne eigene zielsrust, maar de tweede, grootere voor die van zijn weldoener, bisschop Jan.

Deze mededeelingen geven ons een niet onbelangrijken kijk op de positie van een klerk der bisschoppelijke kanselarij in het begin der veertiende eeuw; trouwens naar het schijnt was heer Hubert feitelijk haar hoofd en zou hij derhalve in latere tijden wellicht den weidschen titel van kanselier hebben gedragen [1]). Zijne collegas zijn zeker zijne minderen in rang geweest; zij hadden, naar het schijnt, geene eigene werkkamer in het paleis, maar verbleven gewis samen in de „camera clericorum". De andere klerken komen dan ook minder voor dan Hubert: naast hem ontmoeten wij echter nog vrij dikwijls Mr. Petrus, zonder twijfel denzelfde als de een paar maal genoemde Mr. Petrus Man, die door den bisschop eenmaal „noster clericus" genoemd wordt. Dan

[1]) Van een bepaald onderscheid in rang tusschen de verschillende klerken blijkt intusschen niets; eerst in het laatst der 14e eeuw komt een „oyversten schriver" des bisschops, de chef dus der kanselarij, voor.

volgt Gerard Milde, die eerst in de latere jaren, maar dan ook gedurig, genoemd wordt, en dien de bisschop mede als „clericus noster", ook wel als „scriver," onderscheidt [1]). Eindelijk Mr. Willem van Mons (Willelmus de Monte Hannoniae), slechts enkele malen voorkomende, maar uitdrukkelijk als „clericus domini episcopi" betiteld; zeker was hij dezelfde, die in 1342 als Willem, zoon van den Luikschen schepen Johannes de Monte, door den paus begiftigd werd met een kanonikaat in den Utrechtschen Dom. Nog drie andere „clerici", Sanderus, Johannes en Alfardus, worden genoemd, doch slechts enkele malen; allen schijnen intusschen toch tot de bisschoppelijke kanselarij te behooren, daar de uitgaven althans van de beide eersten door den bisschop vergoed worden. Alfardus komt ook herhaaldelijk voor als getuige bij het afleggen van rekeningen door bisschoppelijke ambtenaars, en het was destijds regel, dat een persoon, die eene rekening aflegde, daarbij alleen mocht medebrengen zijne bedienden of hem, die het ambt voor hem had waargenomen [2]).

Wat zien wij nu deze klerken doen? In de eerste plaats treden zij tallooze malen op als getuigen bij het afleggen van rekening door de ambtenaars, en zeker wel niet alleen als lijdelijke toeschouwers, maar vooral als controleurs der rekeningen, die zij nageteld en met de stukken geverifiëerd zullen hebben. Geheel op dezelfde wijze zien wij hen enkele malen werkzaam, als zij nevens den kameraar of ook wel alleen „rekenen" met de leveranciers en andere schuldeischers van den bisschop. Het resultaat van hunne bevindingen schrijven zij in het eene en het andere geval in het bisschoppelijk register („notare"); indien een reces voor de schuld is afgegeven, wordt dit daarbij geboekt. De aanteekening dient (evenals het bijhouden van het

[1]) Zijne betrekking levert een zeer sterk bewijs, hoever de pretensiën van het geestelijk gerecht destijds wel gingen. De bisschop maakte er den schout van Utrecht eenmaal een grief van, dat hij *een bloedverwant* van zijn klerk Milde had doen gevangen nemen en daardoor de klerken in opspraak had gebracht!

[2]) „In officiatorum computacione nulli interesse licet", zegt Wstinc, de rechtskundige van den Utrechtschen Dom, „nisi capitularibus et servitoribus computancium vel qui ipsis officia gesserunt".

„keukenboek") ter controleering van de schuldeischers en wordt doorgehaald, als de schuld is afgedaan. Natuurlijk worden ook de recessen zelven en andere akten door hen in het net geschreven en (na bezegeling door den zegelbewaarder) afgegeven. Nu en dan staan zij met andere (soms aanzienlijke) personen als getuigen over akten, door of ten behoeve van den bisschop uitgevaardigd, of maken zij daarvan eene notarieële akte op. Meer dan eens zien wij hen ook op reis, om de belangen des bisschops te behartigen.

Een deel hunner werkzaamheid bleef nog onverklaard en kan ik ook niet voldoende verduidelijken: enkele klerken hebben eene zekere financieële administratie. Alleen van Hubert van Budel, die trouwens (in 1329) zegelbewaarder was [1]), en eene enkele maal toevallig van Pieter Man, wordt dit vermeld; het blijkt niet, of deze vermelding te danken is aan de omstandigheid, dat ons register bijna uitsluitend gehouden is door Hubert, die ook wel eens zijne partikuliere uitgaven daarin boekte, of dat de hoogere rang, die hij onder de klerken innam, en het grootere vertrouwen, dat hij wellicht genoot, daarvan de reden is. Hoe het zij, Hubert neemt geld voor den bisschop in ontvangst van den officiaal, van de provisoren, van den wijbisschop en van anderen. Hij betaalt daaruit verschillende kleine uitgaven; enkele malen zien wij hem zelfs groote sommen voor den bisschop uitbetalen aan de Lombarden, van wie deze geleend had. Over het gebruik dezer gelden legt hij nu en dan (op ongeregelde tijden, denkelijk als de hem toevertrouwde som geheel uitgegeven was) rekening af aan den bisschop, en hij ontvangt voor het nadeelig saldo daarvan recessen van den vorst. Zoolang deze uitgaven plaats hebben op reis (zooals meermalen het geval is) heeft het feit niets bevreemdends: indien de klerk in 's heeren dienst alleen op reis ging, moest hij het hem medegegeven reisgeld verantwoorden; ging hij met den

[1]) Zie No. 292 van het register („tam de sigillo nostro"). Vgl. No. 87: aankoop van zegelwas door Hubert (1327).

bisschop, dan kon deze hem het geldelijke beheer toevertrouwen, indien Pyerot de kameraar (zooals soms geschiedde) te Utrecht bleef. Is dit echter niet het geval en betreffen de rekeningen uitgaven, te Utrecht zelf gedaan, dan is het niet al te duidelijk, waarom den klerk hier een afzonderlijk financiëel beheer wordt gegeven, dat tot de bevoegdheid van den kameraar schijnt te behooren.

De inhoud van de rekeningen der klerken vermeldt zaken van den meest verschillenden aard. De ontvangsten bestaan meestal uit kleine sommen, betaald als leges voor het verkrijgen van een geestelijk ambt of beneficie of voor het een of ander consent, eene indulgentie enz., verder uit betalingen door de ontvangers der bisschoppelijke inkomsten in verschillende deelen des lands; eene enkele maal wordt eene som, betaald door den kameraar Pyerot, als ontvangst vermeld; doch dit geschiedt voor eene reis, door Hubert en Vlaminc ten behoeve van den bisschop ondernomen. — De uitgaven bestaan vooreerst in uitkeeringen aan den bisschop („in bursa"), verder zéér dikwijls in bodeloon en in uitgaven op reis; nu en dan worden „oblata" (aalmoezen of giften voor de armen in de kerk?), loon voor speellieden („joculator", „viellator"), uitgaven voor was en perkament vermeld; eene enkele maal komen uitgaven aan de leveranciers der huishouding en verder geïsoleerde betalingen voor het maken van een haag, aan een timmerman, voor turf, wijn en kersen voor. Het eenige besluit, dat wij uit dit alles kunnen trekken, schijnt, dat de klerk nu en dan kleine sommen in ontvangst nam, — wellicht leges bij het afgeven der oorkonden, waarvoor betaald werd, of bij het afleggen der rekening, waarvan hij het saldo ontving, — en dat hij die sommen, voorzoover hij ze niet aan den bisschop zelven ter hand stelde, gebruikte tot het doen van kleine uitgaven op bevel van zijnen heer, misschien als de kameraar niet ter hand was [1]).

Van belooning der klerken wordt niet gesproken. Zij

[1]) De klerken van den Hollandschen graaf hadden in de 14e eeuw een uitgebreid financiëel beheer. (Zie daarover: Van Riemsdijk, De tresorie en kanselarij van Holland.)

woonden blijkbaar in het bisschoppelijke paleis en waren bij den bisschop in de kost: niet alleen hunne verschotten, maar ook andere uitgaven worden hun vergoed, ook als de bisschop op reis is en hen te Utrecht achterlaat. Vooral uitgaven voor den aankoop en het onderhoud van hunne paarden worden vermeld; eenmaal wordt zelfs de zieke knecht van Hubert van Budel op 's bisschops kosten behandeld. Niet onwaarschijnlijk komt het mij voor, dat zij overigens geen vast tractement genoten, doch voor hunne diensten per stuk betaald werden: voor het afhooren eener rekening in den vorm van presentiegeld, voor het opmaken van akten in den vorm van leges.

Deze laatste conclusie wordt te waarschijnlijker, wanneer wij hen behalve hunne werkzaamheden in de bisschoppelijke kanselarij ook voor partikulieren betaald werk zien verrichten. Met zekerheid merken wij dit op voor Hubert van Budel: soms treedt hij met name als notaris op in private akten, terwijl hij ook voorkomt als getuige in eene akte, door een anderen notaris Johannes Friso (Jan Frese) opgemaakt. Pieter Man wordt herhaaldelijk als getuige in private akten genoemd; eenmaal schijnt hij ook op te treden als procureur in een proces over de reformatie der St. Paulus-abdij. Ook Gerard Milde wordt eemaal als getuige in eene particuliere akte genoemd. Ik meen het er dus voor te mogen houden, dat de klerken, door den bisschop gehuisvest en in het genot van vrije kost en van andere voordeelen eener positie aan het bisschoppelijke hof [1]), overigens niet in zijnen dienst waren. *Zij* waren vrij, om in de kwaliteit van „notarius publicus", die zij wel allen zullen bezeten hebben, zoowel den bisschop als anderen te dienen; maar daar zij door langdurig verblijf aan het hof met de behandeling der zaken aldaar allengs zeer vertrouwd geworden waren, zal de bisschop nooit andere personen dan hen voor het opmaken van akten en het behandelen van zaken gebruikt

[1]) Zie b.v. in het register (No. 99) eene aanteekening van geldsommen, door verschillende personen aan Hubert van Budel beloofd, als zij of een hunner verwanten de eene of andere gunst verkregen.

hebben. Overigens waren zij als notarissen of als pleitbezorgers werkzaam bij de geestelijke rechtspraak, het hof van den officiaal. Waren zij gelukkig, dan lieten zij zich later tot priester wijden en veroverden een pastoraat of een kanonikaat. Wij zagen dit reeds geschieden met onzen Hubert van Budel; twee andere klerken, die in ons register voorkomen, hadden dezelfde carrière. Jan van Abstede, die in een proces over de reformatie der St. Paulus-abdij eenige malen genoemd wordt als notaris te Utrecht, werd later lid van het Domkapittel en eindelijk pastoor van Amerongen. En ook de klerk Hugo Wstinc bracht het tot kanunnik ten Dom, waar hij zich verdienstelijk maakte door de redactie van het bekende rechtsboek.

Tot het gevolg van den bisschop behoort, behalve de klerken, nog Mr. Jan van Slewiic, wiens uitgaven betaald worden en die mede op reis gaat. Hij was geen hooggeplaatst persoon: in eene pauselijke bul van 1330 komt hij voor als vicaris te Woudrichem, en eerst in 1336 ontmoeten wij hem in eene oorkonde als deken van St. Marie. Toch moet hij eene aanzienlijke betrekking aan het hof bekleed hebben, daar hij onder de hofbeambten in den regel het eerst genoemd wordt; doch welke betrekking dit was, blijkt niet. Hij „rekent" eenmaal met Hubert over de inkoopen voor de huishouding, koopt zelf eenmaal wijn daarvoor en treedt ook als getuige bij rekeningen van ambtenaars op. Ook zekere Ot (wellicht de eenmaal genoemde Ot van Kymot) moet hier vermeld worden: ik meen in hem den hofmeester te herkennen, die het opzicht had over de huishouding; althans de klerk Hubert rekent steeds *met hem* daarover af. Eindelijk worden nog eenige lagere beambten genoemd: Mr. Jan de kok, Willem en Jan de valkeniers, en zeer vele boden, die gedurig op reis worden gezonden en onder wie wij willen noemen de meest voorkomende Gilkin uten Stalle, zekeren Drencalut en Jan van Pritse.

Ook aan de leveranciers der bisschoppelijke huishouding behooren wij eenige aandacht te wijden; wel behooren

zij niet tot de hofhouding, maar zij worden in onze stukken zoo dikwijls genoemd, dat wij hen toch niet geheel over het hoofd mogen zien.

De leverantiën van elken dag worden in 's bisschops rekenboeken verdeeld over verschillende hoofden, die op het eerste gezicht bevreemding wekken. Het zijn de volgende: panetria, bottellaria, coquina, camera, marescalcia en foraria. Nog in de bisschoppelijke rekeningen van 1377 en 1378 vinden wij deze „ampten" terug: pentrye, bottelrye, coeken, camer en forye. Zelfs de huishouding van vorsten in vèrverwijderde streken was in dien tijd geheel op denzelfden leest geschoeid: in de rekeningen der gravinnen van Artois en Bar uit de eerste helft der veertiende eeuw zijn de uitgaven weder verdeeld onder zes „services": panneterie, bouteillerie, cuisine, chambre of fruiterie, maréchaussée of écurie en fourrière [1]). Die „services" stonden daar elk onder een afzonderlijken „officier de l'hotel", en in het grafelijke hof in Den Haag vond men ook eene coken, eene bottelrie, een bachuis, eene foyrie, enz., die allen naar het schijnt zelfs in afzonderlijke gebouwtjes gevestigd waren [2]).

Wat die zonderlinge indeeling der huishouding in zes afdeelingen wel beteekenen mag? Zij stamt reeds uit overoude tijden. In die dagen leefden de vorsten nog geheel van hetgeen hunne domeinen in natura opbrachten: zelfs nog in onze stukken zien wij bijna alle Overijselsche domeinen van den bisschop juist door dergelijke uitkeeringen voordeel opleveren voor hunnen eigenaar. In de tijden, toen dit gebruik algemeen was, behoefde men dus voor elken tak der huishouding eene voorraadskamer, waaruit de bedienden van het paleis putten; op afgelegene kasteelen, zooals het

[1]) Richard, Mahaut comtesse d'Artois. (Paris 1887.) p. 48. — Finot, Le train de maison d'une grande dame au 14e siècle, in: Bull. hist. et philol. du Com. de trav. hist. et scientif. 1889. p. 186, 189. — Zie ook: Verwijs, Oorl. v. hert. Albrecht. (Gloss. i. v. *paneterye.)*

[2]) Zie: Calkoen, Wording van het hof, in: Haagsch jaarboekje 1901 .— In de Utrechtsche stukken vinden wij geen enkele maal een panetarius, bottellarius, enz. genoemd; maar dit geschiedt evenmin in de uitvoerige rekeningen van de huishouding der gravin van Bar, waar de ambtenaars toch zeker bestonden. (Finot l. c, p. 186.)

kasteel Horst bij Renen, vinden wij nog in onze stukken zulke voorraadkamers, die telkens als de bisschop zich naar dit geliefkoosde verblijf begeeft, worden gevuld met de „providencie", uit Utrecht vooraf daarheen gezonden. Het beheer dier voorraadschuren was dan opgedragen aan verschillende ministerialen, die daaraan hunne titels ontleenden [1]) en die onder zich hadden tal van lagere dienstboden, die (als bakkers, koks, stalknechten enz.) met den dienst dezer afdeeling belast waren. De verantwoording van elk dier heeren over het beheer van de hem toevertrouwde afdeeling moest natuurlijk in de rekeningen afzonderlijk opgegeven worden, en zoo ontstonden deze verschillende rubrieken. Later, bij veranderde inrichting der huishouding, zijn deze ambten allengs overbodig geworden of veranderd in bloote eereposten; maar nog jaren lang werden zij toch door de vastgewortelde gewoonte bestendigd, al hadden zij hunne eigenlijke reden van bestaan verloren. In welk stadium van deze ontwikkeling het bisschoppelijke hof van Utrecht zich ten tijde van bisschop Jan van Diest bevond, blijkt niet met zekerheid; het is evenwel waarschijnlijk, dat de panetarius en zijne collega's, al traden zij reeds veel minder dan vroeger op den voorgrond, er toch nog bestaan en hun ambt uitgeoefend hebben.

De omvang van elk der zes takken van de huishouding blijkt uit ons rekenboek duidelijk, en het is verrassend, ook hierbij volkomene overeenstemming te vinden met de inrichting van de huishouding der gravin van Artois, die eene tijdgenoote van bisschop Jan van Diest was. De panetria bevat natuurlijk de uitgaven voor brood, boter en kaas, doch bovendien die voor de vruchten en ook die voor servetten („mappe") en het wasschen daarvan. De zonderlinge combinatie kan wellicht verklaard worden: in de winkeltjes der achterbuurten van Italiaansche steden worden nog thans dikwijls niet alleen kaas en boter, maar ook vruchten verkocht; deze combinatie van landbouwproducten kan in

[1]) Zie b.v. over den panetarius en zijn ambt: Heusler, Verfassungsgesch. v. Basel. p. 84.

den middeleeuwschen detailhandel gewoon geweest zijn en aldus aanleiding gegeven hebben tot het verleenen dezer uiteenloopende bevoegdheden aan den panetarius van voorname huishoudingen. Onder de bottellaria vinden wij niet anders dan uitgaven voor bier en wijn, die geregeld dagelijks in kleine hoeveelheden gehaald worden, hoewel wij toch ook eene enkele maal eene provisie wijn („providencia vini") zien inslaan: twee vaten roode en twee stukken witte wijn, denkelijk voor het gebruik van den bisschop zelf en zijne gasten [1]), terwijl de andere diende voor het gevolg „per omnes dies" en „in coquina" [2]). De coquina eischte in de eerste plaats vleesch en gevogelte, op de vastendagen visch, met de benoodigdheden om deze spijzen te bereiden (azijn, zout, mosterd, specerijen, uien) en eene enkele maal wat groenten; bovendien vinden wij onder dit hoofd nu en dan keukendoeken („scorteldoec") en ook een verbazend groot aantal schotels en borden („scutella" en „plateli"), die bij honderdtallen ingekocht worden [3]). Van elders kennen wij de reden van deze overdaad: de schotels en plateelen waren destijds eenvoudige houten schijfjes, zooals wij die nog op zestiende-eeuwsche schilderijen afgebeeld vinden. Door het gebruik werden deze eenvoudige voorwerpen vuil, en men gebruikte ze dus slechts éénmaal: zoo behoefde men jaarlijks honderden daarvan [4]). De beteekenis der „camera" is minder duidelijk: wij vinden daaronder alleen vermeld kaarsen („candelae sereae", l. cereae, en „candelae aliae") en specerijen („species"). Dit is geen toeval, want in de huishoudingen der gravinnen

[1]) „Dominus bibit 1 vas rubei vini, emptum contra Henricum de Leuwenberg, a vigilia Ascensionis usque ad Dominicam post Sacramenti". Vgl. echter ook: „Item de 1 ama vini, habita ad coquinam, Henrico de Lewenberg per 21 dies."

[2]) Ook in de gelijktijdige rekeningen van de huishouding der gravin van Bar wordt onderscheiden tusschen „vins pour les valets" (de minste soort), „vins de taverne", blijkbaar dagelijks gehaald (voor de beambten en dienaars), en „vins de bouche" (voor de gravin). (Finot l. c. p. 190.)

[3]) Hetzelfde verschijnsel vinden wij in de huishoudingen der gravinnen van Artois (Richard l. c. p. 146, 147) en Bar (Finot l. c. p. 191).

[4]) „Item adhuc solvi pro 125 scutellis *ligneis*, pro 100 1 flor. curr. 1 alb., facit simul 2 ℔ 10 s. 5 d." (Reken. v. d. Gr. kamer v. d. Dom. 1526/7.)

van Artois en Bar zien wij, dat de dienst der „chambre" (of „fruiterie") alles bevat, wat tot de verlichting behoort, terwijl daaronder tevens ressorteert de levering van vruchten en van „épices de chambre", de fijne specerijen, in tegenstelling van de „épices communes", die tot het departement der keuken behooren [1]). Wellicht treffen wij het wit, indien wij onderstellen, dat de dienst der „camera" zich uitstrekte over het meubilair van het huis, vooral indien wij daarbij bedenken, dat dit meubilair in de middeleeuwen zeer solide en duurzaam was en dus slechts hoogst zelden behoefde vernieuwd te worden, zoodat de kaarsen misschien de eenige stoffeering der kamers uitmaakten, waarin geregeld moest voorzien worden; daar het dessert niet aan tafel, maar in de kamers gebruikt werd [2]), was het niet al te vreemd, dat de fijne specerijen en vruchten, die daarop prijkten, bij deze gelegenheid vermeld werden. De marescalcia (de „écurie" in het paleis van Artois) omvat den dienst der stallen; wij vinden onder dit hoofd geregeld verantwoord den aankoop van haver en boonen („wicki") voor de paarden, verder gras („gramina") en stroo („stramina"). Eindelijk de foraria („forye", „fourière"). Deze afdeeling bevatte in de huishouding der Artesische gravin „le service de la literie et des transports" [3]), en ook in onze stukken vinden wij daaronder geheel dezelfde onderwerpen behandeld. Vader Heyn, die de zorg daarvoor op zich genomen had, de fourier dus, bracht steeds te berde pretensiën „pro lectis", en wel niet alleen „pro lectis domini et familie", maar ook „pro lectis stabuli" [4]); nog in de zestiende eeuw wordt dan ook de uitdrukking „forieringe" gebruikt voor de leverantie van bedden, ook wel van het bereiden

[1]) Richard, Mahaut comtesse d'Artois. p. 49, 138. — Finot l. c. p. 190, 191 (was, olie, fakkels, vruchten en fijne specerijen: „épices de chambre" in tegenstelling met de „épices de cuisine"). — Ook de bisschoppelijke rekening van 1377 vermeldt onder „camer" bijna alleen „waskersen", „onghelkersen" en verder vruchten (van daar „fruiterie").

[2]) Finot l. c. p. 189.

[3]) Richard l. c. p. 49.

[4]) In een reces, in 1332 door den bisschop afgegeven aan den fourier Vader Heyn, worden pretensiën vermeld „van leverien, van bedden ende van . . ere."

van logies [1]). De dagelijks terugkeerende post voor het aanschaffen van bedden kan bevreemden: wellicht kan men die op juiste wijze verklaren door aan te nemen, dat in die tijden ook de menschen, evenals de paarden, sliepen op stroo, dat gedurig moest vernieuwd worden [2]). De drie eerste afdeelingen der huishouding bedoelen dus de aanschaffing van voedsel; de drie laatste te zamen betreffen echter meer bepaald de inrichting van het huis. Als het hof op reis is, blijven de drie eerste rubrieken dan ook in de rekeningen bestaan; de drie laatste worden dan echter vervangen door de algemeene omschrijving „hospicia" (logies) en „extraordinaria" (reiskosten) [3]).

Wij weten nu, hoe de leverantiën verantwoord werden; van de personen der leveranciers vernamen wij echter nog niets. In de eerste plaats moeten enkele groothandelaars vermeld worden. Het meest hooren wij noemen Frederik van de Sterre, uit het Utrechtsche patricische geslacht van dien naam, doch gewoonlijk Vrederic heren Wernaerssoon genoemd. Met anderen geassociëerd dreef hij handel in de voornaamste artikelen van den groothandel: in laken en wijn, die hij aan den bisschop leverde; daarenboven wordt hij meer dan eens genoemd als leverancier van een paard. Zijne positie was blijkbaar aanzienlijk: hij verkeerde nu en dan aan het hof van den bisschop, was getuige bij het

---

1) Zie Resolutiën v.d. raad v. Utrecht 8, 11, 12 Dec. 1569. — Van de Water, Placaatb. I p. 48 art. 5 (d.d. 1577). De „foyrie" in het grafelijke hof in Den Haag was ook de bewaarplaats van linnen, lakens en meubelen. (Calkoen, in: Haagsch jaarb. 1901 pag. 57.)

2) In de bisschoppelijke rekening van 1377 vindt men onder „forye" niets meer over bedden vermeld: de geheele staldienst is daarheen overgebracht, zoodat de „marescalcia" geheel ontbreekt. Onder „camer" vindt men daarentegen een paar posten voor „slapelaken, bedde, deken en zeepe"; wellicht waren toen dus reeds matrassen aangeschaft.

3) De „hospicia" werden voldaan aan den „hospes", d. i. een aanzienlijk burger, met wien de vorst een doorloopend contract had gesloten over zijne huisvesting, indien hij op reis ter plaatse moest vertoeven: „Ludolfus receptor, hospes episcopi in Buscho." (Zie dergelijke contracten uit 1324, 1326, 1328, 1332 en 1333, bij: V. Mieris, Charterb. II p. 340, 389, 411 468, 533, 546.) Te Diest en Leuven gebruikte de bisschop voor zich en zijn gevolg verscheidene „hospicia". Reisde de bisschop binnenslands en bezocht hij plaatsen, waar hij geene kasteelen bezat, dan leefde hij op het krediet zijner rekenplichtige ambtenaren, die dan in hunne eerstvolgende rekening eenige posten opnamen: „pro expensis domini, factis in Vollenho etc.", „van miins heren coste t' Amersfoerde", of zelfs, als het bedrag groot was, een reces ontvingen „pro expensis nostris, ultra Yslam factis".

afhooren van rekeningen, en trad als borg voor den bisschop op. Zijn handel liet hem tijd, om daarnaast een ambt van den bisschop te bekleeden; welk ambt dit was, wordt niet gezegd, maar het is niet onwaarschijnlijk, dat hij het voor schuldvorderingen in pand had.

Eene geheel dergelijke positie als Frederic van de Sterre bekleedde Henric van Leeuwenberch. De Leeuwenberchs waren onder de eersten in den Utrechtschen stedelijken adel, en wij zien dan ook Henric, als hij als leverancier van wijn optreedt, den bisschop steeds vaten of amen te gelijk, dus in het groot, leveren. Ook overigens is zijne betrekking tot den bisschop geheel dezelfde als die van zijnen concurrent; hij is borg voor den bisschop en neemt van hem voor schuld domeinen in pand: eerst het gruithuis te Utrecht, later het rentambt aan deze zijde der Ysel, dat hij met zijnen medeburger Gherard de Bole bedient.

Twee andere Utrechtsche burgers, beiden groothandelaars, worden meer dan eens als leveranciers van den bisschop genoemd: Herman van Brandenburch, lid van het patricische geslacht van dien naam, en Claus van Drinen. Beiden komen voor als compagnons van Frederic van de Sterre, doch blijkbaar slechts voor bepaalde zaken, want beiden treden ook met andere „socii" als leveranciers op. Van Drinen heeft zich, zoover wij weten, tot den wijnhandel in het groot beperkt; Van Brandenburch leverde den bisschop behalve wijn ook laken.

Een derde Utrechtsche burger, doch van minder voornamen rang, zekere Arnt Melis, treedt somtijds als concurrent der genoemde groote firma's op: hij leverde den bisschop nu en dan eenige vaten wijn. Doch geduchter mededinger was zeker Jan van der Ere, burger van Keulen, die den bisschop direct van Rijnwijn schijnt voorzien te hebben. De borgen, die voor zijne schuldvordering gezet werden, waren echter allen Overijselaars; het is dus niet onwaarschijnlijk, dat de Keulenaar zijne provisie naar Deventer of Vollenhove zond, om de kelders der bisschoppelijke verblijven aldaar te vullen.

Als mededinger dezer groothandelaars kan nauwelijks gelden Jan van Werden, hoewel hij veel meer dan zij in de boeken van den bisschop voorkomt. Hij verkocht blijkbaar wijn „bij den tap". Dikwijls wordt ook bij hem wijn gekocht voor de huishoudelijke behoeften van het hof; maar het was de wijn „per omnes dies", de dagelijksche wijn, misschien wel iets beter dan de daarnevens vermelde wijn „in coquina", maar toch van dien aard, dat men ze dagelijks per taak haalde, en dus niet zoo fijn, dat men het vervliegen van den „bouquet" behoefde te vreezen. Doch niet alleen door deze leverantiën trok Jan van Werden voordeel van het bisschoppelijke hof: zijn huis was aan de leden der huishouding wel bekend, en menigmaal werd het gelag betaald, dat Pyrot de kameraar, Milde de klerk of een ander dienaar van den bisschop „ad domum Johannis de Werden" verteerd had. Zelfs 's bisschops broeder, Thomas van Diest, versmaadde een frisschen teug in het welbeklante wijnhuis niet [1]), en als de bisschop afwezig was, schijnt de „tota familia" (of de „familiares") het logies aldaar zelfs boven dat in het verlaten paleis verkozen te hebben. Eerst in 1332 begon men aan een ander wijnhuis, dat van Dirk van Hoghenstraten, de voorkeur te geven boven dat van Jan van Werden, terwijl daarnaast de herberg „ter Erenbrectsteyne" (Ehrenbreitstein bij Coblenz: een passende naam voor eene verkoopplaats van Rijnwijn!) en de wijnkelder der heeren van den Dom eene enkele maal genoemd worden.

Wanneer wij de wijnleveranciers en de lakenhandelaars afgehandeld hebben, komen wij geheel op het terrein van den kleinhandel. De meeste leverancïen hebben betrekking op de voeding van het hof. In de eerste plaats valt onze aandacht op de wel het meest van allen voorkomende Katrina, die zich, naarmate wij verder lezen, aan ons onthult als Katrijn van de Visschemarct, de bakkerin. Ver-

[1]) Trouwens 's bisschops tijdgenoote, de gravin van Bar, soupeerde meer dan eens met haar gevolg in het logement bij haar paleis. (Finot, Le train de maison d'une grande dame au 14e siècle, in: Bull. hist. et philol. du Com. de trav. hist. et scientif. 1889 p. 195.)

moedelijk was de eenmaal als leverancier van brood genoemde Jacob van de Visschemarct haar zoon, die met haar het bedrijf uitoefende. De naam van beiden doet denken aan een aanzienlijk Utrechtsch geslacht; en inderdaad, van elders blijkt, dat onze bakkerin behoorde tot eene rijke en aanzienlijke familie, verwant aan het voorname Utrechtsche geslacht Sloyer. Coman Aernt, die, niettegenstaande zijn burgerlijken naam in Utrechtsche oorkonden der veertiende eeuw veel voorkomt als een zeer gezien burger, was haar broeder, en de naam Jacobus de Wit, dien haar bovenvermelde zoon ook wel draagt, schijnt te bewijzen, dat zij gehuwd was geweest met een lid der familie Wit, die eveneens tot de Utrechtsche patriciers behoorde [1]) en waarvan twee leden, William en Heyn Wit, meer dan eens in de rekeningen voorkomen, de een als leverancier van wijn en van een paard, de ander, Utrechtsch burger, als verkooper van een stuk grond. Doch hoe voornaam ook, vrouw Katrijn leverde dagelijks brood aan het hof; men bemerkt dus, dat het bakken van eigen brood zelfs voor groote huishoudingen met tal van bedienden in de steden destijds reeds geheel tot het verleden behoorde. Behalve bij dit hoofdartikel zien wij de bakkerin ook nu en dan optreden als leverancierster van boter en kaas, en niet zelden bovendien van vruchten, bepaaldelijk van appelen, peren, pruimen, kersen en noten, zoodat zij de huishouding voorzag van alles, wat tot de afdeeling „panetria" behoorde [2]).

Veel minder dan de bakkerin ontmoeten wij natuurlijk den beoefenaar van een met het hare verwant bedrijf: den pasteibakker. Maar ook hij komt toch zeer dikwijls voor, zóó dikwijls, dat wij tot de verrassende conclusie moeten komen, dat de bekwaamheden van Jan den kok („magister Johannes coquus") niet verder zullen gereikt hebben dan

[1]) Zie deze bijzonderheden in een charter van 1350 in het Utrechtsche stadsarchief, en verder in het cartularium der Buurkerk.

[2]) Boven vermeldde ik reeds, dat nog thans in Italië winkeltjes te vinden zijn, waar handel gedreven wordt in deze zelfde combinatie van artikelen.

het bezorgen van wat wij gewoon zijn een „burgerpot" te noemen. Want niet alleen als er hooge gasten zijn, wordt de hulp van „Ghisekijn de pasteydbacker" („Ghiselbertus pastillator", schrijft de klerk deftiger) ingeroepen; maar gedurig, zonder eenige blijkbare aanleiding, moet hij iets op de bisschoppelijke tafel leveren. De naam van „Ghiselbertus" komt geregeld in de wekelijksche extractrekeningen voor, en de posten in het huishoudboek „pro pastillis" of „pro pasteyden et pro vladen" zijn niet te tellen.

Na den bakker en den banketbakker volgt de slager. Ook hij is natuurlijk een dagelijksche leverancier: „Egidius" wordt hij genoemd, maar zijn ware naam, zonder de allergeringste pretensie van patricische verwantschap, is Gelis Boudekenssoen. Maar al was hij burgerlijk, hij was zeer welgesteld: in 1331 zien wij hem het hoekhuis van Oudkerkhof en Domsteeg, dat hij in erfpacht had, van de stad Utrecht aankoopen [1]), en toen de bisschop in hetzelfde jaar van zijn neef Willam van Boecstel de heerlijkheid Diepenheim aankocht voor het Sticht, moest hij zich wenden tot zijn slager om eene borgstelling te verkrijgen. Trouwens de man bezat het Utrechtsche burgerrecht en had een zeer uitgebreiden handel: hij leverde ossen-, schapen- en varkensvleesch, en bovendien nog andere vleeschwaren, die wij bij den poelier zouden zoeken: kippen, ganzen en andere vogels. En zelfs daartoe bepaalde zich zijn handel nog niet: behalve kaarsen en schoenen (artikelen, waarvoor althans eenige verklaring kan gegeven worden, omdat hij natuurlijk vet en leder te over had), leverde hij nu en dan groente, uien, boter, visch, eieren, bieten, mosterd, ja schotels en eene enkele maal turf. Het is ons niet goed mogelijk, een dergelijken handel te overzien, nog minder hem te rijmen met de streng exclusieve verbodsbepalingen der middeleeuwsche gilden. — Een zijner vakgenooten, de slager Hildboud, die eene enkele maal te hulp geroepen

[1]) Charter van 1331 (Stadsarchief).

wordt als Mr. Gelis niet genoeg voorraad heeft (b.v. als de bisschop den graaf van Gelder te gast heeft), schijnt zich daarentegen als varkensslager meer in eene speciale richting bewogen te hebben.

Naast den slager was de vischkooper in de middeleeuwen bij de vele algemeen onderhouden vastendagen een veel gewichtiger persoon dan tegenwoordig. De vischkooper van den bisschop, Willam Hont, was dan ook een gezeten burger: in oorkonden van 1331 en 1339 ontmoeten wij hem als eigenaar van een huis aan de Vischmarkt. Maar hij was nog meer, een persoon van gewicht: in 1331 is hij met den slager Gelis Boudekenssoen borg van den bisschop, als deze de heerlijkheid Diepenheim aankoopt, en meer dan eens hooren wij, hoe de bisschop hem de kosten vergoedt, die hij gemaakt heeft door voor den vorst, die zijne schulden niet betaalt, in leisting te gaan liggen; in 1338 zien wij hem ook met zekeren Mengde Heyne optreden als borgen van de stad Utrecht bij het kapittel van St. Jan [1]). En Mengde Heyne was een man van naam in zijn tijd, die herhaaldelijk in de oorkonden voorkomt en die bij zijn overlijden zich onderscheidde door de stichting van eene vicarie voor de rust zijner ziel op het altaar van St. Bartholomeus in de Buurkerk [2]), — een kapitalist dus, even goed als Willam Hont de vischkooper. Ook vinden wij dezen geregeld op de wekelijksche lijsten der bisschoppelijke uitgaven aangeteekend voor groote bedragen. Altijd komen de meest verschillende eetbare vischsoorten op deze lijsten voor; daarnaast ook andere zaken: eene enkele maal levende snoeken ter bevolking van den vijver van 's bisschops moestuin op het slot ter Horst, en nu en dan een reiger, dien een visscher bij zijn bedrijf toevallig kan gevangen hebben. Maar daartoe bepaalt zich de lijst toch niet: wij vinden wijn, bier, mosterd, azijn, potten, zelfs een paard vermeld, ja eene reparatie in de keuken

[1]) Charters van 1331, 1338 en 1339 in het Stadsarchief.

[2]) Akte van 1353 in een register der Buurkerk.

wordt op de rekening van den vischkooper geplaatst: het is een modern warehouse!

De andere leveranciers van eetwaren vallen minder onder de aandacht: alleen Firminus of Ferminus, de kruidenier [1]), en Jordan Pau, de persoon, die haver, tarwe en eene enkele maal ook stroo voor de paarden levert, komen geregeld voor; naast hen verschijnt eene enkele maal Jan van Egmond, die de huishouding van paardenboonen („wicki") voorzag.

Vragen wij, wat deze verschillende personen aan de bisschoppelijke huishouding al zoo leverden, dan blijven onze bescheiden het antwoord geenszins schuldig: de menu's der bisschoppelijke tafel worden ons dag voor dag medegedeeld. Wij vinden er vooral vleesch: ossenvleesch, eene zeer enkele maal kalfsvleesch, schapenvleesch en soms rammenvleesch, varkensvleesch, veelal pekelvleesch, ook spek, zwijnsharst, zult, nu en dan varkenspooten. Meer dan thans kwam gevogelte op den disch: dagelijks kuikens, ook kapoenen, maar zelden kippen, die blijkbaar te min geacht werden; ook ganzen kwamen bijna dagelijks voor, met eenden en eene enkele maal duiven. De jacht leverde slechts zelden hazen, die denkelijk weder als te ordinair geminacht werden, maar allerlei vogels: patrijzen, snippen, reigers en kleine vogels, ook, maar veel zeldzamer, putooren, roerdompen en pluvieren. De talrijke vastendagen eischten een uitgebreid menu van visch, en inderdaad vinden wij een buitengewonen overvloed van allerlei visschen vermeld: schelvisch, wijting, schol (ook gedroogd als scharretjes), haring (ook jonge haring en gerookte bokking), zeehaan, tong en zeehaas, snoek, baars en brasem, steur, zeelt, posch en bliek, ook fijnere soorten als zalm, paling en karper, éénmaal een buitenlandsche visch als makreel,

[1]) Hij leverde toch provisiën „de camera", dus denkelijk specerijen. De bevestiging dezer gissing vinden wij in het Liber camerae van den Dom, dat in 1342 is opgesteld; wij lezen daar, dat zekere lampen in den Dom zullen ontstoken worden uit de opbrengst van eenige hofsteden op St. Jans Oudwijk, die aldus beschreven worden: „Jacobus gener Firmini solvit de areis, quas ipse possidet, 30 gr.; item areola, immediate conjuncta domui Firmini, quas possidet idem Jacobus *crudenaer*, 8 gr."

mosselen en, op reis in België, kreeft. Men ziet het: het is ons geheele vischmenu met nog enkele soorten, die bij ons ongewoon en zeldzaam zijn geworden.

Naast dezen overvloed van dierlijk voedsel vinden wij weinig, dat een vegetariaan behagen zou: wat groente („warmoes"), in het algemeen aangeduid, soms erwten en eene enkele maal biet, daarentegen geregeld knoflook en uien, waarop de middeleeuwen verzot waren. Maar dit is ook alles. Ook de vruchten zijn schaarsch: appelen, peren en kersen, eene enkele maal pruimen, anders niet. Natuurlijk at men dagelijks brood met boter en kaas, ook vele eieren; de pasteien en vladen voor de lekkerbekken komen zelden voor.

Ik wees er u reeds op, dat de middeleeuwen groote voorliefde hadden voor gekruide spijzen, en wij vernemen dan ook van den aankoop van zout, azijn, mosterd en kostbare specerijen; in den zomer vinden wij eene ons onbekende kruiderij, „vergus", een zuur, uit inlandsche druiven bereid en met zout vermengd vocht, dat zeer geliefd was. De bisschop was echter niet ruim bij kas en de zeldzaamste kruiderijen, gember, suiker en amandelen, komen dan ook slechts uiterst zelden voor.

Natuurlijk is de verscheidenheid van dranken veel geringer dan ons, die het zonder ons dagelijksch rantsoen van koffie en thee niet stellen kunnen, aangenaam zou zijn. Bier en roode en witte wijn is de gewone drank; ook most wordt in het najaar veel gedronken en zelfs uit het buitenland ingevoerd. Melk wordt als drank zelden vermeld.

De tafel van den bisschop is hiermede afgehandeld. Van de overige leverantiën valt veel minder mede te deelen. Wij vernamen reeds met een enkel woord, dat de vorst nu en dan laken in het groot insloeg; over de inkoopen van kleeding valt verder niet veel op te merken. De bontwerker Willem van den Geyne komt zeer veel voor. Wisten wij het niet reeds, dan zouden wij daaruit de gevolgtrekking mogen maken, dat dit artikel destijds meer in eere of althans meer in gebruik was dan thans. Naast

hem wordt tallooze malen genoemd de „cellator" of „cellarius" Gevert, in wien wij den zadelmaker (sellarius) meenen te mogen begroeten. Een ander persoon, die nog meer voorkomt, is de fourier, die steeds met den gemeenzamen naam van Vader Heyn wordt aangeduid: hij levert „lecta" (bepaaldelijk „lecta domini et familie") en „lecta stabuli"; ik zeide reeds, dat deze dagelijks vernieuwde bedden wel met stroo gevuld zullen zijn geweest. Meer valt er te zeggen van een leverancier, die eveneens tot de stallen in betrekking stond: den hoefsmid Mr. Jan van Breda. Hij wordt als „Johannes faber" („Johannes de Breda-faber" of „faber de Breda", ook wel als „Mr. Johannes de Breda marenscalcus") aan ons voorgesteld. De benaming „Johannes faber marscalcus" duidt aan, dat met beide uitdrukkingen dezelfde persoon bedoeld werd, en wel hij, dien de Franschen nog den „maréchal-ferrand" noemen. Bepaaldelijk heet hij de „faber merscalchus domini" of „faber marenscalcus noster", ten bewijze, dat hij aan het hof verbonden was. Inderdaad is dit het geval: hem worden betalingen gedaan „pro ferraturis" en „pro equo Huberti"; hij geneest, evenals vele zijner navolgers eeuwen na hem, zieke paarden en zelfs wel eens menschen; hij gaat op kosten van den bisschop naar de Valkenburger paardenmarkt, en als het hof op reis gaat, reist de hoefsmid mede, onmisbaar als hij was op eene tocht, die geheel te paard volbracht werd.

Behalve deze personen ontmoeten wij op de dagelijksche en wekelijksche lijstjes van schulden aan leveranciers nog verscheidene namen, die geregeld terugkomen, zonder dat wij in staat zijn iets naders omtrent hunne functiën mede te deelen, of van wie wij althans, als wij dat kunnen, niets dan hunne namen vernemen. In de eerste plaats Lise Craghe of Crey, die het hof van tafelgoed (en denkelijk ook van ander linnen) voorzag, — en vrouw Ave Slangh, wier drukke functiën ons onbekend bleven, — dan Lysebet de kaarsenverkoopster, — zekeren geheimzinnigen koster van St. Jan, — verder Jan den pottebakker, — Herman den kistemaker of meubelmaker, — Tijl den kuiper, —

Godfried den perkamentmaker, — Wouter Nac, den leverancier van zegelwas enz.

Al deze personen behooren blijkbaar tot den kleinhandel: hunne rekeningen geven daarvan het bewijs. Er is eene andere omstandigheid, die daarvoor schijnt te pleiten: zooals nu de vrouwen der kleine burgerij even goed, zoo niet beter met geldzaken vertrouwd zijn dan hunne echtgenooten, die het bedrijf uitoefenen, zoo is het in de veertiende eeuw ook gesteld met de bisschoppelijke leveranciers. Wij zagen reeds de bakkerin Katrijn zelve als leverancierster optreden, hoewel het blijkt, dat haar zoon in leven was; maar ook bij de meeste andere leveranciers vinden wij hunne vrouwen nu en dan geboekt bij het innen der pretensiën: de vrouw van den pasteibakker, Nel de vrouw van den kruidenier Firminus, de vrouw van Jan van Werden, de weduwe van den smid, de echtgenoote van Jan den barbier worden nu en dan genoemd. Wij weten reeds, dat de leveranciers der bisschoppelijke huishouding grootendeels niet behoorden tot den winkelstand: mag dus het optreden der genoemde dames gelden als bewijs, dat de vrouw uit de hoogere burgerkringen destijds evenzeer zelve de handen mede uit de mouwen stak, als thans hare kleinburgerlijke nazaten?

Nog een enkel woord over de leveranciën buiten Utrecht. Indien de bisschop zich naar elders begeeft, — naar het Duitsche huis of naar de abdij Oostbroek, naar Amersfoort en Vreeswijk, enz. — zien wij de provisiën van levensmiddelen vooruit- of nazenden naar zijne nieuwe verblijfplaats, hetzij dit verblijf slechts één dag duurt of hij zich eenigen tijd gaat ophouden op een zijner sloten, waar de provisiekamers vooruit moeten gevuld worden. Alleen op het slot Ter Horst, waar de bisschop veel en gaarne vertoefde, is de toestand anders: er worden ook daarheen provisiën gevoerd, maar de bisschop bezat daar toch ook een vast stel leveranciers in het naburige Renen, waar wij den bakker Jan Lumbard, den slager Arnt Cul (die ook vogels, kippen, vleesch, meel, eieren en bier leverde), Jan den

barbier (die boter en kaas leverde, terwijl zijne vrouw waschvrouw was) en zekeren Renthemester als turfleverancier ontmoeten. Naar het schijnt, was Willem de Snyder („Willelmus Sartor") belast met het bewaken van het slot in 's bisschops afwezigheid.

Ziehier alles, wat ik u kan mededeelen over het personeel, dat in de eerste helft der veertiende eeuw het Utrechtsche bisschopshof heeft bevolkt of daar af en aan heeft geloopen. Het is, ik erken het, niet zeer veel; het levert althans geen volledig beeld. Maar het opent toch verrassende kijkjes op meer dan één punt van allerlei sociale toestanden, ook op zeden en gewoonten, die ons tot nog toe vrij wel onbekend waren. Moge het nieuwe, dat mij ook belangrijk schijnt, mijne lezers dus eenige oogenblikken hebben beziggehouden!

MIDDELEEUWSCHE LIEFDADIGHEID.

Hoe moeilijk, hoe vol bezwaren is toch het werk van den samensteller van een woordenboek, en welke vreemde verrassingen kan hij soms op zijnen weg ontmoeten! Stel u voor een debat tusschen een geboren Amsterdammer, een Nijmegenaar en een Nederlander-geworden Duitscher over de beteekenis van het woord *gasthuis*. De Amsterdammer zal stijf en strak beweren, dat het een ziekenhuis is, — de Nijmegenaar met niet minder stelligheid volhouden, dat het een oudemannenhuis is. En als de Duitscher meent een einde aan het geschil te maken door te verklaren, dat een gasthaus een logement is, weet ik zeker, dat de andere twee tegen hem partij zullen kiezen en hem helder zullen uitlachen. Ik twijfel dan ook niet, dat ik iederen volbloed-Nederlander zal doen verbaasd staan, als ik verzeker, dat de Duitscher volkomen gelijk heeft. Inderdaad, een gasthuis is een logement. En als een wijze medeburger mij bijvalt door te zeggen, dat een ziekenhuis dan ook van ouds *hospitaal* heette, dan zal ik dien bijval afwijzen met een „non tali auxilio." Want ook een hospitaal is een logement: de etymologie van het Latijnsche woord wijst het even duidelijk aan, als de afleiding van het Hollandsche woord *gasthuis*. En zelfs met het Grieksche woord *(xenodochion)* is het niet anders gelegen.

Hoe ter wereld is het dan gekomen, dat het woord *gasthuis*, dat eenvoudig een huis aanduidt ter opneming van gasten (of, in de taal van onzen tijd, vreemdelingen), zóo zonderling van beteekenis veranderd is? Ik wil u dit duidelijk maken door een overzicht te geven van de zeer verschillende inrichtingen, die zich in de middeleeuwen tooiden met den naam van *gasthuis* en die allen vertegenwoordigd waren

in de goede stad Utrecht[1]. Ik doe het te liever, omdat ik hoop zoodoende eene niet onbelangrijke bijdrage te kunnen leveren tot de kennis der middeleeuwsche liefdadigheid.

I.

Het leven in de middeleeuwen was rijk aan tegenstellingen. Vrij wat meer feesten en opzienbarende vertooningen van allerlei aard dan thans. Maar daarentegen een dagelijksch leven, dat tusschen deze geruchtmakende episodes zijn gang ging met waarlijk ontzettende eentonigheid. Gelegenheid om zich te ontspannen ontbrak volkomen: geene schouwburgen of concerten, geene wandelwegen, geene boeken en geen bodem voor gesprekken, belangrijker dan huiselijke buurpraatjes. En zoo moeten wij dus wel oordeelen, dat althans het volk zich, met uitzondering van de feestdagen, hopeloos verveeld heeft. Maar de gewoonte verzacht veel, en het is dan ook niet aan te nemen, dat de middeleeuwsche menschen over het algemeen zich minder gelukkig gevoeld hebben dan onze tijdgenooten. Hoe velen onzer medeburgers hebben nog heden hunne stad nooit verlaten en kennen zelfs de afgelegen gedeelten daarvan niet! En toch, de beperktheid van hunnen gezichtskring kwelt hen niet.

Maar niet alle middeleeuwers waren toch tevreden met hun lot. Betrekkelijk zeer velen ontmoeten wij in deze lang vervlogen tijden, gedreven door een onbedwingbare onrust, een zucht naar afwisseling, een dorst naar avonturen, — wereldontdekkers, rebelleerende tegen het „ewige Einerlei", tegen het gebonden zijn aan den grond, die hen had zien geboren worden, — onrustige geesten, wier ontembare reislust zich niet liet ontmoedigen door de tallooze bezwaren, die de geringe ontwikkeling van het verkeer hun in den weg legde. Wij vinden ze in elken stand. De

[1] Het materiaal voor deze studie is vervat in de fundatiebrieven en broederschapsbrieven van negen Utrechtsche gasthuizen, door mij uitgegeven in mijne *Geschiedenis der fundatiën, beheerd door het College van regenten der Vereenigde gods- en gasthuizen.* Ook de fundatie- en broederschapsbrieven der dertien overige gasthuizen zijn door mij uitgegegeven in het *Archief voor de geschiedenis van het aartsbisdom Utrecht.*

handwerksgezel reisde op zijn ambacht. De klerk toog ter studie naar eene vreemde universiteit. De karavanen der kooplieden trokken naar de groote markten, die hen lokten. Wij kennen de tochten der dolende ridders, die uitbarstten in de kruistochten. De tallooze pelgrimstochten zijn symptomen van denzelfden geest. En de vorsten zelven werden door de omstandigheden genoodzaakt voortdurend te reizen en te trekken; want de gebrekkige middelen van vervoer drongen hen met hun gevolg te verblijven daar, waar een uitgebreid complex van landerijen hun tijdelijk voedsel verschaffen kon.

Hoe vonden al deze reizigers een onderkomen? De wereld was er nog niet op ingericht, om behoorlijk te voldoen aan dezen hartstocht. Denkelijk achtte zij het niet noodig aan zulke avontuurlijke neigingen toe te geven; stellig zag zij er geen voordeel in, om den altijd toch nog sporadischen reizigers behulpzaam te zijn. Voor den bezoeker van vreemde landen waren dus alle deuren gesloten: de *uitlandige* (het woord wijst het aan) was in de middeleeuwen *ellendig*.

Op hunne eigene hulpmiddelen aangewezen, moesten dus de reizigers zich zelven helpen. En zij deden het. De edellieden en de kloosteroversten bedongen bij het uitgeven van landerijen aan hunne mannen, dat dezen hen zouden herbergen, als de zorgen hunner administratie hen noodzaakten zich in de buurt op te houden. Soms kocht een geestelijk gesticht ook wel in eene stad, waar belangen der stichting geregeld behartiging eischten, een huis en verhuurde het weder onder den last van herberging van des eigenaars zaakgelastigden. Nog anders hielp men zich: wij bezitten een contract, door graaf Willem III van Holland in 1324 gesloten met een huiseigenaar te Bergen op Zoom, waarbij de vorst in alle bijzonderheden bedingt, dat, telkens als hij met zijn gezin de stad zal bezoeken op zijne tochten van zijn stamland Henegouwen naar Holland, de eigenaar zijn huis zal „bereden ende houden, des heren open herberghe te wesen"; hij zal gereed houden dertig bedden, „ghestoffiert met slaepelaken ende deken", „stallinghe ende litier" voor

dertig paarden, verder vaten, potten en ketels in de keuken, tafellakens, dwalen, nappen en kannen, „als der herberghe toebehoeren"; maar den kost zal de graaf zich zelven verschaffen[1]). Anders handelde natuurlijk de koopman, die minder vermogend was. Op hoofdplaatsen, waar hij geregeld vertoefde, vond hij de gezamenlijke herberg zijner standgenooten; elders had hij zijne gastvrienden, bij wie hij geregeld logeerde.

Zoo kwam de bemiddelde, die geregeld op reis was, op de eene of andere wijze onder dak. Maar zij, die zich niet aldus konden helpen, stonden verlegen. Er waren nog geene logementen; zelfs met geld en goede woorden konden zij zich dus bezwaarlijk redden, en zij waren geheel afhankelijk van de publieke liefdadigheid. Erger nog was het met hen, die zonder middelen van bestaan zich in eene vreemde omgeving bewogen. En dezulken waren juist in de middeleeuwen bijzonder talrijk. Groot, zéér groot was het getal van hen, die, zonder middelen om te voldoen aan hunne „Wanderlust", toch, door de omstandigheden gedwongen, voortdurend reisden en trokken. De middeleeuwen kenden maar al te goed de scharen van zoogenaamde „fahrende Leute", — menschen zonder tehuis en zonder dak (zelfs zonder den kermiswagen, die hunnen nakomelingen tegenwoordig eene beschutting biedt), die in groote troepen het land doortrokken. Handwerkslieden, die geene plaats konden vinden in een gild, — weggeloopen lijfeigenen, — verbannenen, — landlieden, door den oorlog van hun goed beroofd, — veroordeelde misdadigers, aan hunne straf ontloopen, — zij allen vormden eene bende van behoeftigen, soms te lui om te werken, maar in geen geval daartoe in staat. In troepen vereenigd, trokken deze ellendigen van stad tot stad, levende van de aalmoezen, die hun aan de kloosterpoorten gaarne uitgereikt werden, niet zelden ook van roof en doodslag. Natuurlijk waren zulke benden de schrik van den reiziger op het platteland en de plaag van

[1]) Zie nog vele mededeelingen over de logementen der Hollandsche graven bij: Van Riemsdijk, Tresorie van Holland, p. 13 vlg.

de steden, waar zij zich tijdelijk ophielden. De stedelijke besturen, haar weinig goedgezind, trachtten zich op allerlei wijzen van haar te ontslaan. Maar de christelijke liefdadigheid dacht anders en verijdelde deze pogingen. Bedelen was, wij zullen het zien, in de middeleeuwen geene schande, en aalmoezen behoorden tot de meest geliefde goede werken. De bedelmonnik, die zich tegelijk met een lid der bende aanmeldde aan eene burgerwoning, moge dan ook gewoonlijk de voorkeur verkregen hebben, er was alle kans, dat de meeste huismoeders meenen zouden den hemel te verdienen, indien zij ook voor de vagebonden eene kleine gift afzonderden. Zoo haalde de beroepsbedelaar elken dag gemakkelijk zijn kost op en bleven de steden voor hem hare aantrekkingskracht behouden. Doch als de dag ten einde spoedde, waar zou dan de bende heen, vooral bij wintertijd? Geen nood: ook dan zorgde de openbare liefdadigheid, die „doer medelyden der armer menschen, die opter straeten buyten huysen blyven leggen", hare gasthuizen gesticht had, om aan deze landloopers des nachts een onderkomen te verschaffen. En zij liet het daarbij niet: zij zorgde ook voor hunne eeuwige rust door de stichting der zoogenaamde „ellendige kapellen", die met de haar omringende kerkhoven eene rustplaats boden aan hen, die in den vreemde kwamen te overlijden, ver van hunne parochiekerken, in wier gewijde hallen zij gehoopt hadden eenmaal eene eeuwige rustplaats te zullen vinden [1]).

Zoo zorgde dus de middeleeuwsche liefdadigheid voor alle behoeften, die het weinig ontwikkelde vreemdelingenverkeer in de steden deed ontstaan. Wij zijn in de gelegenheid nader kennis te maken met de inrichting dezer gasthuizen. Geen vriendelijk beeld is het, dat die beschouwing ons levert. Het doel, waarmede gasthuizen gesticht werden, wordt in den fundatiebrief van een gesticht in eene Utrechtsche voorstad, dat aan een wonderdadig kruisbeeld veel toeloop en vele goederen dankte, duidelijk omschreven.

[1]) Ook voor het beheer en het onderhoud dezer kapellen zorgden soms speciale broederschappen: zie *E. von Moeller*, Die Elenden-brüderschaften.

Men stelde zich voor, „de arme ellendighen daerin te herberghen, nachtrust daerin te hebben, ende zonderlinghe pillegrims of ander arme luden, die te laet oft te spade comen, binnen der stadt herberghe te hebben ofte verkrighen, of die uter stadt comen ende op reyze ziin." „Arme passanten" dus waren het, die hier een onderkomen vonden; de stichting maakte geen bezwaar te erkennen, dat zij bestemd was „voor alle gaende ende comende lantlopers", die daar gedurende een paar nachten vonden wat zij behoefden: een bed met vuur en licht, anders niet. Geen wonder dan ook, dat men zulke inrichtingen dikwijls vond buiten de poorten aan de groote toegangswegen naar de steden, opdat ook de reiziger, die na poortsluiting aankwam, er een onderkomen zou kunnen vinden in den „beyert" [1]): eene groote, met bedsteden voorziene zaal, waar de bode der beheerende broederschap het opzicht voerde, zorgde (zoo goed het ging) voor de reinheid der inrichting, en met zijn stok orde hield onder de ongure gasten, die het zijn plicht was te herbergen „zonder yemant uyt te houden".

„De beyert herberght trou

(zoo zong nog onze Vondel)

drie nachten achtereen verlegen wandelgasten,
Die naeckt en geldeloos vermagert zijn van vasten."

Naakt, geldeloos en hongerig, aangewezen kandidaten dus voor de liefdadigheid. Maar geene dankbare! Wij zien (nog in 1603) het afzichtelijk gespuis zich verdringen voor de deur van het gesticht. In het belang der goede orde heeft de opzichter in last, na poortsluiting het huis te sluiten en niemand meer toe te laten, voordat de stadspoort weder geopend is. Maar de later komenden eischen toegang met hinderlijk rumoer; men moet hun aanzeggen, „geen insolentie ofte moedwille te bedryven", en de ordonnantie van het gesticht hangt buiten uit, om aan een ieder duidelijk te maken, dat hij zich bij onbehoorlijk gedrag blootstelt aan strenge straf. Van geluk mogen wij nog spreken, dat wij ons bevinden in de grootste voorstad, waar *twee*

[1]) Het woord beteekende volgens het Ned. Woordenboek later: gelagkamer, gemeene haard.

gasthuizen zijn en waar dus „de passanten-mansparsoonen" elders afzonderlijk „geaccomodeert" kunnen worden, terwijl hier alleen vrouwen en kinderen een onderkomen vinden [1]). Want deze afzondering geschiedt met wijze zorg, „om alle schandalen te vermyden". De overweging is welsprekend genoeg!

Wij begrijpen thans, dat een „baaierdboef" voor een landlooper gold. Maar niet zonder verwondering vinden wij met dit onaantrekkelijk gezelschap geregeld vermengd eene geheel andere categorie van gasten, die wij daar niet zouden gezocht hebben: de pelgrims. Ik noemde ze reeds in het voorbijgaan, maar ik wees aan de vrome broeders nog niet de hun toekomende plaats aan. Geene voorname plaats waarlijk was het, die zij in het middeleeuwsche leven innamen! Zeker, ik zal geen kwaad spreken van hen, die voldeden aan eene behoefte des harten door een bezoek te brengen aan de plaats, waar een hun dierbare heilige had geleefd en gewerkt, of die door dit bezoek zijne hulp en zijnen bijstand hoopten te verwerven in ziekte en nood. Maar men vergete niet, dat er ook andere pelgrims waren. Allereerst vele avonturiers, wien het vrome doel slechts een dekmantel was voor hunnen afkeer van vaste bezigheid, — een voorwendsel voor de bedelarij, die voor hen een beroep geworden was. En dan tal van misdadigers, wien de tocht naar het verre land was opgelegd als boete voor het een of andere wanbedrijf, en die zich alleen naar Rome of naar Compostella spoedden om het bewijs te veroveren, dat zij daar ter plaatse geweest waren, — een bewijs, dat hun den vrijen terugkeer in hunne vaderstad weder zou openen. Niet onverklaarbaar is het dan, dat wij soms minachtend in éénen adem hooren spreken van „pelgrims ende bedelaers, oock sommige vagebonden". Want de pelgrims bedelden natuurlijk: zóó moesten zij leven,

[1]) Evenzoo was er in het gasthuis te Tiel, dat reeds in 1390 vermeld wordt als herberg voor daklooze vreemdelingen, een mannen- en een vrouwen-bajert. In 1427 werd een stuk land, grenzende aan het St. Maartenskerkhof, gewijd als begraafplaats voor de in het gasthuis overledenen; het heette „der ellendigen kerkhof".

en ten slotte geleken verreweg de meesten dus treffend op vagebonden. Met dat al, de liefdadigheid der vromen gunde hun gaarne de eerste plaats onder de reizigers, die hulp behoefden. Twee gasthuizen te Utrecht waren uitsluitend bestemd voor het verstrekken van nachtverblijf aan pelgrims, die trokken naar St. Jago di Compostella (in Spanje) en naar St. Joost ten Noode (bij Brussel), en een ander gasthuis (dat van St. Job) stelde zich ten doel op te nemen „arme pelgrims van Sinte Job, die Godt betert nu veell in der tijt sijn, of *in gebreeck van dien*, by Goodts verhengenisse, andere arme elendige mensschen".

Zietdaar de gasthuizen in hunne oorspronkelijke inrichting [1]. Ik signaleer u nog een specialen vorm: de stoof. Er was er te Utrecht slechts één, in 1366 gewijd aan St. Agatha, waar het altijd warm moest zijn, opdat arme lieden zich daarin zouden kunnen warmen en een oogenblik rust nemen op hunne bedeltochten in de bittere koude. Ook 's nachts moest de stoof open zijn. Zij was dan een gewoon gasthuis, alleen iets meer comfortable ingericht dan de oudste dier inrichtingen. Want ook des nachts moest het vuur aangehouden worden; zonder twijfel heeft men zich dan ook dikwijls verdrongen in dit warme logement.

Eene andere afwijking van het hoofddenkbeeld vertoont ons het Utrechtsche gasthuis van St. Laurens, dat een paar jaren ouder was dan de stoof van St. Aecht. Als gewoonlijk werd den gasten hier alleen een bed met laken en deken verstrekt, met vuur ook en bediening. Maar terwijl men in de meeste gasthuizen slechts een paar nachten mocht vertoeven, werd hier blijkbaar aan blijvend oponthoud gedacht. Het huis was eene gemeenschappelijke vrijwoning. Niet zeer praktisch, afwijkend ook van de algemeene gewoonte! Vrijwoningen voor ouden van dagen waren er in het middeleeuwsche Utrecht talloos velen: het was de

[1] Merkwaardig, hoe lang zulke denkbeelden kunnen blijven voortleven! Toen de Poolsche predikant Hartmann in 1658 eene collectereis deed voor de hervormde gemeente te Lissa en ook te Utrecht kwam, meldde hij zich om nachtverblijf aan in het Apostelgasthuis (een in 1569 gesticht oudemannenhuis) en toonde zich (blijkens zijn onlangs uitgegeven dagboek) zèer verbaasd, toen hij afgewezen werd.

gewone vorm van pensioneering. Maar niet in dezen vorm. Vele huisbezitters vonden het doelmatig, achter op de ruime erven, die hunne woningen omgaven en die meestal uitkwamen in eene achterstraat, eenige kleine huisjes of kamers te bouwen. In den regel geschiedde dit om het groote perceel productiever te maken. Maar zeer dikwijls kwam men er toch ook toe, om deze kamertjes om niet te laten bewonen en zoodoende een werk van barmhartigheid te verrichten, dat later somtijds tot eene stichting gemaakt werd en zoo de eeuwen trotseerde. Zeker was zulk eene inrichting veel doelmatiger dan het St. Laurensgasthuis; het kan ons niet verwonderen, dat deze gemeenschappelijke vrijwoning geene navolging gevonden heeft. Want het was te verwachten, dat menschen, gewoon aan het leven in eigene woning, op hun ouden dag zich moeielijk zouden gewennen aan samenwoning met anderen en dat het gasthuis dus eerlang het tooneel zou worden van twist en gekijf. Te meer daar het verblijf weinig aantrekkelijks moet geboden hebben voor de hulpbehoevenden, die zelven in hun onderhoud moesten voorzien en dus in de gemeenschappelijke woning eene eigene huishouding moesten voeren, zoo goed het ging. Eerst als men den armen behalve huisvesting ook voedsel kon bieden, scheen er kans, dat deze bezwaren eenigszins op den achtergrond zouden komen. Maar dit was voorloopig onmogelijk; er was een afdoende hinderpaal: geldgebrek.

Betrekkelijk gemakkelijk en weinig kostbaar was het, in een huis een beyert met eenige slaapplaatsen in te richten; maar vrij wat kostbaarder en gecompliceerder werd het goede werk, wanneer men aan de logeerenden ook voedsel begon uit te reiken. Toch, allengs geschiedde dit in de meeste gasthuizen; wij zien speciaal met deze bedoeling giften aan de gestichten vermaken, en zoo begon men, naar gelang het geld strekte, den gasten van éene nacht nu en dan ook avondeten voor te zetten. Allengs kreeg dit meer omvang: het werd regel.

Wanneer aldus een gasthuis goederen en vaste inkomsten

verkregen had, dan richtte het zich in op deftiger voet; het gesticht kwam in een nieuw stadium van ontwikkeling. Spoedig werd dan de beyert, het logement voor arme passanten, bijzaak [1]) en begonnen de beheerders van het gasthuis zich te wijden aan andere, even liefdadige, maar meer fatsoenlijke bezigheden. Nieuwe vormen van gasthuizen werden dan mogelijk, waarin gasten, hulpbehoevend in verschillenden zin, niet meer in het voorbijgaan gedurende een paar nachten opgenomen, maar geruimen tijd, duurzaam onderhouden en verpleegd konden worden. Gewoonlijk gold deze zorg oude lieden. Maar toch ook wel andere hulpbehoevenden. In 1491 zag Utrecht voor het eerst „een gasthuys der weezen" verrijzen, gewijd aan St. Elisabeth. En twintig jaren later werd er een gebouw gesticht, dat zich tooide met den naam van „college", en waar onder het patronaat van St. Willebrord twaalf jongens gehuisvest werden, die zich wenschten te bekwamen voor pastoors en predikers tegen de veldwinnende ketterij, — eene navolging denkelijk van het choraalhuis, waar reeds sedert 1342 het Domkapittel aan eenige jongens vrije woning had verschaft (en kost aan de gemeene tafel, voorzoover zij zelven daartoe het noodige langs de huizen der burgerij hadden opgehaald), op voorwaarde dat zij geregeld ter school zouden gaan en zich aldus bekwamen, om als choralen te fungeeren bij den kerkdienst in de kathedraal.

Nog altijd vernemen wij echter niets van ziekenverpleging. Natuurlijk, want al kwam zij in middeleeuwsche gasthuizen wel voor, zij was er zelden hoofdzaak, en bijna nooit is zij daar op den duur beoefend. Ziekenverpleging in gasthuizen lag niet in de gewoonten der middeleeuwen, en zij kon dit ook bezwaarlijk. Eerst sedert de studie der medicijnen waarlijk eene wetenschap geworden is, worden aan de geneeskundige behandeling zoo hooge eischen gesteld, dat verpleging buiten de eigene woning noodzakelijk is. Nog thans, nu de voorbeeldelooze ontwikkeling der chirurgie en de betere kennis van de oorzaken der besmetting zóó sterk

[1]) Toch wordt beweerd, dat de beyert in Amsterdamsche gasthuizen bestaan heeft tot 1811 toe.

komen pleiten voor opneming van lijders in ziekenhuizen, hebben velen daartegen groot bezwaar, terwijl toch ook de verbeterde ziekenverpleging, zelve wetenschap geworden, krachtig bijdraagt om het verblijf in een ziekenhuis niet alleen nuttig maar ook aangenaam te maken. Hoe zou men dan in de middeleeuwen er aan gedacht kunnen hebben, om van de zieken te eischen, dat zij hun lijden zouden vergrooten door zich nog bovendien het voortdurende bijzijn te ontzeggen van allen, die hun lief waren? Neen, destijds oordeelde men anders dan nu: de zieken, ook de arme zieken, moesten blijven in hunne eigene huizen; daar werden zij het best verpleegd door hunne eigene huisgenooten. Ziekenverpleging in gestichten bleef dus altijd bijzaak, en de herbergen voor landloopers en voor andere arme passanten waren veelal zelfs voor zieken gesloten. Niet onnatuurlijk, want de statuten der meeste huizen verboden een langer verblijf dan van een paar nachten, en het opnemen van zieken zou uit den aard der zaak allicht het overschrijden van dien termijn noodig gemaakt hebben. Zoo werd bij de stichting van het St. Jobs-gasthuis (1504) blijkbaar alleen gerekend op zieken uit het „huysgesin" (de bedienden) en uit de enkele kostgangers. En toen het gasthuis Ten heiligen Kruis werd opgericht, werd wel hoop gegeven, dat de beheerders, als er vele giften inkwamen, ook een „ziechuys" zouden oprichten; maar voorloopig weerde men toch kranken en zond ze elders heen, naar „een ander gasthuys, daer men zieken pleecht te ontfaen". Ook waar de financiëele toestand toeliet meer te doen, bleef men dan ook toch (nog in 1538) hechten aan de oorspronkelijke inrichting van het gasthuis: er was geene afzonderlijke ziekenverpleging ingericht, alleen waren eenige bedden gespreid „voor den zieken ende lantlopers". Zelfs in het Melatenhuis, waar de ongeneeslijke zieken uit den aard der zaak permanent moesten blijven, was dit het geval: ook daar vond men nog een beyert, gereed voor de ontvangst der dagelijks gaande en komende melaatschen. Het is waar, met zekeren ophef wordt reeds in het midden

der dertiende eeuw het St. Catharyne-gasthuis te Utrecht vermeld, waar de Johanniter-orde onder andere werken van barmhartigheid ook de ziekenverpleging beoefende, die zij zich tot taak had gesteld. Maar letten wij op het feit, dat die verpleging van ouds in het Heilige land in de eerste plaats zieke pelgrims gegolden had, dan kan ik het vermoeden niet onderdrukken, dat dit hooggeroemde gasthuis eigenlijk bestemd was voor de opneming en verpleging van pelgrims naar Jeruzalem, evenals de twee andere, ons reeds bekende Utrechtsche gasthuizen, die zich bezighielden met het herbergen van pelgrims naar Compostella en naar St. Joost ten Noode.

Hoe dit zij, toen in 1372 een barmhartige Utrechtsche bakker op den inval kwam, om bij testament een gesticht op te richten, gewijd aan St. Barbara en speciaal bestemd voor de verpleging van allerlei zieken, was dit denkbeeld blijkbaar iets nieuws. In den stichtingsbrief wordt overwogen, dat „in ghenen gasthuzen den armen ellendigen onbekenden nye volgedaen en wert na hoerre noot", dat er zelfs zieken zijn, „die men in gasthuzen nyet ontfanghen en wil", zieken, „so ellendich ende verworpen, dat men hoerre nyet en hacht, ende si van gebrecke ende van wanhaveningen verderven". Voor die ellendigen zou thans eene rustplaats bereid worden: de stichter gelastte uitdrukkelijk (het scheen noodig te wezen!), dat men „nyet (zou) wederseggen, so wat zuucten dat si hebben". Men zou de zieken „innemen ende ontfangen", „herbergen, haven, voeden ende al hoer behoefte doen, na dat si noet hebben". Het moest de verplegenden niet verdrieten, al duurde de ziekte lang; „lancquellende" zieken zouden zelfs bij voorkeur opgenomen worden. Was de onderneming iets ongehoords, elk Christenmensch zou ze gewis met ingenomenheid begroeten, want, zoo verklaart de stichter, „wi nye binnen Utrecht so goede noeddorftige werken en verheyschten". En de zorgen der gasthuisbeheerders zouden zich uitstrekken ook aan gene zijde van het graf: men zou de overledenen begraven „in een matte" („ten ware dat hem imant een

kiste om Goeds wille gave") en men zou ze „begaen": de plechtigheden, door de kerk voorgeschreven, moesten ook aan hunne zielen de eeuwige rust verzekeren.

Ook wij hebben sympathie, hartelijke sympathie met dit nieuwe goede werk. Maar toch moet ons de opmerking uit de pen, dat het niet zoozeer ziekenverpleging was, wat de eerzame bakker Ghisebrecht Weddeloep bedoelde, maar armenzorg, zij het ook armenzorg van specialen aard. De voorkeur, aan chronische zieken geschonken, verklaart het reeds: lijders aan acute ziekten hadden allicht de middelen, om zich zelven een onderkomen te verschaffen. Maar er zijn duidelijker aanwijzingen. Het voorbeeld, door Weddeloep gegeven, vond spoedig navolging. Bij niemand minder dan vrouw Mechtelt van Wulverhorst, die in 1395 een vrouwen-ziekenhuis, gewijd aan St. Magdalena, stichtte, en zelfs bij den machtigen heer van Abcoude en Duurstede, die (1407) voor hetzelfde doel een oud, vervallen gasthuis voor landloopers inrichtte. En ook deze hooggeplaatsten, bij wie wij toch een iets ruimeren blik mogen onderstellen dan bij bakker Weddeloep, achtten het noodig te verklaren, dat zij alleen wenschten opgenomen te zien „legghende elendighe sieke menschen", „puer ellendighe arme menschen, die siec ende beddevast ligghen", geene betalende zieken, die „om hoers goets wille" verpleegd konden worden, ja zelfs niemand, „die siin broot binnen of bi der straten bidden mach". Niet alleen de eerlijke ambachtsman, zelfs de bedelaar was dus van deze verpleging uitgesloten: wie nog bedelen kon, kon ook voor zich zelven zorgen.

Zonderlinge denkbeelden! Maar het zijn niet de eenige, die ons vreemd voorkomen. Dat de verpleging een godsdienstig karakter droeg en dat men daarom de zieken dadelijk bij hunne opneming liet biechten, „opdat die siele eerst bewaert worde", wie zal het euvel duiden? Maar wat te zeggen van de bepaling, die de opneming verbood van zieken, die in den kerkban waren? Dat de gasthuisbewaarders geene kinderen mochten opnemen, „die men voer water ende vuer wachten moet", het is te verdedigen,

omdat er in het kleine gesticht allicht geene gelegenheid was om op onbeheerde kinderen te passen. Dat men geene melaatschen of krankzinnigen opnam, het was verklaarbaar, want de andere lijders zouden daardoor geschaad worden. Maar werd er dan voor deze ongelukkigen op andere wijze gezorgd? Werkelijk: maar hoe? In 1461 was door de belangstelling van een Utrechtsch burger een klein gasthuisje opgericht, dat tot in de negentiende eeuw den naam van Dolhuis gedragen heeft. De arme krankzinnigen hadden het er niet te best: zij werden er bewaard, niet verpleegd. Maar wie zou toch gedacht hebben, dat men hun lijden nog bovendien zou verzwaard hebben door ook aan de lijders aan pest en cholera (besmettelijken buikloop) een onderkomen aan te wijzen in dit gesticht?

Gelukkig dat de magistraat zich het lot dezer lijders aantrok. Ziekenverpleging, wij zagen het, was een werk der liefdadigheid, waarmede zelfs partikulieren zich ternauwernood bemoeiden; het was dus allerminst te verwachten, dat de magistraat zich daarmede zou inlaten. Maar voor twee soorten van lijders maakte hij toch eene uitzondering, blijkbaar in het algemeen belang: voor melaatschen en voor pestlijders, beiden gevaarlijk voor hunne omgeving. Reeds in 1330 wordt het Melatenhuis buiten Utrecht vermeld, en toen dit gesticht in den loop der tijden door wanbeheer in verval gekomen was, stelde de magistraat, die er van ouds zeker toezicht over had gehad, zich ten taak de inrichting te hervormen (1571). En sedert het begin der zestiende eeuw was de raad er op uit, om ook een pesthuis op te richten, en na eene halve eeuw zag hij zijne pogingen met succes bekroond: kort na de hervorming van het Melatenhuis verrees het nieuwe Utrechtsche pesthuis.

Ziedaar alles, wat te Utrecht in de middeleeuwen voor de verpleging van zieken gedaan is. Het werk was niet populair en de ingenomenheid der burgerij nam eer af dan toe. Toen in 1330 eene barmhartige weduwe (jonkvrouw Glory, weduwe van Henric van Everdingen) bij

haar testament de Utrechtsche ziekenhuizen wenschte te bedenken, wist zij nog geen andere te noemen dan „die ziecken int ospitael tot sinte Kathrynen" en „die ziecken totten Melaten". Maar toen de geleerde Buchelius in 1592 in zijne beschrijving van Utrecht de Utrechtsche ziekenhuizen opsomde, kon ook hij er nog slechts twee noemen: St. Catharyne en Leeuwenberch, het nieuwe pesthuis [1]). Dit was alles: de overige gestichten, in de intusschen verloopen twee en een halve eeuwen voor ziekenverpleging ingericht, zelfs de sympathieke stichting van Ghisebrecht Weddeloep, die de ziekenverpleging te Utrecht zoo schoon had geïnaugureerd, waren allengs tot oude mannen- en vrouwenhuizen vervormd. Het denkbeeld had te Utrecht blijkbaar niet gepakt, — de ziekenhuizen waren verloopen.

Volledig zou deze schildering van een middeleeuwsch gasthuis niet zijn, indien ik niet nog verhaalde van twee zaken. De stichting begon noch eindigde met den bouw van het gasthuis zelf. Integendeel, men ving aan met het bouwen eener kapel, en een fatsoenlijk gasthuis, dat zich zelf respecteerde en in goeden doen was, achtte zijne inrichting niet kompleet zonder een armenpot. Van beiden wil ik u iets verhalen.

Men begon, zeg ik, met de stichting eener kapel. Inderdaad is dit bij sommige gestichten te bewijzen, en zelfs een klein gasthuisje, dat de middelen nog miste om een ziekenhuis in te richten voor zijne bezoekers, die ziek werden, kon zich toch reeds verhoovaardigen op het bezit van een kapelletje. De kapel was de hoofdzaak, het voornaamste deel van het gasthuis: de zorg voor de ziel ging vóór die van het lichaam. Natuurlijk dus, dat de kapellen zeer op den voorgrond traden: zij groeiden met het gesticht, waarmede zij onafscheidelijk verbonden waren [2]). Niet

[1]) Het Melatenhuis, dat buiten Utrecht gelegen was, wordt blijkbaar hier niet medegerekend; trouwens de melaatschheid was toen reeds sterk aan het afnemen.

[2]) Zoozeer was dit het geval, dat de stichtingsbrief van het H. Geesthuis van 1307 bepaalt: „ende enghene cappelrie in den huse te wezen, *om de almose ewelike te bliven*": blijkbaar kwam het dus dikwijls voor, dat de geestelijke stichting de liefdadige absorbeerde, haar den voedingsbodem onttrok.

zelden werd door de geestelijke overheden aan het bezoek der nieuwe gasthuiskapel eene aflaat verbonden. Het bedehuis ondervond van dit privilegie natuurlijk de gunstige gevolgen: was het gasthuis in trek, de beheerende broederschap voornaam, dan werd de kapel soms versierd met geschilderde glazen en prijkte zij met schilderijen, die de portretten van de leden der broederschap aan de nakomelingschap moesten overbrengen. De dienstdoende priester deed er natuurlijk geregeld de mis voor de gasten en voor de leden der broederschap; maar bovendien werden op de altaren van vele gasthuiskapellen nog vicarieën gevestigd, wier opvolgende bezitters ten eeuwigen dage missen moesten lezen voor de zielen van sommige leden der broederschap, die daarvoor de kapitalen hadden beschikbaar gesteld.

Stond de kapel dus aan het begin van de geschiedenis van een gasthuis, de armenpot was daarentegen eene inrichting, die later aan het gasthuis werd toegevoegd. Zij was het débouché voor de overtollige gelden, die eene rijke en welvarende broederschap zich had weten te verwerven en die zij niet behoefde voor het beheer van haar gasthuis zelf. Te eenzijdig achtten de beheerders hunne weldadigheid, indien zij door het herbergen van dakloozen één der zeven werken van barmhartigheid verrichtten: zij wilden meer doen en ook de hongerigen spijzigen. Wij weten reeds, dat die spijziging ook den gasten in het huis ten goede kwam. Maar niet uitsluitend, wellicht zelfs niet altijd in de eerste plaats. Want de gasthuisbeheerders stelden er veelal eene eer in, om, evenals de kerkmeesters, „den pot omme te dragen den ermen scamelen huissitten", zooals de uitdrukking luidde. Op den duur ontaardde de bediening dezer armenpotten meestal in het gereedzetten op bepaalde tijden van eenige „schotels" met eetwaren, die de daarvoor aangewezen armen zelven kwamen afhalen. Maar in den goeden ouden tijd was de inrichting primitiever en hartelijker, meer in overeenstemming met den eenvoud der tijden. De verschillende gasthuizen, waar eene armenpot

werd bediend, hadden de stad in kwartieren verdeeld, en des Zondags en des Woensdags werd daar de pot „omgedragen" door de uit de broederschap gekozen commissie, wier leden niet voor het werk bedanken mochten, „alsoverre als si den arbeit vermochten". Den vorigen dag werd in het gasthuis gekookt, en des morgens togen de broeders er zelven op uit en brachten aan elk der door hen gekozen vaste bedeelden des Zondags een pond vleesch en een brood, des Woensdags twee eieren (of wat visch) met een half pond boter en een brood, terwijl soms ook een teug bier werd verstrekt.

Dus was de inrichting bij de voorname, wel ingerichte gasthuizen [1]). Kleinere gestichten behielpen zich (reeds in 1377) met eene eenvoudiger organisatie: zij deelden loodjes uit, waarop de armen zelven tarwe en boter konden halen. Vele stichtingen besteedden hunne overtollige gelden weder aan andere liefdadige werken en bouwden bij hun gesticht vrije woningen ter voortdurende huisvesting van arme oude lieden.

Zoo werd een middeleeuwsch gasthuis allengs het middelpunt van allerlei vrome werken. En men meene niet, dat de opsomming, die ik gaf, volledig is. Zij kan dat niet zijn. Het middeleeuwsche leven was nog weinig vast. Wel bewoog het zich in zekere, door lange gewoonte geijkte vormen, waaraan men zich hechtte en die typisch werden. Wel bleven die vormen zeldzaam constant en veranderden zij soms weinig in den loop van verscheidene eeuwen. Maar de inrichting zelve, de kern, die in deze vaste vormen besloten ligt, bleek na verloop van die eeuwen meestal geenszins onveranderd gebleven te zijn. Integendeel, gewoonlijk is zij zoo geheel van aard veranderd, dat zij onherkenbaar geworden is en dat juist het oude vorm-omhulsel alleen ons haren oorsprong verraadt.

Dezen ontwikkelingsgang, waarvan tal van voorbeelden gegeven kunnen worden, hebben ook onze gasthuizen

[1]) Niets anders bedoelde ook reeds de oudste Utrechtsche armenstichting, het H. Geesthuis (van 1307), — en later ook het door het Smedengild gestichte St. Eloyen-gasthuis.

doorleefd. Ik sprak boven reeds van het St. Laurens-gasthuis, dat aanvankelijk (1359) eene stichting van gecombineerde vrijwoningen was, die aan Ghisebrecht Weddeloep, den vader der Utrechtsche ziekenverpleging, haren oorsprong dankte. Welnu, ruim dertig jaren later (1392) vinden wij dit gesticht geheel veranderd. De jongsten der vrijwonende vrouwen houden zich dan bezig met de verpleging der vrouwelijke zieken in het naburige gasthuis van St. Barbara: het vrijwoningen-gesticht is dus vervormd tot een gesticht voor ziekenverpleegsters. En daarmede is de transformatie niet voltooid: de zoon van den stichter, een priester, wenscht weder iets anders. De vrouwen zullen voortaan, evenals vroeger, den kost verdienen met haren handenarbeid, met spinnen en andere vrouwelijke handwerken. Maar voor de opbrengst zullen zij niet meer als vroeger elk haar eigen potje koken of, als zij gelegenheid vinden, buitenshuis haar maal trachten op te loopen. Zij zullen een „ghemene cost in *eenre* husinghe (houden), ende nyemant bisonder en alle dinghe int ghemeen", alles onder opzicht van eene door haar zelven voor een bepaalden tijd gekozene „maerte" (d. i. Martha). De bewoonsters zullen ongehuwd moeten zijn, zonder kinderen en „in eendrachticheden" „een reckelic, gheestelic, ofghesceyden leven leyden, ende dat mitten werken bewisen". Er wordt uitdrukkelijk bijgevoegd, dat zij zullen moeten zijn „vry van oerdenen"; maar men ziet het, het gesticht is toch een vrouwenklooster in den dop, een begijnhuis, de eigenaardige middeleeuwsche vorm van eigen hulp voor arme vrouwen. En inderdaad, vijf jaren later, bij een verschil met de bewaarders van het gasthuis, trekken de vrouwen er uit, en het St. Cecilia-klooster wordt gesticht. Zij trekken uit het gasthuis, maar dit is iets toevalligs; had het geschil zich niet voorgedaan, zij hadden even goed kunnen blijven in hare vrijwoning. Want toen in 1510 het gasthuis voor arme klerken verrees, waarvan ik gewaagde, werd reeds in het jaar zelf der oprichting het geval voorzien, dat uit dit gasthuis een fraterhuis of een klooster groeien zou.

De medegedeelde gevallen zijn nog niet de sterkste voorbeelden van transformatie, die ik noemen kan. Want de kapel van het jonge St. Maartens-gasthuis was in 1478 de zetel eener intrige, om de Weerd, de grootste der Utrechtsche voorsteden, uit het Utrechtsche kerspelverband te lichten; was zij gelukt, dan zou de eenvoudige gasthuiskapel zich plotseling verheven hebben gezien tot de kerspelkerk van de nieuwe parochie van de Weerd.

Bij zoo wisselende toestanden kan het niet verbazen, dat bijna geen der vormen van middeleeuwsche gasthuizen, die ik opsomde, zich gehandhaafd heeft. Allen hebben zich zonder gerucht en met het grootste gemak gewijzigd naar de veranderde behoeften. De herbergen voor arme passanten zijn overal op den achtergrond geraakt, naarmate bij het toenemende verkeer het houden van herbergen winstgevend begon te worden. Afzonderlijke stoven om zich te warmen werden bij iets meerdere weelde in de gasthuizen niet langer eene behoefte. Aan ziekenhuizen, wij zagen het, had de tijd nog niet de rechte behoefte. En zoo zien wij op het einde der zestiende eeuw alle gasthuizen [1]) zonder schokken en haast ongevoelig veranderd in gestichten, die vóór alles of zelfs uitsluitend hun werk maken van de opneming en het onderhoud van oude mannen en vrouwen: het zijn besjeshuizen geworden.

II.

Nu wij de bestemming der gasthuizen kennen, weten wij ook in hoofdzaak, hoe het er toeging. Doch alleen in hoofdzaak: wij zullen ons eerst eene duidelijke voorstelling daarvan kunnen vormen, als wij weten, hoe deze gestichten beheerd werden.

Het begin van een gasthuis was gewoonlijk zeer onaanzienlijk. De een of andere liefdadige burger bouwde bij zijn huis eene kleine hal, timmerde er eenige bedsteden in, die

[1]) Zie de aangehaalde verklaring van Buchelius, die alleen voor het St. Catharijnegasthuis (het latere Stedelijke ziekenhuis) en het Pesthuis eene uitzondering maakt.

hij van het noodige voorzag, en stelde dit lokaal open als nachtverblijf voor hen, die daaraan behoefte hadden. Hij zelf woonde dikwijls in of bij het gasthuis en kon dus gemakkelijk 's avonds of 's morgens toezicht houden op het komen en gaan der gasten. Uitgaven waren zelden noodig: nu en dan de vernieuwing van het ligstroo, eene enkele maal de aankoop van een nieuwen deken. Doch de moeilijkheden begonnen natuurlijk, zoodra de gastvrije oude overleden was. Dikwijls zal dan ook het gasthuis, over welks verder beheer geene voorziening getroffen was, door de erfgenamen eenvoudig aan zijn doel onttrokken of verkocht zijn. Wenschte echter de liefdadige burger, dat zijn werk ook na zijn dood zou worden voortgezet, dan was het niet zoo gemakkelijk, daarvoor een passenden vorm te vinden.

De meest voor de hand liggende regeling was natuurlijk deze, dat de stichter, die er gewoonlijk op gesteld was geweest het gasthuis levenslang zelf te beheeren, eenige hem welbekende en vertrouwde personen voor dat beheer na zijn dood aanwees, onder verplichting van ieder hunner, om zelf weder tijdig eenen opvolger in dat beheer aan te wijzen. Werkelijk werd deze weg gevolgd: wij bezitten nog eene akte, waarbij twee der beheerders van het St. Laurens-gasthuis aan de hun dus opgelegde verplichting voldoen. Maar toch was zulk eene regeling weinig doelmatig: werd het benoemen van opvolgers verzuimd, dan was het gasthuis onbeheerd. En het is zeker geen toeval, dat de genoemde akte, dagteekenende uit de eerste jaren der stichting (1378), de eenige is, die ons bewaard gebleven is.

Een andere vorm werd daarom dikwijls gekozen: men wees als beheerders van het gasthuis aan niet een paar met name genoemde personen, maar de opvolgende bekleeders van eene voorname betrekking (b.v. den Domdeken of den Schepenburgemeester). Dezen behoefden natuurlijk geene opvolgers te benoemen: de verplichting tot beheer van het gasthuis ging van zelf over op hunne ambtsnavolgers. Maar ook deze regeling had hare bezwaren. Er was dan telkens wisseling in het beheer van het gasthuis en er bestond ook geenerlei waarborg, dat de voorname heeren bij de drukten, die het bekleeden van hun ambt hun reeds gaf, ook nog hart zouden hebben voor de zooveel geringere belangen van het hun toevertrouwde gasthuis. Dit bezwaar was niet denkbeeldig: het Utrechtsche weeshuis, dat aldus beheerd werd, verkeerde in financiëele moeilijkheden, totdat men eene doortastende verandering in het beheer bracht.

Zoo bleef ook deze wijze van doen in de middeleeuwen uitzondering. Maar hoe dan te handelen? De keus was moeielijk, want stellig moet het niet gemakkelijk gevallen zijn, beheerders voor een jong gasthuis te vinden. Immers dat beheer gaf niet alleen veel zorg, maar bovendien niet onbelangrijke financieele verplichtingen. Verwonderen kan het ons dan ook niet, als wij vernemen, dat in de laatste jaren der veertiende eeuw een klein gasthuis, dat onder het patronaat van St. Apollonia geplaatst was, feitelijk geheel onbeheerd was en in een toestand van bitter verval verkeerde, totdat de machtige heer van Gaesbeek, rijk en goedgeefsch, de zaak ter hand nam, het verlaten gebouw inrichtte tot een ziekenhuis, gewijd aan St. Bartholomeus, en orde stelde op het beheer. De moeielijkheid was verdwenen, zoodra hij de noodige middelen voor het onderhoud beschikbaar had gesteld. Maar zelfs machtige heeren als de Gaesbeeken zijn sterfelijk, en ook heer Willem zon dus op maatregelen, om het „werc van ontfermicheden", dat hem lief geworden was, „tot ewighen daghen staende te houden". Hij greep een middel aan, dat in dien tijd voor de hand lag en dat bovendien de verdienste had afdoende te zijn: hij richtte eene broederschap op in het gasthuis.

Broederschappen waren in de middeleeuwen, aan wie het gemeenschapsleven onder allerlei vormen lief was, zeer talrijk. De gewone vorm was eene vereeniging, die zich ten doel stelde, het zieleheil harer leden te verzekeren door op gezamenlijke kosten voor elk afstervend lid een zeker aantal zielmissen te doen verrichten. Met den eigen-

aardigen praktischen zin en den hartstocht voor gezelligheid, die aan de middeleeuwen eigen was, beijverde men zich, om aan dit nuttige doel eene altijd aangename onderbreking van de eentonigheid van het bestaan te verbinden, door steeds op den naamdag van den heilige, dien men zich tot patroon had verkoren, eene plechtige mis te doen opdragen op het altaar der broederschap, gevolgd door een vroolijk diner.

Men heeft deze vereenigingen, die in elke kerspelkerk te vinden waren, niet onaardig gekarakteriseerd als maatschappijen tot assurantie van zieleheil. Meent het tegenwoordige geslacht wellicht, dat door zoo realistische benaming geen recht wordt gedaan aan de vrome bedoeling der broeders, niet aldus zou de middeleeuwer geoordeeld hebben, die (zelfs in officieele keizerlijke giftbrieven) bij landschenkingen aan geestelijke gestichten gaarne als motief vermeldde, dat het eene voordeelige speculatie was, om aldus tijdelijke bezittingen voor eeuwige goederen te verruilen. Bezwaar maak ik dan ook niet, om op mijne beurt de gasthuisbroederschappen te karaktiseeren als maatschappijen tot exploitatie van een liefdadig gesticht, liever nog als vennootschappen tot het verrichten van goede werken.

De zaak kwam aldus tot stand. De stichter van het gasthuis sloot een contract met de nieuwe broederschap. Hij zelf bracht in de vennootschap in het door hem gebouwde huis, soms met eene kleine dotatie: hij was dus commanditair vennoot. De anderen brachten geen kapitaal in, alleen hunne werkkracht: zij waren de beheerende vennooten. De grondvorm der gasthuis-broederschappen was dezelfde, als die der gewone broederschappen. Eene vrije vereeniging van personen, die zich zelve door coöptatie voltallig hield. Ook hier culmineerde het leven der broederschap in het feest van den patroon, wanneer de broeders zich in feestelijke processie begaven naar hare kapel, waar de hoogmis werd opgedragen; dan volgde eene vergadering, waarin de beheerende broeders rekening aflegden van hun beheer, en die besloten werd door den traditioneelen maaltijd in

het gasthuis of „in eene eerlicke stede", soms bij den huismeester aan huis. Een eenvoudige maaltijd! Ziehier het menu: éene portie gekookt vleesch, éene portie gebraden vleesch, met groenten, spek of kaas als toespijs, en bevochtigd met een teug goed bier; wie wijn wenschte, mocht dien zelf betalen. Ook door de gasthuis-broederschappen werden verder begrafenis en zielmissen voor de overledene broeders bezorgd; men verplichtte zich bovendien tot onderhoud van verarmde broeders in het gasthuis. Maar naast deze gewone verplichtingen nam de gasthuis-broederschap nog eene speciale op zich: zij verbond zich „om de zeven punten der ontfermicheiden te verdienen in de ere Goeds ende hore zielen zalicheyt": veel meer dan bij andere broederschappen stond het verrichten van goede werken hier op den voorgrond.

Geene gemakkelijke taak was het, die de broeders op zich namen, wanneer zij zich verbonden hunne zorgen te wijden aan het jonge gesticht; want de stichter meende veelal genoeg gedaan te hebben, als hij het gebouw zelf op zijne kosten had ingericht. Het gasthuis van St. Elisabeth, gesticht door een lid van het patricische geslacht Zoudenbalch, die thesaurier was ten Dom en proost van Maastricht en die bovendien eene invloedrijke positie te Utrecht bekleedde, was aanvankelijk zóo arm, dat de middelen om het in stand te houden bij elkaar gebedeld moesten worden door het gansche land, terwijl de vermogende stichter toezag. En toch, als eene broederschap het beheer van een gasthuis op zich nam, verbond zij zich alle schulden te betalen. Het is waar, de inrichting van het gesticht was aanvankelijk steeds eenvoudig, zeer verschillend van die van groote welvarende gasthuizen, die gehuisvest waren op deftigen voet, met eene eigene bakkerij en brouwerij. En zeker, men kon leven en men leefde aanvankelijk ook dikwijls van de hand in den tand; men zette den logeergasten slechts dan voedsel voor, als de middelen het toelieten. Maar gewoonlijk was het toch de bedoeling van eene broederschap, die de plichten van hare positie begreep,

om zich niet te bepalen alleen tot het herbergen van landloopers, en het was te voorzien, dat de uitgaven, zoodra men vaste verpleegden begon op te nemen, jaarlijks tot een niet onbelangrijk bedrag zouden klimmen. Natuurlijk, ook dan nog kon men de tering zetten naar de nering: het getal der verpleegden was onbepaald en men behoefde er slechts zoovelen op te nemen als de financieele toestand mogelijk maakte. Maar met dat al, de huishouding van vele personen, hoe eenvoudig ook ingericht, was en bleef kostbaar. Hoe vonden de broeders de middelen om de zaken gaande te houden? Ik zal u mededeelen, hoe zij dit moeielijke probleem oplosten.

Elke broeder verplichtte zich niet alleen, om dagelijks een Pater noster en een Ave Maria te lezen, maar ook om aan de broederschapskas te betalen een „weecghelt" van één duit, en bovendien een entréegeld en een „doodschuld" bij overlijden, als bijdrage in de door zijn dood veroorzaakte kosten. In enkele broederschappen was het ook gewoonte, dat bij overlijden van een broeder aan de broederschap zijn beste tabbaard verviel, die dan door de erfgenamen kon vrijgekocht worden. En zelfs op de schamele plunje van den verpleegde, die in het gasthuis overleed, op de verdiensten der verpleegde weezen en op een derde der hun aankomende erfenissen werd ten behoeve van de broederschapskas beslag gelegd.

Maar wat baatten zulke kleinigheden? Er moesten andere middelen gevonden worden om de financiën van het gesticht te stijven. Werkelijk staat dan ook de verplichting om naar die middelen te zoeken in elken broederschapsbrief zéér op den voorgrond. In het algemeen nam iedere nieuwe broeder de verplichting op zich, om de broederschap „altijt te avanceeren"; de huismeester was meer in het bijzonder verplicht het gasthuis „te avanceren, overal te recommanderen ende de middelen van dien met alle yver op te trecken nae conscientie". Maar zulke algemeenheden geven ons weinig licht; duidelijker spreken sommige brieven, die de verplichting opleggen om te „procureeren", waarbij

sommige de puntjes op de i zetten en rondweg het bedrag noemen, dat jaarlijks door iederen broeder „geprocureert" zal moeten worden. Wat wordt daarmede bedoeld? De uitdrukking is ons vreemd; maar de middeleeuwer verstond het Latijnsche woord zoo goed, alsof het onvervalscht Hollandsch geweest was. De huisbestuurder van een klooster heette steeds *procurator*, en de kroniek van het Zwolsche fraterhuis verklaart ons den zin van deze benaming, als zij van een der fraters verhaalt, dat hij ijverig was in alles, wat hij deed, en daarom tot procurator van het armenhuis werd aangesteld. „Hij wist goed in de behoeften te voorzien," dus gaat de kroniek prijzend voort, „want hij procureerde nu eens eene koe, dan weder wat boter of een legaat." Zoo ging het inderdaad: ook de middeleeuwsche pastoors waren goede procuratoren; want als zij de zieken van hun kerspel bijstonden in hun stervensnood, wisten zij van hen geregeld een sommetje geld of het een of andere kostbare voorwerp te verkrijgen ten bate van hun bedehuis, en de dankbare kerkmeesters noteerden dan in hunne rekening bij de vermelding dezer legaten, hoevele daarvan door ieder der pastoors waren „geprocureert."

Zoo deden ook de leden der gasthuis-broederschappen: zij „procureerden" voor hun gesticht. Het meest voor de hand liggende en ook het voordeeligste middel was wel, om eene aflaat te verwerven voor de gasthuiskapel. Werkelijk gelukte het aan vele broederschappen, van den bisschop een brief te verkrijgen, waarbij aan het bijwonen der mis en het offeren in de kapel een aflaat van zonden voor zekeren tijd verbonden werd. Natuurlijk zorgden de broeders dan wel voor de publiciteit van dit voorrecht: zij bezoldigden een persoon, die het geheele jaar door dezen aflaat „riep." Maar, het spreekt van zelf, niet aan ieder gelukte het om zulk een uitstekend gunstbewijs van de oversten der kerk te veroveren, en bovendien — de opbrengst werd minder, naarmate het getal der aflaten toenam. De meeste broederschappen moesten dus op iets anders zinnen. Kostelijke invallen hadden de liefdadige

om zich niet te bepalen alleen tot het herbergen van landloopers, en het was te voorzien, dat de uitgaven, zoodra men vaste verpleegden begon op te nemen, jaarlijks tot een niet onbelangrijk bedrag zouden klimmen. Natuurlijk, ook dan nog kon men de tering zetten naar de nering: het getal der verpleegden was onbepaald en men behoefde er slechts zoovelen op te nemen als de financieele toestand mogelijk maakte. Maar met dat al, de huishouding van vele personen, hoe eenvoudig ook ingericht, was en bleef kostbaar. Hoe vonden de broeders de middelen om de zaken gaande te houden? Ik zal u mededeelen, hoe zij dit moeielijke probleem oplosten.

Elke broeder verplichtte zich niet alleen, om dagelijks een Pater noster en een Ave Maria te lezen, maar ook om aan de broederschapskas te betalen een „weecghelt" van één duit, en bovendien een entréegeld en een „doodschuld" bij overlijden, als bijdrage in de door zijn dood veroorzaakte kosten. In enkele broederschappen was het ook gewoonte, dat bij overlijden van een broeder aan de broederschap zijn beste tabbaard verviel, die dan door de erfgenamen kon vrijgekocht worden. En zelfs op de schamele plunje van den verpleegde, die in het gasthuis overleed, op de verdiensten der verpleegde weezen en op een derde der hun aankomende erfenissen werd ten behoeve van de broederschapskas beslag gelegd.

Maar wat baatten zulke kleinigheden? Er moesten andere middelen gevonden worden om de financiën van het gesticht te stijven. Werkelijk staat dan ook de verplichting om naar die middelen te zoeken in elken broederschapsbrief zéér op den voorgrond. In het algemeen nam iedere nieuwe broeder de verplichting op zich, om de broederschap „altijt te avanceeren"; de huismeester was meer in het bijzonder verplicht het gasthuis „te avanceren, overal te recommanderen ende de middelen van dien met alle yver op te trecken nae conscientie". Maar zulke algemeenheden geven ons weinig licht; duidelijker spreken sommige brieven, die de verplichting opleggen om te „procureeren", waarbij

sommige de puntjes op de i zetten en rondweg het bedrag noemen, dat jaarlijks door iederen broeder „geprocureert" zal moeten worden. Wat wordt daarmede bedoeld? De uitdrukking is ons vreemd; maar de middeleeuwer verstond het Latijnsche woord zoo goed, alsof het onvervalscht Hollandsch geweest was. De huisbestuurder van een klooster heette steeds *procurator*, en de kroniek van het Zwolsche fraterhuis verklaart ons den zin van deze benaming, als zij van een der fraters verhaalt, dat hij ijverig was in alles, wat hij deed, en daarom tot procurator van het armenhuis werd aangesteld. „Hij wist goed in de behoeften te voorzien," dus gaat de kroniek prijzend voort, „want hij procureerde nu eens eene koe, dan weder wat boter of een legaat." Zoo ging het inderdaad: ook de middeleeuwsche pastoors waren goede procuratoren; want als zij de zieken van hun kerspel bijstonden in hun stervensnood, wisten zij van hen geregeld een sommetje geld of het een of andere kostbare voorwerp te verkrijgen ten bate van hun bedehuis, en de dankbare kerkmeesters noteerden dan in hunne rekening bij de vermelding dezer legaten, hoevele daarvan door ieder der pastoors waren „geprocureert."

Zoo deden ook de leden der gasthuis-broederschappen: zij „procureerden" voor hun gesticht. Het meest voor de hand liggende en ook het voordeeligste middel was wel, om eene aflaat te verwerven voor de gasthuiskapel. Werkelijk gelukte het aan vele broederschappen, van den bisschop een brief te verkrijgen, waarbij aan het bijwonen der mis en het offeren in de kapel een aflaat van zonden voor zekeren tijd verbonden werd. Natuurlijk zorgden de broeders dan wel voor de publiciteit van dit voorrecht: zij bezoldigden een persoon, die het geheele jaar door dezen aflaat „riep." Maar, het spreekt van zelf, niet aan ieder gelukte het om zulk een uitstekend gunstbewijs van de oversten der kerk te veroveren, en bovendien — de opbrengst werd minder, naarmate het getal der aflaten toenam. De meeste broederschappen moesten dus op iets anders zinnen. Kostelijke invallen hadden de liefdadige

heeren soms! De broeders van St. Job (in een der Utrechtsche voorsteden) loofden alle Zondagen vrij bier uit aan de boeren van den omtrek, die genoegelijk met de broeders zaten te drinken en zelfs nu en dan, als het wat laat werd, „veel onstichticheyts pleeghden," zonder te bevroeden, dat deze middeleeuwsche fancy-fair alleen georganiseerd werd, omdat hunne slimme gastheeren wel wisten, dat, „als die lantluyden wel onthaelt worden, zy alsdan liberalicken brengen ende geven!" Maar niet ieder had den tact om zulke aardige plannetjes te bedenken, en voor die minder gelukkigen schoot er slechts één middel over: bedelen. „Nood leert bidden," zegt het oude spreekwoord, en zij baden, d. i. zij bedelden.

In eigen persoon trokken de broeders dikwijls met den bedelnap door het land. Geen oogenblik schaamden zij zich daarover; integendeel, de tocht scheen hun eene nuttige oefening in deemoed: zoo zou hun trotsche wereldzin gefnuikt en hun gemoed vervuld worden met den ootmoed, die den Christen past. Officieel werden de bedeltochten georganiseerd; men verschafte zich aanbevelingsbrieven van den bisschop en den stadsraad. Commissiën werden benoemd „om opt land te trecken om te bidden"; met verlof van het Hof werden boden gezonden door het gansche land, voorzien van afschriften van den bisschoppelijken aanbevelingsbrief, die de geloovigen aanspoorde, giften af te zonderen voor de noodlijdende gestichten. In de rekeningen vinden wij de opbrengst dier bedeltochten, zoowel in geld als in levensmiddelen, vermeld. Meer nog: men vroeg verlof van den magistraat tot het houden van geregelde, soms dagelijksche collecten door de stad. In het St. Elisabeths-gasthuis, waar weezen verpleegd werden, was de regel, dat de meisjes thuisbleven; maar de jongens moesten dagelijks bedelen voor het gesticht. Dat was nuttig voor hen, meende men, en uitdrukkelijk schreef men daarom voor, dat die bedeltochten nooit gestaakt zouden mogen worden, zelfs niet wanneer het gesticht mettertijd rijk mocht worden. Eerst later, wanneer de meisjes gingen

dienen of ten klooster togen, zou voor de jongens de tijd komen, om iets te leeren of zich voor een handwerk te bekwamen. Het duurde tot 1551, eer de regenten van het college van St. Willebrord de ervaring opdeden, dat de aan hunne zorg toevertrouwde jonge klerkjes op deze bedeltochten noch geleerdheid noch andere goede eigenschappen opdeden; eerst toen zagen zij de wenschelijkheid in, om hunne verpleegden vrij te stellen van het bedelen en om eenen man aan te nemen, die de tochten door het land overnam, totdat het gesticht deze bron van inkomsten zou kunnen ontberen.

Maar dergelijke maatregelen behooren tot eene latere periode. In den goeden tijd der gasthuis-broederschappen, toen de devotie bloeide, achtten de broeders zich zelven voor dezen arbeid niet te goed. Meer nog, zij oordeelden niet zich genoeg geoefend te hebben in ootmoed en barmhartigheid, wanneer zij, evenals de bedelmonniken, zich aldus gelijk gesteld hadden met de minsten en de verworpenen van de wereld. Als zij terugkeerden van hunne bedeltochten, aanvaardden zij zonder aarzelen zelven den dienst van de armen. Wij vernamen reeds, hoe zij wekelijks in persoon „den pot omdroegen" bij de door hen bedeelde gezinnen. Maar zij deden meer: op het voorbeeld van hunnen Heer, stelden zij zich beschikbaar, om „selve den dienst onder hem te doen aen die armen": zij waren bereid, hen te „baden, te dwaen off anders onreynen dienst ende haveninghe te doen, des hem noet is." Alleen voor de verpleging der zieke vrouwen namen zij dienstmaagden aan; maar niet omdat zij zich daartoe te goed rekenden: alleen de kiesche overweging dreef hen, „wanttet gheenre manne werc en is."

Zwaar dus was de dienst der gasthuisbroeders, als zij den opgenomen plicht waarnamen met nauwgezetheid. Maar toch, in de dagen der moderne devotie, die niet alleen overal tal van begijnhuizen verrijzen, maar ook daarnaast telkens gasthuizen stichten zagen, was de aandrang naar de broederschappen, „om die grote minne des goeden

wercs," zóó groot, dat men het aantal der leden moest beperken. Het werd een voorrecht geacht in eene liefdadige broederschap opgenomen te worden, en soms werd daarom bepaald, dat de naaste erfgenaam van een overleden broeder de voorkeur zou hebben, als hij zich voor het lidmaatschap aanmeldde.

De broeders leefden in de wereld in eene atmospheer van geestelijke zuiverheid, die herinnert aan het klooster. Met angstvallige zorg werden overspeligen en door den kerkban getroffenen uit deze kringen geweerd; broeders, die „onredelike" leefden, werden uitgezet. De statuten verboden, dat de broeders bij onderlinge geschillen hun toevlucht zouden nemen tot het gerecht: de twist moest in vriendschap beslecht worden door goede mannen. En verre was van de broeders alle zelfverheffing op hunne goede werken: integendeel, hun ootmoedige zin „duchte, dat si niet wert en sijn voer Gode, dit werc te antyerne." Daarom, zoo spraken zij, „so hebben wi vercoren ene vriendinne Gods, sinte Barbara, die wi eren ende reverency doen willen naest Gode ende Onser Vrouwen, opdat si voer ons bidden wille, dat wi dit werc also doen moeten in den huze, dat die ere Gods ende Onser Vrouwen daerin ghemeert ende gebreet moet worden entie arme getroest ende wi onze salicheyt daermede vercrighen moeten."

Zoo gingen zij hunnen weg, de vrome broeders van St. Barbara, met den naam van Maria op de lippen, in stilte en onbekend, zich oefenende in barmhartigheid en deemoed, en verwachtende het loon, dat de voorbidding hunner patrones hun zou verzekeren in het hemelsche paradijs.

Maar helaas! elk menschenwerk draagt in zich de kiem van het verderf, en zelfs het zuiverste begin waarborgt niet tegen jammerlijke ontaarding! Wanneer wij, nog geen anderhalve eeuw later, onze gasthuis-broederschappen op nieuw waarnemen, vinden wij ze veranderd, besmet met allerlei misbruiken, geheel onkenbaar geworden.

Onder de vele uitnemende maatregelen, door de voor-

treffelijke regeering van Karel V genomen om na de annexatie van het Sticht orde te scheppen in de verwilderde toestanden, behoort ook (1538) eene enquête naar het beheer der Utrechtsche gasthuizen, waar tot nog toe de broederschappen zonder eenige contrôle het bewind hadden gevoerd. Het rapport der door den stadhouder benoemde commissie is ons bewaard gebleven; het geeft ons niet veel stichtelijks te zien. Door het „zeer quade regiment" waren de goederen der gestichten geheel „teruggestelt ende ten achteren gebracht." Overal waren de jaarlijksche diners der broederschappen de hoofdzaak geworden, waarom alles zich bewoog. Hun getal was vermeerderd: in sommige gasthuizen werden er van twee tot vier per jaar gehouden; het eenvoudige menu, dat wij kennen, was allengs opgevoerd; soms werd het feest door de muziek der stadsspeellieden opgeluisterd. Zoo werd „aen maeltyden, ontbyten ende drincken" wel eens meer dan de helft van het inkomen der broederschap uitgegeven. En na het overdadige genot van spijs en drank ging het maar al te dikwijls zeer onstichtelijk toe; men verhaalde van „grote insolentiën," die bij de maaltijden voorvielen, ja het kwam soms tot moord en doodslag. In een der gasthuizen, dat nog wel St. Martha als hare patrones vereerde, had zich eene zusterschap „van weeldige vrouwen zonder mannen" genesteld; de dames maakten hare rekeningen op en legden die af „onder malcanderen, zonder eenige mans daerover te roupen"; eenmaal 's jaars dineerden zij te zamen, „oock sonder mannen, anders dan den priester ende coster." Het was geene preutschheid, die deze geëmancipeerden het gezelschap der mannen schuwen deed; want „zy droncken zoe vrolick, dat se zasselende, dansende en singende thuysgingen."

De enquête-commissie verbood dadelijk de maaltijden der broederschappen. Maar het gevolg was alleen, dat de broeders zich hopeloos compromitteerden: zij wendden zich tot de commissarissen en „beclaechden hem zeer, dat zy niet te zamen eten en mochten, zeggende, dat soedoende sy geen

broeders meer en souden crigen". Naieve bekentenis! Het was dus dezen vromen lieden, als zij zich opgaven als leden eener broederschap, die zich vereenigde tot het uitoefenen der zeven werken van barmhartigheid, er alleen om te doen, deel te hebben aan het jaarlijksche drinkgelag! Zeker, de oude geest was uit de broederschappen gevaren, en de penvoerder van het St. Jacobs-gasthuis gaf een getrouw beeld van den toestand, toen hij, na het nederschrijven der ledenlijst, de broeders aan de hemelsche goedertierenheid aanbeval met de komisch klinkende verzuchting:

„Och Godt! en wyldt dye voerscreven broeders nyet vergheten,
Want sy met malkanderen vryendelyck dryncken ende eeten".

Eene gasthuis-broederschap, die in vrede en vriendschap zonder handtastelijkheden hare diners ten einde bracht, scheen recht te hebben op eene bijzondere onderscheiding!

Op den duur gelukte het echter aan het doortastende en krachtige Oostenrijksche bestuur, een einde te maken aan de schandalen. Wij ontmoeten in de reglementen van sommige broederschappen uitvoerige bepalingen tegen het twisten en het mestrekken gedurende de maaltijden; de duur der diners werd beperkt: voor acht uur des avonds moest alles afgeloopen zijn. Maar er was een nog meer afdoend middel om de broederschappen te beteugelen: controle. Evenals de Hollandsche stedelijke besturen, matigde zich ook de Utrechtsche magistraat allengs het recht aan, om zich opperkerkmeester, oppergasthuismeester enz. te noemen, en aan deze vage, niet duidelijk omschreven bevoegdheid ontleende hij het recht, om zeker toezicht te oefenen op de gestichten. Het beheer verbeterde, er kwam weder orde in de gasthuizen, de broederschappen herkregen hun goeden naam. Aan het St. Elisabeths-gasthuis werd in 1561 een belangrijk legaat vermaakt, *op voorwaarde* dat er eene broederschap zou opgericht worden, wier aanwezigheid een goed beheer scheen te zullen waarborgen. Kort daarna (1571) beijverde zich de magistraat zelf, eene broederschap te belasten met het beheer van het Melatenhuis, *omdat* in

dat geval velen het gesticht met hunne gaven zouden willen verrijken. De regenten van het Apostel-gasthuis richtten (1573) zelven eene broederschap op voor het dagelijksche beheer van hun gesticht. En nog in 1615 organiseerde de raad eene broederschap tot verbetering der toestanden in het door het gerecht van de Weerd beheerde gasthuis van St. Maarten.

Maar het was slechts de vorm, die aldus herleefde, de oude geest was en bleef verdwenen. Voortaan waren het rijke, voorname lieden, die men bij voorkeur koos voor het lidmaatschap eener broederschap, — rijken, gaarne bereid om deze eer te betalen met eene jaarlijksche bijdrage aan de broederschapskas, die ook zelven het jaarlijksche feestmaal bekostigden, maar die dan ook verder niet naar het gasthuis omzagen. Het lidmaatschap der broederschap was dus een eerambt geworden; in den broederschapsbrief van het Melatenhuis (1571) wordt bepaald, dat, terwijl men gewoonlijk als doodschuld zijn tabbaard schonk, elk lid dezer broederschap actief moest optreden en de vergaderingen bijwonen. De activiteit der dienende liefde was verouderd; de deftige regentencolleges der zeventiende eeuw kondigen zich aan. Toch was het ambt aanvankelijk niet populair, zooals vroeger. Was destijds de aandrang naar het lidmaatschap groot, toen de magistraat in 1566 een pesthuis wilde tot stand brengen, kostte het hem zelfs, toen hij eenmaal de middelen daartoe gevonden had, nog groote moeite eene broederschap bijeen te krijgen: de inteekenlijsten circuleerden onder de stedelijke aristocratie, maar werden eerst langzaam volteekend.

Niet onnatuurlijk! De toestanden waren geheel veranderd. Wel waren de ruwe klanten, die in het begin der zestiende eeuw de vrome broeders van het laatst der veertiende hadden vervangen, voor goed verdwenen; maar hunne plaatsvervangers, beter dan zij, waren toch niet zeer sympathiek: de gasthuis-broederschappen waren verouderd, vervallen.

Wij kunnen dat verval trapsgewijze in onze stukken ver-

volgen. Het eerste bewijs van verslapping is het toenemende aanzien der gasthuismeesters of huismeesters, zooals de procuratoren der gasthuis-broederschappen meestal genoemd werden. Aanvankelijk waren deze vereenigingen zeer democratisch ingericht geweest: iedere broeder werd op zijne beurt huismeester. De huismeesters dienden twee jaren; de oudste beheerde de kas en deed daarvan rekening, de jongste bereidde zich voor op de werkzaamheden, die hem het volgende jaar wachtten. Hij hield de notulen der vergaderingen, indien daartoe aanleiding bestond; was hij „niet wel ofte ras ter penne", dan mocht hij zich door een ander lid der broederschap daarin doen bijstaan. Aanvankelijk leverde het huismeesterschap dus weinig bezwaar: alle broeders gezamenlijk deden het werk, de huismeester was alleen primus inter pares. Maar allengs zien wij het ambt niet meer bij beurten omgaan. Wij vernemen, dat de huismeesters (soms op voordracht van den aftredenden huismeester) door en uit de broederschap gekozen worden, en wij maken daaruit op, dat de broeders zich meer en meer van het werk terugtrekken, zoodat de taak van den huismeester zwaarder wordt en alleen de bekwaamste leden van de broederschap meer voor de taak berekend zijn. En inderdaad, tegelijkertijd vernemen wij, dat het aannemen van de verpleegden in het gasthuis en zelfs van nieuwe leden der broederschap aan de huismeesters wordt overgelaten.

Zoo wordt de democratische inrichting, die zoo goed gepast had voor de ideale toestanden van voorheen, allengs vervangen door eene meer aristocratische regeling. En het bederf neemt toe. Zeer dikwijls vinden wij het in de middeleeuwen zoo geliefde systeem der getrapte verkiezingen: door het lot worden eenige leden der broederschap als kiezers aangewezen, en *dezen* kiezen de huismeesters. De reden is alweder niet onduidelijk: ook het huismeesterschap is nu in plaats van een last een eerambt geworden, waarom gekuipt wordt en geïntrigeerd. Wil men eenige kans hebben, dat de geschiktste kandidaat gekozen wordt,

dan schijnt het dus zaak, de meerderheid der broeders uit te sluiten van het kiesrecht, en daarmede alleen enkele te belasten, die niet vooraf bekend zijn en dus ook niet vooraf bewerkt kunnen worden.

Het huismeesterschap een eerambt en eene sinecure? Hoe is dit mogelijk bij de gebleken neiging der broederschap, om het werk van zich af te schuiven en de huismeesters daarmede te belasten? Ook op deze vraag geven onze stukken een antwoord, dat aan duidelijkheid niets te wenschen overlaat: de huismeester heeft op zijne beurt het werk van zich afgeschoven. Vroeger was de eenige ambtenaar der broederschap de bode [1]). Hij was haar factotum: hij woonde bij de gasthuiskapel, die hij als koster bediende, en hij had het opzicht over het daaraan grenzende gasthuis. Maar op den duur bleef hij niet de eenige beambte. Spoedig zien wij dienstmaagden aannemen, en eene „eerbare beleefde vrouwe" optreden aan haar hoofd. Het is ons het bewijs, dat de broeders zelven, voornaam geworden, zich hebben teruggetrokken van den persoonlijken dienst in het gasthuis. Zij zijn fatsoenlijke lieden, en zij bepalen dus hunne zorg voor de hun toevertrouwde stichting voortaan tot het financiëele beheer.

Maar ook dit wordt hun op den duur te lastig. Een tweede ambtenaar treedt op: de onderprocurator, die, als het gesticht door legaten en schenkingen vermogend wordt, den veelzeggenden naam van rentmeester voeren zal. Wij zien dezen ambtenaar opkomen. Aanvankelijk is hij alleen de man, die de pachten en de kleine rentepostjes inmaant en aldus den huismeester vele onnoodige bemoeiïngen bespaart. Meer niet. De statuten der gasthuizen zien reeds het gevaar, en verbieden soms de aanstelling dezer ambtenaars. Maar het baat niet: de rentmeester handhaaft zich, allengs komt het financiëele beheer geheel in zijne handen; hij is het feitelijk, die de rekeningen in elkander

[1]) De naam van den bode moet ons niet herinneren aan den post*bode*, die brieven overbrengt, maar aan onze dienst*boden* en aan de personen, die wij met onze *bood*-schappen belasten.

zet. Maar nog altijd is de huismeester toch de verantwoordelijke persoon: de rentmeester moge de rekening schrijven, de huismeester is het, die ze aflegt aan de broederschap. Eindelijk wordt ook de laatste stap gedaan: de rentmeester verschijnt aan het hoofd der rekeningen als de rekenplichtige ambtenaar, die zelf de rekening aflegt aan den huismeester en aan eene commissie uit de broederschap.

Zoo is de metamorphose voltooid: de broederschap is ontaard in een college van deftige regenten [1]), die de goederen beheeren der welvarende, gezeten stichting, die kapitaliste geworden is. In deftige voornaamheid zetelen de zwaarlijvige en gepruikte heeren in de rijke regentenkamers, die in de gasthuizen zijn bijgebouwd. Voor den dienst in het gasthuis hebben zij hunne dienstmaagden, voor het financiëele beheer hunnen rentmeester; zij zelven doen volstrekt niets. Zij hechten hunne goedkeuring aan de verhuring der landerijen en zij plaatsen hunne protégés als dischgenooten in het gasthuis; als er onaangenaamheden zijn tusschen de oudjes, wijzen zij vonnis. En gedijt het gesticht onder hun beheer? Allerminst! Overal worden de verpleegden meer en meer vervangen door zoogenaamde proveniers, fatsoenlijke burgerlieden, die zich in de gestichten inkoopen om rustig en fatsoenlijk hun ouden dag door te brengen, en die zoo meteen de financiën stijven [2]). Wie zou ook van de voorname regenten verwachten, dat zij, als de middelen van het gesticht achteruitgaan, zelven maatregelen zullen beramen om den armen, voor wie het gesticht bestemd is, daar weder eene plaats te bereiden? Neen, de regenten hebben daarover geene zorg; hunne ge-

[1]) *Regenten* heeten oudtijds de door de stichters der gasthuizen aangewezen „bewaarders" van het gesticht, die *boven* de broederschap staan en eenig toezicht op haar oefenen; láter heeten deze regenten *superintendenten*. Terwijl zij echter vroeger de eigenlijke bestuurders der gasthuizen zijn, die de macht in handen hebben, worden zij later bijna geheel door de broederschappen verdrongen: de verschuiving der namen wijst het aan.

[2]) Alleen bij de stichting van het St. Jobs-gasthuis (1504) vinden wij bij uitzondering reeds dadelijk gerekend op de ontvangst van personen, „die hoeren cost gecoft zellen hebben hoer leven lanck in den gasthuyse", — blijkbaar een maatregel tot verbetering der financiën van het jonge gesticht.

wichtigste bemoeiïng geldt nog altijd, evenals in de zestiende eeuw, den maaltijd van het college. En al gedragen de heeren zich wat ingetogener, zooals het aan hunne deftigheid past, nog altijd is de beste lofspraak, die men hun geven kan, deze, dat zij „met malkanderen vryendelyck dryncken ende eeten!"

DE LIEVENDALERS [1]).

Zeven provinciën telde de republiek der Vereenigde Nederlanden. Maar ware de Unie tusschen de verschillende deelen, waaruit het grondgebied der republiek bestond, eene halve eeuw vroeger gesloten, dan zouden zich op hetzelfde terrein allicht vertegenwoordigers van een dubbel aantal territoiren hebben aangemeld om deel te nemen aan het verbond. Men weet, dat de Oostenrijksche landsheer er in slaagde, de zeven gewesten, waaruit de republiek zou bestaan, onder zijn scepter te vereenigen; men weet echter over het algemeen niet, dat het hem ook gelukte, om allengs zonder open oorlog, zelfs zonder geweld, een veel grooter aantal kleine gebieden te annexeeren, die zich tusschen de territoiren der groote landsheeren en dikwijls in het hart van hun gebied gevestigd hadden en die allen op weg waren om, hadden de omstandigheden hen begunstigd, langzamerhand geheel zelfstandig te worden.

Aan de graven van Holland en de bisschoppen van Utrecht — machtige grondbezitters, door den keizer bekleed met het gravenambt — was het in de verwildering der vroege middeleeuwen gelukt, om uit allerlei heterogene bevoegdheden en bezittingen een compact geheel te vormen, dat eerbied afdwong aan hunne buren en de grondslag werd hunner landsheerlijke macht. Aangemoedigd door hun succes, beproefden naast hen en onder hunne oogen tal

[1]) De bouwstoffen voor deze schets ontleende ik grootendeels aan het opstel van den heer H. N. J. van Eelde over *Jacob van Driebergen, zijn portret en zijne bibliotheek*, geplaatst in het tijdschrift *Oud Holland*.

van edelen later hetzelfde op kleineren schaal. Het bezit van halsrecht, gepaard aan uitgestrekt grondgebied in eene bepaalde streek, was gewoonlijk het fundament ook van hunne macht; allerlei rechten en bevoegdheden werden allengs door koop of door usurpatie daarbij verkregen. Zoo vormden zich de hooge heerlijkheden, wier bezitters zich van de landsheeren, tusschen wier uitgestrekter territoiren hunne goederen bekneld lagen, feitelijk onafhankelijk wisten te houden, ja zelfs hunne machtiger naburen soms deerlijk in het nauw brachten, als zij hun voordeel trachtten te doen met de tallooze veeten en kleine oorlogen. Over het geheele gebied der latere republiek lagen zulke kleine staatjes verspreid; eerst toen een krachtig centraal gezag ordelijker toestanden wist te scheppen, gelukte het allengs ze te absorbeeren en samen te smelten met de iets grootere gebieden, waarbij zij door hunne ligging behoorden.

Het was al eene oude geschiedenis. Reeds Floris V had te doen gehad met de heeren van Amstel en Woerden, wier uitgestrekte, van het Utrechtsche sticht nagenoeg onafhankelijke goederen hij belaagd had; de op hem gepleegde moord — uiting van hun rechtmatigen wrok — had slechts den val der machtige heeren verhaast. Men kent den bloedigen strijd tusschen graaf Willem VI van Holland en de Arkelsche dynasten, die aanspraak hadden zelfs op de successie in Gelder. En de Oostenrijksche landsheeren, machtiger dan hunne voorgangers, slaagden er in om, zonder veel gerucht te maken, de pretensiën van verschillende kleine heeren te fnuiken. Montfoort werd zonder moeite ten onder gebracht; Buren-Yselstein koos de wijste partij en sloot zich aan bij de alvermogende vorsten, als wier krijgsoversten de eenmaal bandelooze heeren voortaan leefden aan het hof te Brussel. In eene latere periode, onder de republiek, werd een andere weg ingeslagen: de Staten van Holland kochten Vianen aan, die van Gelderland Kuilenburg, toen deze heerlijkheden ten deel waren gevallen aan buitenlandsche vorstjes, voor wie zij waardeloos waren. Maar onder het patronaat der

prinsen van Oranje zijn Breda en Buren-Yselstein blijven bestaan zelfs tot aan de omwenteling toe.

Tot deze geslachten van koninkjes in miniatuur behoorden ook de roemruchte heeren van Gaesbeek, die een rol speelden in de vijftiende eeuw. Hun bakermat lag op het slot van Abcoude; in de veertiende eeuw verkregen zij ook het vorstelijke Duurstede, later Putten en Gaesbeek (bij Brussel). En allengs slaagden de rijke heeren er in, om tal van dorpen en kasteelen te verwerven, voornamelijk in het oostelijke gedeelte van het Nedersticht van Utrecht, dat langzamerhand op eene Gaesbeeksche heerlijkheid begon te gelijken. Rijk en machtig, in aanzien bij het Brusselsche hof, edelmoedige stichters van vermaarde kapittelen en kloosters in hun gebied, wisten de Gaesbeeken hun beroemden naam te doen eeren en ontzien wijd en zijd; allicht zouden ook zij erin geslaagd zijn, eene dynastie te stichten, als zij in een anderen tijd hadden geleefd. Maar zij kwamen te laat: hun eigenlijke bloei viel in den tijd, toen de Bourgondiërs — de representanten in deze streken van het opkomende moderne koningschap — zich reeds gereed maakten voor de grootsche rol, die zij hier spelen zouden.

Omstreeks 1400 waren de goederen der Gaesbeeksche heeren, die destijds op het toppunt hunner macht stonden, verdeeld tusschen twee broeders: Willem, heer van Abcoude en Duurstede, en Zweder, heer van Gaesbeek en Putten. Toen heer Willem, de oudste broeder, in 1407 overleed, deden verschillende personen aanspraken gelden op zijne nalatenschap. Heer Willem was gezegend geweest met eene talrijke nakomelingschap; toch zou geen zijner kinderen de rijke goederen erven. De gelukkige erfgenaam was zijn broederszoon Jacob, die dus door de hereeniging van alle Gaesbeeksche goederen een gevreesd tegenstander werd voor de omringende landsheeren; de eigene kinderen van zijn oom werden met enkele goederen uit de nalatenschap afgescheept. Twee zonen en eene dochter had heer Willem uit zijn huwelijk gehad; maar de beide zonen waren reeds

voor den vader overleden, en de dochter, gehuwd aan een jonker van Brederode, had met haar man zich gewijd aan de kerk. Beiden, de wereld en hare genietingen moede, hadden een toevlucht gezocht in de grootsche stichtingen van hun geslacht, hij in het Karthuizerklooster bij Utrecht, zij in het klooster der Dominicaner-nonnen te Wijk bij Duurstede. Toen zijn schoonvader stierf zonder zonen na te laten en dus de rijke erfenis openviel, had de jonker van Brederode berouw gevoeld en getracht om, gewapend met eene pauselijke bul, zijne vrouw en hunne heerlijkheid met geweld te herwinnen; maar hoewel de wereld gewaagd had van het romantische avontuur, was hij niet geslaagd: hij had noch zijne vrouw noch de erfenis verkregen en was gesneuveld bij Azincourt.

Maar behalve deze drie kinderen had heer Willem van Abcoude en Duurstede er nog andere gehad: niet minder dan acht zonen en dochters, gesproten uit voorbijgaande betrekkingen tot vrouwen uit minder aanzienlijken stand dan de zijne. Dat was niet ongewoon destijds; dat behoorde veeleer zoo in de levensgeschiedenis van een groot heer. Niemand schaamde zich er over: adellijke dames spraken, zelfs in officieele stukken, met volkomene onbevangenheid van hunne „lieve broeders," die toevallig een anderen naam droegen dan zij zelven. Preutsch waren de middeleeuwers allerminst. Ergerlijk? Zeker, men kan de grootere voortreffelijkheid van onze zeden roemen met een beroep op de bekende uitspraak, dat schijnheiligheid eene onwillekeurige hulde is aan de deugd. Maar zij, die aldus onze eeuw wenschen te verheffen, behooren daarbij toch te bedenken, dat de oude tijd, die het onderzoek naar het vaderschap niet schuwde, één groot voordeel had boven den onzen. Men schaamde zich niet voor zijne bastaarden, men erkende ze openlijk; maar men aanvaardde daarbij dan ook ruiterlijk de verplichting, om ze op te voeden en aan een voldoend levensonderhoud te helpen. Zonder bevreemding lezen wij dan ook, hoe heer Willem van Abcoude in zijn testament met naieve oprechtheid zijne acht bastaard-

kinderen specificeerde; maar met voldoening lezen wij daarbij, hoe hij ze allen met een rijk legaat begiftigde.

Inderdaad was de positie der bastaards van Abcoude verre van bedroevend: de lotgevallen van twee hunner bewijzen dit overtuigend. Jan van Meerten, die het voorrecht verkreeg om den vaderlijken naam van Abcoude bij den zijne te voegen, verkoos het hofleven. Hij trad in dienst bij zijn neef, den heer van Gaesbeek, die den plicht om zijn bloedverwant te onderhouden geenszins ontkende, toen hij hem als stadhouder van zijne leenen en schout van zijne stad Wijk verbond aan zijn hof op het beroemde slot Duurstede. De nieuwe schout kocht een huis te Wijk en vestigde zich in de stad, onder den rook van het vaderlijke kasteel; aan het hof dus heeft Jan van Meerten geleefd. Zijn zoon volgde hem op in zijne ambten, en zijne dochters waren als hofdames verbonden aan de vrouw van Gaesbeek. Nog de laatste telg van zijn geslacht, die in 1684 de gevallen der familie Van Abcoude van Meerten in schrift bracht, leefde in een huis voor de poort van het hof te Vianen, waar hij een tijd lang in den hofdienst heul had gezocht voor de ledigheid van zijn bestaan, al bracht die dienst hem geene bezoldiging. Maar door het uitsterven der Brederode's, de laatste bewoners van het slot Vianen, was het kleine stadje, dat gegroeid was om de muren van het kasteel, waarom en waardoor het bestond, doodsch en verlaten geworden; eenzaam en triestig beklaagde Jhr. Jan Louis zich over de wisseling der tijden, die hem daar alleen hadden achtergelaten, om in een lijvig handschrift de gevallen van zijn uitstervend geslacht te boek te stellen. Nu en dan ging hij eenige maanden logeeren bij eene der oude freules van Brederode, die als weduwe naar Duitschland getrokken was; daar, aan het kleine hof, voelde hij zich weder thuis, en ontstemd kwam hij terug in het verlaten Vianen, dat zijn middelpunt had verloren en zijn glans. Aan de hoven van den hoogen adel van zijn tijd heeft het geslacht Van Abcoude van Meerten geleefd en gebloeid; in den hofdienst, met zijne weelde en zijne afwisseling van vermaken, zullen zijne leden zich tevreden hebben gevoeld en gelukkig.

Een geheel anderen weg door het leven bewandelde een andere bastaard van heer Willem van Abcoude, die den naam droeg van Jan van Driebergen. Was hij minder dan zijn broeder een man van den modernen tijd, die door het centraliseeren van de macht en den rijkdom in een kleiner aantal personen een steeds grooter aantal edelen dreef in den dienst van deze grooten der aarde? Voelde hij zich meer dan zijn halfbroeder aangetrokken tot het eenvoudiger leven op een afgelegen landhuis, — het leven, dat eenmaal het deel was geweest van den ganschen adel? Of waren beide broeders evenzeer verzot op de onafhankelijkheid en op de rust, die het leven in de vrije natuur biedt, en was het alleen geldgebrek, dat Jan van Meerten er toe bracht, die onafhankelijkheid prijs te geven en te ruilen voor een leven van meer afwisseling en grooter genot? Wij weten het niet. Maar zeker is het, dat Jan van Driebergen de oudvaderlijke levenswijze heeft verkozen en dat hij, woekerende met de middelen die binnen zijn bereik waren, zich heeft weten op te werken tot eene positie in de wereld, niet te versmaden zelfs voor een bastaard van Abcoude.

Stellig zal zijn vader hem reeds bij zijn leven niet geheel onbemiddeld gelaten hebben. En als legaat verkreeg hij nog, evenals al zijne broeders en zusters, eene rente van tweehonderd gulden 's jaars uit de goederen van Gaesbeek, — destijds een niet onaanzienlijk bezit. Maar ook daarbij bleef het niet. Zijn neef Jacob van Gaesbeek erkende ridderlijk de verplichtingen, die hij met de erfenis van zijn schatrijken oom aanvaard had, en het jaar na diens dood beleende hij den jongeling nog met twee weerden, die opgekomen waren in de Lek en die zeker aan den heer van het gebied waren vervallen: vruchtbare weilanden, met wier opbrengst Jan van Driebergen zijn voordeel kon doen. Hij verkreeg ze op de voorwaarden, „waarop de andere bastaarden van Abcoude hunne leenen bezaten": blijkbaar

had de mildheid der heeren voor hunne talrijke natuurlijke zonen eene bevoorrechte positie geschapen in de schaar hunner leenmannen.

Zoo was de bastaard van Abcoude, niet onvermogend en met machtige relatiën, geene slechte partij geworden; hij wist die voordeelen te benuttigen, toen hij een huwelijk sloot met de dochter van den Utrechtschen burger Jan Mouwer, lid van een geslacht, dat gevestigd was in den Mouwerenberch, een der sterke baksteenen kasteelen, die aan Utrechts Oude gracht zulk een eigenaardig aanzien gaven. Eene mésalliance om het geld? meent men wellicht. Toch niet! De Mouwers behoorden van ouds tot de families, die te Utrecht niet alleen in den raad zaten (dat beteekende nog niet veel in die democratische stad!), maar ook in de wat voornamere schepenbank. En de leden van de stedelijke aristocratie gevoelden zich vrij wel de gelijken van den lageren adel van het platteland. Huwelijken tusschen beiden kwamen telkens voor: jongere zoons van den landadel huwden dochters uit de rijke patricische geslachten en vestigden zich te Utrecht; omgekeerd trok nu en dan eene Utrechtsche burgerdochter naar het platteland, om als burgvrouw te troonen op een der kasteeltjes van den omtrek. Denkelijk heeft dus Jan van Driebergen, toen hij Tyman Mouwer naar het altaar geleidde, zijne neiging kunnen volgen, — hetgeen niet uitsluit, dat zij voor hem eene goede partij kan zijn geweest. Waarschijnlijk was het bij zijn huwelijk, dat de heer van Gaesbeek zijnen neef (in 1419) nog eene vorstelijke gift schonk door hem te beleenen met eene hofstede met tien morgen land, gelegen aan den Utrechtschen weg bij de kerk van Amerongen, niet ver van het kasteel, dat den naam van het dorp draagt.

Hooger dus klom de fortuin van Jan van Driebergen: eerlang waagde hij nu den grooten stap. Denkelijk was het met het fortuin, dat zijne vrouw hem had aangebracht, dat hij ondernam zich een voornaam heerenhuis te stichten op het goed, dat hij aan de mildheid van zijn hoogen bloedverwant dankte. Hij liet de hofstede afbreken; in plaats daarvan bouwde hij zich een huis, denkelijk niet zeer fraai en niet zeer geriefelijk naar onzen smaak, maar zooals de behoeften van den tijd dit noodig maakten voor een aanzienlijk man, die iets te verliezen had. Want nog in de vijftiende eeuw was op het platteland eene verdedigbare woning een vereischte, als men niet wenschte de prooi te worden van den eersten den besten, die in een oorlog tusschen Gelder en het Sticht, of in een binnenlandschen strijd tusschen twee partijen in het Sticht zelf, zijne wraak zocht te koelen of zijne hebzucht te bevredigen aan lijf en goed van de landzaten. Dus bouwde Jan van Driebergen een kasteeltje met zware muren en kanteelen, met eene burggracht en eene ophaalbrug, — een burg, voldoende aan de eischen, die men destijds stelde aan een riddermatig huis. En als zoodanig is inderdaad Lievendaal — zooals de nieuwe burgheer zijn huis noemde — dan ook in 1536 zonder bezwaar erkend, toen de Staten van Utrecht, onder de ordenende hand van het Oostenrijksche bestuur, de zaken van hun gewest begonnen in te richten op meer geregelden voet en ieders aanspraken begeerden vast te stellen voor goed.

De heer van Gaesbeek had niets verloren bij zijne gift: integendeel had hij een trouwen en krachtigen helper gewonnen voor zijne plannen en bovendien eene kleine vesting, die steeds voor hem zou openstaan en een steun te meer kon zijn bij zijne avontuurlijke ondernemingen. Want in de vijftiende eeuw was het in het wezen der zaak nog gesteld zooals van ouds, toen de hooge adel gesteund had op zijne leenmannen en zijne dienstmannen. De oude dienstmannen, die in de eeuwen, toen het geld schaarsch was, bezoldigd waren door het verleenen van dienstgoederen, waren opgegaan in den lageren adel. Hunne opvolgers, betaalde hofbeambten, waren uit den aard der zaak afhankelijker en legden minder gewicht in de schaal. Toch, ook nu nog als in de vroege middeleeuwen, rekende de heer van Gaesbeek op den bijstand van zijn neef en stadhouder Jan van Meerten, die hem steunen kon met

zijn persoon. Maar zijn andere neef, Jan van Driebergen, thans zijn leenman, kon hem krachtiger hulp bieden, sinds hij gevestigd was op het steenen huis Lievendaal, dat wellicht bestemd was om het huis te Amerongen, zijn buurman, in het oog te houden en schaakmat te zetten. Want het oude leven ging nog altijd zijnen gang: als een machtige edelman, chef van een geheelen stoet van afhangelingen en verwanten en volgelingen, die verspreid leefden over het land, het sein gaf, dan was de geheele streek in onrust en oproer. De landsheer was dan machteloos, het verkeer was gestremd, huis en have van den landman waren niet veilig. En het verlangen naar hulp, naar een krachtig gezag, dat den hoogen adel in toom kon houden, moest steeds sterker worden bij de landzaten.

De bastaard van Abcoude was veranderd in den heer van Lievendaal: hij was landedelman geworden. De tien morgens land, die zijn slot omringden, leverden ruimschoots op wat hij en zijn gezin behoefden voor hun levensonderhoud. Het opzicht over de bebouwing van dat land was gewis zijn dagelijksch werk. Ook de twee weerden in de Lek, die steeds in zijne familie gebleven zijn, lagen niet zeer ver van zijn slot: hij kan ze dus zelf wel beweid hebben met zijn vee. Als welgesteld heereboer kan Jan van Driebergen nog wel iets overgelegd hebben, zonder te kort te doen aan zijn fatsoen en aan zijne positie van eigenaar van een riddermatig goed. En zijne vrouw, de Utrechtsche burgerdochter, zal hem ijverig hebben ter zijde gestaan door een krachtig en zuinig beheer van het keukendepartement en van de provisiekelders, wier vulling in die tijden van beperkt handelsverkeer eene zaak van vrij wat meer gewicht was dan thans. Want de middeleeuwsche edelvrouwen achtten zich geenszins te voornaam, om hare zorgen te wijden aan zoo nuttig een doel, en eene schepensdochter voelde zich in die dagen, toen de gewoonten van het platteland nog gedeeltelijk den toon gaven ook in de stad, niet misplaatst in eene omgeving, die haar eischen stelde, zóó zwaar en zóó ongewoon schijnend aan onze

steedsche jonge dames. Men verhaalt, dat Hollands graa Floris V boeren in den adelstand heeft willen verheffen; de adellijke boer en de patricische boerin van Lievendaal kunnen nog eene eeuw na zijn dood getuigd hebben voor de rechtmatigheid van dit plan.

In bezige rust ging het leven op Lievendaal voorbij: gelijkmatig en kalm, in en met de natuur, zonder andere afwisseling dan die werd geboden door de opvolging der seizoenen. Er verandert zoo weinig op het platteland: de vijftiende-eeuwsche miniaturen vertoonen geheel dezelfde landbouwgereedschappen, geheel dezelfde wagens, die nog in onzen tijd in gebruik geweest zijn bij het boerenbedrijf. Beschaving? waardeering van litteratuur en kunst? Denkt er niet aan! Lievendaal was stellig geen prachtig paleis; de afbeelding der ruïne vertoont slechts een zwaren vierkanten toren en eenige brokken muur, door een grachtje omgeven. Klein en donker zullen de vertrekken geweest zijn, hoekig en ongeriefelijk het meubilair. En allicht zal men in het geheele slot geen ander boek gevonden hebben dan het gebedenboek der burgvrouw. Ons zou dit leven eentonig geschenen hebben, de vermaken meer gezond dan verfijnd. Maar de jacht in de Amerongsche bosschen en over de heiden van Ginkel leverde steeds voorwendsels tot gezellige bijeenkomsten. En het verkeer in de middeleeuwen moge vrij wat minder druk geweest zijn dan nu, de zandweg van Utrecht naar Arnhem, waaraan Lievendaal lag, was stellig levendiger dan thans, nu de spoorweg al het verkeer tot zich getrokken heeft: menig ruiter, die den heer van Lievendaal kende, zal in het voorbijgaan even bij hem zijn ingekeerd en welkom zijn geweest op het slot.

Zeker, men kan gelukkig geweest zijn op Lievendaal. Want de bewoners, die leefden het rustige ouderwetsche leven op het land, dat eeuw in eeuw uit onveranderd was gebleven, zullen geene hooge eischen hebben gesteld. Zij waren gezond; zij hadden geene behoefte aan verfijnde, zenuwprikkelende vermaken. Reeds prikkels te over leverde de onzekerheid van hun bestaan te midden der veeten en

strooptochten: voordat zij tien jaren gevestigd waren geweest in hun nieuwe huis, was geheel Amerongen tweemaal door de Gelderschen in den asch gelegd, en Lievendaal zal niet gespaard zijn. Tevreden dus zullen de bewoners reeds geweest zijn, zoo men hen met rust liet. Hun dagelijksche arbeid hield hen bezig, en met de jaren scheen de aangroeiende welstand hun levensmoed te prikkelen en glans te spreiden over hun werk. Allengs moeten de Driebergens zelfs de heeren van het dorp op zijde zijn gestreefd, die naast hen woonden en die de opkomende concurrenten wellicht niet zonder wantrouwen zullen hebben gadegeslagen, als zij elkaar dagelijks ontmoetten in de fraaie hooggelegen dorpskerk van Amerongen, aan welks voet de kasteelen der heeren van Amerongen en Lievendaal beiden lagen. Trotsch op zijn wassend geluk zal de nieuwe burgheer geweest zijn. Wanneer de heer van Gaesbeek zijne getrouwen opriep om te beraadslagen over de gedragslijn, die hun belang gebood te kiezen in de wisselende omstandigheden, dan mag Jan van Driebergen wel even zijnen halfbroeder Jan van Meerten benijd hebben, dagelijks genietend van den glans en de afwisseling van het hofleven op het hooge huis te Duurstede, dat nog wel niet het uitgestrekte paleis der Bourgondische kerkvorsten was, maar dat toch reeds belangrijk mocht heeten als de zetel der machtige heeren en als het middelpunt der landstreek. Maar op den duur zal hij stellig tevreden zijn geweest met zijn lot; trotsch op zijne vrijere, voornamere positie: benijdt de vogel zijn gevangen makker, die leeft in eene vergulde kooi?

Doch niet zeer lang heeft Jan van Driebergen genoten van zijne klimmende fortuin: reeds in 1440 overleed hij, nog in de kracht van het leven. Maar Tyman Mouwer overleefde haren echtgenoot lange jaren, en niet minder dan hij wist zij den bloei te bevorderen van het opkomende edele geslacht. Hare beide dochters deden goede huwelijken. De oudste, Janna, huwde, een jaar na 's vaders dood, Eerst Taets, lid van een aanzienlijk Utrechtsch geslacht, dat onlangs den toenaam Van Amerongen had aangenomen;

eenige jaren na zijn huwelijk met de jonkvrouw van Lievendaal, verkreeg Eerst Taets door erfenis het riddermatige huis Groenewoude bij Woudenberg en vestigde er zich als landedelman met zijn gezin. Nog beter huwelijk deed de jongste dochter, Alit: jonker Lubbert de Wael geleidde haar naar het altaar en installeerde haar op zijn kasteel Vronesteyn bij Jutphaas. Het landbezit der familie Van Driebergen (Lievendaal en de beide weerden aan de Lek) viel ten deel aan den oudsten zoon, die naar zijn grootvader Willem genoemd was. En toen deze reeds dertien jaren na zijn vader ongehuwd overleed, trad de tweede zoon Anthonis in zijne plaats als heer van Lievendaal. Hij volgde 's vaders voorbeeld en huwde eene aanzienlijke Utrechtsche uit het oude geslacht der Lichtenbergen; met zijne vrouw vestigde hij zich op Lievendaal en zette het vaderlijk bedrijf voort.

Zoo was dus nagenoeg het geheele gezin bezorgd. Alleen één lid bleef over. Het was een zoontje, blijkbaar veel jonger dan zijne broeders en zusters, dat Jacob genoemd was naar den voornamen neef, heer Jacob van Gaesbeek, door de Driebergens nog altijd geëerd als het hoofd van hun geslacht. Eerst vier jaren was het knaapje oud, toen zijn vader overleed, en allicht heeft er eene bijzonder innige betrekking bestaan tusschen hem en de moeder, die hij nog als grijsaard in zijn testament met teere zorg herdacht. Goed heeft zij dan ook voor hem gezorgd. Niet gemakkelijk was het vraagstuk op te lossen, hoe aan den jongsten zoon van een geslacht, — nog niet oud en dus niet rijk, en toch met zekere pretensies van rang en stand, — een bestaan kon bezorgd worden, niet beneden de waardigheid van zijn geslacht. Maar de weduwe van Lievendaal zal, toen zij eene bestemming zocht voor haar jongste kind, toch niet licht geaarzeld hebben over den weg, dien zij behoorde in te slaan. Want aarzeling was nauwelijks mogelijk, de weg was als aangewezen. Hij moest geestelijke worden, en wanneer er ten dezen eenige onzekerheid bestond, dan kon het alleen deze zijn: *waar* het gelukken

zou, om voor de niet zeer groote som aan contanten, die den kleinen Jacob van Driebergen uit de vaderlijke nalatenschap toekwam, eene prebende te koopen, groot genoeg om den jongeling een onbezorgd bestaan te verzekeren, — eene prebende bovendien van dien aard, dat een zoon van het huis Lievendaal door het aannemen daarvan niet geacht kon worden te treden beneden zijn stand.

De stad Utrecht, het kerkelijke hoofd van Nederland, bood een aantal prebenden voor mannen en vrouwen, zooals de moeder er eene begeerde voor haar zoon. Eene vicarie scheen niet deftig genoeg. Beter was een pastoraat; het was ook zeer voordeelig. Maar het gaf druk werk, en dus was het meestal niet naar den smaak der voorname lieden, tenzij het gelukte daarnaast eene tweede prebende te veroveren, die de gelegenheid bood om het pastoraat door een ander te doen waarnemen. Een klooster? Dat had zijne bezwaren. Een klooster van een van de vier „biddende oerden" (bedelorden) kon geheel niet in aanmerking komen; daaraan dacht in den regel geen man van rang, evenmin als eene jonkvrouw een oogenblik zou overwegen, zich te doen opnemen in den begijnhof. Beter was eene deftige oude Benedictijner-abdij. Maar deze gestichten waren niet meer in trek, en het had toch ook zijne bezwaren, een jongeling zonder bepaalde roeping daar te begraven. De Karthuizers? Nog erger! hunne strenge devotie was in de mode, maar mocht men daaraan een kind wagen? De Duitsche orde stond te hoog en was door haar exclusivisme voor de meesten onbereikbaar. Voor aanzienlijke jonkvrouwen uiterst geschikt waren daarentegen de vijf jufferen-stiften, in of vlak bij Utrecht gelegen, waar de dames leefden in een gedistingeerden kring en zonder geestelijke plichten, die ook maar eenigszins bezwarend konden heeten. En voor jongelieden van stand had men de vijf kapittelen. Het was te betreuren, dat het gezelschap er wat gemêleerd was; maar daarentegen genoot een kanunnik de meest onbeperkte vrijheid. Het was een leven zonder zorgen; men kon zich inrichten geheel zooals men

verkoos. Een kanonikaat in een der Utrechtsche kapittelen scheen dus voor Jacob van Driebergen als aangewezen: het was fatsoenlijk, en aangezien de jongen nog bezwaarlijk kan geweten hebben, welken weg hij met zijn leven uit wilde, kon hij als kanunnik later, althans binnen zekere grenzen, altijd nog eene keus doen.

De vrouw van Lievendaal had goede relatiën, zoowel te Utrecht als onder den adel in den omtrek. En waarschijnlijk had zij ook voldoende contanten om haar doel te bereiken. Zij slaagde dan ook naar wensch. Wel niet geheel zonder moeielijkheden kwam de zaak tot stand: eenige edelen, waaronder een bastaardbroeder van haar man, moesten zich daarmede bemoeien. Maar hoe het zij, voor geld en goede woorden blijkt het gelukt te zijn, een der kanunniken van het kapittel van St. Jan, die op zijne beurt de vergeving van eene prebende van het kapittel had, te bewegen zijne keus op den kleinen Jacob te laten vallen. Natuurlijk werd de voordracht door het kapittel goedgekeurd: in Mei 1454 nam het den nieuwen medebroeder aan. Zoo werd Jacob van Driebergen, achttien jaren oud, van het voorvaderlijke kasteel bij de kerk van Amerongen overgeplaatst naar het St. Janskerkhof te Utrecht, waar hij verder zijn leven slijten zou.

Een eigenaardig plekje — liefelijk en vredig groen eiland in de woelige zee der stad — was het St. Janskerkhof in de middeleeuwen. Een groot grasveld, dicht begroeid met zware oude eikenboomen, waaronder het oude romaansche bedehuis, met zijne grauwe muren en zijne twee torens van strenge lijnen, half verscholen lag. Rondom het veld overal steenen muren met kleine poortdeurtjes, hier en daar met eene brug en een statig poorthuis. De eenige toegang uit de stad naar het veld was de St. Jansstraat, behoorlijk afgesloten door eene groote poort. Twee nauwe stegen, door draaiboomen gesloten voor paarden en vee, voerden ter rechterzijde naar den Dom en achter de kerk naar den stadsmuur. Maar dat was ook alles: het veld was geheel afgezonderd van het steedsche verkeer. Rustig was het er dan ook altijd, heel stil. De vogels zongen in

de takken der eikenboomen; nu en dan klonken uit de kerk zacht dreunende orgeltoonen; anders hoorde men niets. Soms deed een man, die het grasveld overstak, de afgevallen bladeren ritselen. Hij liet den klopper vallen op een der poortdeurtjes, en de doffe slag klonk luid en ver in de stilte. Dan schrikten de vogels van het ongewone geluid en zwegen, totdat de man in het poortje verdween en alles weer stil werd.

Slechts een paar maal in het jaar was het woelig op het kerkhof. Hier was de plaats der volksvergaderingen; alle gilden van het kleine middeleeuwsche stadje vonden ruimte genoeg onder de eikenboomen, als zij gezamenlijk de stadszaken wenschten te bespreken. En omstreeks 1440 had de beroemde kardinaal-legaat Nicolaas van Cusa hier te vergeefs getracht, de sympathie der Utrechtenaars te winnen voor zijne plannen tot hervorming der kerk, door het waagstuk eener toespraak tot het verzamelde volk in zijne moedertaal, het dialect der Moezelstreek. Op het laatst van de veertiende eeuw had de magistraat, zeker niet zonder hevig verzet van het kapittel, de afsluiting der kerkelijke immuniteit verbroken en de Nieuwe gracht gegraven achter door het kerkhof. Maar het had weinig verschil gemaakt. Want de gracht, zeker aangelegd voor het verkeer van schepen, heeft het nooit verder gebracht dan tot een stil kwartier van den stadadel en de voorname burgerij. De aristocratie voelde zich daar thuis: reeds voordat de gracht gegraven werd, waren vele harer leden gevestigd geweest op het St. Janskerkhof. Want achter de muren, die het plein omsloten, lagen groote, aan het kapittel behoorende perceelen grond: vooraan moestuinen met wat sierplanten, achterin boomgaarden met stallen en schuren voor paarden en vee, ware boerenerven. En midden op die erven stonden oude huizen, van het kerkhof alleen bereikbaar langs smalle paden tusschen de tuinmuren. Sommige waren klein, met tal van zalen en kamers, in den loop der eeuwen aangebouwd, naarmate het gebruik van den tijdelijken bewoner dit noodig maakte; andere, groot en statig, mochten kleine

paleizen heeten: vorsten en grooten der aarde, die Utrecht bezochten, vonden daar tijdelijk huisvesting.

Oorspronkelijk waren de huizen bestemd tot verblijf voor de kanunniken van St. Jan, die reeds sedert overoude tijden vergunning hadden om, zonder geheel uit de gemeenschap van het kapittel te scheiden, in afzonderlijke woningen verblijf te houden. Naarmate de verwildering der reguliere toestanden was toegenomen, hadden de heeren echter allengs in de huizen, die zij op de hun toegewezen perceelen grond van het kapittel gebouwd hadden, eigene huishoudingen ingericht met een paar bedienden volgens hun rang. Zoo waren de huizen allengs gegroeid en grooter geworden; sommige waren verbouwd tot statige gebouwen; de fraaiste, goed gelegen op ruime terreinen, werden een begeerlijk bezit voor de voorname Utrechtenaars. En toen de band van den kapittelregel nog meer verslapte, werd aan de leden van den stadadel ook spoedig de gelegenheid geboden, die zij zochten. Want al schreef die regel voor, dat de erfgenamen van een kanunnik, die een huis bezeten had, dit weder aan een anderen kanunnik moesten verkoopen, de vindingrijkheid der heeren, op voordeel belust, wist met behoud van den vorm de bedoeling behendig te ontduiken. Wel werden de huizen altijd aan kanunniken verkocht; maar lang niet altijd werden ze door hen bewoond: op den naam der kanunniken trokken de rijke burgers, die de ware koopers geweest waren, er in en bewoonden de klaustrale woningen, totdat hun naamleener stierf en het huis opnieuw verkocht moest worden; met een anderen kanunnik konden zij dan opnieuw hun geluk beproeven. Reeds in de veertiende eeuw vinden wij aldus tal van edellieden en dragers van bekende namen uit de burgerij op het St. Janskerkhof gevestigd tusschen de enkele leden van het kapittel, die genoeg vermogen hadden om met deze grooten der aarde te concurreeren.

Ook Jacob van Driebergen behoorde tot deze bevoorrechten. Zeer rijk was hij denkelijk niet: zijne ouders, die al het land voor hun oudsten zoon bestemd hadden, zullen

gemeend hebben, dat zij aan hun jongsten hun plicht hadden gedaan, toen zij voor hem eene prebende gekocht en dus zijn bestaan verzekerd hadden. Groot kapitalist was onze Jacob dus allicht niet. Maar genoeg contanten schijnt hij toch bezeten te hebben, om zich, zoodra een fraai klaustraal-huis van St. Jan, dat hem convenieerde en niet beneden zijn stand was, vacant werd, het bezit daarvan te verzekeren. Daar vestigde hij zich bij zijne kerk, waar hij levenslang eenige keeren per dag enkele uren zou moeten vertoeven, om zijne godsdienstplichten te vervullen en met zijne collega's het brevier van den dag te zingen in het kerkkoor.

Het was een aanzienlijk huis, een der groote woningen [1]) aan de noordzijde van het kerkhof, waar de fraaiste huizen lagen. En zeker heeft de zoon van een geslacht, dat zoo nauw verwant was met de aanzienlijke Gaesbeeken, geleefd op zekeren voet. Toch, van zijn inboedel ontvangen wij geen bijzonderen indruk. Het meubelen van een huis was destijds iets geheel anders dan thans. Meestal was het meubilair eenvoudig, primitief zelfs. Sieraden en luxe-artikelen waren zeldzaam in de woningen der burgers, en zelfs in die van verreweg de meeste aanzienlijken. Het is waar, allengs, in den loop van zijn leven, wist bijna ieder vermogende zich het bezit te verzekeren van zéér enkele voorwerpen, waarop hij trotsch was en met reden kon zijn: voorwerpen, waaraan een kunstvaardige gildebroeder langen tijd met toewijding had gewerkt, sierlijk van vorm, maar ook degelijk en massief, bestemd om jaren en jaren de oogenlust van hun eigenaar te zijn en om ten slotte nog in zijn testament met trots vermeld te worden, als hij er de meest geliefden zijner erfgenamen mede gelukkig maakte. Maar dergelijke voorwerpen waren natuurlijk zeer kostbaar: men kocht ze niet dadelijk, en schafte ze eerst langzamerhand aan, als eene gelegenheid zich aanbood en de spaarpenningen het toelieten.

Zijne installatie zal dus Jacob van Driebergen niet veel gekost hebben. Twee zaken bezat hij, waaraan hij bijzondere

[1]) Tegenwoordig de stadsschool.

waarde hechtte: een pronkbed met roode gordijnen, en een stel roode zitkussens, bestikt met de wapens zijner ouders, — erfstukken uit den inboedel van Lievendaal, die hij aan zijne gasten kon aanbieden, als zij plaats namen op de harde eikenhouten banken en stoelen zijner zaal. Kostbaar en degelijk waren het bed en de kussens: ze hebben hem overleefd. Maar hij heeft blijkbaar geene behoefte gevoeld, om zijn huis verder op zoo weidschen voet in te richten. Een fraaie en gemakkelijke zetel met zijn familiewapen versierde zijn studeervertrek; de stevige wandkasten borgen wat zilverwerk. Bovendien (wij weten het door zijn portret) bezat hij een tabbaard van zwart damast, omzoomd met zwart fluweel en bontwerk: een kostelijk stuk, wel waard om op het paneel vereeuwigd te worden en dat stellig, volgens de gewoonte dier dagen, hem levenslang gediend en na zijn dood nog de schouders van een ander voornaam persoon versierd heeft. Maar hij schijnt op dit alles weinig prijs gesteld te hebben; hij was de man niet, om waarde te hechten aan weelde-artikelen en kostbare kleederen: zij konden hem niet schelen.

Met zijne dienstbode, die hij nog in zijn testament gedacht, en met zijn trouwen knecht Jan Brachier uit Namen, die hem bijstond op zijn sterfbed, woonde hij jaar in jaar uit, stil en weinig opgemerkt, in het oude huis, verscholen in den grooten tuin achter de kerkhofmuren. Een leven zonder zorg en zonder hoofdbreken, wat vervelend misschien, maar gemakkelijk. Het bijwonen van de mis, het zingen der getijden in het koor der kerk, die zich bij zijne woning verhief, nu en dan een lijkdienst, — dat was alles wat hij te doen had: hij behoefde het kerkhof van St. Jan nooit te verlaten, als hij niet wilde. En als loon voor deze luttele en weinig bezwarende plichten werden den kanunnik van St. Jan op vaste tijden de inkomsten zijner prebende thuisgebracht. Van den proost van het kapittel ontving hij geregeld zijne portie brood en bier, en bovendien maandelijks een sommetje geld, om daarbij vleesch en andere spijzen te koopen. Het kapittel

verstrekte hem geld om zich te kleeden, en uit verschillende stichtingen werden hem nog tal van kleine uitkeeringen gedaan. Nog bracht het bijwonen der kerkdiensten een aardig sommetje op aan presentiegelden. Daarenboven leverde de moestuin vrij wat op; misschien hield de kanunnik een paar koeien: wat behoefde hij meer voor zijn onderhoud? Als celibatair kon hij, al leefde hij op deftigen voet met eene meid en een knecht, gemakkelijk rondkomen, nu hij eenmaal een eigen huis bezat.

Zorg voor zijn levensonderhoud had Jacob van Driebergen dus niet. Hij waardeerde het voorrecht: nog in zijn testament toonde hij zich dankbaar „voer die crumen, die hy soe lange ghegheten hadde". Maar allicht was dit gemakkelijke leven weinig geschikt, om zijne energie te prikkelen. Zijne ouders hadden zich dagelijks beziggehouden met het beheer van hun goed, met de zorg voor huis en hof; zij hadden allengs de voldoening gesmaakt, hun vermogen te zien aangroeien, te bemerken, hoe hun gezin vooruitging in de wereld. Maar hij behoefde voor niets te zorgen: hetgeen hij noodig had werd hem thuisgebracht, en kwalijk kon hij er dus over peinzen, hoe hij aan den kost zou komen. Sparen? Waarom zou hij? Een kanunnik behoefde niet te zorgen voor den ouden dag, niet op te leggen voor zijne kinderen. Maar van zijne ouders had hij een sommetje geld geërfd, niet veel naar onze begrippen, maar toch niet zoo heel weinig in de middeleeuwen, toen men voor een stuiver vrij wat koopen kon en toen een gulden een schat was. Wat zou hij daarmede doen? Zou hij het beleggen om er rente van te trekken? Zou hij in het beheer van dit kleine vermogen bezigheid zoeken, en allengs misschien daarin genot beginnen te vinden? Hij dacht er niet aan. Land kon natuurlijk voordeel geven, verpacht of in eigen beheer; zoo deed de geestelijkheid en ook de adel. Ook huizen kon men verhuren. Maar geld uitleenen op rente was een bedrijf, dat niet volkomen fatsoenlijk scheen. Toen de voorname club der Utrechtsche Kleine Kalender-broederschap in 1415 besloot uit haar midden te weren allen, die

„ambocht deden mit horen handen" of die „dienden om ghelt", noemde zij daarnevens niet alleen de „voerspraken of die in de consistorie dienden" (advocaten en notarissen), maar ook „openbaer woekenaers", d. i. personen, die geld op rente uitleenden, renteniers. En het scheen ook niet solide: zeker behoorde althans een geestelijke zich niet in te laten met zulke praktijken, al was het alleen maar wegens het kerkelijke woekerverbod. Toen de commissie voor den Dombouw in 1340 aan de Kleine kamer van het kapittel eene rente van 9 pond zwarten verkocht, haastte zij zich dan ook te beloven, dat zij zoo spoedig mogelijk aan het kapittel land zou aanwijzen, waaruit het jaarlijks het verschuldigde bedrag zou kunnen innen. Zoo bleef men ook op den duur over de zaak denken: nog in 1576, tijdens het beleg van Vredenburg, deden de Staten van Utrecht, in dringende geldverlegenheid, een inval in het paleis van den aartsbisschop Schenck van Tautenburg; toen zij de schatkamer van den kerkvorst lieten openbreken, vonden zij daar tal van koffers, geheel gevuld met geldstukken. En den ganschen nacht door telden de heeren de goud- en zilverstukken, totdat zij een totaal bedrag van *f* 42000 konden te boek stellen. Zooals de kerkvorst in het groot, zoo deed de bescheiden kanunnik van St. Jan in het klein. Hij handelde met zijn geld als de rijkgeworden kleine burger van heden, die zijne zilverstukken bewaart in eene oude kous of in het stroo zijner bedstede. Jacob van Driebergen legde zijne goudstukken ter zijde, als hij ze niet behoefde; jaar op jaar bewaarde hij ze, zoolang totdat hij ze allen kende en in zijn testament de stukken kon aanduiden, die hij aan elk zijner legatarissen wenschte na te laten. Toen zijn neef Jan van Driebergen overleed, vermaakte hij aan zijn oom, den kanunnik, een gouden schild van koning Louis van Frankrijk, „om hem daerby te gedencken", — om een souvenir voor te koopen, zouden wij zeggen, om voor de ziel van den overledene te bidden, meenden de middeleeuwers. Oom Jacob legde het schild bij zijne andere voorwerpen van waarde, en toen hij meer

dan tien jaren later stierf, bleek het, dat hij het geldstuk op zijne beurt weder vermaakt had aan de dochter van den schenker, „dat sy my daarby gedenckt, als ic hoer vader daerby gedacht hebbe".

Zulk eene handelwijze schijnt ons vreemd; wij begrijpen ze niet. Maar zij bewijst, dat de menschen van het jaar 1500 met het geld als ruilmiddel eigenlijk nog geen weg wisten, — dat zij nog veel dichter stonden bij de primitieve „Natural-wirthschaft" dan men gewoonlijk meent. Geld was voor hen een stukje goud of zilver, dat behoorde tot de kostbaarheden van het huis, evenals het een of andere kunstvoorwerp, uit edel metaal vervaardigd; men gevoelde het onderscheid tusschen beide niet. Als de kerken en kloosters eene som geld beschikbaar hadden, die zij niet in land konden of wilden beleggen, dan lieten zij daarvan het een of andere kerksieraad of een voorwerp voor den kerkdienst vervaardigen: een monstrans of eene kroon voor de H. Maagd. Dat was hun vorm van sparen. Want het edele metaal werd door deze transformatie geenszins aan de circulatie onttrokken. In tijd van nood werd het door den vorst of den magistraat gerequireerd of versmolten; en zoodra de kerk of het klooster geld noodig had, handelden de beheerders zelven niet anders. Ook Jacob van Driebergen had een deel zijner zilverstukken doen omzetten in zilverwerk; maar toen hij stierf, gelastte hij zijnen executeurs, dat zilver zoo noodig weder te versmelten om de legaten uit te keeren. Hij bewaarde zijn zilver, om het even of het geldstukken waren dan wel bekers en lepels. Voor hem maakte het geen verschil, of hij het zilver bewaarde als koelvat op zijne tafel of als geldstuk in zijn ijzeren geldkistje: langs beide wegen bleef het edele metaal immers ter hand, totdat hij het behoefde, en daarop kwam het aan; aan winstgevend beleggen dacht hij niet. En wel beschouwd scheen het bewaren van bewerkt zilver zelfs de voorkeur te verdienen; iets kostbaarder was deze vorm van sparen, maar het edele metaal deed dan ook nog eenig nut.

Het beheer van zijn vermogen kostte dus Jacob van Driebergen geen tijd; in geen geval kon het voor hem een belang worden, dat hem bezighield en zijne gedachten vervulde in de leegte van zijn bestaan: zulke overwegingen lieten hem koel. Want de zoon van den landedelman, die reeds zoo vroeg naar de stad verhuisd was, vergat daar spoedig de bezigheden van het platteland en de vermaken, die hem in zijne jeugd geboeid hadden. Zijne broeders en zusters van buiten zullen hem, als zij hem nu en dan in de stad kwamen bezoeken, meer en meer onkenbaar hebben gevonden, ongenietbaar wellicht. Want hij werd . . . een kamergeleerde.

Toen de achttienjarige kanunnik in 1454 was toegelaten tot het kapittel van St. Jan, is hij, volgens de gewoonte der kapittelen, dadelijk ter studie getogen en heeft hij zeker minstens vier jaren aan eene universiteit vertoefd, om daar een graad te verkrijgen, voordat hij de priesterwijding ontving. Leuven was destijds nog zeer jong; Keulen trok de meeste Nederlanders en had Parijs geheel overvleugeld, welks roem vroeger de meesten had aangetrokken, zelfs hen, die verderaf woonden dan de onderzaten van den Utrechtschen bisschop. Daar heeft dan ook de jeugdige Jacob zich gevestigd[1]) en er zeker tal van medebroeders gevonden. Bijzonder nuttig zal het verplichte verblijf aan de universiteit voor de meeste dier jongelingen echter niet geweest zijn: zij ontwikkelden er zich tot ongeriefelijke menschen, het midden houdend tusschen geestelijken en leeken. Zonder neiging voor de studie, zonder veel hart voor de geestelijke plichten, die in hun leven toch geene hoofdzaak zouden zijn, verwierven zij aan de universiteit slechts zekeren oppervlakkigen schijn van geleerdheid, voldoende alleen om hen te onderscheiden van de leeken. Verschil in ontwikkeling was er zeker. Zoo de leek al schrijven kon, hij deed het weinig of niet, en als hij er eene enkele maal toe genoodzaakt werd, dan gebruikte hij

[1]) De matrikel der Keulsche universiteit vermeldt inderdaad op het jaar 1454 (onder het rectoraat van Ger. Severini de Venlo): „Jacobus Dribergen de Tradecto, diocesis Traiectensis, artes, juravit et solvit."

een wonderlijk dialect, onleesbaar bijna door de vreemdsoortigste spelfouten, maar toch, zoover men kon nagaan, Hollandsch. Niet aldus de kanunnik: hij kon schrijven, zelfs goed en gemakkelijk. En als gestudeerd persoon deed hij het bij voorkeur in deftig Latijn, zooals zijn stand dit medebracht. Maar gewoonlijk bracht hij het toch in het Latijn schrijven niet ver. Nauwelijks begonnen gaf hij het weder op en nam zijn toevlucht tot het Hollandsch, dat hem ten slotte toch gemakkelijker was dan de taal der geleerden. Dan schaamde hij zich weder, en hervatte het Latijn schrijven, om het even spoedig op nieuw op te geven. Zulk geschrijf geeft de maat van de ontwikkeling der kanunniken. Vleesch waren zij noch visch; begrijpelijk is het, dat zij zich eigenlijk nergens thuis gevoelden, behalve wellicht in de magistratuur, waar men eenige soliede kennis verlangde zonder diepzinnige geleerdheid, en waarheen de practici onder de kanunniken zich ook veelal wendden, toen de vraag naar geschoolde magistraten grooter werd. Moeilijker was de taak der achterblijvers, die bleven leven bij hunne kerk, op het afgesloten kerkhof. Voor hen was geene levenstaak aangewezen, zij moesten er eene zoeken; en de beteren onder hen vonden die ook in de studie.

Tot die beteren behoorde ook Jacob van Driebergen. Waarschijnlijk heeft zich reeds op de universiteit de neiging tot de studie geopenbaard, die verder zijne levensrichting bepalen zou. Want bij hem werd de studie een hartstocht. Gebogen over een boek, de geheimenissen der wetenschap te doorgronden, dat werd meer en meer zijn lust. Welke wetenschap hij beoefende? Zeer groot was de keus destijds nog niet. In de middeleeuwen kon men het geheele veld van het menschelijk weten nog betrekkelijk gemakkelijk omvatten: dat veld was niet groot. De studie der natuur was vrij wel onbekend. Wat wist men van de medicijnen? Litteratuur werd eigenlijk alleen in dichtvorm beoefend; het getal der bekende klassieken was veel kleiner dan thans, en eerst de renaissance heeft de studie daarvan gemaakt tot gemeen goed. Geschiedenis was nog geene wetenschap: men schreef slechts kronieken. Bepaalde studie werd slechts gewijd aan de rechtsgeleerdheid, en vooral aan de theologie. Aan deze twee wetenschappen heeft dan ook Jacob van Driebergen zijn tijd gegeven en zijn geheele hart. Dag aan dag verdiepte hij zich beurtelings in het systeem van Thomas van Aquino en in de paragraphen van het Corpus juris, in de verbijsterende bladzijden van den Heksenhamer of in een boek van den beroemden Reuchlin. Wat hij er wel uit kan gehaald hebben? Ach, ik vrees niet veel! De wetenschap der middeleeuwen was niet alleen uiterst beperkt, maar ook over het geheel bijzonder dor en onvruchtbaar. Men las en herlas en men leerde van buiten; de geleerden moeten betrekkelijk ontzaggelijk veel geweten hebben. Maar veel verder brachten zij in den regel de wetenschap niet. Ik heb eens door iemand, die niet van wetenschap hield, de taak van den geleerde hooren omschrijven als de kunst, om van drie boeken vier te maken, en van vier boeken één. Deze omschrijving schijnt mij uitnemend te passen op de geleerden der middeleeuwen. Zij compileerden eindelooze kronieken uit twee of drie oudere kronieken; zij schreven glossen en commentaren zonder eind op de werken hunner voorgangers. Maar iets nieuws, iets oorspronkelijks kwam hoogst zelden uit hunne pen. Zoo ging het met de meeste geleerden, en zoo ging het ook met Jacob van Driebergen. Levenslang ging hij om met de gedachte, zelf een boek te schrijven, een ernstig boek in deftig Latijn. Toen hij, oud en bedaagd, zijn testament nederschreef, sprak hij daarin niet alleen van de boeken, die hij nog dacht te koopen voor zijne bibliotheek, maar ook van de boeken, die hij zelf nog hoopte te schrijven. Maar toen hij jaren later overleed, werd geen boek gevonden, dat hij geschreven had: zijne studie was onvruchtbaar gebleven. Studeeren kon hij, scheppen niet.

Met dat al, in de studie vond heer Jacob zijn geluk. Hij leefde daarin en daarvoor, omgeven door boeken, die voor hem het kostbaarste bezit waren. Geboren ongeveer tegelijk met de boekdrukkunst, zag hij allengs de producten der

nieuwe kunst te Utrecht verschijnen. En al waren gedrukte boeken aanvankelijk stellig vrij duur, allicht waren zij toch goedkooper dan de bewerkelijke handschriften geweest waren. Zoo zag de geleerde kanunnik zich dus onverwachts in de gelegenheid om iets te bereiken, waaraan geen zijner voorgangers eene halve eeuw geleden zou hebben kunnen denken, tenzij hij veel rijker was dan heer Jacob zich beroemen kon te zijn: hij kon eene bibliotheek bijeenbrengen. Als hij iets overhield van zijne inkomsten, kon hij daarover vrijelijk beschikken. Wij weten, dat hij begonnen was met het aanschaffen van een deftig meubilair, maar dat hij het verder niet op dien rijken voet schijnt aangevuld te hebben. Thans hebben wij de oorzaak van die onverschilligheid gevonden: Jacob van Driebergen was bibliomaan. Telkens als hij een sommetje bespaard had en de gelegenheid zich voordeed om een begeerd boek meester te worden, dan tastte hij gretig toe en bracht het boekdeel mede naar huis, dat hij had ingeruild voor zijne zilverstukken. En dan sloot hij zich op met zijn schat en verdiepte zich in de beschouwingen van den commentaar of in de casuistiek van zijn nieuwen auteur. „Gheen beter noch costeliker cleynoten en heb ic noch en weet ic," riep hij met dankbare aandoening uit, nog toen hij als oud man zijn testament schreef. Kostbare meubelen, fraaie voorwerpen bezat hij niet; zijne boeken waren zijne schatten en zijne kleinoodiën.

De jaren gingen voort en schakelden zich aaneen; de eene dag was als de andere, niets veranderde in de stille immuniteit van St. Jan. Als Jan Brachier werkte in den moestuin, kon hij zijn meester zien zitten voor zijn venster, uren achtereen gebogen over zijne boeken, totdat de klokken van St. Jan hem riepen naar het kerkkoor. Als de dienst was afgeloopen, haastte de geleerde man zich weder naar zijn studeervertrek, totdat zijn middagmaal bereid was. En na het maal werd de studie hervat, totdat het kerkkoor hem opnieuw riep. Toch was hij geen hulpelooze suffer. „Wacht niet totdat uwe vrienden u helpen om iets te doen, dat gij alleen kunt verrichten," was zijne lijfspreuk. In

dien stuggen onafhankelijkheidszin sprak bij den eenzelvigen kanunnik het bloed zijner hooge voorouders. Hij zou geen hulp vragen van anderen, allerminst van de onbeteekenende leegloopers, die hij zijne broeders noemde; als het moest, zou hij zichzelf weten te helpen, de onpraktische geleerde! Die houding wekte ontzag: dikwijls belastte het kapittel heer Jacob als kameraar met eene afdeeling zijner administratie. Dan was het voor hem een druk jaar: van studeeren kwam niet veel in. Want al verrichtte de klerk het meeste werk, gedurig moest de kameraar zich toch nu en dan zelf bezighouden met landverpachtingen en met het finantiëele beheer, dat bijna dagelijks allerlei kleine uitgaven noodig maakte. Voor een enkel jaar scheen Jacob van Driebergen dan een man van zaken, om het volgende jaar weder terug te vallen in de eenvormigheid van het oude bestaan. Ook als er eene rechtsquestie te behandelen viel, als er twee kibbelden om eene prebende of eene vicarie, belastten zijne medebroeders den geleerden collega gaarne daarmede. En naarmate hij won aan gezag en invloed, werd het ook wel eens noodig, dat heer Jacob een dag op reis ging voor staatszaken, waarin het kapittel als lid der Staten-vergadering betrokken was. Dan onderhandelde hij namens zijne medebroeders met naburige grooten; en het kon dan wel een oogenblik schijnen, dat de geleerde op weg was om staatsman te worden. Maar de reis was spoedig voorbij, en dan vond hij zich weder alleen op zijne kamer in zijn stillen hof.

Zoo treuzelde het leven voort in de immuniteit van St. Jan, onbewogen en vervelend. Men leefde er niet buiten de wereld, maar daarnaast: het volle leven bruiste voorbij op weinige schreden afstands van de poort. Maar de kanunnik voelde zich daar niet thuis. Hij behoorde niet bij de burgers, die met de kapittelen meestal overhoop lagen. Andere belangen vervulden hunne hoofden en harten; hij gevoelde alleen voor de belangen van zijn kapittel en van zijn afgesloten kringetje.

Toch, één belang was er in dit kleine leven, dat grootsch

kon heeten en waarvoor ook de burger iets kon gevoelen. Elke burger op zijne beurt bouwde mede aan zijne parochiekerk; evenveel hart had Jacob van Driebergen voor den bouw zijner kerk van St. Jan. Oud was het gebouw: reeds had het heugenis van meer dan vier eeuwen. En denkelijk was de bodem, waarop het stond, niet zeer vast; althans terwijl de zusterstichting van St. Pieter de eeuwen getrotseerd heeft, moest de St. Janskerk van ouds allerlei tegenspoed ondervinden. En op het laatst der vijftiende eeuw begon het kapittel dus te denken aan eene verbouwing. In 1485 was onder de auspiciën van den bouwlustigen bisschop David — den Bourgondiër, verzot op weelde en kunst — de bouw van Utrechts Dom na eeuwenlange staking hervat. Het grootsche werk, dat de voltooiing harer hoofdkerk bedoelde, hield de geheele stad zeker ernstig bezig. Onder die impulsie hebben dan ook de heeren van St. Jan gedacht aan de hernieuwing hunner oude en vervallen kerk. Op kleineren schaal herhaalde zich het spel, dat de heeren van den Dom onder het patronaat van den bisschop gespeeld hadden met zoo goeden uitslag: collecten, handel in aflaten, tentoonstelling van relieken, geldverzamelen en geldsparen op allerlei wijzen, totdat de reusachtige som, die vereischt werd, verkregen was. En toen het geld eindelijk bijeen was, begon het onderhandelen met den bouwmeester, het maken en beoordeelen der ontwerpen, de aanbesteding en de bespreking met de kunstenaars, die het nieuwe gebouw zouden versieren. Een grootsch doel, wel geschikt om de kanunniken een menschenleeftijd lang in spanning te houden! Ook Jacob van Driebergen heeft dien tijd medegeleefd, met warme belangstelling in het hart: toen hij zijn testament maakte, bestemde hij de helft van zijn vermogen voor het groote doel, dat zijn kapittel beoogde. Hij heeft het geluk gehad, althans het begin van het werk nog te beleven: den 20 Juni 1508 is hij als oud man met zijne medebroeders getuige geweest van een heugelijk feest, toen 's bisschops vicaris Herman van Lochorst op de plaats van het oude en donkere koor zijner kerk den eersten steen

legde van het nieuwe hooge koor, dat nog thans, hoe verwaarloosd ook, het St. Janskerkhof versiert.

Maar de grootsche onderneming van den kerkbouw, hoe geschikt ook om een doel te geven aan de zwervende aandacht der kanunniken van St. Jan, was toch geen belang, dat hen samenbracht met de burgerij. Alleen in hare parochiekerken stelden de burgers belang; voor de nuttelooze kapittelkerk van St. Jan gevoelden zij niets en konden zij niets gevoelen: de scheiding tusschen geestelijken en burgers bleef bestaan. Die scheiding was trouwens natuurlijk, zij kon niet weggenomen worden: het waren twee volken, verschillend van aard en gewoonten. En dat principieele verschil moest duidelijker dan ooit spreken in tijden als het sticht Utrecht toen beleefde, ruwe en barre tijden. Sedert den dood van Karel den Stoute, zijn halfbroeder, lag Utrechts bisschop overhoop met zijne steden; de burggraaf van Montfoort, de ziel van het verzet, was te Utrecht gevestigd, en in den jonker van Cleve had hij een bondgenoot ingehaald. Als gemachtigde van zijn kapittel was Jacob van Driebergen zelf met de vertegenwoordigers der andere kapittelen bij den bisschop op Duurstede geweest en had verklaard, dat zij allen zich aan hunnen heer wilden houden. Sedert stond men in de immuniteiten natuurlijk op gespannen voet met de burgerij, die, weinige schreden verder, met den bisschop in onvrede leefde. Telkens waren er oploopen in de stad, en het heele Sticht was voortdurend in onrust. Wederzijds had men ruiters aangenomen om te helpen. Soms was het doel eenvoudig, „om een reyse in Hollant te doen om enen roof te nemen" van 's bisschops bondgenooten; soms bedoelde men ernstiger aanslagen en nam zich voor „Yselsteyn te stormen", dat 's bisschops zijde hield, of een ander gevaarlijk krijgsbedrijf te ondernemen. Maar altijd vond men iemand bereid, om het stuk te wagen; bijna iederen dag was er dus iets aan de hand, en nooit kwam men tot rust.

Een verhaal, door een Utrechtsch burger in die dagen te boek gesteld, geeft van deze wilde toestanden een

bijzonder levendig beeld. „Omtrent sunte Willeboerts dach (1481)", zoo vertelt de schrijver op zijne genoegelijke manier, „vinghen die van Yselsteyn tot Jutfaes enen, geheten Bernt Parderin. Ende was een licht klant ende was een voerlooper in Utrecht, want wat niemant doen en dorst, dat dede hy geern; ende hy had mede geweest in Den Haghe, daer hy veel quaets gedaen had, ende hadde Leyden helpen beclimmen", en de verrassing van Leiden door den burggraaf van Montfoort met de Utrechtenaars had veel opzien gebaard.

„Aldus waren die van Yselsteyn hem seer hert, ende pijnden hem alle daghe, ende seyden hem, dat hi tweehondert Rijnsche gulden geven moest, of sy wouden hem in Den Haghe senden", waar den roover, die Holland mede had afgeloopen, natuurlijk niet veel goeds wachtte van den Bourgondischen stadhouder en het Hof van Holland. „Doe Bernt dat hoerde, doe was hy qualic tevreden ende seide, dat hy een arm knecht waer, hy en mocht dat niet geven; mer hy woude sijn huysfrou geern ontbieden, ende segghent hoer, of sy enighen raet wiste, ende dat sy mit Jan van Lantscroen spreken mocht, of hy sijn soudy krygen mocht, die hem die stat van Utrecht sculdich was. Ende Bernts wijf quam tot Yselsteyn voer die poort, ende Lambert Millinck die ritmeyster ginck tot Bernts wijf, ende seyden hoer, dat sy 200 Rijns gulden voer hoeren man geven most, of hy wouden in Den Haghe senden. Ende Bernts wijf seyde, sy en hadde soveel gelts niet, ende sy en wist dat oock niet te krygen, mit meer woorden; mer sy boet 40 Rijns guldens, ende sy sceyde daermede van den ritmeyster."

„Ende Bernt wert alle daghe gepijndt, ende hy en vernam geen troost van Utrecht": de soldij, die men hem nog schuldig was, kwam niet. Dus zon de arme kerel op andere middelen, om zich te redden uit de dagelijksche marteling. „Hi bat den stocmeyster, dat hy doch den ritmeyster seggen woude, dat hy tot hem comen woude, hy soude hem geern spreken. Ende die ritmeister quam tot Bernt, ende vragede hem, wat hy woude. Bernt seyde: „Heer ritmeyster! ghi laet my seer wee doen, ende ic en heb u niet the geven," mit meer woorden. Mer Bernt seyde: „Wildy my een remissy werven aen den stadhouder van Hollant van datgheen, dat ic in Den Haghe ende tot Leyden misdaen mach hebben, ende wildy niemant doot laten slaen, ende my quytgeven van deze vangenscap, ic wil u Souwen huys van Rijn leveren; mer ghy moet my vijftich knechten medegeven." Soude van Rijn behoorde tot een aanzienlijk Utrechtsch geslacht, en Parderin, de soldaat in Utrechtschen dienst, was als partijgenoot allicht vroeger in zijn huis geweest en er goed bekend; het huis heette Rijnenburg en lag voor een aanslag zeer gelegen: te Jutfaas, niet ver van Yselsteyn. „Doe dit die ritmeyster hoorde, doe vraeghede hy Bernt, hoe hi dat bestaen woude. Bernt seyde, dat hi een gat wiste in den kelre, dat mit losen steen toegeleyt was, ende was mit slijck besmeert; ende seyde voort, dat hy mit een scuytgen over die graft varen woude, want die waker sat op die ander syde, daer dat gat stont etc."

Het was wel een leelijk verraad; maar de ritmeester oordeelde het een kostelijken zet, om den Utrechtenaars een poets te bakken. „Mitten kortsten, die ritmeyster loofden Bernt dat te doen, dat hi begeert hadde als voorseyt is; ende die ritmeyster nam vijftich knechten mede ende trat mit Bernt uit na Souwen huys des Woensdaghes na sunte Katharinendach (28 November), ende vonden alle dinck also als Bernt geseyt hadde. Ende dat was enen bysteren nacht van reghen ende van wynde, ende ontrent één ure na middernacht quamen sy doer dat gat, ende ginghen voert in die plaets, ende die saeldeur stont open." Met ziet het primitieve huishouden in het kasteeltje: in de zaal, de groote huiskamer, leefde het gezin over dag, en vlak daarnaast was de keuken. „Doe ginghen sy in den sael ende saghen in die koken; daer sat die knecht ende heer Jan Jacobssen, die pastoer van Jutfaes, noch by den vier." De pastoor behoorde in die eenvoudige tijden dus niet in het huisvertrek van den adel, maar in de keuken

bij het dienstpersoneel! „Ende Bernt mit sijn geselschap seyden: „Goeden avont! hebdy niet the eten?" Ende vingen se al op hoer bedde, die op dat huys waren, ende daer was twaelf. Ende sy bonden hoer handen, ende ginghen doe sitten drincken ende eten; ende doe dat gedaen was, spolieerden sy dat huys ende stakent aen ende berndent."

Zoo werd Rijnenburg leeggeroofd en daarna vernield. Maar reeds na ééne week achterhaalde den verrader de wraak. „Op onser Vrouwen avont Conceptio (7 December) sat Bernt voerseyt tot Hagesteyn op die kercktoorn, ende dronck mit die buer; ende seyde, hy woude the Vianen [1]) gaen ende wachten sijn wijf daer, die soude hem wat brenghen. Daerentusschen quamen drie stalbroeders (huursoldaten) van die Vaert (Vreeswijk), ende ginghen op den toorn ende seyden: „Bernt! gy moet wat mit ons gaen; wy moeten u wat spreken." Bernt seyde: „Geern," ende stont op ende ginck mit hem. Ende zy brochten hem op dat blochuys aen die Vaert (dat aan Utrecht behoorde), ende voerden Bernt van stonden aen tot Utrecht. Ende Bernt wert van denselven avont by toertsen gevierdeelt, ende voer elcke poert een vierendeel gehangen" [2]).

Zoo eindigde het avontuur van den armen Bernt Parderin, die, lichte klant als hij was, het leven van den vrolijken kant bekeken had en al deze ellende zeker niet al te zwaar had opgenomen. Een ruwe wereld was het, waarin hij en zijne kornuiten leefden: wat wonder, dat in zulk eene maatschappij en onder deze menschen een geleerde als Jacob van Driebergen zich weinig op zijne plaats kon voelen! Schuw zal hij zich hebben teruggetrokken uit de stad, waar zulke mannen verkeerden en gelukkig waren. Hij behoorde niet bij de Utrechtsche burgers; hunne hoofden en harten waren vervuld met geheel andere belangen dan die, waarvoor hij leefde. Achter de muren der immuniteiten leefde een ander ras dan de bevolking der steden; beiden waren gescheiden, niet alleen door die muren, maar reeds

[1]) Er staat: Romen, stellig een leesfout.
[2]) Het verhaal komt voor in de *Annales rerum gestarum*, in: Matthaeus' Analecta. 8° dl. II.

door hun verschillenden aanleg. Slechts één dag van het jaar kwam Jacob van Driebergen geregeld met burgers samen, — een dag, dien hij stellig altijd met zekere spanning zal hebben tegemoet gezien. Zijn rang in de maatschappij bracht mede, dat hij optrad als patroon en weldoener van een der groote Utrechtsche gasthuizen, die, nu de devotie uit den tijd was, meer en meer heil en voordeel zochten in het aanwerven van aanzienlijke en vermogende bestuurders. Tot een der gasthuizen stond hij door zijne geboorte in zekere betrekking: dat van St. Bartholomeus, gesticht door zijn grootvader, den heer van Abcoude. Fatsoenshalve kon hij dus, toen de keus der broeders op hem viel, zich niet wel onttrekken aan de aanneming van het lidmaatschap der broederschap, van het patronaat van het gasthuis. Trouwens, waarom zou hij ook? Want de tijden waren voorbij, dat de gasthuisbroeders iets anders en iets meer deden dan contributie betalen en toezien op het beheer hunner gestichten. En als belooning voor zoo geringe moeite mochten zij bovendien jaarlijks na het afleggen der rekening in het gesticht aanzitten aan den refectiemaaltijd. Dat was een der weinige genoegens, die het middeleeuwsche Utrecht aan de voorname ingezetenen aanbood, — een genoegen, wel wat kostbaar, maar toch veel begeerd. Want niet alleen gezellig was het diner, het was ook hoogst fatsoenlijk: men verkeerde aan die maaltijden in de beste kringen.

Dus had ook Jacob van Driebergen de benoeming aangenomen. En sedert verliet hij jaarlijks op den feestdag de immuniteit van St. Jan en zat, na den dienst in de gasthuiskapel, met zijne medebroeders van St. Bartholomeus aan bij den feestelijken maaltijd. Altijd weder zal hij den dag hebben tegemoet gezien met zekere spanning. Hij was niet afkeerig van een goed glas wijn; de stille man, die zoo weinig genoot van het leven, kan zich in de kilheid zijner afzondering wel eens gelukkig gevoeld hebben, als de gloed van het druivensap voor een tijd wat opgewektheid en wat levenslust verspreidde door zijne dorre ledematen. En

naarmate hij ouder werd, verried zelfs het dikker worden van zijn gezwollen neus, dat hij meer en meer toegaf aan dit geheime zwak, al werd dit nog geen hartstocht. Daar was dan eindelijk de lang verbeide dag: voelde hij zich opgeruimd en gelukkig in het rumoer van het middeleeuwsche drinkgelag? Of was het festijn ten slotte voor hem altijd weer eene deceptie, — eene waarschuwing, dat hij, de stille geleerde, niet meer behoorde bij deze menschen van de wereld, opgeruimd en ondernemend, wien de lust om hunne levenskracht om te zetten in daden, blonk van de roode wangen en lichtte uit de heldere bruine oogen? Ach! ik vrees, dat de schuwe kanunnik zich weinig op zijn gemak zal hebben gevoeld aan den disch, — dat hij, aarzelend even in het openbaar gekomen, spoedig zal hebben terugverlangd naar zijne stille studeercel met het uitzicht op den rustigen moestuin.

Het leven van Jacob van Driebergen is geweest een leven zonder vroolijkheid en zonder vermaken, maar een leven, met intensiteit gericht op één doel, dat hem geen rust liet. Zooals de gierigaard geld verzamelt, zoo verzamelde hij boeken en kennis. Daarvoor leefde hij, daarop was al zijne inspanning gericht; de verveling zal hij niet gekend hebben. Al schijnt ons dus zijn bestaan hopeloos eentonig, ongelukkig kan hij zich niet gevoeld hebben. Indien hij geleefd heeft als een kluizenaar, dan geschiedde dit alleen omdat hij dit zoo verkoos uit vrijen wil.

Want Jacob van Driebergen was vader: hij had eene dochter. Een roman? zal men vragen. Volstrekt niet, ik geloof er niets van. Vermoedelijk eene zeer ordinaire betrekking tot eene vroegere meid-huishoudster, die hij bij het klimmen zijner jaren, om zijne positie te regelen, met eene kleine bruidschat had uitgehuwelijkt aan een Utrechtsch burger van haren stand. Maar dat is infaam! hoor ik u zeggen; wie zou zoo iets ooit gedacht hebben van dezen droogen geleerde, die alleen voor zijne boeken scheen te leven? Val den man niet al te hard, waarde lezer! Hij was een kind van zijn tijd, niet beter, maar ook niet slechter

dan de meeste zijner medebroeders. En al wil ik deze verhoudingen niet verdedigen, het is zeker, dat de Utrechtsche kanunniken mannen waren, aan wie niets menschelijks vreemd was, die althans hart hadden voor hunne natuurlijke kinderen, voor wie ook de wereld minder hard was dan tegenwoordig. Met volkomen onbevangenheid had heer Jacob het meisje, dat hem geboren werd, Tyman genoemd, naar den naam zijner vereerde moeder, — Tyman, evenals de freule van Lievendaal, zijne nicht. En dat de vader iets gevoelde voor zijn kind, blijkt wel uit zijn testament, waarin hij haar de helft zijner nalatenschap vermaakte. Toch schijnt het meisje niet bij hem gewoond te hebben. Waarom? Denkelijk heeft hij overwogen, dat zijne stille woning geene verblijfplaats was, passend voor een jong meisje, en dat zijn gezelschap haar niet schadeloos zou kunnen stellen voor het vele, dat zij op het van de wereld afgesloten kerkhof van St. Jan zou moeten missen. Zoo heeft hij haar dus laten gaan en haar elders ondergebracht. Waar, weten wij niet. Is zij met de moeder medegetrokken naar eene Utrechtsche burgerwoning? of heeft zij een onderkomen gevonden op het Begijnhof, waar ook haar neef, de kanunnik Jan Taets van Amerongen, zijne twee dochters had geplaatst, — brave meisjes („bone virgines"), zooals haar oom Peter van Amerongen in zijn testament getuigde. Daar, op het stemmige stille hofje, in het genot van vrije woning, kan ook Tyman van Driebergen door handenarbeid in bescheiden stilte haren kost verdiend hebben te midden der spraakzame oude burgerjuffrouwen, die (zooals Aernout van Buchell verhaalt) alles bepraatten wat er in de heele stad voorviel, alsof de senaat van Heliogabalus naar Utrecht verplaatst was. Wij weten niet, waar zij hare dagen geëindigd heeft; maar al was het haar niet vergund, de laatste levensjaren van haren vader te verhelderen door de liefelijke tegenwoordigheid eener jonge vrouw, de gehechtheid van den ouden man, die uit zijn testament spreekt, is ons borg, dat zij bewaard is gebleven voor de zorgen van het leven.

Eenzaam dus wilde Jacob van Driebergen leven. Op zijn ouden dag (1496) was hij verhuisd naar een kleiner huis van zijn kapittel, op den noordhoek der Zonsteeg (thans Nobelstraat), waar de vrijgezel ruimte genoeg vond en kon leven op eenvoudiger voet. Ook daar was nog eene zaal, eene „maior camera". Maar toen heer Jacob jaren later zijn einde voelde naderen en den notaris riep om zijn testament te maken, vond deze hem toch in die zaal te bed liggen: het statievertrek diende dus tevens tot slaapkamer; want voor tijdelijke verplaatsing waren de zware meubels der middeleeuwen weinig geschikt. En later troffen zijne executeurs in hetzelfde vertrek ook het „cantoor" aan, de secretaire, die de papieren van den kanunnik bevatte. De oude man was dus niet ruim behuisd meer. Waarom zou hij ook gezocht hebben naar eene weidsche woning? Want naarmate zijne jaren klommen, was het stiller geworden om hem heen. In de eerste jaren van zijn verblijf te Utrecht zullen stellig de leden van het Lievendaalsche gezin hem nu en dan bezocht hebben, als zij voor zaken in de hoofdstad moesten zijn: de reis van Amerongen naar Utrecht is voor een ruiter niet al te ver, en iedereen reed destijds te paard. Maar allengs zullen die bezoeken verminderd zijn, misschien omdat de band losser werd tusschen de buitenlieden en den geleerden broeder in de stad, maar zeker ook om andere, treuriger redenen.

Het was den Lievendalers niet voor de wind gegaan, sedert de kleine Jacob het vaderlijke goed verlaten had. De groote slag was al gevallen een paar jaar voor zijn vertrek. Bisschop Rudolf, die als vijftiende-eeuwsch vorst natuurlijk trachtte, zijne landsheerlijke macht te versterken en uit te breiden, was in conflict gekomen met de stad Utrecht. De heer van Gaesbeek had de partij van de stad gekozen: de belangen van den edelman, als machtig en woelig onderdaan, waren dezelfden als die van de oproerige stad. Maar in 1449 had de bisschop Utrecht bij verrassing ingenomen; in het straatgevecht, dat volgde, was hij overwinnaar gebleven, en de heer van Gaesbeek was gevangen

genomen. Het was een geval van felonie: de leenman was betrapt, met de wapens in de hand strijd voerende tegen zijn leenheer. En hoewel het leenstelsel in de vijftiende eeuw ten doode opgeschreven was, hechtte men nog veel aan zijne vormen en maakte daar gaarne gebruik van in gevallen als deze, waar het gold een lastigen leenman ten onder te brengen. Zoo werd dus de heer van Gaesbeek vervallen verklaard van al zijne leenen in het Sticht, alleen met behoud van den lijftocht: zijne rol in deze gewesten was uitgespeeld. De bisschop triomfeerde: zijn tegenstander is in 1459 op zijne Belgische goederen gestorven als een gebroken man. Natuurlijk hadden deze gebeurtenissen den grootsten invloed op de positie der Driebergens. Tot nog toe hadden zij vooral invloed gehad als partijgangers van den machtigen heer van Gaesbeek. Zij hadden hem gesteund met hun persoon en met hun steenen huis; maar zij waren in voorkomende gevallen ook door hem gesteund, en zeker was dit voor hen van niet minder belang.

Ook het talrijke gezin op Lievendaal was steeds kleiner geworden. Niet vele jaren na den val van den heer van Gaesbeek was de weduwe van den stichter, Tyman Mouwer, overleden: kort nadat zij haar jongsten zoon te Utrecht gevestigd had, wordt zij voor het laatst vermeld. Men had haar ten grave gebracht in de Utrechtsche abdij van adellijke jonkvrouwen, gewijd aan St. Servaas, en sedert kon men jaarlijks op haren sterfdag haar jongsten zoon zien trekken naar de kloosterkapel, om de zielmis bij te wonen, die er op zijn last werd opgedragen, en om aan de abdis de daarvoor verschuldigde geldsom te overhandigen. Nog in zijn testament vermaakte hij aan de abdij een klein kapitaaltje, uit welks rente de juffers zich voortaan konden sterken met een teug wijn, als eene vriendelijke herinnering om in haar gebed niet te vergeten de gedachtenis van de vrouw van Lievendaal.

Anthonis van Driebergen, de tweede zoon, was nu heer van Lievendaal. Een vrij wat minder gewichtig heer dan zijn vader geweest was, de bastaard van Abcoude, die den

steun der Gaesbeeksche macht bezeten had. Intusschen, op den duur zou de zoon zich stellig geschikt hebben in de veranderde omstandigheden. Maar het lot gunde hem den tijd niet; de nieuwe heer stierf jong: slechts een tiental jaren mocht hij zijne moeder overleven. Twee minderjarige kinderen liet hij achter: een zoon en eene dochter, naar zijne ouders Jan en Tyman genaamd. Zijne weduwe hertrouwde met een Utrechtschen burgemeester, en schijnt met de familie van haar eersten man overhoop gelegen te hebben.

Anthonis van Driebergen was dood en zijn zoon, de kleine Jan van Driebergen, regeerde in zijne plaats op het huis Lievendaal; zijne zuster Tyman woonde bij hem in. Dat schijnt zoo gebleven te zijn, ook toen de broeder later in het huwelijk trad. In die tijden, toen de menschen minder ontwikkeld waren en minder prikkelbaar van zenuwen dan thans, kon men gemakkelijker samen blijven leven: er was minder verschil van smaak, en men stootte zich minder aan elkanders eigenaardigheden. De gezinnen waren grooter, en zoo is Tyman van Driebergen levenslang bekend gebleven als de joffer van Lievendaal. Wellicht was er trouwens eene bijzondere reden voor hare duurzame aanwezigheid op het voorvaderlijke slot. Want ook de nieuwe heer van Lievendaal overleed jong (1498), en liet als zijne erfgename slechts een klein meisje achter, dat vrouwelijke zorg en toezicht behoefde. De mannelijke stam der Driebergens was uitgestorven; het drukke gezin der Lievendalers was verdwenen, het was eenzaam en stil geworden op het slot.

Ook den gehuwden leden van de familie schijnt het niet allen voor den wind gegaan te zijn. Van het gezin van heer Jacobs jongste zuster, de vrouw van Vronesteyn, zijn geene ongevallen te verhalen. Lubbert de Wael was blijkbaar vermogend: nu en dan werd hij gekozen tot schepen van Utrecht, en hij bezat dus zeker, behalve zijn kasteel bij Jutphaas, ook een huis te Utrecht, waar het gezin 's winters zal vertoefd hebben. Zijne beide zonen worden dan ook in 1509 als „armigeri" vermeld, en hebben zich dus in

hunne positie als landedellieden weten te handhaven. De eene dochter was goed getrouwd met den heer van Schonauwen, de andere geplaatst in het adellijke Vrouwenklooster van Oostbroek bij Utrecht, waar haar vader begraven was en waar zij het tot priorin bracht.

Maar met de oudste zuster van heer Jacob, de vrouw van Groenewoude, was het niet zoo goed gegaan. Troffen het gezin ook geene groote rampen, het verkeerde toch blijkbaar in moeielijkheden. De erfenis van het riddermatige huis was voor de familie noodlottig geworden: blijkbaar had Eerst Taets zijne finantiëele krachten overschat, toen hij Groenewoude met zijn gezin was gaan bewonen; slechts met moeite kon hij zich handhaven in het kostbare bezit. Talrijk was zijn gezin: niet minder dan zeven zonen en dochters zaten aan zijn disch. De meesten moesten in geestelijke gestichten ondergebracht worden: drie zoons in de Utrechtsche kapittelen, eene dochter in de St. Servaasabdij. Maar ook zóó gelukte het op den duur ternauwernood, het familiegoed te redden. De oudste zoon kon het leven op zoo kostbaren voet niet voortzetten. Eerst moest een zijner broeders, de kanunnik van St. Marie, het kasteel tijdelijk overnemen; later kwam het aan zijne dochter, gehuwd met Melis Wtteneng, die gelukkig kinderloos stierf en dus in de gelegenheid was, om het familiegoed weder aan den stamhouder van het geslacht te vermaken. Finantiëele misères dus: de Taetsen hadden geleefd boven hunnen stand. Slechts één lichtstraal viel op hun pad: de tweede dochter — de pronkdochter blijkbaar — had een schitterend huwelijk gedaan: met heer Gijsbert van Nyenrode was zij als burgvrouw gevestigd op zijn stamslot aan de Vecht.

Ongetwijfeld heeft Jacob van Driebergen al deze gevallen van zijne bloedverwanten uit de verte gevolgd met een belangstellend oog. Met allen was hij op goeden voet, maar veel zal hij toch niet genoten hebben van hun verkeer. Persoonlijke bezoeken van de bewoners van Lievendaal, van Groenewoude en van Vronesteyn moeten uit den aard der zaak zeldzaam zijn geweest. En correspondentie? Och,

de middeleeuwers deden daaraan weinig of niet. Men zond elkander, als het noodig was, een bode, gaf hem dan een briefje mede over zaken, kort en bondig. Of men complimenteerde elkaar, — houterig en onbeholpen, zoo goed als het ging, — als het vertrek van zulk een bode medebracht, dat men elkaar welstaanshalve eens schrijven moest. Maar de uitwisseling van gedachten en gevoelens, die de moderne correspondentie bloeien doet, was destijds niet wel mogelijk. De middeleeuwers hadden in den regel volgens Goethe's voorschrift, religie; godsdienstige bespiegeling was hun terrein. Maar kunst en wetenschap hadden zij niet. Op dit gebied waren de verfijnde sensatiën van den modernen tijd hun nog vreemd; of zoo zij al bij uitzondering er mede bekend waren, stellig wisten zij ze niet uit te drukken op het papier. De brieven, die Jacob van Driebergen van zijne verwanten buiten de stad kan ontvangen hebben, zullen dus noodzakelijk zeldzaam zijn geweest; en naarmate men meer van elkander vervreemdde, zullen zij nòg zeldzamer geworden zijn. Bovendien, ook zijne beide zusters stierven lang vóór hem: hij was de laatste uit het oude Lievendaalsche gezin.

Zoo werd de band met de familie losser; ook velen van zijne neven en nichten overleefde hij nog. Met de overblijvenden was hij op goeden voet: aan allen gelijkelijk vermaakte hij in zijn testament een souvenir. Toch had hij zijne voorkeur: de drie Amerongens, die hij in de kapittelen ontmoette, lagen hem natuurlijk nader aan het hart dan de familie op het land, die hij weinig zag. Maar het meest was hij toch gesteld op de oude freule van Lievendaal, zijne broedersdochter Tyman, die hij in zijn testament met bijzondere voorliefde gedacht. Zij althans heeft stellig den ouden man nu en dan opgezocht in zijne afgelegene woning en hem opgebeurd in zijne grijsheid, toen het daar met de jaren stil, altijd stiller werd. Maar één troost bleef toen den grijsaard: hij, die ons een bekrompen kluizenaar schijnt, was in den kleinen kring, waarin hij sinds zijne jeugd geleefd had, een persoon geworden van gewicht; onder

zijne medebroeders werd hij een der eersten geacht. Hij althans in dit gezelschap van leegloopers had nog altijd eene vaste bezigheid in zijn leven; zijne studie hield hem nog boven water in de verveling van het bestaan, die de anderen dreigde te verzwelgen. En in zijne stugge onafhankelijkheid, te hoog om zich te laten helpen, bleef de oude man alleen, — alleen maar ontzien. Het kapittel, dat hem vereerde als een wonder van geleerdheid, gaf hem op zijn ouden dag nog het hoogste bewijs van vertrouwen door hem tot deken te kiezen. Zoo gevoelde hij zich niet zonder reden een voornaam lid van zijnen kring, — een lid, dat niet vergeten mocht worden, een groot man, wiens naam leven zou door de eeuwen. En de eenzame geleerde zonder verwanten, die geleefd had voor zijne studie alleen, heeft het daarom in 1502 noodig geacht, zijne trekken op het paneel te doen vereeuwigen voor de nakomelingschap. Niet nutteloos was zijn leven geweest: zoo mocht dan ook zijn kapittel hem niet vergeten. In het kapittelhuis zou zijn portret hangen na zijn dood; van den wand zou hun oude voorzitter toezicht houden op de kanunniken, hen vermanen tot ernst bij hunne beraadslagingen, hen wijzen op het gewicht hunner samenkomsten en op het belang der behandelde zaken.

Ook in dezen tusschentijd tusschen het bestuur der beide Bourgondische bisschoppen, die hunne hoven gemaakt hebben tot beroemde centra van kunst en geleerdheid, heeft Utrecht blijkbaar mannen bezeten, die aan den wensch van heer Jacob op passende wijze uitvoering konden geven. Want een ernstig kunstenaar is het zonder twijfel geweest, die met scherpe waarneming en kunstvaardige hand het type van den middeleeuwschen geleerden kanunnik heeft weten te vereeuwigen op het paneel. Recht zit hij in den stoel, die op zijne knoppen het familiewapen der Driebergens draagt. Trotsch prijkt zijne zinspreuk op de zwierige banderol, die zich kronkelt om zijne beeltenis. Maar hij is een oude vervallen man met bleeke bolle wangen en zware oogleden, de oogen bijziende en schuw. Een knorrige trek

speelt om den ingevallen mond en den dikken neus; onder de zware fluweelen baret ziet het droge, bijna doode gelaat u aan met hulpeloozen blik. De zwartzijden tabbaard, voor de feestelijke gelegenheid aangetrokken, valt stijf en hoekig om het magere lichaam, dat schijnt te verlangen naar de gemakkelijke oude pij, zijne gewone bekleeding. En de handen, gewarmd door stijve bonte manchetten, omklemmen het boek en den knijpbril, die zij kennen. Niet zonder weerzin heeft de arme oude zich opgesierd om als model te poseeren: hij wenscht zich terug in de eenzaamheid van zijne studeercel. Zoo vertoont zich Jacob van Driebergen op het fraaie portret, dat nog de wanden der oude kapittelkamer van St. Jan versiert.

En zoo is hij blijven leven ook voor ons, de zeventigjarige, oud en eenzaam, stil en in zich zelf gekeerd, ontzien maar weinig bemind, levend buiten de wereld en door de wereld vermeden. Afgerekend had hij met het leven. Slechts één laatste zorg had de grijsaard nog, deze „dat hy mit Gode ende mit eeren in sijn graf mocht comen sonder toeven", — de zorg, die ook Hildebrand's diakenhuis-mannetje bezighield. Lang had hij overlegd over de maatregelen, die te nemen waren. Zelf had hij een graf gekocht voor de deur van de librye zijner kerk. Daar zou hij nog na zijn dood de wacht houden over zijne dierbare boeken, die hij reeds bij zijn leven aan de librye van het kapittel geschonken had. De voeten der studiegrage bezoekers zouden zijne grafzerk slijten: wellicht zou een enkele hunner eene gedachte wijden aan hem, en een gebed prevelen voor de rust zijner ziel!

Ook voor een grafmonument had hij zelf gezorgd. Een gebeeldhouwd relief wenschte hij, waarin St. Anna (de heilige, wier vereering in de mode kwam) zou afgebeeld worden, heer Jacob geleidend naar de H. Maagd; daaronder zou een „epytaphium" zijn naam en sterfdag vermelden. Zoo wilde het de gewoonte van den tijd onder de Utrechtsche kanunniken; zoo wilde ook Jacob van Driebergen, in steen gebeeldhouwd, aan den kerkmuur de

wacht houden over zijne boekerij. Het ontwerp was gereed, maar over de uitvoering aarzelde hij. Stellig heeft het Utrecht dier dagen, dat het schip van den Dom zag optrekken en versieren met de overdadige weelderigheid der late gothiek, meer dan één beeldhouwer bezeten, in staat om het plan uit te voeren: is het heer Jacob moeilijk gevallen zijne keus te vestigen? Wij weten het niet. Maar zelf koos hij met bijzondere zorg de kostbare stof voor de pel, die zijne lijkbaar zou versieren en die allicht later nog gebruikt zou worden voor het vervaardigen van een altaarkleed of een priestergewaad.

Zoover had hij zelf gezorgd; het verdere moest hij overlaten. Maar met nauwkeurige uitvoerigheid bepaalde hij toch in het testament, dat hij eigenhandig schreef en herhaaldelijk wijzigde, wat zijne executeurs moesten gelasten over zijn mensurnaal en zijn jaargetijde, — de kerkdiensten, die op de maand- en jaardagen na zijn overlijden zouden worden verricht. Volgens de gewoonte bestemde hij daarvoor de opbrengst van zijn jaar van gratie, de inkomsten der prebende, die een jaar lang aan de erfgenamen der kanunniken gelaten werden, om hen in de gelegenheid te stellen zielmissen te stichten voor de overledenen. Als er geld te kort kwam, dan moest dit uit zijn vermogen worden aangevuld. En spoedig, vooral spoedig! Waren er geene contanten genoeg, dan moest zijn zilverwerk maar versmolten en niet gewacht worden, totdat de opbrengst van huis en huisraad het noodige geld zou kunnen leveren. „Mit eeren moest hy in sijn graf comen", en *„sonder toeven!"*

Zeker, iets als vrees voor de hellepijnen zal hem gedreven hebben bij zijne angstvallige zorg voor alle bijzonderheden eener christelijke begrafenis. Maar toch ook iets van de bezorgdheid van den hooggeplaatsten oude, die gehecht was aan de vormen en aan het fatsoen: ook het diakenhuis-mannetje wenschte immers begraven te worden volgens zijn stand? Hoe het zij, met een zucht van verlichting zal Jacob van Driebergen het papier, dat zijn testament bevatte,

eindelijk samengevouwen en veilig in zijne secretaire hebben weggesloten. Thans kon hij gerust zijn: alles was nauwkeurig en zorgvol geregeld. Zijne laatste zorg was weggenomen, hij was bereid te sterven.

Maar nog verscheidene jaren liet de dood hem wachten: eerst 6 Maart 1509 lag hij op zijn sterfbed in zijne zaal. „Alle menschen moeten eenmaal sterven," prevelde hij; „de dag moet door den avond besloten worden." En hij liet den notaris komen. Eene omslachtige akte in officieel Latijn werd ontworpen, waarbij de stervende zijne executeurs benoemde (een kanunnik van zijn kapittel, zijn neef Van Amerongen en de freule van Lievendaal) en hun de uitvoering van zijn testament opdroeg. Veertien dagen later is hij overleden en volgens zijn wensch begraven voor de deur der librye.

Zoo stierf de laatste der Driebergens. Een klein meisje, de erfgename van Lievendaal, en de oude freule, hare tante, waren thans de eenigen van het geslacht, die overig waren. Niet zeer lang heeft het kasteel zelf de familie van zijn stichter overleefd: na het uitsterven der Driebergens had het zijn bestaansreden verloren. De jonge Cornelia bracht het huis door haar huwelijk aan de Lochorsten; zij zelve is dadelijk verhuisd naar Leiden, waar de familie resideerde en waar zij in 1578, als hoogbejaarde weduwe, bij haren man is begraven in de St. Pieterskerk. Voor hare kinderen was Lievendaal niet meer wat het voor de Driebergens geweest was: zij hadden er geen hart voor en zij verkochten het. Is het onbewoond gebleven en langzamerhand in puin gevallen? Of hebben stroopende benden het in de troebelen van het einde der zestiende eeuw verwoest? Wij weten het niet; maar toen Roeland Roghman in 1646 zijne reis door Nederland ondernam en alle oude kasteelen, die hij op zijn weg ontmoette, in teekening bracht, vond hij van Lievendaal nog slechts eene ruïne: een grooten vierkanten toren met wat muurbrokken in eene halfdroge gracht. Zoo heeft het huis nog bijna eene halve eeuw bestaan, meer en meer vervallende, niemand tot nut, hopeloozer steeds.

Maar de verweerde bouwval, voor geen sterveling meer begeerlijk, hinderde iemand, den heer van Amerongen. Aan het bezit der ruïne was nog een riddermatig jachtrecht verbonden, en de Van Reede's verstonden niet, dat iemand in den omtrek jagen zou behalve zij, de heeren van het dorp. Toen de gelegenheid zich voordeed, kochten zij dus de ruïne en lieten ze aanstonds sloopen: geen ander mocht zich daar meer nestelen naast de heeren van Amerongen. Zoo is Lievendaal op het laatst der zeventiende eeuw met den grond gelijk gemaakt: het had den wedstrijd verloren met de machtiger naburen, die door de gunst van koning Willem hooger stegen dan eenig lid hunner familie voor hen.

ONZE KERKELIJKE TOESTANDEN IN DE TWEEDE HELFT DER ZESTIENDE EEUW.

De kerkelijke toestanden der middeleeuwen leveren den historicus een zonderling probleem. Terwijl velen — vooral Katholieken — die tijden ijverig verheerlijkt hebben als eene periode van ideale zuiverheid en verheffende zielegrootheid, hebben anderen — en onder hen niet weinigen, die dezen tijd nog gekend hebben door eigen aanschouwing, — zich niet ontzien, om in apocalyptische termen de kerk der middeleeuwen te lijf te gaan als „de hoere Babylons."

Hoe zijn zóó sterk afwijkende oordeelvellingen te verklaren? wie van beide partijen heeft hier gelijk? Wij begrijpen, dat menschen van verschillend standpunt op de dingen dezer wereld ook een eenigszins verschillenden kijk hebben; maar wij begrijpen *niet*, dat dezelfde zaak, van twee kanten bezien, zich kan voordoen als een ideaal van zuiverheid en als een toonbeeld van afzichtelijke verdorvenheid. Ik wil daarom in de volgende bladen de gevaarlijke poging wagen, om een juister beeld te schetsen van de toestanden in onze middeleeuwsche kerk, en wel op het oogenblik, dat het Catholicisme op het punt stond, om den heerschersstaf af te geven aan hen, die zich zelven hervormers noemden, maar die zij verfoeide en minachtte als ketters.

Ik noemde zulk eene poging gevaarlijk. Zéér zeker zou ik haar dan ook niet gewaagd hebben, indien de katholieke hierarchie zelve mij niet welwillend was te hulp gekomen, — eene *krachtige* hulp, niet alleen omdat zij een overvloed van materiaal te mijner beschikking heeft gesteld, maar

nog meer omdat dit materiaal onberispelijk onpartijdig moet heeten. Ik heb het oog op de verslagen van verscheidene visitatiën, die in de jaren 1566—1569 op initiatief van den Utrechtschen aartsbisschop en van zijne aartsdiakens gehouden zijn in verschillende gedeelten van het sticht van Utrecht [1]). Bij de bewerking van dit kostbare materiaal hoop ik nooit te vergeten, dat eene visitatie, hoe onpartijdig ook, uit haren aard alleen den nadruk legt op de misbruiken, die zij ontmoet, terwijl zij het goede, als voor haar doel waardeloos, met stilzwijgen voorbijgaat.

Kleuriger, pakkender beeld van de ingeslopen misbruiken leverden mij de uitvoerige verslagen van drie andere visitatiereizen, die in 1570 en 1571 door den aartsbisschoppelijken officiaal gedaan zijn naar drie districten in Holland en Gelderland, die door den hertog van Alva zelven aan den aartsbisschop gesignaleerd waren als bijzonder verdorven en daarom aanstonds behoefte hebbend aan de bisschoppelijke tuchtroede. — Een eigenaardig besluit van het dus verkregen overzicht leverde mij eindelijk eene derde visitatie, die in 1593 in het geheele Nedersticht van Utrecht gehouden werd, ditmaal op last van de protestantsche kerk-overheid, maar toch voor mijn doel van groot belang, omdat de deputatie op het platteland van het Sticht overal nog zuiver katholieke inrichtingen aantrof, — inrichtingen, die zij wel is waar natuurlijk anders beoordeelde dan hare katholieke voorgangers hadden gedaan, maar die toch van dien aard waren, dat ook dezen — het moet met nadruk erkend worden — ze stellig even beslist zouden hebben afgekeurd.

Uit deze voortreffelijke bronnen meen ik genoeg belangrijke en vertrouwbare berichten over de kerkelijke toestanden van het laatst der zestiende eeuw verzameld te hebben, om het waagstuk te bestaan, waarop ik zooeven doelde.

I.

Het beeld, dat de verslagen ons leveren van eene katholieke kerkgemeente in de late middeleeuwen, beantwoordt geens-

[1]) De verslagen hebben het licht gezien in de werken van het Historisch Genootschap.

zins aan de sterk gekleurde voorstellingen, die ons in den regel worden afgeschilderd: noch aan den excès d'honneur, dien de bewonderaars der middeleeuwen wenschen in beeld te brengen, noch aan de indignités van de invectieven der Hervormde ijveraars. Het blijkt ten slotte noch eene idylle noch eene tragedie te zijn geweest, maar een zeer gewoon geval: wat prozaïsch, bevlekt met wat menschelijke ondeugden, maar niet meer toch dan wij redelijkerwijze hadden kunnen verwachten.

De verdeeling van het grondgebied van het bisdom was destijds over het geheel blijkbaar doelmatig: de kerspelen schijnen in de meeste gevallen niet te groot te zijn geweest, zoodat een pastoor, als hij wilde, ze behoorlijk kon beheeren. De kleinste gemeente, die wij ontmoeten, is die van Tienhoven, met slechts 130 communicanten; dan volgt Eemnes met 200 à 250, verdeeld over ongeveer 60 huizen; 200 à 300 communicanten vindt men te Honswijck, 250 à 300 in vier andere dorpen. Oostvoorne en Helmond volgen met 300, Lopikerkapel en Ameyde met 350 communicanten; in drie gemeenten vindt men er 400, in twee andere 450. Dan stijgen de cijfers: 550, 600, 700, 7 à 800 en 800 communicanten vinden wij, telkens in éene gemeente.

Eerst dan komen de steden, waar de cijfers met groote sprongen naar boven gaan: Naarden met 1500, Vollenhoven met 2100, de Utrechtsche Buurkerk (die trouwens twee pastoors heeft) zelfs met 8 à 9000 communicanten. Het behoeft wel geen betoog, dat in dergelijke gevallen splitsing der parochies uiterst gewenscht zou zijn geweest in het belang van een behoorlijk toezicht op de gemeenteleden, — *dubbel* gewenscht in een tijd als deze, toen de ketterij overal opkwam. Maar zéér euvel mag men het den geestelijken autoriteiten toch niet duiden, dat eene verdeeling dezer groote parochies niet heeft plaats gehad; want ik vrees, dat de zwaar belaste pastoors zelven meestal weinig ingenomen zouden zijn geweest met eene splitsing, die hunne inkomsten niet onbelangrijk zou hebben besnoeid.

De pastoor is een eenvoudig man, geheel geen geleerde,

somtijds zelfs op wat gespannen voet met het Latijn. Of hij vóór zijne wijding behoorlijk geëxamineerd is door de kerkelijke autoriteit, schijnt niet altijd volkomen zeker. Zelfs zijne kennis van de gewichtigste kerkelijke belangen blijkt soms verbijsterend gebrekkig: wij vernemen van een pastoor, die slechts vier van de zeven sacramenten kan opnoemen, — van een ander, die niet op de hoogte is van de questie der spiritueele cognatie.

De pastoor is het factotum zijner gemeenteleden, ook buiten het kerkelijke gebied. Als een van hen land wenscht te huren van freule van Nyenrode, dan reist de pastoor van Schalkwijk goedhartig met hem mede heel naar Maarssen, om voor den boer het woord te doen bij de adellijke landbezitster. Voortreffelijk, al is het jammer, dat hij daarvoor de mis verzuimt! Een ander priester is zijnen gemeentenaren behulpzaam met zijne schrijfkunst: dikwijls wordt hij, als hij de herberg passeert, naar binnen geroepen; want de boeren doen gaarne zaken onder een glas bier, en niemand dan de pastoor kan voor hen de noodige akten opmaken.

De pastoor komt dus wel eens in de herberg; maar men neemt hem dit niet kwalijk, als het maar niet *te* erg loopt. De pastoor van Eemnes, die toch fatsoenlijk met zijne moeder en zuster samenwoont, is „geern by de jonge luyden, met hemluyden dansende ende springende"; een ander is wel eens een paar dagen zoek. Maar daarin ziet men geen kwaad: men is niet puriteinsch en men beschouwt den pastoor als een mensch zooals anderen. En terecht: de heeren zonderen zich geenszins af van de samenleving. De Naardensche pastoor, goed schutter, is telkens op de jacht met den baljuw van Muiden. En een vicaris te Culenborch, die vroeger het land zijner vicarie verhuurd had, heeft het ten slotte voordeeliger geacht, om zelf het boerenbedrijf te beginnen; wij treffen hem dan ook in de herberg, bezig met het verkoopen zijner landbouwprodukten.

Ons schijnt zulk eene houding wat vreemd; maar de zestiende eeuw nam daaraan nog geen aanstoot: de kerkmeesters van Naarden verklaren geen kwaad te weten van

hunnen pastoor, die zoo ijverig jager was en die bovendien de kroeg geheel niet vermeed. En zelfs ergere zaken wist men te verdragen: de pastoor van Schalkwijk heeft op het kerkhof een woordenstrijd gehad met een lid zijner gemeente en hem zonder reden schrikkelijk uitgescholden; maar als de verongelijkte zich aan tafel in de herberg beklaagt, dan drinken de twistenden de zaak zeer fideel weder af. Ernstiger was het toegegaan in een geschil van dezen herder met een ander lid zijner gemeente; toen hij hem eens op een landweg was tegengekomen, waren zij handgemeen geraakt, en de pastoor, een stevige kerel, had zijn gemeentelid spoedig onder gekregen; duchtig had hij er op losgeslagen en de onderliggende had later verteld, dat hij het mes, dat zijn geestelijke herder in de hand hield, had moeten vasthouden, om zijn leven te redden. Natuurlijk, dit was ernstiger, en men maakte er dan ook melding van tegenover de visitatoren; maar de strijdenden waren reeds weder goede vrienden, en men was dus toch niet geneigd, ook dit geval al te hoog op te nemen, want dergelijke vechtpartijen waren in die tijden aan de orde van den dag. Nu en dan klaagt de gemeente dan ook wel, dat de pastoor een „ruych geselle" is, die als een gewoon wereldlijk man veel in de kroeg zit en zelfs „vrouweert", terwijl een ander „meer soldaat dan pastoor" heet; maar al schijnt dit alles natuurlijk te betreuren, wij krijgen toch den indruk, dat de schuldige priesters ook nu nog zullen vrijloopen met eene vermaning.

Maar er is meer en erger. De zonden van deze ruwe menschen zijn de zwakheden van den celibatair, den *gedwongen* celibatair: het zijn de herberg en de vrouw, of, zooals de volksmond rijmt: Wijntje en Trijntje. Dronkenschap, de volkszonde, vooral in dien tijd, schijnt ook onder de pastoors — kinderen van het volk — helaas betrekkelijk algemeen te zijn geweest. Op de vraaglijsten der visitatoren komt de vraag, of de pastoor ook aan den drank is, geregeld voor. De kerk strijdt te vergeefs tegen het misbruik en ziet zich wel genoodzaakt, om in dit geval één oog dicht te

doen: de getuigen verklaren aan de visitatoren, dat sommige pastoors somtijds „*meer* dronken zijn dan wel betamelijk is" („plus quam decet"). In eene *lichte* roes, zoo nu en dan, zag dus het volk, ook voor den pastoor, blijkbaar geen kwaad. De kerk deed er dan ook het zwijgen maar toe en bepaalde zich tot eene berisping, in geval het bleek, dat een priester, als hij dronken was, zich niet onthouden had van de misviering.

En wat zullen wij zeggen van de verhouding van den middeleeuwschen pastoor tot de andere sexe? Toen Jan de Bakker voor den rechter stoutweg verklaarde, dat hij, gehuwd priester, meende zich minder strafbaar te gedragen dan zijne ambtgenooten, die ongehuwd met vrouwen leefden, moet de inquisiteur hem met naïeve wanhoop geantwoord hebben, dat er aan het straffen der focaristen (die met hunne huishoudsters leefden) toch wel niet te denken viel, omdat zij *al* te talrijk waren. En ik heb dan ook wel eens den indruk gehad, dat in de middeleeuwen ten onzent deze toestand de *algemeene* regel was. Inderdaad waren er te Luik in 1516 slechts *enkele* kanunniken („pauci canonici"), die niet openlijk leefden met eene vrouw, en in de streek van Gouda blijkt het misbruik in 1567 ook onder de pastoors bijkans regel te zijn geweest. Toch, onze visitaties geven van den toestand een gunstigeren indruk. Want onder de 31 priesters der Utrechtsche Buurkerk, die als getuigen gehoord worden, vernemen wij slechts van vier, die met eene vrouw leven, terwijl twee andere verdacht worden; van de niet gehoorde geestelijken worden nog twee vrij algemeen van hetzelfde misdrijf beschuldigd, terwijl nog een derde verdacht wordt. De groote meerderheid is dus onschuldig. Ook buiten Utrecht vinden wij telkens pastoors, die alleen wonen of met hunne moeder of zusters. Al waren dus de focaristen stellig niet zeldzaam, *algemeene* regel mag het misbruik, zelfs in de zestiende eeuw, toch blijkbaar niet heeten.

Was dus de middeleeuwsche pastoor geen geleerde, hij was ook niet onberispelijk van gedrag. Maar met al zijne

fouten blijkt de man toch niet verwerpelijk te zijn geweest als herder zijner gemeente. Hij preekt trouw op Zon- en feestdagen, en al zijn niet alle pastoors verdienstelijke kanselredenaars (wij vernemen zelfs van één, wiens gehoor geregeld vertrekt, als hij den kansel bestijgt!), toch krijgen wij den indruk, dat hunne werkzaamheid als predikers *reeds destijds* van veel meer belang was dan wij zouden hebben gedacht, — en ook dat die werkzaamheid door hunne parochianen bepaaldelijk werd gewaardeerd. Men klaagt over een pastoor, die uit de Luiksche diocese afkomstig en dus slecht verstaanbaar is; een ander blijkt (reeds toen!) „op beroep" gepreekt te hebben, voordat men hem aannam. Zóózeer zelfs stond de preek reeds destijds op den voorgrond, dat wij tot onze verbazing vernemen, hoe sommige pastoors trouwer preeken dan de mis opdragen. Het feit schijnt zonderling: immers niet alleen is de mis voor den katholiek natuurlijk veel gewichtiger dan de preek; maar zij geeft ook, zouden wij zeggen, aan hem, die ze door langdurig gebruik eenmaal kent, vrij wat minder moeite. Inderdaad, zoo schijnt het; maar toch wordt ons uitdrukkelijk verzekerd, dat meer dan één pastoor, die trouw preekt, daarentegen „soe luttel misse doet als hy can". Van bepaalde nalatigheid bij het opdragen der mis hooren wij echter niet veel. Op enkele plaatsen wordt eene vroege mis wel eens verzuimd; de pastoor doet wel eens op het koor een dutje, vooral na den eten; een ander spreekt bij de mis zóó schielijk, dat men zich afvraagt, of hij niet nu en dan gedeelten overslaat. Maar dit is dan ook ongeveer alles. Alleen met de zielmissen der vicarieën schijnt het wat slechter gesteld te zijn geweest: verscheidene vicarissen — slecht bezoldigd als zij zijn — resideeren niet.

Bij het vervullen zijner andere ambtsplichten gaat de pastoor echter soms wel wat achteloos te werk. De biecht wordt door sommigen wat haastig afgenomen, zoodat wel beweerd wordt, dat de absolutie reeds volgt, voordat de confessie ten einde is. Eenige Briellenaars, die naar de geuzenpreek geweest zijn, hebben daarvoor van den voor-

bijgaanden pastoor *op straat* absolutie gekregen, als zij eene kaars offerden bij de Clarissen. Wij hooren ook wel eens klagen over nalatigheid bij het bedienen der sacramenten, hetgeen natuurlijk vooral de aandacht trekt, als een stervende daardoor niet tijdig het Laatste oliesel heeft ontvangen. Veelal blijkt dan echter eene persoonlijke questie de aanleiding tot het verzuim te zijn geweest; de pastoor meende, dat de bediening niet *zijn* werk was, maar dat van een ander. Natuurlijk geven zulke opvattingen wel eens den doorslag, als men den pastoor 's avonds laat komt halen en hij dan de rivier nog moet oversteken. Kibbelarijen tusschen bijeenwonende geestelijken komen trouwens meermalen voor: wij vernemen van een vermakelijken wedstrijd tusschen een vicaris te Schalkwijk, die begint eene mis op te dragen, terwijl de pastoor op den preekstoel staat, zoodat beiden om het hardst moeten schreeuwen, om de aandacht te trekken van het publiek, ... totdat zij eindelijk den strijd voortzetten buiten de kerk en elkander bestormen met deurwaarders-exploiten.

Zeer weinig stichtelijke gevallen, maar begrijpelijk en menschelijk! Ook bij de kerkelijke rechtspraak gaat het hier en daar wat slof toe. De regel is, dat (althans in Holland en Zeeland) de provisor en de deken *samen* terechtzitten; het komt echter wel eens voor, dat één van beiden ontbreekt. Maar overal en altijd is het *regel*, dat beiden samen kibbelen over de verdeeling hunner emolumenten. — Ook de wijbisschop blijkt zeer gehecht te zijn aan het aardsche slijk. Te Honswijck had hij 32 gulden geëischt voor de herwijding der altaren, en te Culenborch had hij beloofd, het wel op een accoordje te zullen gooien; maar beide malen had men hem te duur gevonden, en had de altaarwijding dus maar niet plaats gehad. Trouwens, men kon bij de heeren wel wat afdingen: toen de provisor van Voorne den pastoor van Hellevoet 5 gulden afeischte voor zijne institutie, kreeg deze het gedaan voor minder dan de helft. — Ook met de Zondagsviering was het niet best gesteld: maar al te dikwijls zag men werken op den Zondag.

En met de dispensatie daarvoor werd vaak de hand gelicht; men abonneerde zich soms voor een jaar vooruit, en was dan tegen betaling van een vat bier of een zak graan een jaar lang gevrijwaard tegen alle aanmerkingen.

Zulke en soortgelijke klachten vernemen wij telkens. Natuurlijk, want het zijn de gewone misbruiken, die men overal ontmoet: het is verslapping van den ijver, zooals die helaas! op den duur altijd te verwachten is, wanneer men te doen heeft met gewone stervelingen, zonder hoog ideale levensbeschouwing en zonder streng plichtgevoel. En zoo, niet erger, hebben wij ons ook de middeleeuwsche pastoors voor te stellen.

Zooals het met den pastoor gesteld is, zoo is het ook met de andere kerkelijke ambtenaren: er zijn slechte onder hen. De koster van Naarden voelt zich te voornaam, om zelf met het Sacrament naar de zieken te gaan, en zendt dus in zijne plaats zijn achtjarig zoontje; zijn collega van Thamen is een woesteling, voor wien iedereen bang is. — Ook het beheer der kerkmeesters is niet onberispelijk, en de toestand van het kerkgebouw laat dan ook hier en daar te wenschen over. Wij vernemen van eene kerk, die bij menschenheugenis niet is gebruikt; de kerkdaken lekken op vele plaatsen hinderlijk. Na den Beeldenstorm hebben de kerkmeesters van Culenborch zich niet ontzien, om voor het herstel van het hoogaltaar eene grafzerk en eene memorietafel te gebruiken, die thuis behoorden in twee kapellen. Op eene andere plaats vinden wij de relieken der kerk onder de bewaring van eene vrouw, — elders de misgewaden in een kist, nog half vol zeeslijk van de laatste overstrooming. In eene kerk is geen bijbel te vinden, elders is geen brevier, weder elders geen afdruk van de besluiten van het Trentsche concilie. In een dorp ontbreekt het kerkezilver en is het archief zoek; naar men beweert, zijn beide verborgen uit vrees voor dieven! Op een kerkhof, dat gedeeltelijk als bleekveld dient, ontmoeten de visitatoren ook rustig weidende paarden. Ook dit alles is verre van onberispelijk; maar alweder zijn het verzuimen, zooals

men die helaas kan verwachten van ordinaire menschen, als het toezicht wat verslapt, — verzuimen, voor de overheid te onaangenamer, omdat zij bij zulke klachten eigenlijk de aanleiding mist tot *ernstige* verontwaardiging.

En ook de gemeente is als hare leiders. De leden staan tot de gewijde plaatsen in dezelfde huiselijke verhouding als de pastoor en de kerkmeesters. Wij vernemen, dat ergens het publiek onder den dienst hardop praat en heen en weer wandelt, zóózeer dat noch de stem van den priester noch het koorgezang hoorbaar zijn. Bij feestelijke gelegenheden worden hier en daar zelfs maaltijden aangericht in de kerk, en op éene plaats treffen de visitatoren leidekkers aan, die bezig zijn hunne tegels gereed te maken in de kerk zelf. Telkens hooren wij ook de klacht, dat de religieuse belangstelling verkoelt („devotio friget"); de menschen communiceeren allen eenmaal 's jaars, maar zijn voor de mis volkomen onverschillig. Schepenen en kerkmeesters zelven gaan voor met een slecht voorbeeld door slechts éénmaal 's maands ter kerk te komen; de gemeente-secretaris bezoekt de kerk alleen, als hij zijne publicaties moet aflezen, en verlaat haar weder, zoodra hij gereed is. Op werkdagen komen slechts enkele menschen ter kerk, en zelfs des Zondags sluipen onder de mis velen weg naar de herberg. Trouwens de *algemeene*, constante wensch van *alle* visitatoren is dit: onder kerktijd behoorde niet getapt te worden, opdat de kerk niet ledigliep. Zóó vast ingeworteld is deze gewoonte, dat op het einde der eeuw, als de Hervormde predikant meester is geworden in het bedehuis, de pastoor zich vestigt in de kroeg en met succes concurreert met zijn Hervormden collega!

Zóó waren de toestanden in de katholieke kerk, even voordat zij het veld moest ruimen voor de Hervorming. Bevalt u de schets? Niet bijzonder allicht! Het is wat grauw in grauw; er is al te weinig sprake van eenige religieuse verheffing, van eenige sterk gespannen plichtsbetrachting. Inderdaad, dat is zoo! Zeker moeten wij ons

thans herinneren, dat eene visitatie weinig geschikt is, om de goede zijden van een toestand in het oog te doen vallen, — en ook dit, dat ik in het geschetste beeld van één pastoor heb vereenigd de zwakheden, die de visitatieverslagen ons berichten van *vele*. Maar toch, de indruk is niet verheffend. En als wij om ons heen zien in de katholieke literatuur dezer periode, dan vinden wij ook elders nergens de idyllen, die de geschriften der veertiende eeuw ons zoo overvloedig schetsen uit het leven der moderne devoten, — nergens eenig tegenwicht tegen den ordinairen indruk onzer verslagen. *Ordinair*, dat is wel de indruk. En moeielijk kunnen wij ons ontveinzen, dat het geschetste portret wel gelijken *moet*. Want deze personen zijn menschen van gelijke bewegingen als wij zelven; hunne feilen en zwakheden zijn die van velen onzer. Als heden of morgen eene kerkvisitatie plaats had, om het even of zij zich richtte tot Katholieken of Protestanten, dan zou men denkelijk hier en daar nog wel eens stuiten op dezelfde of dergelijke verkeerdheden. Alleen maar, de menschen van de zestiende eeuw vertoonen hunne ondeugden wat krasser en wat brutaler dan hunne naneven van de twintigste eeuw; ons geslacht is vooruitgegaan in goede vormen en schijnt een weinig meer te hechten aan het decorum, terwijl de zestiendeeeuwers, recht en slecht, zich geven zooals zij zijn. Werkelijk *zijn* zij wat ruwer en wat ongemanierder dan wij; maar veel onzedelijker dan wij kan ik hen niet vinden.

Evenwel, de menschen van dien tijd mogen in den grond dezelfden zijn geweest als onze tijdgenooten, de tijden zelven waren geheel anders. En dit verschil teekende zich scherp af, ook in de kerkelijke toestanden. Tegenwoordig is alles genivelleerd, in het geheele land in hoofdzaak gelijk; ook de invloed der gestelde machten doet zich overal gevoelen met gelijken nadruk. Niet aldus in de middeleeuwen: het gezag was toen over het algemeen niet zeer krachtig, en bovendien waren er vele redenen, die zijne werking verlamden op tal van plaatsen. En dan lieten de groote kinderen, die de middeleeuwsche menschen waren, —

natuurkinderen, weinig gewend aan zelfbedwang en nog minder aan dwang van boven, — zich spoedig gaan. De toestanden, over het geheel niet buitengewoon slecht, ontaardden op die plaatsen dan plotseling geheel en staken schril af tegen de grauwe alledaagschheid der omgeving. Onze visitatie-verslagen leveren ons ook van dergelijke plaatselijke ontaardingen sprekende voorbeelden.

Want terwijl de Utrechtsche geestelijkheid, dood op haar gemak, zich er toe gezet had, om langzamerhand, beginnend met de omstreken van Utrecht, alle kerken der diocese eens te doen bezoeken, vestigde de centrale regeering te Brussel, naar aanleiding van ingekomen berichten, hare aandacht achtereenvolgens op twee streken, waar de kerkelijke toestanden een hoogst bedroevenden indruk maakten. In de heerlijkheid Culenborch, waar de bekende geuzenhoofdman Floris van Pallandt had geheerscht, had de invloed van dezen anti-katholieken drijver uit den aard der zaak allerlei nalatigheden en misbruiken op het gebied der kerkelijke tucht mogelijk gemaakt. Toen, sedert het vonnis van verbeurdverklaring van 28 Mei 1568, zich te Culenborch een koninklijke „kapitein", Robert van Lienden, gevestigd had, was het dan ook alras gebleken, dat de sterke ontaarding der kerkelijke zeden in dit district schreeuwde om verbetering. Nog erger bleek — alweder op aangifte der centrale regeering — de toestand te Brielle en op het eiland Voorne, waarheen de regeering in het volgende jaar (1571) de visitatoren dirigeerde. Hier, op dit afgelegen hoekje grond, waar zeker sedert lange jaren geen visitator den voet had gezet, vertoonen zich aan ons oog misbruiken, ernstiger dan ergens elders, — ongehoorde toestanden, die zeker de bandeloosheid van Lumey's benden niet rechtvaardigen, maar die toch de gruwelen, die een jaar na onze visitatie juist op deze plaats zijn gepleegd [1]), wel eenigszins verklaren.

[1]) De bij de visitatie als getuige optredende pastoor van Helvoet Henrick Bogard werd door Lumey opgehangen. De in de verslagen herhaaldelijk (niet in gunstigen zin) vermelde Brielsche kanunnik Berwout Jansz. onderging hetzelfde lot door Lumey's

Ik ga u, naar deze Culenborchsch-Brielsche berichten, het beeld schetsen van den zestiende-eeuwschen pastoor in zijne ontaarding. Maar ik doe het niet, zonder u nogmaals herinnerd te hebben, dat deze schandalen, — van de soort, die den stof geleverd heeft voor de verontwaardigde boetpredikaties onzer Hervormde leeraren, — uitzonderingen waren, door de katholieke machthebbers zelven met den vinger aangewezen en hartelijk betreurd, — uitzonderingen, al waren er natuurlijk nog vele andere plaatsen in ons vaderland, waar het bijna even ongeregeld toeging als op de twee of drie plaatsen, welker misdrijven het eerst de aandacht hadden getrokken van de Brusselsche regeering.

Is het in deze ontaarde districten iets ongehoords, dat het aantal der geestelijken op eene plaats *geheel* kompleet is, reeds het feit, dat bij eene kerk meer dan één geestelijke resideert, moet er zeldzaam heeten. Herhaaldelijk vinden wij in een dorp slechts één enkelen priester, die met moeite in den dienst voorziet, — soms met één collega, die, dikwijls afwezig en zelden goed gedisponeerd, van weinig nut is.

De dienst wordt dan ook overal slordig waargenomen. De geestelijken, met ruige mutsen op het hoofd ten koor gekomen, gedragen zich daar uiterst ongegeneerd. Zij blijven onder den dienst zwijgend zitten of loopen door de kerk; zij praten en lachen hardop, zitten te schrijven of te slapen; soms geven zij zéér in het oog vallend den dienstdoenden geestelijke wenken, om wat voort te maken met den dienst. De zielmissen worden veelal niet opgedragen, de biecht wordt soms afgenomen in de herberg. Ook met de geestelijke rechtspraak gaat het slof: de aangewezen rechters blijven dikwijls weg, om den voortgang van de zaken hunner vijanden te belemmeren; zij moeten dan vervangen worden door vicarissen. Als de stemming niet uitvalt naar den zin van den deken, weigert deze te

handlanger Jan van Omal. De pastoor van Den Briel, die in de visitatie een goed figuur maakt, ging daarentegen na de inneming der stad over tot het Protestantisme. (Zie: Fruin, *Verspreide geschriften.* II p. 291, 307, 311.)

concludeeren en vertrekt. Een notaris is niet aanwezig, zoodat een domme koster, die de zittingen der rechtbank niet eens bijwoont, de akten moet opmaken. Ook met de executie der vonnissen is het treurig gesteld.

De dekens der kapittels, tevens pastoors, zijn wel van goeden wil; maar de een, dom en onervaren, imponeert niet, terwijl de ander, onvriendelijk en imperieus, gehaat wordt als een ijveraar en door zijne inhumane handelwijze niets bereikt. De tucht laat dan ook alles te wenschen over: als er kapittel belegd wordt, komt geen der heeren het bijwonen. Soms kiezen zij eene andere plaats in het koor, om maar niet te zitten naast den gehaten deken; men scheldt hem uit voor hond en ezel. Het is voorgekomen, dat een der heeren in de volle vergadering den deken woedend bij den keel heeft gegrepen, een andermaal dat hij gedreigd heeft: „Ick sal u dat backhuys noch opsnyden!" Statuten zijn in de kapittelen van Brielle en Oostvoorne eene onbekende zaak. De deken van Oostvoorne getuigt over het Brielsche kapittel, waarvan hij zelf lid is, dat de heeren buiten de hoogmis niet veel missen opdragen, dat zij een paar erfenissen aanvaard, maar de daarop rustende schulden niet betaald hebben, en dat zij de uitkeeringen, die zij krachtens verschillende armen-fundatiën doen moeten, eenvoudig nalaten; ook hebben zij de prebende van den voorzanger onder de kanunniken verdeeld, zoodat de kerkzang, thans zonder leiding, hopeloos in de war loopt. Te Nieuwland, een dorp bij Den Briel, worden de gelden uit een legaat voor arme zieken onder de kanunniken verdeeld, — zoogenaamd om ze in persoon aan de armen uit te deelen; als voorwendsel voor deze handelwijze geldt de bewering, dat vroeger vermogende vreemdelingen even ruim bedeeld werden als arme ingezetenen. In het kapittel van Abbenbroek vertoonen zich zelfs reeds misbruiken, die onder de Utrechtsche kanunniken (waarlijk geene heiligen!) eerst na de Hervorming opkwamen: de goederen van het kapittel worden niet meer beheerd door een rentmeester, maar zijn verdeeld in acht groepen, die door de acht

kanunniken zelven geadministreerd worden, terwijl om de zeven jaren, als de nieuwe huren ingaan, de landerijen verwisseld worden.

In het Brielsche klooster gaat het niet beter: eenige nonnen zijn gevlucht, andere wonen in de stad en hebben een gedeelte van de kloostermeubelen medegekregen. Eene burgervrouw in de stad voedt eene rijkgekleede zuigeling op: het kind van de mater van het klooster en van een der kapittel-vicarissen. Ook in het begijnhof is het slecht gesteld: er zijn slechts twee begijnen, die elk een sleutel van den hof bij zich dragen; overigens wonen daar oude vrouwen, zonder mis te hooren of licht in de kerk te branden, „omdat dit haar (naar zij beweren) niet aangaat!"

Het levensgedrag van bijna alle geestelijken in deze streken is bedroevend. Voortdurend hooren wij, dat de heeren veel in de herberg zitten; te Oostvoorne zegt de pastoor zelf, dat de godsdienst-oefeningen niet veel beteekenen, omdat de heeren dronken ter kerk komen. Eén geestelijke is dikwijls zóó dronken, dat hij den geheelen volgenden dag te bed moet blijven; een ander loopt soms dagen achtereen dronken door eene naburige stad. Van een der geestelijken wordt getuigd, dat hij „*meer* dronken is dan de andere heeren". Als het kermis is in een dorp in de buurt, komt geen der geestelijken ter kerk, zoodat de dienst niet zou kunnen doorgaan zonder de tusschenkomst van den niet toegelaten deken, die dus ijveriger blijkt dan zijne in alle vormen geïnstalleerde collega's.

Ook met de zedelijkheid is het er allertreurigst gesteld. Op eene plaats verschijnt de pastoor sans gêne in de kerk met zijn kind op den arm; een ander toont zich verdacht teeder voor zijne broerskinderen. De een leeft met twee zusters, — een ander met twee meisjes, waarvan de eene zijne oomzegster is. Het publiek is aan dergelijke schandalen gewend: een oude schout verklaart van een pastoor, die kinderen heeft bij de meid, „geen kwaad te weten"; de bovengemelde pastoor, die leefde met zijn zusterkind, wordt ons beschreven als zéér goed („valde bene") en aan het

volk aangenaam („gratus populo"); de pastoor van Odijk heet „een *eerbaer* man, hebbende kynderkens, waervan de moeder overleden is."

Haast ongeloofelijk is het, tot welk eene buitengewone verwildering de geestelijkheid in deze districten vervallen is. Ziehier eene anecdote over den vice-deken van het kapittel van Abbenbroek, tevens als provisor de geestelijke rechter der streek. Zijn Hoogeerwaarde, die, na verscheidene amoureuse relaties, thans leefde met eene getrouwde vrouw, kwam eenmaal op eene visitatie-reis in zijn district in het dorp Corendijck bij den pastoor, die leefde in intieme betrekking met zijne dienstmeid. Het bezoek had onverwachte gevolgen: eerlang betrapte de pastoor zijn gast met de meid. Natuurlijk was hij over het geval niet zeer gesticht, en een en andermaal zei hij knorrig tegen de deern: „Janna, Janna! wat ben je toch een gemeen schepsel!" De provisor liet hem begaan; maar toen de pastoor niet afliet, riep hij lachend: „Er staat geschreven: wie geen geld heeft, doet boete met zijn lijf!" — Dit verhaal is niet zeer stichtelijk en het pleit niet voor het fijne gevoel van den deken-provisor; maar het ergste komt nog. Als iemand later in tegenwoordigheid van den provisor het avontuur begon te vertellen, dan legde deze hem schaterend het zwijgen op: „Mij is het overkomen," riep hij dan, „niemand kan het beter vertellen dan ik!" En hij liet zich het genot niet ontnemen, om het heele geval smakelijk in bijzonderheden te verhalen!

Ziehier een ander type: de kanunnik Anthonis Aertsen Budding te Culenborch. Een wildeman met een grooten baard en zonder tonsuur, die zich niet stoort aan zijne geestelijke plichten en zelden op het kerkkoor komt. Verschijnt hij er eene enkele maal, dan praat hij hardop of zit te schrijven; maar meestal zit hij onder den dienst te spelen in de kroeg. Ook laat in den avond en 's nachts is hij daar met eenige vicarissen. Hij ontkent dit tegenover de visitatoren niet, zegt alleen, dat hij niet *altijd* den geheelen nacht daar is, ook dat hij, als hij

uit de kroeg komt, geene mis opdraagt, — hetgeen eenige getuigen trouwens anders verhalen, bewerend, dat hij en zijne drinkebroers dan dobbelen, wie van hen de mis zal opdragen! Dit belangwekkende lid van het kapittel heeft, zooals bij onderzoek blijkt, de geldkist van het kapittel mede naar huis genomen en het kapittelzegel gebruikt voor het opmaken van valsche akten; hij int soms de pacht van 's kapittels landerijen, steelt het vee en doet geene rekening van de memoriegoederen. De deken van het kapittel houdt hem de hand boven het hoofd en beschermt hem tegen de woede zijner collega's, die hem wel te lijf zouden willen. Trouwens dit is gemakkelijker gezegd dan gedaan: het is geen zaak, zonder handschoenen dit katje aan te vatten. Een der kanunniken, die hem zijne schelmerijen verweet, heeft hij eenmaal in het volle kapittel een pak slaag gegeven; den rentmeester heeft hij eens met den dood gedreigd, en den herbergier in zijne eigene gelagkamer mishandeld met een steenen bierkroes. Toen men hem zijne stem in het kapittel ontnam, sloeg hij een geschilderd glasraam in, dat pas op kosten van het kapittel hersteld was; en toen men hem veroordeelde, wist hij de executie van het vonnis te beletten. Dit pronkjuweel had toch, behalve zijne kapittelprebende, nog eene vicarie in de kerk te Golberdingen weten te veroveren; maar het verheugt mij te kunnen berichten, dat de visitatoren hem aanstonds lieten gevangen zetten.

Blijkbaar was deze boosdoener ook in het Culenborchsche kapittel eene uitzondering; maar hetzelfde zou ik niet durven verzekeren van den pastoor van Zuytland bij Den Briel. Een jaar geleden was deze daar aangekomen met eene meid en een kind; toen de dienstmaagd overleed, bezorgde de provisor hem spoedig eene andere, met wie hij gezegd wordt thans op te goeden voet te zijn. De man verstaat geen Latijn, draagt een grooten baard en loopt veel in de kroegen, waar hij speelt op de Duitsche pijp; over zijn leven schudt men het hoofd. Kort voordat de visitatoren het dorp bezochten, had deze woesteling het gepast geoordeeld, om zich 's middags om twee uur, ten

aanzien van iedereen, op straat uit te kleeden en een bad te nemen in de haven; daarna was hij, nog naakt, een huis binnengeloopen, waar hij om een dienstmeisje gevraagd had. Als de visitatoren hem dit door verschillende personen gedane verhaal voorhouden, kan hij het niet ontkennen: hij was wat dronken geweest en moet alleen opmerken, dat hij niet naakt *in* het huis geloopen is, maar het meisje buiten heeft geroepen! — Ik zeide zooeven, niet zeker te zijn, dat deze bandiet eene uitzondering was in zijne omgeving; ik had daarvoor reden. Want toen de schout van het dorp het verhaal in kleuren en geuren had gedaan, merkte hij op, dat het wel goed zou zijn, dat de visitatoren den pastoor eens terechtwezen; maar hij zou hem toch ongaarne zien vertrekken, tenzij men een beteren gereed had!! Gelukkig waren de heeren toch van eene andere meening en noodigden den man uit, om naar eene andere betrekking om te zien.

Zulke toestanden vond men ten onzent, even voordat de revolutie uitbrak, die de oppermacht der katholieke kerk zou ten val brengen. Verschrikkelijk! ongeloofelijk! is men geneigd uit te roepen: erger kan het wel niet! Maar men zou zich dan vergissen: het kon nòg erger, en het *werd* feitelijk ook erger met de katholieke geestelijkheid. De Hervorming triomfeerde, en over het geheele land verspreid, zonder toezicht en zonder tucht, zwierven de onttroonde priesters, zonder onderling verband, rond op het platteland en trachtten hun levensonderhoud te vinden door aalmoezen van de velen, die nog hechtten aan den ouden godsdienst. Wat er onder deze omstandigheden terecht kwam van de moraliteit der heeren, die zich, reeds toen het bisschoppelijke bestuur nog in eere was, dikwijls zóózeer hadden te buiten gegaan, laat zich denken: de visitatie van 1593 verhaalt daarvan de schrikkelijkste staaltjes.

Vele gemeenten waren na de Hervorming feitelijk nog katholiek gebleven. Maar daarnaast vond men tal van andere, waar de geestelijke zich bij het doopen en trouwen, „omme niemant te argeren", „accommodeerde" naar de gezindheid

van hen, die zijne hulp verlangden, en derhalve beurtelings gebruik maakte van den katholieken of den protestantschen ritus. Dat was destijds, toen de Hervormden zich nog slechts verbeterde Katholieken konden achten, zoo vreemd niet, als het ons thans schijnt. Maar er was erger: de houding der pastoors was vaak allertreurigst; zij waren veelal vrienden van het dobbelspel en gingen door voor duivelbanners. De pastoor van Bunschoten had de accijnsen van het dorp gepacht om wat te verdienen, en lag nu telkens overhoop met zijne parochianen. De pastoor van Vinkeveen, die daar reeds zestien jaren (nog van vóór de Reformatie) gevestigd was, wist niets van het evangelie of van het geloof, was dagelijks dronken en heette in de wandeling: „De groote godt van Vinckeveen".

Ook het verdere levensgedrag dezer heeren was soms buitengemeen aanstootelijk. Met den drank scheen het nog al te gaan: wij vernemen van pastoors, die zich „grootelijx gebetert (hadden) in hunne oude faulte van drincken." Maar daarentegen was de onzedelijkheid toegenomen, en de staaltjes van het cynisme der priesters zijn waarlijk bijna ongeloofelijk. De pastoor van Lopikerkapel leeft met eene vrouw; hij verklaart die „*met vriendenraet* genomen" te hebben en ze „te houden voor sijn echte huysvrou"; bij onderzoek blijkt het echter, dat hij, gewezen pater in een vrouwenconvent, de vrouw, zuster in het convent, tien jaren geleden met goedvinden van de mater heeft medegenomen! De pastoor van Montfoort gedraagt zich erger dan een openlijke „potteboef" en is te Utrecht wegens zijn onverbeterlijk slecht leven afgesneden van de kerk. Te Maartensdijk is reeds van vóór de Hervorming een priester gevestigd, die te Utrecht een bordeel gehouden heeft en die nog een danshuis heeft; hij houdt zich bezig met onttooveren en werpt duivelen uit. Te Maarssen eindelijk houdt de pastoor, die met eene vrouw leeft en acht kinderen heeft, eene kroeg in een boomgaard aan den weg. Als de visitatoren eenige opmerkingen daarover maken, antwoordt hij, dat hij „zijn huisvrouw nog niet getrout" heeft; hij wenscht

dit ook niet te doen en wil ze gaarne aan een ander overdoen, als iemand ze hebben wil. Wat de kroeg betreft, hij is wel bereid ook die aan kant te doen, maar alleen als men hem een middel aan de hand doet, om zijn groot gezin te onderhouden zonder te tappen!

II.

Zoo had jarenlange tuchteloosheid de weinig beschaafde geestelijkheid der Nederlandsche middeleeuwen hier en daar allengs doen ontaarden in eene bende zonder orde en zonder moraliteit. Wat was de reden van zóó ergerlijke verwildering? De geestelijkheid had het antwoord gereed: de ketterij! Maar de bewering is weinig overtuigend. Het is mogelijk, waarschijnlijk zelfs, dat de ketterij er toe zal hebben bijgedragen om den ijver voor den kerkdienst te doen verflauwen; maar het schijnt mij duidelijk, dat bandeloosheid en onzedelijkheid, zooals ik die boven schilderde, *nooit* het gevolg kunnen zijn van ketterij. Immers, — geheel afgezien van de vraag, of de ketters het hadden bij het rechte eind, — schijnt het zeker, dat menschen, die met gevaar voor hunne veiligheid in verzet komen tegen de heerschende kerkleer, ernstige lieden moeten zijn, ernstiger allicht dan het gros van de getrouwe lidmaten der kerk: ook met de zedenwet zullen zij het dus allicht ernstiger nemen dan anderen, zeker althans niet minder ernstig. Maar om het even, de vraag blijft van belang: was de ketterij inderdaad ten onzent zóó sterk als men beweert? zou zij inderdaad, *indien zij dit gewenscht had*, de tucht in de katholieke kerk, zoo die vóór haar optreden streng gehandhaafd was, *in die mate* hebben kunnen ondermijnen als op sommige plaatsen het geval blijkt te zijn geweest?

Onze visitatie-verslagen geven ons op deze vragen geen duidelijk antwoord. De visitatoren, zoo ijverig in de weer bij het opsporen van ketters, geven ons toch den indruk, dat het getal dier boosdoeners bijzonder klein is. Op vele plaatsen

zijn, dus berichten zij, *geene* ketters bekend; hier en daar worden er in eene gemeente drie of vier gesignaleerd. In sommige dorpen vindt men enkele verdachte, niet communiceerende personen; openlijke aansluiting bij de ketterij schijnt echter altijd te behooren tot de zeldzame uitzonderingen. Derhalve de ketterij schijnt in Noord-Nederland uitgeroeid! Maar wat dan te denken van eene verklaring als deze: dat *geen* lid van de parochie der Buurkerk openlijk beschuldigd wordt van ketterij, maar dat *velen* de conventiculen der ketters bezoeken? Wat van het getuigenis van een kanunnik te Brielle, waar pas een getal van *slechts vier* ketters gesignaleerd was: „Velen, *ja het grootste gedeelte der stad*, wonen de kettersche bijeenkomsten geregeld bij en komen ook nu nog zelden of nooit ter kerk"? Wat van het feit, dat, terwijl een getal van drie of vier ketters in eene parochie reeds hoog schijnt geacht te worden, toch de pastoors zelven van Delft, Rotterdam, Schoonhoven, Yselmonde, Hellevoet, Zwartewael en Berckau openlijk bekend staan als ketters?

Het schijnt dus duidelijk, men zegt aan de visitatoren de volle waarheid niet, er is meer ketterij dan men wenscht op te geven. Ketterij was er overal in het land [1]), niet het minst in de beide districten, die het laatst gevisiteerd worden: te Culenborch en in het land van Den Briel. Te Culenborch had de Beeldenstorm erg gewoed; wij vernemen, dat het volk er soms met geweld een ketter heeft begraven in gewijde aarde; de organist waagt het soms, wereldsche liedjes te spelen tusschen de geestelijke muziek, — liedjes trouwens met den stichtelijken tekst: *God is mijn licht en zaligheid.* En in de Brielsche streek worden sommige geestelijken zelven verdacht, kettersche vergaderingen bij te wonen. Ketterij dus was er zeker in het land, denkelijk vrij wat meer dan de visitatoren vernamen. Trouwens eene visitatie, ondernomen ten tijde van Alva, gedeeltelijk zelfs

[1]) Opmerking verdient ook het groote aantal Wederdoopers, dat blijkbaar nog op verschillende plaatsen van het platteland te vinden was: te Huysen in het Gooi b.v. werd bepaaldelijk geïnformeerd naar hunne aanwezigheid.

onder persoonlijke bemoeiing van den IJzeren hertog, was zeker niet het meest geschikte werktuig, om de ketters in hunne schuilplaatsen te betrappen; zoolang hij nog in het land was, was het zeker niet vreemd, dat de ketters, die niet hadden kunnen uitwijken, zich bij voorkeur schuil hielden en hunne godsdienstige behoeften bevredigden in het geheim, zonder de vaak uittartende luidruchtigheid van de Calvinisten van 1566. De raddraaiers waren gevlucht buitenslands, en de overblijvenden waren vreedzaam en tam.

Maar al waren er zeker meer ketters dan de visitatoren van 1570 bemerkten, zéér groot, onrustbarend groot kan hun getal toch niet zijn geweest. Men stelle zich de pressie, die *nog in 1570 en 1571* op de gewetens uitgeoefend werd, niet al te zwaar voor. Iemand verklaart in 1571 den vicecureit van Den Briel te hebben hooren zeggen: „Had ick *weleer* soe gepreect, men soude my gebrant hebben." De man sprak het tegen; maar het feit, dat men hem iets dergelijks nagaf, blijft even welsprekend. Blijkbaar was dus de hitte der vervolging in 1571 reeds voorbij; het gevaar was voor ketters, *die zich rustig hielden*, niet dreigend meer, en het verwondert ons dan ook niet, dat velen hunne godsdienstplichten blijkbaar verwaarloosden zonder vrees voor moeilijkheden.

Dus er was ketterij, vrij wat ketterij; zij was zelfs te vinden in normale, rustige districten. Maar van daar tot de meening, dat hun aantal een onrustbarend karakter droeg voor de heerschende kerk, is een groote stap. De lectuur der visitatiën van omstreeks 1570 geeft den indruk, dat de toestanden in de tweede helft der zestiende eeuw voor de Katholieken nog vrij wat gunstiger geweest zijn dan men gewoonlijk aanneemt. Die indruk wordt bevestigd, versterkt door hetgeen het verslag der visitatie van 1593 ons leert. Toen de visitatoren in dat jaar, dertien jaren na de officieele vestiging der Hervorming, de geheele provincie Utrecht afreisden, vonden zij daar, op een tijdstip toen de ballingen en vluchtelingen toch zeker allen waren teruggekeerd en toen er allerminst reden was voor de Hervorm-

den om hun geloof te verbergen, toch een toestand, waarin, naar onzen bepaalden indruk, de Katholieken op het platteland nog bijna overal beslist de overhand hadden. Te Cockengen vinden de visitatoren, als was men nog en plein Catholicisme, op het kerkhof een groot houten kruis, geheel behangen met kousebanden en andere vodden, blijkbaar herinnerend aan miraculeuse genezingen; na het vertrek der visitatoren worden daarheen eene week lang bedevaarten georganiseerd. Te Linschoten heeft men onlangs na den brand der kerk, alsof er niets veranderd was, daarin op nieuw een altaar opgericht. Te Cudelstaert blijkt het den visitatoren, dat bij kerkelijke bedeelingen alleen de katholieke armen worden bevoordeeld, terwijl de hervormde worden uitgesloten.

Maar veel sterker nog dan deze geïsoleerde feiten spreekt eene opmerking van algemeenen aard. De visitatoren informeerden overal ijverig, of het H. Avondmaal in de als Hervormd bekende gemeenten wel geregeld werd gevierd. En wat was het antwoord? In zes dorpen was toen (dertien jaar na de invoering van den Hervormden godsdienst!) het Avondmaal *nog nooit* gevierd. Te Harmelen had het driemaal plaats gehad met ongeveer honderd deelnemers, te Mijdrecht ook driemaal met ongeveer zestig personen. Te Maartensdijk en te Doorn was het éénmaal gevierd, met dertig en dertien deelnemers, — te Vreeswijk met acht of negen personen, behalve de gezinnen van eenige doorreizende schippers. Te Doorn had men de viering niet durven herhalen uit vrees voor den vijand, en te Baarn had de predikant het zingen der psalmen en de doopbediening na de predikatie nog niet kunnen doorzetten.

Mij dunkt, deze feiten zijn welsprekend. Zij geven den indruk, dat .de ketters op het platte land nog bijzonder dun waren gezaaid. Het is mogelijk, dat in Holland en Zeeland de toestand voor de Hervorming gunstiger was; maar daartegenover staat ook, dat die in de oostelijke provinciën allicht nog veel ongunstiger was dan in het Sticht. Reeds toen schijnen derhalve de steden de leiding

der volksbewegingen op zich genomen te hebben, en ook hier moet het spreekwoord van toepassing geacht worden, dat het de stoutmoedigen zijn geweest, die de halve wereld in bezit hebben genomen.

De ontwikkeling der ketterij, hoewel natuurlijk niet gunstig voor de handhaving van ordelijke toestanden in de katholieke kerk, kan dus niet de oorzaak zijn geweest, dat die toestanden hier en daar zóó ergerlijk waren verloopen: de omgekeerde ontwikkeling schijnt aannemelijker. Wat kan dan de reden geweest zijn van de in het oog vallende verslapping der tucht in sommige districten? Op deze vraag geven onze visitatie-verslagen wel antwoord, en een antwoord, dat niet alleen aan duidelijkheid weinig te wenschen overlaat, maar dat ook onpartijdig moet heeten. Inderdaad heeft het zijne bedenkelijke zijde, — is het althans een arbeid, die de uiterste omzichtigheid eischt, om kerkelijke toestanden met juistheid en onpartijdigheid te schilderen volgens een visitatie-verslag, ook al laat de betrouwbaarheid van dit verslag uit den aard der zaak niets te wenschen over. Maar wanneer het er om gaat, *de oorzaken* van zekere toestanden op te zoeken, dan is een visitatie-verslag daarentegen een bijzonder gewenschte bron. Immers niet de verspreiding en de omvang van het kwaad komen dan in aanmerking; alleen de aard en het karakter daarvan moeten juist gekarakteriseerd en verklaard worden, en daarvoor kan ons geen betere bron ter hand komen dan juist zulk een verslag. Ik ga u derhalve thans uiteenzetten, wat de studie dezer verslagen mij geleerd heeft omtrent de gebreken, die de organisatie der katholieke kerk in den Hervormingstijd (en stellig ook gedurende de geheele laatste helft der middeleeuwen) aankleefden, — gebreken, die de goedbedoelde pogingen der hervormingsgezinden onder den hoogeren clerus krachteloos maakten, *moesten* maken.

Het ernstigste euvel, waarop ik allereerst de aandacht vestigen wil, is het collatierecht. De visitatie-verslagen leveren ons van zijn nadeeligen invloed de treffendste voorbeelden.

Het collatierecht was de bevoegdheid van den stichter van een geestelijk beneficie, om den beneficiant daarvoor aan te wijzen, — eene bevoegdheid, die op zijne erfgenamen overging en ten eeuwigen dage in hun bezit bleef. In strijd met den rechtsregel *donner et retenir ne vaut*, hadden dus de stichters der beneficiën zich als „collatoren" zeker patronaat voorbehouden over de door hen aan de kerk geschonken goederen, die zij nog min of meer als hun eigendom schijnen beschouwd te hebben, — als goederen althans, waarop zij zekere aanspraken mochten laten gelden. Dankbaarheid en gevoel van billijkheid konden deze regeling aanbevelen, en zoo had de kerk, goedschiks kwaadschiks, ten slotte daarin berust, nadat zij na harden strijd althans het recht van investituur der voor het bezit der beneficiën aangewezen geestelijken had veroverd. Formeel had zij daarmede de beschikking over de heilige ambten behouden, zooals passend was; in werkelijkheid echter was de geheele macht over de begeving der beneficiën toch in de handen der collatoren gebleven. Want de voorgedragenen werden *altijd* geïnstitueerd, zelfs dan, wanneer er, naar onze begrippen, ernstige bezwaren tegen hen bestonden. Had de kerk meer kunnen veroveren? had zij het allengs wellicht zóóver kunnen brengen, dat zij invloed had kunnen oefenen op de behoorlijke bezetting der beneficiën? Wie zal het zeggen? Zeker dreigde het gevaar, dat de collatoren, indien de kerk had geweigerd hunne beschermelingen te aanvaarden en te gebruiken voor den dienst, zich zouden hebben vergenoegd met de feitelijke macht en dus hunne cliënten, ook zonder de geweigerde institutie, kalmweg in het bezit der beneficiën zouden hebben gesteld. Wellicht had dus de kerk verstandig gedaan, toen zij zich tevreden stelde met den schijn der macht, om niet in de worsteling met een oud voorrecht ook dien schijn te verliezen. Maar hoe dit zij, niet te betwijfelen is het, dat het collatierecht op het laatst der middeleeuwen een schromelijk gevolg had: feitelijk maakte het de kerk volkomen machteloos op tal van plaatsen van haar gebied. Ik ga u volgens de visitatieverslagen eene schets geven van zijne werking.

Het meest algemeene, meest voor de hand liggende bezwaar, dat aan het collatierecht kleefde, was natuurlijk dit, dat de collatoren de neiging hadden, hunne eigene kinderen en kleinkinderen, hetzij ze geschikt waren of niet, gelukkig te maken met de te hunner beschikking staande beneficiën. De verleiding tot zulk eene handelwijze was te sterker, omdat den collator (die in den regel behoorde tot de bloedverwanten der stichters) in den fundatiebrief zelf gewoonlijk werd ingescherpt, dat bij de voordracht zij, die van het bloed van den stichter waren (zijne eigene bloedverwanten derhalve!), de voorkeur behoorden te genieten. In die tijden was er in een groot gezin altijd wel iemand, die zich ging wijden aan de kerk; de begiftiging met een beneficie kon zelfs aanleiding geven tot zulk eene beroepskeuze. Wel was de begiftigde jongeling natuurlijk niet altijd in staat om de op het beneficie rustende verplichtingen aanstonds te vervullen: hij had daartoe veelal noch den leeftijd, noch de bekwaamheid. Maar dit leverde geen bezwaar; want het gebruik bracht mede, dat het den vicaris geoorloofd was, de inkomsten van zijn beneficie te trekken, ook al vervulde hij de daarop rustende verplichtingen niet, indien hij maar kon bewijzen, dat hij zich door studie aan eene universiteit tot het waarnemen dezer verplichtingen voorbereidde.

Zóó kwam het dus meermalen voor, dat jongelieden, zelfs kinderen, werden begiftigd met vicarieën en andere beneficiën, die zij geheel niet bedienden. Toen onze visitatoren zich vertoonden in Den Briel, werd hun verzekerd, dat dit de reden was, waarom er bij het Brielsche kapittel vrij wat minder priesters resideerden dan vroeger het geval was geweest. De ontbrekenden studeerden derhalve aan eene universiteit? Ik durf het geenszins verzekeren: niet van *elken* afwezigen priester blijkt de verblijfplaats uit het visitatie-verslag. Maar over verscheidenen hunner krijgen wij toch nauwkeurig bericht, en die berichten geven alles behalve de blijken van den studielust der afwezige heeren. Een van hen, de pastoor van Giessen-Nieuwkerk, studeerde

(in 1523) inderdaad te Leuven. En van den proost van Culenborch vernemen wij in 1570, dat hij eerst te Utrecht, later te Keulen in de rechten studeerde: Keulen bezat eene universiteit, en te Utrecht was er althans wel gelegenheid, om iets van de rechtswetenschap te weten te komen. Maar de andere afwezige heeren? De een studeerde te Rotterdam, een tweede te Bodegraven, een derde te Geel: wat de jongelui in de zestiende eeuw in die plaatsjes wel geleerd kunnen hebben, ter uitbreiding hunner wetenschappelijke vorming? Maar nog zijn dit niet de ernstigste gevallen: van vele afwezige jonge geestelijken wordt slechts zéér in het algemeen verzekerd, dat zij *ergens buiten Den Briel* zich toelegden op de wetenschap („operam dat litteris")!

Men zou mogen verwachten, dat de studenten, die aldus de inkomsten hunner vicarieën grootendeels gebruikten om hunne (reëele of denkbeeldige) studiekosten te betalen, zich althans de moeite zouden hebben getroost, om (zooals het gebruik medebracht) voor het overschot der inkomsten een anderen geestelijke te bezoldigen, die bereid was, bij zijn gewone ambtswerk tijdelijk ook de verplichtingen van den student voor een prijsje waar te nemen. Maar van dergelijke, door het gevoel van welstandigheid geëischte maatregelen wordt in den regel weinig of niets gezegd. Hoe het dikwijls ging, blijkt met compromitteerende klaarheid uit de verklaringen, door de weduwe van een Brielschen bakker aan de visitatoren gedaan over haren zoon, vicaris in de Brielsche kerk. De jongen, achttien jaar oud, was blijkbaar van het bloed van den stichter en had zoo, al bij het leven van zijn vader, de vicarie gekregen. De moeder bezat den fundatiebrief en was voortreffelijk op de hoogte van de rechten van haren zoon: hij moest jaarlijks veertig gulden trekken uit de landerijen, maar genoot door de overstroomingen in den laatsten tijd vrij wat minder. Ook met de verplichtingen van den vicaris was zij bekend: zij wist, dat hij, zoodra hij priester was, zou moeten resideeren. Maar daaraan viel niet te denken: zij was eene arme weduwe, en haar zoon moest helpen in de bakkerij; zoodra zij hem

missen kon, beloofde zij, dat ze hem zou laten studeeren. Maar hoe ging het intusschen met de drie wekelijksche missen, die aan de vicarie verbonden waren? Dat wist de weduwe inderdaad niet: misschien had haar overleden man dit werk indertijd wel aan iemand opgedragen! Maar de visitatoren zullen het geheugen der vrouw zonder twijfel wel te hulp gekomen zijn: aangezien zij blijkbaar niets betaalde voor de waarneming van haars zoons verplichtingen, was het toch volkomen duidelijk, dat aan die verplichtingen ook niet werd voldaan.

Zoo ging het dikwijls met de gewone vicarieën: de collatoren vergaven ze en zagen er dan verder niet naar om. Maar met de vergeving der pastoraten was het in den regel nog vrij wat erger gesteld. De heer der plaats, een aanzienlijk edelman, was dikwijls collator van dit beneficie, ook van vele kapittel-prebenden en van tal van vicarieën en andere beneficiën in de parochiekerk [1]). De voorname heer had het druk met allerlei beslommeringen, en er was alle kans, dat hij die gewichtiger zou vinden dan de bemoeiingen, die in verband stonden met zijn collatierecht. Zoo was de heer van Montfoort collator van de prebenden van het kapittel te Abbenbroek; mij zou het niet verwonderen, zoo de uiterst bedenkelijke toestanden, die de visitatoren daar aantroffen, althans voor een deel te wijten waren aan de min gelukkige keuze van de titularissen door den collator. Te Cockengen vonden de visitatoren van 1593 geenen koster; de collator, de heer van Zuylen, had een jongen begiftigd met dit baantje, dat zijn oom voor hem zou waarnemen totdat hij volwassen was. Maar de oom was later in den oorlog gegaan, en zoo bevonden de visitatoren, dat de jeugdige koster woonde bij zijne moeder, die eene slecht befaamde herberg hield, terwijl de betrekking niet werd waargenomen! — Maar, hoe slecht dan ook, de collator had in al deze gevallen toch voldaan aan zijne ver-

[1]) Een zéér enkele maal vinden wij de gemeenteleden zelven als collatoren optreden: te Zeist van het kosterambt, te Giethoorn van eene vicarie. Maar zulk eene democratische, zeer doelmatige inrichting was zeldzaam.

plichtingen en de benoeming gedaan. Doch als de heer ver weg woonde, aan het Brusselsche hof of elders resideerde, dan kwam er dikwijls van zulk eene vervulling der vacatures geheel niets. Natuurlijk was die vervulling dan ook wel eens bezwaarlijk; want als het beneficie klein was, dan meldde zich soms niemand daarvoor aan, en hoe zou de collator in de verte dan een geschikten kandidaat vinden? Het was toch bezwaarlijk van hem te vergen, dat hij zich ter wille van zijn voorrecht nog uitgaven zou getroosten? De zaak bleef dus dan natuurlijk slepen, en ten slotte werd zij .... volkomen vergeten! Zoo ging het b.v. dikwijls met de tallooze beneficiën, waarvan de koning van Spanje collator was. Zes jaren moest men soms wachten, eer de opene plaatsen werden vervuld: in het kapittel van Den Briel vaceerden dientengevolge in 1570 vijf van de twaalf prebenden, in dat van Oostvoorne drie van de acht! Tijdelijke plaatsvervangers werden evenmin aangewezen, hoewel volgens de fundatiën bij vacature de helft der inkomsten moest besteed worden voor het bezoldigen van een waarnemer. En wanneer dan ten slotte de lang verwachte beneficiant benoemd werd, dan bleek de keus dikwijls nog gevallen te zijn op een uiterst ongeschikten persoon. Zoo was b.v. eene vicarie te Vianen gegeven aan den leermeester van het zoontje van Vargas, het befaamde lid van den Raad van beroerten, die natuurlijk kalm te Brussel bleef en *moest blijven* om zijn pupil te onderwijzen. Over het geheel blijken 's konings keuzen, waarover te Brussel beslist werd (natuurlijk veelal uit gunst), inderdaad zeer ongelukkig geweest te zijn: *bijna alle* beneficiën in het land van Putten, — in deze heerlijkheid der Hollandsche graven stonden de beneficiën nagenoeg overal ter collatie van hun erfgenaam, den Koning, — werden in 1570 bediend door bezoldigde plaatsvervangers der begiftigden, die zelven niet resideerden.

Nu de collatoren zich dus zoo weinig bekommerden om hunne beneficiën, mag het zeker verschoonlijk heeten, dat het volk zich veelal ook weinig aan hen stoorde. Bleef

door nalatigheid van den collator de benoeming van een beneficiant al te lang uit, dan nam de gemeente, om in de behoeften van den dienst te voorzien, soms ten slotte zelve tegen betaling eenen plaatsvervanger aan; het kwam dan wel voor, dat die waarnemer later zelf de collatie kreeg, hetgeen dan aan de gemeente natuurlijk een aardig duitje bespaarde.

Maar ook de bezitters der beneficiën zelven stoorden zich vaak weinig aan de collatoren. Zeer gewoon was het blijkbaar, dat geestelijken hunne beneficiën onder elkander ruilden of het beneficie eenvoudig aan een ander verkochten, zonder den collator daarbij te kennen, zonder zelfs den aartsdiaken, die hen moest institueeren, van de verandering bericht te geven. De vroegere pastoor van Eemnes, die behoorlijk de collatie verkregen had, had zijn pastoraat aldus geruild met zijn opvolger, den tegenwoordigen pastoor; maar de gemeente was, naar het schijnt, niet met de transactie ingenomen: zij was dus, al lovend en biedend, in onderhandeling getreden met een derden priester, dien zij gaarne zou zien komen, als men het eens kon worden over het door de gemeente te betalen loon. Meer dan eens hooren wij, dat een pastoor het pastoraat van zijn voorganger eenvoudig heeft *gekocht* voor een sommetje in éens. En een vicaris te Brielle verklaart naievelijk, dat hij dezelfde vicarie bezat, die zijn oom voor hem bezeten had: *hoe* hij daaraan gekomen was, wist hij niet te verhalen. Maar *ik* weet het wel: zonder twijfel had hij het beneficie geërfd; het was, zooals destijds zoo dikwijls voorkwam, langzamerhand eene soort van familiebezit geworden.

De staaltjes, die ik uit de visitatie-verslagen over den slechten invloed der collatoren mededeelde, zijn natuurlijk de meest ergerlijke. Geenszins beweer ik, dat alle collatoren zoo bedenkelijken invloed hadden als zij, van wie ons deze droevige bijzonderheden worden verhaald; stellig zijn er vele plaatsen in ons land geweest, waar de collatoren in vrede leefden met hunne omgeving en waar de uitoefening hunner rechten geene aanleiding gaf tot klachten. Maar toch, *de mogelijkheid* tot deze en dergelijke schandalen was

gegeven overal, waar collatoren de macht in handen hadden. De instelling zelve was verkeerd: wanneer een collator een ongeschikten priester naar eene plaats wilde zenden, dan was het in den regel niet wel mogelijk, hem daarin te verhinderen. Dàt was de zaak: de pastoors en andere priesters werden niet meer benoemd door de gemeente, die groot belang had bij hun goed gedrag, — ook niet door de superieuren, die geacht moesten worden de geschiktste kandidaten voor de vervulling der vacature te kennen, — maar door personen, die alle reden hadden, om met het postje menschen gelukkig te maken, aan wie zij toevallig eenige verplichting hadden [1]), en die er in vele gevallen absoluut onverschillig over konden zijn, of de benoemden ook maar eenigermate voldeden aan de eischen, die hun redelijkerwijze konden gesteld worden in het belang van de hun toevertrouwde kudden. Zóó werd dus de Katholieke kerk gelukkig gemaakt met tallooze onwaardige dienaren, zonder dat hare vertegenwoordigers er veel tegen konden doen; het gezag van hare hoofden werd voortdurend ondermijnd en de belangstelling harer leden moest met noodlottige zekerheid steeds meer verflauwen.

Tot nog toe sprak ik alleen over de onverschilligheid en de slofheid der collatoren. Maar daarbij bleef het niet: er waren ook gevallen, waarin zij zich schuldig maakten aan erger. Wij krijgen zelfs den indruk, dat het nog gelukkig was, zoo een collator zich weinig bemoeide met het hem toevertrouwde beneficie: oefende hij invloed uit op het

[1]) Ik spreek hier niet van het geval, dat de collator het ambt eenvoudig verkocht, omdat de visitatie-verslagen er, zoover ik mij herinner, geen voorbeeld van meedeelen. Toch was dit volstrekt niet zeldzaam, te oordeelen althans naar den indruk, dien o.a. de stukken in de archieven der Utrechtsche kapittelen maken, — maar zeldzamer toch dan ik meende, naar ik nu uit de visitatie-verslagen opmaak. Men zou het ontbreken van zulke berichten in deze verslagen kunnen toeschrijven aan de omstandigheid, dat de visitatoren nooit vroegen, of de getuige ook geld had gegeven voor zijn ambt. Zeker is dit inderdaad van belang; maar ik meen, dat de vraag, indien het misbruik zéér algemeen was geweest, allicht niet zou ontbroken hebben. Ik denk aan een andere reden voor het verschil tusschen kapittel-archieven en visitatie-verslagen. In de kapittelen, waar de collatie bij tourbeurten omging, kwamen allerlei lieden nu en dan in de gelegenheid om een postje te vergeven; elders echter waren de collatoren gewoonlijk òf voorname lieden, meestal te hoog om geld aan te nemen, òf familieleden van den stichter, die bij het goed waarnemen der betrekking althans zeker belang hadden.

beheer, dan was er toch alle reden ergere, duurzame onheilen te vreezen.

De omstandigheid, dat de graaf van Culenborch zelf den beeldenstorm was begonnen in zijne kerk, kan, al billijken wij zulk een ijver niet, toegeschreven worden aan den haat van den Geuzen-hoofdman tegen het Catholicisme. Dat hij toen meteen alle misgewaden liet verbranden, kan aan denzelfden misplaatsten ijver worden geweten. Maar het feit, dat hij „voor de veiligheid" zich gedurende de troebelen al het kerkezilver had laten afgeven, en ook het zilveren kruis en de zilveren kelk van eene broederschap had doen verbreken, terwijl hij, althans in 1570, nog niets van dit alles had teruggegeven, schijnt toch verdacht, — al weten wij ook, dat den graaf al spoedig na het feit een vonnis van den Raad van Beroerten getroffen had, dat hem het land had uitgedreven. Niet minder ongeschikt — al was ditmaal zijn eigenbelang niet bij de zaak betrokken — had de radicale edelman gehandeld met de inkomsten van twee Culenborchsche beneficiën: eene vicarie had hij ten tijde der beroerten bestemd voor het onderhoud van oude lieden, en tezelfder tijd had hij een der kanunniken (blijkbaar een ketter) vergund, om van de opbrengst zijner prebende te gaan studeeren in het calvinistische Genève. Zoo en op allerlei andere wijzen, zelfs zonder dat hij het zelf wilde, kon de macht van een weinig kieskeurigen collator invloed hebben: wij vernemen van een vicaris op een dorp in de heerlijkheid Culenborch, die verklaarde de Geuzenkerk te bezoeken om de gunst van den graaf te winnen, daar hij een proces voor diens Raad hangende had, dat hij anders vreesde te zullen verliezen.

Wil men deze onregelmatigheden verontschuldigen met de exceptioneele, rumoerige tijden en de kettersche neigingen van den Culenborchschen graaf? Maar ik heb de bewijzen, dat ook andere collatoren zich niet ontzagen, op de willekeurigste wijze in te grijpen in het beheer hunner beneficiën en de financieele toestanden daardoor ernstig te benadeelen, ja zelfs blijvend te gronde te richten. De

gewoonte der middeleeuwen bracht mede, dat de bezitter van een beneficie zelf de daaraan behoorende landerijen en andere goederen beheerde, terwijl de collator op dit beheer zeker toezicht oefende. Eene niet ongeschikte regeling: immers niemand meer dan de beneficiant had belang bij een goed beheer der goederen; en mocht hij soms neiging hebben, om de hen met de gouden eieren te slachten, dan was de toeziende collator in staat, om deze bedenkelijke neiging tegen te gaan. Maar in de praktijk ging het dikwijls geheel anders. Als de collator van het beneficie heer was van het dorp (zooals dikwijls het geval was), dan ontaardde zijn toezicht maar al te dikwijls in een feitelijk beheer der goederen van het beneficie; de bezitter kon dan niet op tegen den machtigen collator, en deze had dus de handen vrij. Ons visitatie-verslag verhaalt ons een geval, dat maar al te duidelijk maakt, hoe bedenkelijke gevolgen zulk eene vrijheid soms hebben kon bij een gewetenloozen collator. De heer van Warmond was collator van de pastoorsprebende van Rijnsaterwoude en ook van de daaronder behoorende kapel van Roelof-Aerntsveen. De pastorie bezat nog de tienden van het kerspel, zooals dit eigenlijk behoorde. Maar de heer van Warmond sloeg ze aan, en hoewel de getergde pastoor moed schepte en zich openlijk tegen den verkoop verzette, durfde niemand hem bij te vallen: de tienden werden verkocht in de kerk zelf. Gelukkig had deze pastoor nog vrij wat inkomsten uit landerijen van zijn pastoraat. Maar ook het land der kapel, dat de heer van Warmond beheerde, werd eerlang van de hand gedaan. Vroeger, nog niet zeer lang geleden, waren, volgens de verklaringen der getuigen, kerkmeesters voor de kapel benoemd door den pastoor en de gemeente: alles ging toen goed. De kapel had eenig inkomen, de collator legde er wat bij, de gemeenteleden troffen een accoordje met den pastoor: zoo had de man een redelijk inkomen van 72 gulden, waarvoor hij gaarne de hem opgedragen vier of vijf missen per week waarnam. Langzamerhand verliep echter door het wanbeheer van den heer van Warmond

alles. De collator wist toen toestemming te verkrijgen van den bisschop om het land te verkoopen, en het werd in het openbaar geveild in een herberg aan de Breestraat te Leiden. Eerst kreeg men toen een priester, die niet resideerde en zich van zijne verplichtingen afmaakte met drie missen per week; ook de kapel zelf werd bouwvallig. Ten slotte werd echter geheel geen priester meer aangesteld en de heer van Warmond genoot de weinige overgebleven inkomsten; toen de visitatoren kwamen, waren in negen maanden slechts zeven missen opgedragen. Zij wezen vonnis tegen den collator; maar .... het kerkegoed was verdwenen, le mal était fait!

Men ziet het, nog erger dan de heer van Culenborch, die het kerkezilver te gelde maakte, was de heer van Warmond, die het kerkeland verkocht. Maar de veranderde bestemming, door hem gegeven aan de inkomsten der vicarie? Ook daarvan heb ik een tegenhanger. De kerkmeesters van Maerlant waren collatoren van eene vicarie in hunne kerk. Het geval wilde, dat de koster aldaar niet genoeg inkomen had, en de kerkmeesters zagen nu in hunne betrekking tot de vicarie een geschikt middel, om in dit betreurenswaardige bezwaar te voorzien. Zij trachtten den priester, dien zij met de vicarie begiftigd hadden, te belezen, om een deel der inkomsten uit te keeren aan den koster; zij van hunne zijde zouden dan een oogje dicht doen en geene aanmerkingen maken, indien de vicaris de missen, die hij lezen moest, verzuimde. Niet kwaad bedacht! en ook zoo kwaad niet bedoeld! Maar de heeren vergaten toch gewis, dat de stichter hen had aangesteld om te waken, dat zijn vicaris geregeld de missen zou opdragen, die hij noodig had geacht voor de rust zijner arme ziel.

Dergelijke vermindering van de inkomsten van een beneficie had soms de ernstigste gevolgen. „Het zal niet veel geschaad hebben in die dagen," is men geneigd te denken: „in de middeleeuwen was immers de geestelijkheid schatrijk!" Inderdaad, dat was zij stellig geweest, en dat was zij gedeeltelijk, hier en daar, nog: wij hebben allen tot verzadigens

toe gehoord van de rijke middeleeuwsche prelaten, die leefden in overdaad en de inkomsten hunner prebenden soms verbrasten op aanstootelijke wijze. De voorstelling is niet onjuist: de middeleeuwsche kerk kende dergelijke heeren onder de hoogere geestelijkheid. Maar de medaille had toch ook eene keerzijde: wanbeheer had de rijke beneficiën op den duur soms geruineerd. En zoo waren er ook vele *arme* priesters, *te* arme priesters. En voor den dienst was dit ten slotte nòg bedenkelijker dan het andere uiterste.

De bezoldiging der middeleeuwsche geestelijken geschiedde op zeer verschillende wijzen. De secuurste weg was natuurlijk, wanneer aan de prebende verbonden was het bezit van eene hoeveelheid land of, wanneer de beneficiant belast was met zielzorg, het bezit van de kerspeltienden. Oorspronkelijk was dit stellig bijna overal het geval geweest: immers de kerkelijke autoriteit zou in den regel een beneficie niet hebben geconsacreerd, wanneer daaraan niet verbonden was eene voldoende hoeveelheid vaste goederen of tienden, om den beneficiant zeker en passend te onderhouden. Thans was het echter dikwijls anders: ik meen dit alweder grootendeels te mogen toeschrijven aan den invloed der collatoren. Dat de kerspeltienden in zoo tallooze gevallen verdwenen waren, is althans stellig aan deze oorzaak te wijten, want wij vinden die tienden bijna altijd terug in de handen der heeren; zóó algemeen is dit feit, dat tienden wel eens gerekend worden tot de heerlijke rechten. In andere gevallen was het wanbeheer der beneficianten zelven schuld aan de vermindering van de inkomsten der beneficiën: telkens toch lezen wij in ons visitatie-verslag, hoe priesters, die de op hen rustende verplichtingen verwaarloozen, zich verontschuldigen met de bewering, dat zij kwalijk verplicht geacht kunnen worden, om alle lasten te dragen, die de fundator aan hun beneficie verbonden had, aangezien het door den fundator daaraan geschonken land grootendeels verkocht of verdwenen is door het wanbeheer hunner voorgangers.

De collatoren, wier rechten alleen zekere rechtvaardiging vonden in het door hen geoefende toezicht op het beheer, verwaarloosden derhalve juist deze verplichting veelal schandelijk; ja erger nog, zelven gingen zij dikwijls voor bij het wanbeheer van de goederen hunner beneficiën. Zoodoende waren, het blijkt onwederlegbaar, op het laatst der zestiende eeuw aan vele beneficiën geene landerijen en geene tienden meer verbonden, zoodat de visitatoren moesten constateeren, dat ze geene vaste inkomsten meer bezaten. Zelfs was dit volstrekt niet zeldzaam: in het land van Putten waren *alle* pastoraten arm [1]) en verklaarde de baljuw zelf dat het dringend noodig was er eenige te combineeren, hetgeen echter natuurlijk niet gemakkelijk ging.

Menige pastoor had dan ook moeite om rond te komen. In vele gevallen hadden de leden der gemeente zich verbonden, eene som geld bijeen te brengen, om hunnen pastoor te onderhouden [2]); soms geschiedde de betaling daarvan dan bij omslag over de gemeenteleden en moest de arme man zijn loon zelf „colligeren onder die gemeente." Te Eemnes had men, om de verschuldigde 40 lood zilver bijeen te brengen, den omslag vastgesteld op tien stuivers per huis en moesten ook de armen mede daaraan betalen. Daarenboven ontving deze pastoor van ieder der ongeveer 300 communicanten een „hoogtijdgeld" van een halven stuiver per jaar, dat hij weder langs de huizen moest ophalen. En dan genoot hij nog „'t onseecker," nam. „het biechtgelt, van craemvrouwen, man ende wijff te samen te geven, opte graven te gaen, by de siecken theylich sacrament te dragen, tzielboeck te bewaren ende diergelijcke." Dus uitsluitend uitkeeringen, die de herder der gemeente zelf van zijne soms onvermogende schapen moest innen! Men kan zich voorstellen, hoe aangenaam de verhouding tot die gemeentenaren soms zal geweest zijn, en men verstaat dan de vermaning

[1]) Daartegenover staat, dat het pastoraat van Den Briel, dat door twee vice-cureiten werd waargenomen, volgens verklaring van den vice-deken van het kapittel, niet minder dan 800 gulden netto moet hebben opgeleverd.

[2]) Soms hadden de buren reeds bij de fundatie van de parochie zulk eene verplichting op zich genomen, als zij geen land konden schenken, zooals b.v. te Eemnes Binnendijks.

der Utrechtsche synodaal-statuten van 1565, dat een pastoor zich behoort te ontzien, om zijne parochianen boos te maken en zich zelven in minachting te brengen door van den kansel te razen en te schelden tegen hen, die hem het verschuldigde geld niet uitkeeren.

Doch als het ten slotte op deze min aangename wijze nog maar gelukte, om eene voldoende som bijeen te krijgen, dan scheen de toestand van den pastoor althans dragelijk. Maar lang niet altijd was dit het geval: de Eemnesser pastoor verklaarde, „dat hy qualijck totten zynen conde geraecken," dat het hoogtijdgeld slechts één daalder opbracht en dat hij het, samen met „het onseecker," dus gaarne wilde afstaan voor tien gulden 's jaars. Ten slotte had de gemeente hem op zijne herhaalde klachten dan ook een sommetje daarbij toegelegd uit de kerkekas. Bij elke vacature werd dit sommetje opnieuw met loven en bieden vastgesteld. Men beweerde, dat men eenmaal aan een kandidaat voor het pastoraat 72 à 73 gulden had geboden; maar zeker was het, dat de vorige pastoor slechts zestig gulden had gehad (met inbegrip van zes gulden voor eene vicarie-mis) en dat de tegenwoordige (ook met inbegrip van die mis) slechts vijftig gulden ontving. Ten slotte bleek dit echter toch al te weinig: de pastoor verzekerde, dat hij daarmede niet kon rondkomen, en eischte meer. En de officiaal gaf hem bij de visitatie gelijk: in deze tijden, nu de onzekere inkomsten maar weinig opbrachten, kon een pastoor van dit inkomen niet fatsoenlijk leven. De man had gelijk, naar het schijnt: toevallig vernemen wij, dat de baljuw van Putten het inkomen van den pastoor van Biert, dat bijna honderd gulden (15 à 16 pond Vlaamsch) 's jaars bedroeg, eene „eerlijcke competentie" oordeelde.

Deze schattingen leveren ons derhalve een goeden maatstaf van hetgeen destijds eenen pastoor toekwam. Welnu, aan dezen eisch blijken slechts zéér enkele pastoraten voldaan te hebben. De pastoor van Zuidland bij Den Briel spant onder allen, van wie wij hooren, de kroon met omstreeks 200 gulden 's jaars; hij zelf verzekert echter, dat

hij feitelijk slechts 125 gulden trekt. De pastoor van Rijnsaterwoude int in den goeden tijd, alles bijeengeteld, door allerlei buitenkansjes eene som van 134 gulden; terwijl die van 't Wael eene buitengewone inkomst had, daar hij voor 100 en 50 Carolus-guldens nog twee vicarieën te Everdingen kon bedienen, waarvoor bij trouwens ook zware dijklasten te dragen had. De pastoor van Wilnis inde ongeveer 100 Philippus-guldens (= *f* 125), die van Mijdrecht nagenoeg 100 guldens, terwijl die van Huissen en Cudelstert moesten tevreden zijn met 90 guldens.

Maar deze allen waren rijkaards; anderen hadden het vrij wat erger. De pastoor van Thamen kon slechts rekenen op 70 gulden, die van Maerlant op 42 gulden en het „onzekere". De pastoor van Zevenhoven moest met 40 gulden tevreden zijn, die van Oostvoorne met 30, terwijl die van Schalkwijk zelfs met zekerheid niet mocht rekenen op meer dan 11 guldens.

Met de plaatsvervangers ging het nog erger: zij hadden natuurlijk minder dan de „eygenaers" der beneficiën. In Den Briel vond men twee vice-cureiten, die *geheel geene* vaste inkomsten hadden en uitsluitend moesten leven van hetgeen zij nu en dan verdienden met het bedienen der sacramenten. Hoe dergelijke minimum-lijders leefden? Ik zal het u zeggen. Te Oudenhoorn bij Den Briel vonden de visitatoren een pastoor, die erg aan den drank was; om in den dienst te voorzien, hadden de gemeentenaren dus voor eene kleinigheid tijdelijk een kapellaan aangenomen. De stakker had, toen de visitatoren hem bezochten, 's morgens de mis opgedragen; daarna was hij naar de herberg geloopen en had daar, als gewoonlijk, een paar glazen bier gedronken; toen was hij te bed gaan liggen om te slapen, want hij was te arm, om zich een middagmaal te koopen!

Wat wonder, dat velen dergelijke betrekkingen niet begeerden! Te Simonshaven was dan ook sedert twee jaar geen pastoor, omdat het geld ontbrak om hem behoorlijk te bezoldigen. Te Oostvoorne had men herhaaldelijk geschreven om een priester, zelfs naar Brabant; maar men

kon voor het geld, dat beschikbaar was, niemand krijgen. De baljuw van Putten bevestigde dit; zeer algemeen erkende hij: men kan in dit district geene priesters krijgen.

Zoo was het vaak met de voornaamste geestelijken, de pastoors; met de andere ging het natuurlijk niet beter. De kosters hadden in den regel blijkbaar geene of geene noemenswaardige vaste inkomsten, en het spreekt van zelf, dat het totale bedrag hunner verdiensten belangrijk lager was dan dat van de pastoors-inkomsten. De meest welgestelde onder hen was de koster van Naarden, die zestig gulden verdiende en bovendien tien gulden trok voor het wasschen der misgewaden. Die van Westbroek had het allicht zoo goed niet: hij ontving 38 gulden en bovendien eene vaste bijdrage uit elk huis; maar hij moest daarvoor dan ook de school bedienen. Zulk eene vaste bijdrage uit elk huis was voor de meeste kosters de gewone bron van inkomsten: als de gemeente een koster aanstelde, bewilligde zij in den regel tegelijk een zeker bedrag per huis, dat de titularis dan weder zelf moest innen. Dit bedrag was te Cudelstert zes stuivers, te Mijdrecht en te Zevenhoven vijf stuivers uit elk huis; te Amerongen en te Westbroek was het slechts twee stuivers per huis, te Rokanje, waar het begroot werd op twintig gulden, waarschijnlijk evenveel, te Culenborch éen stuiver. Bovendien hadden ook de meeste kosters het recht, om op de hoogtijden een stuiver of een dergelijk klein bedrag uit elk huis te gaan innen. Deze collecte heette de „ommegang" der kosters; te Overlangbroek werd zij afgekocht voor 1 pond grooten (= *f* 6), zoodat de opbrengst niet veel schijnt bedragen te hebben. Te Nieuwenhoorn (bij Den Briel) genoot de koster bij uitzondering, behalve een braspenning uit elk huis, ook een schoof uit elk gemet land.

Gunstiger schijnt over het algemeen de toestand der vicarissen te zijn geweest. Eene inkomst van 100 à 150 gulden per jaar uit eene vicarie, belast met vier missen per week, schijnt ongeveer het gewone tarief te zijn geweest. Daarbij kwam nog hier en daar (zooals te Culenborch en te Abcoude) het vrije gebruik van een huis, dat aan de

vicarie behoorde. Te Lanxmeer vinden wij vermeld, dat de gemeente aan den vicaris uitdeelingen deed van kaas, graan en vleesch; maar zoo iets moet uit den aard der zaak tot de groote uitzonderingen behoord hebben, daar het niet wel is in te zien, waarom de boeren van Lanxmeer zich lieten verleiden tot zulk eene ongemotiveerde vrijgevigheid, — te minder daar de collatie van het beneficie eigenlijk behoorde aan de heeren van Culenborch en Brederode, die zich trouwens niet veel daarom bekommerd schijnen te hebben.

Natuurlijk was er echter ook onder de vicarissen veel verschil: reeds bij de stichting was de eene vicarie vrij wat rijker dan de andere. Maar bovendien had de eene vicarie allicht vrij wat meer dan de andere te lijden gehad van het wanbeheer harer tijdelijke bezitters, die volgens gewoonte hare goederen beheerd hadden. Zoo hooren wij dan ook in Den Briel van een vicaris met slechts 51 gulden, waarvan 9 gulden presentiegeld, terwijl hij jaarlijks nog een daalder moest betalen voor het wasschen zijner dienstgewaden. Te Naarden vinden wij een vicaris met een inkomen van 25 à 26 gulden, in Den Briel zelfs twee vicarieën, die samen slechts 12 gulden opbrachten.

Ook de inkomsten van de leden der kapittelen waren lang niet overal overvloedig. Het kapittel te Oostvoorne bezat slechts een netto-inkomen van 646 gulden, dat verdeeld moest worden tusschen acht kanunniken; bovendien waren die uitdeelingen nog niet altijd zeker, want in het jaar der visitatie (1571) was er door de bijzonder hooge dijklasten *niets* voor de kanunniken overgeschoten. Geen wonder, dat het kapittel in dergelijke omstandigheden zich moest tevreden stellen met twee leekenzangers, daar geestelijke zangers voor het beschikbare bedrag niet te krijgen waren! Alleen de deken had gelukkig uit landerijen boven zijne gewone prebende nog een inkomen van 130 gulden. Nog vrij wat erger schijnen echter de kanunniken van het kapittel van Den Briel het gehad te hebben: uit hunne prebenden ontvingen zij, naar het schijnt, niet meer

dan $2^1/_2$ stuivers per dag, behalve de memoriegelden. Deze laatste bron van inkomsten — presentiegelden voor het bijwonen der in de kerk gestichte lijkdiensten — leverde trouwens gelukkig dikwijls een niet te versmaden bijslag bij de inkomsten uit het beneficie. In het kapittel van Culenborch althans bedroeg de opbrengst der memoriën ongeveer de helft van de inkomsten der kanunniken; ook te Naarden trok de pastoor uit deze bron bijna de helft zijner inkomsten, terwijl elke vicaris daar in den goeden tijd nog 18 à 19 gulden ontving. De verplichtingen der kanunniken waren daarbij niet al te bezwarend, daar althans de Brielsche kanunniken recht hadden op 54 vacantiedagen in het jaar.

De lezer, die al deze mededeelingen overweegt, zal wel niet kunnen twijfelen, dat de financieele positie van vele katholieke geestelijken in de latere middeleeuwen zeer onzeker was, en dat velen onder hen beslist arm moeten genoemd worden. Maar niet alleen onder de bezitters van beneficiën was er gebrek aan geld: ook in andere kerkelijke kringen kon de nood soms hoog stijgen, niet het minst onder de kerkmeesters, die de voor het onderhoud der kerkgebouwen bestemde gelden beheerden. Al wat wij vernemen van het beheer dezer titularissen geeft ons den bepaalden indruk, dat de kerkelijke fondsen uiterst beperkt waren. En terwijl wij het zooeven slechts *waarschijnlijk* konden achten, dat slecht beheer de oorzaak was van het geldgebrek, mogen wij dit hier *zeker* noemen.

In den regel was het inkomen der kerkfabrieken zeer gering. De vaste goederen waren bijna altijd onbeduidend; tekorten werden soms gedekt door omslagen over de gemeenteleden, soms werd zelfs het geheele bedrag der rekening (evenals bij de waterschappen) gevonden bij omslag. In zulke omstandigheden was het zeker dubbel noodzakelijk, dat de enkele bezittingen eener kerk goed werden beheerd. Toch schijnt dat beheer volgens onze verslagen over het geheel niet te best te zijn geweest. En dit verwondert ons ook nauwelijks, wanneer wij de wijze nagaan, waarop het kerkegoed werd beheerd. De geschiedenis van dit beheer, zooals de visitatiën ons dat blootleggen, geeft inderdaad een belangwekkend inzicht in de middeleeuwsche beheerstoestanden en werpt zelfs een verrassend licht op de ontwikkeling van analoge toestanden ook buiten het kerkelijk gebied. Ik wil daarom dit punt wat uitvoeriger bespreken.

Oorspronkelijk nam het volk overal deel aan rechtspraak en beheer. In de noordelijke deelen van het Sticht had zich het zoogenaamde buurrecht, dat het vinden van het oordeel aan alle omstanders opdroeg, hier en daar tot vèr in de zestiende eeuw gehandhaafd. Maar ook daar, waar het schepenrecht gold, was het volk niet geheel uitgesloten van alle deelneming aan het beheer: in gewichtige gevallen, vooral als er veel betaald moest worden, riepen de schepenen dikwijls *gaarne* het volk op, om mede te werken tot de besluiten, die in de toekomst allicht aanleiding konden geven tot ontevredenheid; in de oorkonden worden in zulke gevallen de „universi cives" uitdrukkelijk vermeld, onmiddellijk na de eigenlijke bestuurders der stad. Moeten ook onder die cives zeker niet alle *inwoners* verstaan worden, zeker schijnt het toch, dat althans *allen*, die het burgerrecht bezaten, het recht hadden om tot dergelijke besluiten mede te werken. Maar naarmate in het verdere verloop der middeleeuwen het standsverschil grooter werd, bleek het meer en meer doelmatig, om niet alle burgers, maar alleen de besten onder hen, op te roepen; aanvankelijk sprak men daarbij van de „senior et sanior pars"; later verscheen de „vroedschap" en de „rijkdom" der stad alleen op het tooneel. Blijkbaar was men destijds van meening, dat wijsheid en goederenbezit gewoonlijk samengingen, en hoewel de qualificatie als „de rijkdom", die te kapitalistisch klonk, mettertijd op den achtergrond geraakte, mag men aannemen, dat toch steeds dezelfde kring van personen werd bedoeld.

Onder de krachtige Bourgondische regeering, die in de

vijftiende eeuw het Hollandsche bestuur grondig reorganiseerde, veranderde echter de vroedschap geheel van aard: in de privilegiën van vele Hollandsche steden uit deze periode vinden wij bepaald, dat „de vroedschap" voortaan zou bestaan uit een vast aantal personen, die door de gemeente zouden worden aangewezen en zich zelven voltallig zouden houden; op den duur werd, direct of indirect, de invloed van den stadhouder op deze keuze belangrijk. Zoo was dus, na een aantal ongemerkte veranderingen, ten slotte het volk *geheel* van deelneming aan het bestuur uitgesloten: de vroedschap, die sedert dien tijd geregeld deelnam aan het bestuur der stad [1]), was een aristocratisch gesloten lichaam geworden van eenige uitverkorenen, die niet meer konden gelden als de eigenlijke vertegenwoordigers van het medebesturende volk.

De maatregel van de Bourgondische regeering, waarbij deze gewichtige laatste stap werd gedaan, moge in de praktijk niet zoo heel veel verschil meer gemaakt hebben, in beginsel was hij toch werkelijk nog allergewichtigst. Wat was de reden van dit stelselmatige uitsluiten van den volksinvloed? Natuurlijk zal men geneigd zijn, den maatregel toe te schrijven aan de bekende toenemende zucht tot versterking der vorstelijke macht, aan het opkomen van het begrip van den meer geordenden modernen staat, aan den afkeer der nieuwe bestuurders van democratische denkbeelden enz. enz. En zeker zullen al deze motieven hierbij inderdaad wel een woord hebben meegesproken. Maar wat onze visitatie-verslagen ons leeren over eene geheel analoge ontwikkeling, die iets later tot stand kwam op het gebied van het kerkelijke beheer, werpt toch op de motieven van de Bourgondische vorsten en van hun staf van geleerde juristen een klaarder en ook een vriendelijker licht.

---

[1]) Wel merkwaardig is het echter, dat de vroedschap de sporen van haren oorsprong bleef vertoonen en b.v. zelfs te Amsterdam nog in de zeventiende eeuw het recht van initiatief miste (zie Bijdr. en meded. Hist. Gen. XVI p. 345 noot). Nog altijd bleef de vroedschap daar, evenals oorspronkelijk, alleen besluiten over questies, die haar werden voorgelegd door de eigenlijke bestuurders der stad: de vroedschap (of raad) bestuurde zelve niet.

Ook met betrekking tot het beheer over het kerkegoed hadden oorspronkelijk zeker overal de leden der parochie mede stem gehad in het kapittel. In vele plaatsen zal het volk de parochiekerk uit eigene middelen gesticht hebben; maar ook waar de ambachtsheer, rijk en aanzienlijk in het district, aan zijne mede-gemeenteleden dit werk uit de hand genomen had, was toch het onderhoud en de verfraaiing van het gestichte gebouw opgedragen aan de parochianen zelven. Om te voldoen aan dezen plicht, waren de leden der parochie gewoon, jaarlijks twee personen uit hun midden te kiezen tot kerkmeesters, die een jaar lang het beheer over het gebouw voeren en na afloop daarvan openlijk, in de kerk zelve, rekening van hun beheer doen zouden ten overstaan van alle leden der parochie, vooraf bij klokgelui opgeroepen om de verantwoording der aftredenden aan te hooren en goed te keuren. Zoo was de oorspronkelijke toestand, volkomen regelmatig en volkomen logisch: de leden der parochie beheerden het door hen onderhouden gebouw zelven door de aan hen rekenplichtige kerkmeesters. Maar in den loop der eeuwen was de toestand in onze gewesten (en zeker niet alleen daar) vrij wat veranderd: de steden hadden zich uitgebreid, de standen waren wat uiteengegaan. Het laat zich denken, dat eene afrekening, afgelegd ten overstaan van eene groote en steeds wisselende menigte van weinig ontwikkelde lieden, niet veel zal hebben beteekend. Het bijwonen der bijeenkomsten was zeker ook niet bijzonder aangenaam, en wij begrijpen het dan ook, als wij vernemen, dat het in enkele gemeenten (bepaaldelijk te Jutfaas in 1593) gebleken was, dat het afleggen der kerkmeesters-rekening „voor de gansche gemeynte met voorgaende promulgatie op den predickstoel" niet meer aan de bedoeling beantwoordde, „also hem vele eenige voorleden jaeren hiervan geabsenteert hebben". Zoo kwam de plechtigheid natuurlijk in verval: te Schalkwijk was de rekening sedert jaren afgelegd in de herberg, in plaats van in de kerk, en op verschillende plaatsen vernemen wij, dat kerkmeesters

gemakshalve rekenden „onder elcander", waarschijnlijk zoo, dat de aftredenden eenvoudig rekening aflegden aan de optredenden. Elders (zooals te Blaricum) was het nòg erger, en werd geheel geene rekening meer afgelegd: een Naardensche vicaris verklaarde aan de visitatoren, dat niemand meer wist, waartoe de rijke inkomsten der kerk eigenlijk gebruikt werden. Toch was de formaliteit van het afleggen der rekening destijds zeker niet minder noodzakelijk dan vroeger; want de toestanden waren alles behalve voldoende. Wij vernemen, dat te Rokanje de koster zoo goed als het ging boek hield over het beheer der kerkefondsen; maar dat dit uiterst gebrekkig ging, omdat de kerkmeesters hem alleen mededeelden, welke sommen uitgegeven waren, niet waaraan men ze besteed had. En toch was deze toestand nog beter dan die te Zijderveld, waar de boekhoudende kerkmeester geheel niet schrijven kon.

Zoo werd dus allengs de oude, trouw overgeleverde, maar geheel ontaarde vorm van beheer volkomen onbruikbaar. En te meer viel die onbruikbaarheid den Stichtenaars, die het oude gebruik altijd waren blijven volgen, in het oog, nu zij veel geregelder, veel beter toestanden konden opmerken bij hunne Hollandsche buren, bij wie zich ook op kerkelijk gebied dezelfde omwenteling had voltrokken, die ik u zooeven schetste op wereldlijk gebied. Ook van het medebeheer der kerkegoederen was daar het volk bijna overal uitgesloten; en terwijl vroeger ook daar de kerkmeesters stellig door het volk gekozen waren geworden, was die taak er allengs en onmerkbaar gekomen in de handen van de stedelijke besturen of van de ambachtsheeren. Natuurlijk had dit voorbeeld op den duur invloed ook buiten het Hollandsche gebied: aan de visitatoren wordt hier en daar op de grenzen van het Sticht [1]) reeds medegedeeld, dat de kerkmeesters staan onder het stedelijk bestuur en dat dit bestuur de superintendent is der kerkmeesters. Rondweg erkennen de kerkmeesters somtijds,

[1]) Te Naarden en te Culenborch, maar toch ook te Eemnes en te Lopik.

dat zij in belangrijke zaken den magistraat raadplegen en zonder zijne vergunning geene groote uitgaven doen; zelfs tastbare verbeteringen van het oude gebruik, die de visitatoren hun aanbevelen, durven zij niet toe te zeggen zonder voorkennis van het gerecht. De meening vindt dan ook ingang bij het volk, dat men beter doet, zich maar direct te wenden tot den raad, die toch de beslissing heeft.

Zoo vestigt zich allengs de overtuiging, dat de magistraat de baas is ook over het beheer der kerk; haast onmerkbaar wordt de omwenteling voorbereid, die aan de zelfregeering der parochie een eind maken zal. Te Schalkwijk kiezen nu alleen *de voornaamste* ingezetenen de kerkmeesters, terwijl de pastoor dan de keus publiceert en de toejuiching van het volk provoceert. Te Eemnes neemt de raad feitelijk de rekening reeds op; maar zij heet toch nog afgelegd te worden aan „den vollen raedt" *en aan „alle man."* En te Vleuten worden de kerkmeesters wel nog aangesteld door de buren, maar dit geschiedt *ten overstaan van* den schout of den vertegenwoordiger van den ambachtsheer; ook te Westbroek wordt de rekening op geheel dezelfde wijze afgelegd.

Op het laatst der zestiende eeuw ging men nu verder. In 1570 beproefden schout en schepenen van Schalkwijk, zich te bemoeien met het kerkelijk beheer; de poging mislukte daar, omdat de gemeente hare contributie inhield. Maar te Utrecht verklaarde een vicaris der Buurkerk in 1568, zich *slechts uit zijne jeugd* den tijd te herinneren, toen kerkmeesters nog onder klokgelui openlijk rekening hadden gedaan in de kerk; in zijn tijd werd die rekening zeer stellig reeds afgelegd aan den raad. Ja, de pastoor zelf verklaarde met overtuiging, dat de schout en de burgemeesters van Utrecht opperkerkmeesters waren en in die qualiteit ook de kerkmeesters aanstelden: dus volkomen het Hollandsche systeem [1]). Eenige jaren later was ook te Jutfaas, waar wij boven zagen dat de openbare

[1]) Trouwens *geheel* was deze regeling te Utrecht geen nieuw inkruipsel sedert het Hollandsche (Oostenrijksche) beheer: reeds in 1399 „plachten die vier overste (der stad Utrecht) de kercmeysters van den kerspelkerken te setten". (Van de Water, Placaatboeck. III p. 71.)

rekenschappen slecht bezocht werden, de geheele zaak dientengevolge overgebracht naar het gerecht.

Zoo ging het allengs overal. Te Thamen, waar nog bij menschenheugenis pastoor en buren kerkmeesters hadden aangesteld, trad nu de proost van St. Jan alleen daarbij op. Te Lopikerkapel was thans de ambachtsheer „alleen" (het visitatie-verslag merkt het op met eenige verwondering!) belast, zoowel met de aanstelling der kerkmeesters als met het afnemen hunner rekening. Toch was destijds blijkbaar het besef nog levendig, dat de rekenplichtigheid der kerkmeesters *aan den magistraat „alleen"* iets was, dat thuis behoorde „op den Hollantschen bodem" [1]), waar onder een krachtig bestuur geordende toestanden zich hadden baangebroken, terwijl op Utrechtsch gebied de ondoelmatige bandeloosheid der middeleeuwen nog ten troon zat.

De visitatoren voelden weinig voor deze hervorming, die toch stellig eene verbetering was; wij begrijpen het. Want de evolutie had de kerkelijke toestanden langzamerhand feitelijk gebracht onder de controle van de wereldlijke macht: te Linschoten werd de kerkerekening gedaan „met voorgaende publycatie *politijck*," d.i. van het wereldlijk gezag. Geen geestelijke kon dit goedkeuren, en met klem van redenen trachtten dan ook de visitatoren overal het denkbeeld ingang te doen vinden, dat kerkmeesters bij het afleggen hunner rekening den officiaal of een anderen hooggeplaatsten geestelijke behoorden op te roepen als getuige. De maatregel was doelmatig en vond zelfs weer-

[1]) De echt middeleeuwsche verandering der gebruiken op de grenzen van een dikwijls klein district blijkt ook in de ontwikkeling dezer aangelegenheid. Niet alleen was de zaak „op Hollantschen bodem" anders geregeld dan in het Sticht, maar ze was dat ook in onderdeelen van het Sticht zelf. In Eemland werden kerkmeesters overal aangesteld en deden ze rekening, „als in andere plaetsen van dit quartier", nam. door en voor den maarschalk terwijl voor het verschil tusschen Holland en Utrecht eene aanleiding bestond in de verschillende bestuurstoestanden, was dit voor Eemland natuurlijk het geval niet. — Een ander eigenaardig gebruik had zich te Vreeland gevestigd, dat historisch echter wel te verklaren is. De plaats was door bisschop Henric van Vianden tot stad verheven, maar had zich niet ontwikkeld; toch was het primitieve stadje zich als de kern, als iets afzonderlijks blijven gevoelen in de groote parochie: derhalve werden kerkmeesters gekozen, „d'een jaer by de burgerye, ende d'ander buyten de stadt, van de parochie".

klank bij de protestantsche visitatoren van 1593. Maar niet bij het volk; daarvoor kwam het denkbeeld te laat: in onze Republiek zijn de kerkmeesters altijd benoemd door de magistraten, die hunne rekeningen afhoorden. Zoover ik weet, heeft de kerk zich trouwens overal wèl bevonden bij deze controle.

Een slap beheer van hen, die met goedvinden der kerkelijke overheid waren aangesteld als beheerders van het kerkegoed, had aanleiding gegeven, dat dit goed op tal van plaatsen verkwist was en dat de kerkekassen arm waren. Wij hoorden reeds van éen gevolg van dezen noodlottigen toestand: op vele plaatsen waren de kerkelijke ambten jarenlang onbezet, omdat niemand ze begeerde. Maar ook een ander, niet minder bedenkelijk gevolg deed zich met noodzakelijkheid voor.

Velen zijn gewoon, niet zeer gunstig te denken over de katholieke geestelijkheid der middeleeuwen; men houdt ze voor dik en vadsig, beladen met een aantal vette prebenden en het zich niet al te moeielijk makend met de vervulling der tallooze verplichtingen, die zij op zich hadden genomen. De voorstelling is niet onjuist: men kent het verhaal van den prelaat, die voor elke letter van het alphabet eene prebende bezat; en gewis waren velen een goed eind op weg, om met hem te wedijveren. Maar dergelijke gevallen kwamen toch voornamelijk voor onder de leden der hoogere geestelijkheid, die, zonen van aanzienlijke geslachten, invloedrijke relaties hadden en machtige aanbevelingen. Als wij, zooals billijk is, ook de keerzijde van dezen penning eens bezien, dan zien wij een leger van arme en berooide priesters, die wel *genoodzaakt* waren, zich de waarneming te laten opdragen van tal van dikwijls slechts enkele guldens opleverende beneficies, — beneficies, die de stakkers wel *moesten* aanvaarden, om zich zoodoende, zoo goed als het ging, een voldoend inkomen te veroveren, waarvan zij konden leven.

Het blijkt niet, tot welke van beide categorieën de

priesters, die onze visitatoren ontmoetten, behoorden; maar dat zéer velen onder hen belast waren met de waarneming van talrijke beneficies, is zeker. De pastoor van Naarden was, behalve met zijn pastoraat, belast met elf missen per week uit vier officiën; een ander priester uit die stad erkende, dat hij, bezitter van vier of meer officiën, belast was met achttien missen per week. Een kanunnik te Culenborch bezat het pastoraat van Woerden en twee vicarieën te Ellewoutsdijk en te Geldermalsen, en een blinde vicaris te Rugge was ook belast met twee vicarieën en éen officie in Den Briel en met eene vicarie te Oostvoorne. Erger nog was het gesteld met de kanunniken van Abbenbroek, die buiten hun ambtswerk door verschillende fundaties belast waren met het opdragen van 21 missen per week; zij verklaarden dit aantal onmogelijk te kunnen waarnemen, daar zij niet eens met hun twaalven waren: dus droegen zij er maar zeven op. Maar zij vonden tegelijk toch nog wèl tijd om drie buitengewone missen per week op te dragen, waarvoor zij betaling genoten; terwijl zij bovendien nog acht lezende missen op zich genomen hebben, waaraan zij trouwens niet veel deden.

Natuurlijk moest zulk eene overlading met werkzaamheden aanleiding geven tot verwaarloozing van den dienst. En inderdaad bleek het betrekkelijk zeldzaam, dat de op de beneficies rustende verplichtingen door den „eygenaer" daarvan werden waargenomen. Te Oudenhoorn bij Den Briel verklaarde een man van 64 jaar aan de visitatoren, dat hij zijn leven lang *nooit* had gezien, dat de pastoor zelf het pastoraat bediende. In het district om Gouda resideerden zelfs *de meeste* pastoors niet. In het kapittel van Den Briel resideerden van de twaalf kanunniken slechts vijf (waarvan drie steeds weêrspannig waren tegen den deken); ook van de zeer vele vicarissen resideerden er daar slechts vijf (van wie slechts twee geprezen werden als ijverig); de andere hadden trouwens meestal slechts 30 tot 50 gulden 's jaars aan inkomen en *moesten* dus wel andere beneficiën waarnemen bij hunne voornaamste vicarie.

In het kapittel van Oostvoorne resideerden slechts twee kanunniken, van wie een dikwijls dronken was en dus zelden dienst kon doen; de deken, bevreesd voor de Geuzen, woonde in Den Briel (hoewel hij een eigen huis had te Oostvoorne) en kon dus 's winters wegens de slechte wegen zelden den dienst bijwonen. In het kapittel van Abbenbroek resideerden van de acht kanunniken vijf, van wie een niet zingen kon; *geen* der vicarissen resideerde. In de kerk van Maarland was het met de vicarissen juist zoo gesteld: een van hen woonde te Westzaan en deed nagenoeg niets aan de vijf beneficiën, die hij in Den Briel bezat en waaruit hij trouwens weinig inkomsten trok. Een vicaris van de Utrechtsche Buurkerk woonde te Leiden; zijn fundatiebrief verplichtte hem niet tot residentie, zeide hij: dus was hij vrij te gaan waarheen hij wilde.

Intusschen, men geloove niet, dat al deze afwezige heeren niets deden voor de vervulling der op hen rustende verplichtingen: velen meenden in gemoede te voldoen aan de bedoelingen van den stichter van hun beneficie. Zij hadden hunne taak, tegen uitkeering van een deel der inkomsten van het beneficie, overgedragen aan een ander; vooral wanneer er zielzorg aan het beneficie verbonden was, was dit zeer gewoon. Maar dergelijke overeenkomsten, hoe gewenscht ook in de bestaande ongewenschte omstandigheden, gaven toch op den duur aanleiding tot zonderlinge toestanden. Zoo was er te Rugge bij Den Briel een pastoor, die verklaarde niet tegen de Brielsche lucht te kunnen en die daarom, reeds meer dan twintig jaar geleden, buiten was gaan wonen, ergens in de buurt van Antwerpen. Hij had zijne betrekking overgedaan aan den Brielschen provisor Brouwer, tegen betaling van 30 gulden eens, terwijl hij eene uitkeering van 24 gulden 's jaars uit de Voornsche domeinen voor zich zelven gehouden had. Maar Brouwer had het werk niet aangenaam gevonden en dus den post met winst (voor 36 gulden) weder verhandeld aan een derden persoon, die, naar het schijnt, met het zaakje tevreden was: immers hij ontving van de kerkmeesters 66

gulden 's jaars en zal er allicht nog wel het een en ander bij verdiend hebben. Ook elders vinden wij dergelijke ingewikkelde toestanden. De kosterij van Zuidland bij Den Briel, die 42 gulden inkomsten leverde, behoorde aan iemand, die in Holland woonde en ze verhuurd had aan den secretaris van het dorp; maar deze had het postje wêer voor 12 gulden verhuurd aan eenen derde, die er nu de voordeelen van trok (30 gulden 's jaars), maar natuurlijk ook het werk moest verrichten. Zulke verhoudingen waren maar al te gewoon: de koster van Abcoude verklaarde, dat hij de derde subdelegatus was in zijn ambt.

Zoo woekerde het misbruik van het verhandelen van kerkelijke ambten nog verder voort. Telkens blijkt het, dat de collatoren zelven van dergelijke overeenkomsten niets afweten; zelfs de kerkelijke overheid wordt dikwijls niet daarin gekend. Het zijn afspraakjes tusschen kennissen, waarin zij meenen, dat zij geene derden behoeven te betrekken; voor zich zien zij voordeel in de regeling en voor het ambt levert die geen nadeel: waarom zouden zij dan het zaakje niet doen? Zóó oordeelen zelfs de gemoedelijken; de minder gemoedelijken ontleenen aan zulke redeneeringen zelfs een vrijbrief, om het ambt te verhandelen aan onbevoegden. En die onbevoegden worden dan afgescheept met zóó karig loon, dat zij daarin wel eene rechtvaardiging *moeten* vinden, om het hun toevertrouwde ambt te verwaarloozen; terwijl de eigenlijke rechthebbende zelf, vèr van daar werkeloos neergezeten, zich gerechtigd acht, om het grootste deel der inkomsten kalmweg in den zak te steken. Zoo leed de kerkdienst schade en de kerkelijke overheid, die nauwelijks wist wat er eigenlijk geschiedde, kon het niet gebeteren: zonder gerucht, zonder officieele goedkeuring werd allengs op nieuw een heirleger van min gewenschte dienaren binnengesmokkeld in de kerk en belast met de waarneming van dikwijls gewichtige ambten.

En toch waren de gevallen, waarin zoo gehandeld werd, nog de gunstigste. Want tallooze malen kwam het voor, dat de met beneficiën overladen personen de kerkdiensten,

die zij zelven niet konden waarnemen, *geheel niet* aan anderen opdroegen. Onder de conscientieusen, die aan de visitatoren hunnen plaatsvervanger konden noemen, waren er maar al te velen, die eerst „kortelings," d. w. z. toen de komst der visitatoren op handen was, aan deze verplichting hadden voldaan. Maar ontelbaar velen hadden zelfs toen nog geene aanleiding gevonden, om de zaak in orde te brengen, en bekenden openlijk, zonder blikken of blozen, dat zij eenvoudig niets hadden gedaan.

Op tal van plaatsen stuitten de visitatoren dan ook op de schromelijkste verwaarloozing van de plichten der beneficianten. Een priester, die vijf missen per wèek moest opdragen, erkende er slechts twintig per jaar te verrichten, — een ander, belast met achttien missen per week, verklaarde er maar twee op te dragen, soms ook geene. De een, belast met drie missen per week, had er in eene maand geene opgedragen; een ander, die er elke week twee moest bedienen, had sedert twee jaar niets gedaan; een derde had zelfs sedert vijf of zes jaren het werk *geheel* gestaakt. En de plaatsvervangers, slecht bezoldigd en niet gecontroleerd als zij waren, maakten het zich natuurlijk nog minder moeilijk: wij vernemen van èen, die in een half jaar geen vier missen had opgedragen.

De visitatoren, die deze ten hemel schreiende verwaarloozing der ambtelijke plichten telkens met misnoegen constateerden, maakten dan natuurlijk daarover de noodige opmerkingen. Maar de schuldigen hadden altijd een heirleger van veronschuldigingen gereed, die hen, zoo niet in de oogen der visitatoren, dan toch zeker in hunne eigene volkomen rechtvaardigden.

Er waren priesters, die brutaalweg beweerden, dat zij niet verplicht waren meer te doen dan zij deden. Gewoonlijk verklaarden zij dan, dat hun beneficie te weinig opbracht en dat de daaraan verbonden dotatie grootendeels verloren was, zoodat de beneficiant billijkerwijze ook niet meer geacht kon worden gehouden te zijn, om zijn geheele dienstwerk te verrichten, — eene redeneering, die hen,

die ze met een effen gelaat voordroegen, had moeten bewegen, om niet te dingen naar het bezit van eene zóo zwaar belaste en zoo slecht bezoldigde bediening, maar die hen, nu ze dit eenmaal toch gedaan hadden, zeker volstrekt niet kon rechtvaardigen, als zij het werk verwaarloosden.

Andere beneficianten vertoonden in triomf eene dispensatie van de kerkelijke autoriteit, een verlof om twee of meer vicarieën tegelijk te bezitten, — of betoogden zeer spitsvondig, dat zij voor het bezit van een officie (eene stichting, waarvan de goederen niet geamortiseerd waren) tegelijk met eene vicarie *geene* dispensatie behoefden: immers men kon dan niet zeggen, dat zij twee *gelijksoortige* beneficiën bezaten. Weder anderen beweerden, dat zij slechts hun naam leenden voor het bona fide-bezit van een beneficie door eenen minderjarige, die alle inkomsten trok en dus ook voor de waarneming der missen behoorde te zorgen.

Andere priesters gooiden het echter over een geheel anderen boeg. De beneficiant bezat den fundatiebrief zijner stichting niet meer en kende dus de daaraan verbonden verplichtingen niet nauwkeurig; éen priester was zelfs den naam vergeten van den patroon van zijn beneficie. En in den regel waagden zij dan de onwaarschijnlijk klinkende stelling, dat er aan het beneficie *volstrekt geene* verplichtingen verbonden waren, — eene bewering, die, wanneer de fundatiebrief later voor den dag kwam, in den regel natuurlijk werd gelogenstraft. Slechts in zéér enkele gevallen wordt ons het bestaan van zulke vicarieën zonder verplichtingen inderdaad waarschijnlijk gemaakt: er waren soms vicarieën, die — zooals de Leuvensche vicarie, die de deken van Den Briel bezat, — volstrekt geene goederen bezaten en waaraan dan ook geene verplichtingen verbonden waren; zij bestonden alleen om en door de voordeelen uit de presentiegelden der gemeene vicarissen, waarvan de beneficiant, als hij resideerde, een deel trok. Dergelijke beneficiën, schijnbaar onschadelijk voor den bezitter, die door hun bezit het getal zijner verplichtingen

immers niet zag toenemen, waren in werkelijkheid toch zeker bijzonder schadelijk, omdat zij een parasitair karakter droegen en geheel leefden op kosten van andere fundaties.

Soms daarentegen verklaarden de beneficianten zich gaarne bereid, om plaatsvervangers aan te nemen; maar het was hun zeer moeielijk gebleken, om geschikte priesters te krijgen: voor de geringe beschikbare som was dit *geheel* onmogelijk. Dus had men dan gemeend, zich te moeten helpen zoo goed het kon. En zoo was het dan, naar het heette, gekomen, dat velen zich hadden moeten vergenoegen met de vermelding van den naam des stichters van hun beneficie in hun gebed, wanneer zij toevallig eens eene mis opdroegen voor eene andere fundatie.

De behendigheid der schuldige priesters in het vinden van verontschuldigingen spreekt het duidelijkst uit het verhoor van den vice-deken van het kapittel van Den Briel, den kanunnik Pot, die tevens als deken van Voorne de geestelijke rechter was van het district, derhalve een persoon van gewicht in de stad. De man, die in Den Briel zich niet mocht verheugen in het bezit van eene bijzonder goede reputatie, was er toch in geslaagd, zich in de stad zelf in het bezit te stellen van zijn kanonikaat, en bovendien van drie vicarieën in de kerk, eene vicarie in het klooster, eene in het gasthuis en eene in het melatenhuis. Zóó belast was hij dan ook met beneficiën, dat het volk hem nagaf, dat hij, als hij zijn plicht had willen doen, alle dagen wel zeven of acht missen zou hebben moeten opdragen. Toen deze met verplichtingen overladen prelaat zich als getuige voor de visitatoren vertoonde, trok het natuurlijk de aandacht, dat hij niet zelf al zijne plichten kon vervullen; men vroeg hem dus, hoe hij het aanlegde, om niet te kort te schieten. Ziehier, hoe hij zich verantwoordde.

Ik bezit alleereerst, dus verklaarde hij ongeveer, mijn kanonikaat in de kerk van Den Briel. Dan volgt de vicarie van de H. Drievuldigheid aldaar, die belast is met vijf missen per week en met het bijwonen van den dienst der kanonieke uren; bij elke omissie zal ik vervallen in eene boete van

1 nobel, half voor het kapittel, half voor het onderhoud van het altaar, en na vier dagen zal ik zelfs vervallen zijn van mijn beneficie. Ik heb echter dispensatie van den bisschop, om de vicarie te bezitten te gelijk met mijn kanonikaat, op voorwaarde, dat ik de daarop rustende verplichtingen laat waarnemen volgens den fundatiebrief. Ik doe dit wel niet, erkende hij; maar ik lees toch somtijds eene mis, wel twintig maal per jaar. Meer mag men trouwens ook niet van mij eischen; want ik ontvang door zware dijklasten en om andere redenen slechts $^1/_3$ van de gefundeerde inkomsten: derhalve ben ik hier volkomen en règle. De dienst van St. Pieter en St. Paulus, dien ik bezit, is belast met twee missen per week. Ik heb hiervoor geene dispensatie; maar dit behoeft ook niet, want het is slechts een officium perpetuum, geene vicarie. Sedert twee jaren heb ik hiervoor geene mis opgedragen, maar toch wel altijd de hoogmis op St. Pieter en Paulus-dag; verder bid ik altijd voor den stichter. Dus schijn ik ook hier vrij wel te doen, wat ik verplicht ben. Mijne vicarie in het gasthuis, belast met éene mis per week, heb ik altijd getrouw waargenomen, zoolang ik in het gasthuis woonde; later, het is waar, niet meer, maar ik bid toch nog altijd ook voor dezen stichter. Mijne vicarie in het melatenhuis is belast met éene mis per week; de waarneming daarvan heb ik opgedragen aan den provisor. Onlangs heb ik bemerkt, dat deze er niets aan deed: niet mijne schuld dus; bovendien bid ik altijd ook voor dezen stichter. Mijne vicarie van St. Rochus is, *volgens het zeggen*, belast met twee missen per week. Ik kan die niet opdragen aan het altaar, waarop zij behooren, omdat de rederijkers in de troebelen de misgewaden hebben verbrand; maar ik ben toch ijverig en doe het wel eens op een ander altaar. Onlangs is mij nog een officie opgedragen op het altaar van O. L. Vrouw in de kraam, op den last dat ik *nu en dan* eens eene mis zou opdragen; tot nog toe heb ik daaraan nog niets kunnen doen. Nog bezit ik eene vicarie in het gasthuis op het Zuideind, waaraan ik verzekeren kan, dat

geenerlei lasten verbonden zijn. Van mijn oom heb ik ook nog geërfd de vicarie van den H. Geest, waaraan, *zoover ik weet*, ook geene verplichtingen verbonden zijn. En eindelijk bezit ik nog eene vicarie in de kloosterkapel; maar daar kan ik niet komen, omdat ik moeilijkheden heb met de juffers.

De persoon, die dit uitgezochte samenstel van fraaie verontschuldigingen aan de visitatoren voorlegde en die gewis in zijne eigene oogen zéér rechtvaardig mocht heeten, was, zooals ik opmerkte, geenszins de eerste de beste, maar integendeel een van de eerste geestelijken der streek. Waar dus zij, die het voorbeeld moesten geven, zoo handelden, kan men zich voorstellen, wat er te wachten was van de plichtsvervulling der mindere geestelijkheid. Slechts weinigen onthielden zich *geheel en al* van den dienst: de meesten droegen wel eens eene mis op, wanneer zij goed gedisponeerd waren of „wanneer hunne devotie dit vereischte" (in goed Hollandsch: si le coeur leur en disait); maar *alle* verplichtingen vervulden toch slechts enkelen. Zelfs de goeden onder de geestelijken meenden te voldoen aan wat men redelijkerwijze van hen verwachten kon, als zij een deel der op hen rustende verplichtingen uitvoerden: stipte vervulling van *alle* plichten was immers al sedert onheugelijke tijden niet voorgekomen? Ieder had zijne eigene kleine redenen om wat te verslappen in het werk; nauwgezet was bijna niemand: de algemeene slapheid werkte aanstekelijk en demoraliseerend. Waarlijk, de brave burger van Brielsch-Nieuwland, die onlangs eene vicarie had gefundeerd op voorwaarde, dat zij alleen mocht gegeven worden aan een klerk, die minstens twintig jaar oud was, en op voorwaarde, dat hij bij verwaarloozing der verplichtingen zijn beneficie verliezen zou, heeft recht op onze waardeering: dàt was een man, hij zijn tijd kende en zijne nooden begreep! Alleen maar was hij nog iets te optimistisch, als hij zich voorstelde, dat de bepalingen van zijn fundatiebrief een waarborg leveren zouden voor de nauwkeurige uitvoering daarvan.

III.

Omstandigheden, sinds eeuwen saamgevlochten met het leven zelf der katholieke kerk en niet gemakkelijk op zijde te zetten, maakten het dus voor de hoofden dier kerk uiterst bezwaarlijk om in te grijpen. Toch was dit wel noodig: al waren natuurlijk lang niet overal de toestanden zoo slecht als de door mij meegedeelde sterk sprekende gevallen zouden kunnen doen vermoeden, op vele plaatsen waren ze toch stellig allengs geheel verworden en werden dus krachtige maatregelen van de kerkelijke overheid bepaald vereischt. En de kerk had althans enkele doeltreffende middelen tot hare beschikking, om invloed te oefenen op de haar ondergeschikte geestelijkheid en op de bevolking van het geheele bisdom. Hoe heeft zij van die middelen gebruik gemaakt?

Allereerst valt natuurlijk onze aandacht op de kerkvisitatie. De middeleeuwsche kerkvisitaties waren tweeledig. In de dekanaten werden de sendgerichten gehouden; voor de grootere districten, de aartsdiakonaten, concurreerde het toezicht van de officialen der aartsdiakens met dat van de bisschoppelijke officialen; op sommige plaatsen werkten beiden samen.

Van de werking van het sendgericht weten wij weinig; uit den aard der zaak kon van die bijeenkomsten, waar de bisschoppelijke provisoren en de door de aartsdiakens aangestelde dekens terechtzaten, niet veel verluiden naar buiten. Met voldoening vernemen wij dus uit eene mededeeling in onze visitatie-verslagen, dat deze gerichten toch (althans te Culenborch in 1570) geregeld jaarlijks gehouden werden. Natuurlijk moeten zulke terechtzittingen, waar de bewoners der verschillende districten mededeeling deden van de misbruiken, die zij in hunne omgeving hadden opgemerkt, nut hebben gesticht: hoe kleiner de kring is, hoe beter men elkander kent, ook elkanders gebreken en zwakheden. Maar de sendgerichten hadden toch uit hunnen aard één bezwaar: juist omdat men elkander zoo goed kende, kon er aanleiding bestaan, om nu en dan voor

elkaars gebreken één oog dicht te doen. En wanneer soms in een district eene vrij wel algemeene verwildering van de zeden der geestelijkheid kon worden geconstateerd (zooals wij dit, met onze visitatie-verslagen in de hand, althans mogen doen voor het graafschap Culenborch en voor de eilanden Voorne en Putten), dan kon het sendgericht weinig waarborg leveren: immers iedereen had dan te veel belang bij het stilzwijgen van zijn buurman, om dien buurman zelf te ontstemmen door hem aan den rechter te signaleeren.

In zulke gevallen kon alleen eene kerkvisitatie, die direct van Utrecht uitging, helpen, omdat *zij* alleen waarborgen leverde voor onafhankelijke beoordeeling der toestanden. Maar helaas! ik geloof niet, dat de Utrechtsche prelaten zich in hunne zéér uitgestrekte diocese van dit doeltreffende middel geregeld hebben kunnen bedienen. Natuurlijk werden nu en dan inderdaad visitatie-reizen ondernomen. Wij vernemen van een langdurig geschil tusschen bisschop Jan van Arkel en zijne Utrechtsche kapittelen, omdat de kerkvorst zijn recht, om deze corporaties te visiteeren, wilde doorzetten. En eene bul van paus Innocentius VI maakt het waarschijnlijk, dat bisschop Jan de visitatie ook inderdaad heeft doen ter hand nemen; immers hij verkreeg van den paus het privilegie, om zich, zoo noodig, daarbij te doen vervangen door anderen. Dezelfde paus verleende een dergelijk privilegie aan den aartsdiaken van Deventer; ook deze moet dus destijds althans het voornemen hebben gehad om de visitatie te doen ondernemen. Uit korte aanteekeningen, bewaard in het archief van den Dom, mogen wij verder besluiten, dat althans in de laatste jaren der vijftiende eeuw ook de proosdij van Westfriesland nu en dan gevisiteerd is; terwijl blijkens een register van het kapittel van St. Marie de proost van dit kapittel in 1526 zijn aartsdiakonaat zelf heeft bereisd en in de volgende jaren althans min of meer daarmede in betrekking gestaan blijkt te hebben.

Gevisiteerd dus werd er in de middeleeuwen wèl. Maar populair schijnen deze visitaties niet te zijn geweest. Het schijnt, dat de gemeente de aankomst van een Utrechtschen

visitator volstrekt niet altijd met waardeering heeft begroet; de visitatoren, wier verslagen wij bezitten, werden zelfs bijna overal ontvangen met zekeren weerzin. Is deze mindere ingenomenheid te wijten aan de natuurlijke vrees der gevisiteerden voor de gevolgen van het onderzoek, — eene vrees, die kan hebben bewerkt, dat zij er beslist de voorkeur aan gaven, hun vuile linnen en famille te reinigen? Misschien, maar deze overweging verklaart toch niet den blijkbaren wrevel ook van anderen tegen de visitatiën. Toen de officiaal van den aartsdiaken van St. Marie in 1562, na eene lange tusschenpoos, Drenthe bezocht, nam de deken van Drenthe, het hoofd van het sendgericht, deze visitatiereis op als een inbreuk op zijne rechten. Blijkbaar verwachtte hij van de inmenging van den hoogeren rechter ook financieel nadeel, en hij dreigde daarom bepaaldelijk, als dit zoo moest doorgaan, met zijn ontslag. En ook de ambachtsheeren, die zelven allicht minder dan hunne ondergeschikten van de visitatie te vreezen zullen hebben gehad, stonden in dit opzicht aan de zijde der weerspannige dorpelingen. De heer van Brederode verbood in 1562 aan de kerkmeesters van Tienhoven en Ameyde ten strengste, om aan de visitatoren visitatie-geld te betalen. En als het kapittel te Abbenbroek, waar de tuchtelooze toestanden het optreden eener visitatie dringend noodig maakten, in 1571 weigert de Utrechtsche deputatie toe te laten en haar allerlei moeilijkheden in den weg werpt, dan vinden de kanunniken in hun verzet steun bij hunnen patroon zelf, den burggraaf van Montfoort, en de visitatoren moeten ten slotte vertrekken met de kous op den kop. Toch had deze groote heer, goed katholiek, die gelijke bezwaren opperde als zijn bloedverwant van Brederode, zoover wij weten, persoonlijk geenerlei belang om de kerkvisitatie te weren.

Inderdaad, hoe verdrietig het ook klinkt, de indruk dringt zich aan ons op: eene Utrechtsche visitatie, die zich aanmeldt, roept de geheele kleine wereld der gevisiteerde parochie tegen zich te wapen. Een ieder is er dan ook op uit, om een privilegie te verwerven, dat hem vrijstelt, niet

alleen van de betaling van visitatie-geld, maar nog liever van de geheele visitatie. Wat mag de reden zijn geweest van deze impopulariteit eener instelling, die toch zoo onbetwistbaar nuttig was? Voor een deel kan het natuurlijk geweest zijn de echt-middeleeuwsche gehechtheid van een ieder aan de rechten en privilegiën van zijn eigen kleine kringetje, — privilegiën, tot wier bescherming en bevordering à tort et à travers men zich in gemoede verplicht achtte. Velen kunnen ook het gevoelen hebben gedeeld van den heer van Montfoort, als hij verklaarde, dat de visitatoren, die het thans ambtshalve opnamen voor de hervorming van de zeden der geestelijkheid, zelven maar al te veel aanleiding gaven tot opspraak: de toestanden in de Utrechtsche kapittelen, die de heer van Montfoort uit eigene aanschouwing kende, waren inderdaad verre van stichtelijk. Maar dit alles zou toch niet voldoende de bezwaren verklaren tegen eene waarlijk onontbeerlijke instelling, indien die instelling goed was ingericht. Maar dat was zij, naar het mij voorkomt, niet; wij ontvangen van de middeleeuwsche kerkvisitatie geen zeer bevredigenden indruk. Het onderzoek liep gewoonlijk niet over de zaken, die aan een ieder, en vooral aan het volk, juist het gewichtigst moesten schijnen. En daarentegen stond de geldelijke zijde der zaak meestal zeer op den voorgrond, — de zijde, waarvan de parochianen weinig heil konden verwachten en daarentegen belangrijke schade moesten vreezen voor hunne kas. Eene Utrechtsche visitatie scheen niet alleen een last, maar bovendien eene poging tot afpersing.

Het is niet onwaarschijnlijk, dat in de geschillen tusschen bisschop Jan en zijne kapittelen, die ik vermeldde, ook de zucht, om de macht dezer invloedrijke lichamen te fnuiken, eene rol zal hebben gespeeld. De bovengenoemde aanteekeningen over de Westfriesche visitaties spreken bijna uitsluitend over de institutie van de pastoors in de proosdij en over de voor deze instituties door den proost geïncasseerde gelden. Ook bij de reeds genoemde visitatie van den proost van St. Marie, waarover wij uitvoerige aan-

teekeningen bezitten, staat de geldelijke kant der visitatie zeer op den voorgrond: de verslagen vermelden geregeld de voldoening der visitatie-gelden, noemen de verschillende beneficiën en hunne bezitters, en spreken ook eene enkele maal over het afleggen der kerkerekeningen. Als een geval van ketterij vermeld wordt, spitsen de heeren hunne ooren. Maar over de kerkelijke zeden, die ons het belangrijkst schijnen, spreken de verslagen geheel niet.

Veel hebben deze visitaties blijkbaar niet te beteekenen gehad. Een kerkmeester van Zijderveld verhaalde dan ook in latere jaren aan de visitatoren, dat de pastoors, die vroeger op last van den officiaal het dorp hadden gevisiteerd, gewoon waren geweest, even de kerk en het kerkhof door te loopen en zich dan dadelijk te spoeden naar de herberg, waar zij de kerkmeesters ontboden. Dezen gelastten zij dan, de eene of andere zaak in de kerk, die niet in orde bevonden was, te herstellen; dan eischten zij hun visitatie-geld (de laatste maal niet minder dan twee schilden, die gemakkelijk verdiend schenen) en vertrokken.

Het visitatie-geld — de leges, die de parochie aan de visitatoren moest voldoen tot goedmaking hunner kosten, — was blijkbaar inderdaad bij de visitatiën een factor van gewicht. Volgens het visitatie-register van St. Marie was in deze proosdij bij de aankomst der visitatoren de inning van dit geld geregeld hun eerste werk; ook in de visitatie-verslagen van Oudmunster wordt de betaling daarvan telkens vermeld. En de parochianen zelven hechten blijkbaar niet minder gewicht aan de uitkeering: zoodra er terloops sprake is van eene visitatie door den officiaal van den proost van Arnhem, haasten zij zich dadelijk met ingenomenheid op te merken, dat *deze* officiaal geen visitatie-geld eischt.

Zulke opmerkingen doen vermoeden, dat het visitatie-geld eene zaak was van belang. En inderdaad blijkt dit het geval te zijn geweest: als paus Innocentius VI in 1359 en 1361 aan den Utrechtschen bisschop en aan den aartsdiaken van Deventer het bovenvermelde verlof verleent, om hunne kerkvisitaties te doen waarnemen door anderen, dan geschiedt dit onder het beding, dat het bedrag, dat zij van de gevisiteerden van het district als visitatie-geld zullen invorderen, niet hooger zal zijn dan tachtig zilveren Tournooisen *per dag* voor den bisschop en dertig zilveren Tournooisen *per dag* voor den aartsdiaken, d. i. respectievelijk in zilver eene som van *f* 26.40 en van *f* 9.90, — eene in dien tijd waarlijk niet geringe som [1])! Het hooge tarief wekt onze verbazing, vooral wanneer wij ons herinneren, dat volgens het kanonieke recht de bisschop, die zich bij de visitatie laat vervangen, zijnen gemachtigde wel moet voorzien van reisbenoodigdheden, maar daarvoor zelf *niets* van de gevisiteerden mag vorderen [2]). Maar nog meer betreuren wij zoo hooge eischen, wanneer wij vernemen, hoe de officiaal van den aartsdiaken van St. Jan, toen hij in 1567 bij zijn eindrapport aan zijnen lastgever in overweging gaf, het aantal der visitaties te vermeerderen, aan dit advies de uitdrukkelijke voorwaarde verbond, dat deze vermeerdering niet zou mogen dienen als aanleiding om de kerken hooger te belasten: *immers vele kerken konden waarlijk niets meer dragen.*

Eerst de zestiende eeuw had ten slotte in de visitatiën eenige verbetering gebracht. Naarmate de ketterij veld had gewonnen in het land, had men zich beijverd, om het toezicht van uit het midden van het Sticht te verscherpen, ten einde den band, die dit middenpunt verbond met de diocese, niet allengs geheel te zien losraken. De hooge geestelijkheid had dit ingezien: nog bezitten wij een request, door den bisschop en de aartsdiakens te zamen in 1545 tot den keizer gericht, waarbij de bijstand van den wereldlijken arm wordt gevraagd, om de visitatie met kracht door te zetten. Tegelijk worden dan de „mesusen ende gebreken," die zich op verschillende plaatsen hadden voorgedaan, gespecificeerd, en wordt op grond daarvan min of meer een

[1]) De berekening van de waarde dank ik aan Mr. N. G. Pierson, die daaraan de in de bul opgegeven verhouding van de Tournooisen tot den Florentijnschen goudgulden ten grondslag legde.

[2]) Sexti Decret. tit. XVI lib. I cap. 6.

programma voor de visitaties ontworpen, dat wij grootendeels terugvinden in de vragenlijsten onzer visitatoren.

De pastoors blijken „ongeleert ende oick anderssins onbequaem om pastoryen te bedienen"; het beheer en de uitvoering der fundaties door de geestelijkheid laat veel te wenschen over; de sacramenten, misgewaden en kerkmeubelen worden hier en daar slordig bewaard; verschillende geestelijken zijn in het bezit van beneficies en officies, zonder daartoe behoorlijk geïnstitueerd te zijn. Inderdaad grieven genoeg! Sedert dien tijd is dan ook (met de door de regeering dadelijk toegezegde hulp) de kerkvisitatie zeker met meer ernst ter hand genomen. Maar toch vernemen wij nog toevallig uit onze verslagen, dat te Honswijck tusschen 1558 en 1570 slechts éénmaal eene visitatie had plaatsgehad; te Culenborch was tusschen 1549 en 1570 zelfs geheel geen visitator opgemerkt, die kwam van buiten de heerlijkheid.

Afdoende verbetering bracht ook in dit opzicht eerst het concilie van Trente. In 1562 en 1563 bereisde de officiaal van den proost van St. Marie, Wichard Schuringh, het geheele aartsdiakonaat van den proost-aartsdiaken, met een priester, een notaris en ook met den syndicus (fiscaal). En sedert 1566 werd de visitatie met ernst ter hand genomen ook in het aartsdiakonaat van den Dom. De officiaal Floris Heermale (de man van de Unie van Utrecht!) zet zich dan met den fiscaal Splinter van Hamersfelt (die later zou conspireeren *tegen* de Unie!) in beweging, blijkbaar op last van den aartsbisschop zelf. En als de heeren blijken de zaken wat al te gemakkelijk op te nemen, worden zij opgeschrikt door een schrijven van den hertog van Alva zelven, die toont zich voor de zaak te interesseeren en die persoonlijk de plaatsen aanwijst, waarheen de bisschop den tocht het eerst zal hebben te richten. Overal wordt het onderzoek begonnen: bijna al de proosten-aartsdiakens zijn, naar wij vernemen, werkzaam, hetzij door hunne officialen of door andere personen. Ook het karakter der visitaties verbetert nu allengs; men was de praktijk

van het werk blijkbaar wat vergeten: door het opstellen van steeds uitvoeriger vragenlijsten oefende men zich langzaam weder in energiek optreden op het moeielijke terrein. Terwijl de kerkelijke goederen en hun beheer nog altijd op den voorgrond blijven (trouwens, naar wij weten, niet zonder reden!), wordt thans ook naar de bewaring van het sacrament, van de misgewaden enz. onderzoek gedaan; ook de gewichtige questie der kerkelijke zeden wordt nu behandeld met nauwgezetten ernst.

Toch was er ook toen nog wel wat aan te merken op de wijze, waarop gevisiteerd werd: nog al te dikwijls was de houding der visitatoren betreurenswaardig bekrompen. Zonderling nog zijn de denkbeelden dezer hooge geestelijken; telkens krijgen wij den indruk, dat volgens hen alle ongerechtigheden, die zij op hunnen weg ontmoeten, eenvoudig het gevolg zijn van ketterij. In hunne oogen is ketterij blijkbaar de hoofdzonde, eene willekeurige perverse neiging van den geest, de moeder van alle ongerechtigheden. Herhaaldelijk vernemen de visitatoren van het bedenkelijke verschijnsel, dat de gemeente slecht ter kerk komt en onverschillig blijkt voor den godsdienst. Ketterij! verklaren zij dan. De getuigen ontkennen: er is inderdaad geen sprake van ketterij, de menschen denken er zelfs niet aan, het is gewone onverschilligheid voor den godsdienst. Maar de visitatoren blijven er bij: ketterij! — De pastoor van Haestrecht verklaart: al zijne parochianen zijn goede katholieken, behalve twee of drie, die geuzen (d.i. ketters) zijn *of overspelers;* een getuige te Culenborch verhaalt evenzoo: er zijn hier enkele ketters, *maar geene overspelers.* Overspel en ketterij schijnen dus zaken, nauw verwant en van ongeveer gelijke beteekenis. Te Naarden aangekomen, stellen de visitatoren de volgende vraag: zijn er hier ook ketters, overspelers, mannen die met vrouwen leven, bezoekers van bordeelen, geuzen, menschen die hun vader of moeder mishandelen, of sectarissen? Al deze ondeugden schijnen dus den heeren zaken van dezelfde

orde [1]): of men bordeelen bezoekt, een ketter is of zijne ouders slaat, maakt voor hen geen verschil: een ketter is tot alles in staat.

Ook de maatstaf zelf der visitatoren voor de beoordeeling van de zedelijke tekortkomingen hunner gevisiteerden, schijnt ons eenigszins abnormaal. Den koster van Den Briel teekenen zij met een zwarten kool, omdat hij is „bigamus et barbatus", d.i. hij is hertrouwd, hetgeen voor een klerk onbehoorlijk is, en hij draagt een baard, wat niet minder onbehoorlijk schijnt. De combinatie is zonderling; maar ze is toch nog begrijpelijk: immers beide misgrepen berusten alleen op geringschatting van de kerkelijke voorschriften. Maar bedenkelijk wordt de zaak, wanneer wij opmerken, hoe ook het hebben eener bijzit en het dragen van een baard *geregeld* vermeld worden als overtredingen, die voor eenen geestelijke ongeveer even strafbaar schijnen.

Het gebruik van zoo zonderlingen maatstaf moet wel ongunstig gewerkt hebben op de visitatie. Niet minder bedenkelijk schijnt echter eene andere zaak: herhaaldelijk moeten wij wel concludeeren, dat de antwoorden, die vele overtreders aan de visitatoren geven, niet geheel oprecht zijn, en zeker schijnt het dan ook, dat de visitatoren, hoe ernstig zij hunne taak ook opnemen, zich toch nu en dan met een kluitje in het riet hebben laten sturen. Wanneer de onvermijdelijke vraag wordt gesteld, of een getuigende geestelijke ook eene bijzit in huis heeft, dan komt het dikwijls voor, dat de man onrustig wordt of ook wel bedenkelijk lang zwijgt; maar ten slotte komt het hooge woord er toch in den regel wel uit. Maar wat te denken

[1]) De protestantsche visitatoren van 1593 maken het trouwens even erg. De pastoor van Cothen bleek paapsch en superstitieus, maar hij „voerde *nochtans* eene wterlijck goede conversatie". Deze verbazing over een katholiek, die zich (althans naar den uiterlijken schijn!) fatsoenlijk gedraagt, is bijzonder welsprekend. — Toen ik, juist na het schrijven van het bovenstaande, toevallig las in Klaczko's *Causeries Florentines*, trof mij daar (p. 195) het betoog, dat Dante, evenmin als de andere middeleeuwers, den twijfel begreep. Epicurus plaatst hij bij de ketters, op de grenzen der losbandigheid en der boosheid, omdat hij en de zijnen „de ziel dooden met het lichaam", — een bewijs (volgens den schrijver), dat de middeleeuwer Dante bij de sceptici slechts sensueele en materieele motieven vermoedde en alle vrijdenkers hield voor losbandigen.

van een ander, nu en dan voorkomend geval? Men vraagt eenen geestelijke, of hem ook concubinarii in de parochie bekend zijn. Met een effen gelaat beweert de man niemand te kennen; maar later blijkt het, dat hij zelf aan het genoemde euvel schuldig is! Niet anders gaat het met het bijna stereotype antwoord op de vraag, of aan getuige in de gemeente ook ketters bekend zijn: er zijn er geene of niet dan zéer enkele. Ik heb dit punt reeds boven besproken: dat in 1570 en 1571 de zielzorgers der gemeenten, waar vroeger de ketterij waarschijnlijk vele aanhangers had geteld, te goeder trouw kunnen geloofd hebben, dat dit euvel thans vrij wel uitgeroeid was, dat klinkt toch wel wat al te onwaarschijnlijk.

Als wij dit alles overwegen, zijn wij geneigd te betwijfelen, of de visitatiën wel geleid zullen hebben tot verhooging van het zedelijkheidspeil bij de gevisiteerden. Maar die twijfel zou toch zeker ongegrond zijn: de visitaties, die wij bijwonen, hadden stellig groot nut. Ditmaal althans was het den visitatoren zeker ernst met hun werk. Uit onze verslagen vernemen wij, hoe de doeltreffende maatregel overwogen wordt, om door verhooging der presentiegelden den verslapten ijver der geestelijken te prikkelen. Elders overhandigen de visitatoren bij hun vertrek uit eene plaats aan de kerkmeesters eene lijst van grieven, om die tegen het volgende jaar rustig, maar met ernst te verbeteren. Aanvankelijk meenen de heeren het te kunnen laten bij zulke maatregelen. Maar alras blijkt dit niet meer voldoende: de officiaal van den aartsdiaken van St. Jan, die te Mijdrecht klachten had vernomen over gemeenteleden, die de communie weigerden, bevond het volgende jaar, dat die klachten geenszins waren verminderd: blijkbaar waren de overtreders dus verharde ketters. Hier en elders bleek het toen inderdaad noodig, dat de visitatoren strenger optraden. De officiaal doet zich dus dan vergezellen van den bisschoppelijken fiscaal; de rechtbank wordt gespannen, en op den eisch van den fiscaal wordt vonnis gewezen over de schuldigen. Meestal zijn het alleen kerkelijke

straffen, die opgelegd worden, maar niet zelden toch ook vrij hooge boeten.

Zóó zouden op den duur de bemoeiingen der Utrechtsche visitatoren zeker goede vruchten hebben gedragen; althans aan ergerlijke schandalen zou, als den visitatoren langer tijd gelaten was, gewis een einde zijn gemaakt.

Het meest afdoende tuchtmiddel, de kerkvisitatie, schijnt dus de katholieke kerk in de middeleeuwen slechts gebrekkig te hebben toegepast, totdat het te laat was geworden. Maar er was een ander middel tot hare beschikking, minder snel werkend, maar toch stellig op den duur krachtig, afdoende, — een voortreffelijk middel om de verwildering der geestelijkheid, ja van het geheele volk te hervormen: ik bedoel de volksschool. Reeds de moderne devoten der veertiende eeuw — trouwe zonen der katholieke kerk, al werden zij ketters gescholden — hadden ingezien, dat de hervorming van de misbruiken der kerk zonder revolutie, die zij bedoelden, moest uitgaan van de hervorming der school; de Broeders van het gemeene leven hadden zich dan ook daar genesteld. Maar al was de weerzin der kerkelijken tegen de nieuwe richting mettertijd gesleten, van harte had de kerk geen partij voor haar gekozen. Zoo was haar streven niet gelukt, en op den duur had de Renaissance zich meester gemaakt van hare scholen, waarlijk niet ten bate van het Catholicisme!

Inderdaad had de kerk dus van den nieuwen bloei van het onderwijs niet de vruchten geplukt, die daarvan bij den aanvang gehoopt waren. Ik zeide reeds, dat de middeleeuwsche dorpspastoor mij voorkwam geheel geen geleerde te zijn geweest; en de bisschop van Utrecht zelf bleek in 1545 dit gevoelen te deelen, toen hij, naar wij vernamen, verklaarde, dat de pastoors waren „ongeleert ende oick anderssins onbequaem om pastoryen te bedienen." Wij hoorden ook reeds, hoe de pastoors zich bij hunne zoogenaamde studie veelal tevreden stelden met zulke geleerdheid, als destijds te verkrijgen was in plaatsen als Rotterdam,

Bodegraven en Geel. Was dan het lager onderwijs op zich zelf reeds voldoende, om den priester zekere beschaving bij te brengen? Juist dit meen ik ernstig te moeten betwijfelen; de resultaten van het onderzoek onzer visitatoren op dit gebied zijn verre van bevredigend. En aangezien de kerk in de middeleeuwen het onderwijs-monopolie met succes voor zich heeft opgeëischt, treft de verantwoordelijkheid voor dezen toestand haar alleen.

Ziehier wat onze visitatoren bevonden. Te Abbenbroek, Oostvoorne, Hellevoet en Nieuwenhoorn, te Lanxmeer en Zijderveld bleken geheel geene scholen te bestaan. In de St. Jans-parochie te Culenborch wist een man van 63 jaar zich zelfs den tijd niet te herinneren, dat er school gehouden was; te Leersum werd pertinent verzekerd, dat er *nooit* eene school was geweest. Ook de schoollokalen waren blijkbaar niet te best: herhaaldelijk hooren wij, dat school gehouden wordt in de pastorie, in het huis van een kapellaan of in de kosterswoning. En toch was het getal scholieren niet geheel onbeduidend: wij vernemen toevallig, dat te Eemnes 34 kinderen de school bezochten.

Maar ook daar, waar behoorlijke scholen bestonden, was toch dikwijls reden tot klagen: het gehalte der schoolmeesters was veelal niet te best. Eénmaal vinden wij een pastoor vermeld, die (te Kamerik) zelf school houdt; maar dit bericht dagteekent eerst van de visitatie van 1593, toen de pastoor natuurlijk niet meer verkeerde in normale omstandigheden. Meestal schijnt het dan ook de koster geweest te zijn, die zich met het schoolhouden belastte. Ook de kapellaan hield zich wel eens daarmede bezig; nu en dan vond ook een vicaris zich wel opgewekt, om met schoolhouden nog iets te verdienen. Eenmaal, te Rijnsaterwoude, vinden wij den organist als schoolmeester, en te Tienhoven is „een paap" met het schoolhouden belast.

Op zich zelf was zulk eene combinatie van betrekkingen trouwens niet verkeerd: de kerkelijke ambtenaren moesten geacht worden in ontwikkeling te staan boven de leeken, en althans de vicarissen hadden ook allicht tijd genoeg

beschikbaar. Daarbij maakte de zéér ongeschikte regeling van het loon der schoolmeesters, het ambt voor anderen weinig begeerlijk. De visitatoren van 1593 vonden te Eembrugge eene belasting van acht stuivers per huis voor het traktement van den schoolmeester; daarentegen bleken de schoolmeesters van Harmelen en Kamerik *niets* te ontvangen dan het schoolgeld der kinderen. En dat schoolgeld was gering: de koster te Eemnes, die zich met het schoolhouden belast had, ontving daarvoor maandelijks [1]) een stuiver van elk schoolkind, en in 1593 bleek zijne financieele positie nog zeer verslimmerd te zijn.

Een groot bezwaar was het ook, dat er, naar het schijnt, niet van wege het kerkbestuur gezorgd werd, dat overal geregeld onderwijs werd gegeven; wij ontvangen den indruk, dat het aan het goedvinden der aan de parochiekerk verbonden klerken werd overgelaten, of zij de toestemming van de kerkelijke overheid tot het geven van onderwijs wilden vragen. Natuurlijk was het dan allicht niet juist de geschiktste van het (naar wij weten) niet altijd onberispelijke personeel, die zich aanmeldde: een feit is het althans, dat meer dan eens klachten over de schoolmeesters tot ons komen. Wij willen den Tienhovenschen „paap", die zich door zijn kwaad leven bij de boeren gehaat gemaakt had en ten slotte weggezonden was, niet op de rekening der katholieke kerk schrijven, omdat het mogelijk is, dat hij zich eerst na de Hervorming daar gevestigd had. Maar ook over andere schoolmeesters vernemen wij meer dan eens de klacht, dat zij aan den drank waren en weinig werk maakten van hunne betrekking. Te Naarden was de ondermeester, die het alphabet onderwees in de daar zeer goed georganiseerde school, zóó ongeschikt, dat de bijscholen, volgens getuigenis der autoriteiten zelven, onmisbaar waren. Telkens ontmoeten wij dan ook zulke bijscholen, die de kerk toch niet gaarne zag, omdat zij niet te controleeren waren. Te Naarden waren er vele; te Culenborch hadden eenige burgers zelven een der vicarissen verzocht,

[1]) Ik vermoed, alleen gedurende de wintermaanden.

om hunnen kinderen onderwijs te geven, hoewel zij schoolgeld bleven betalen aan de parochieschool; te Mijdrecht had eene vrouw eene bijschool geopend, en in Den Briel hielden de Clarissen eene bewaarschool.

Het onderwijs werd, zooals ik zeide, gegeven door geestelijken, klerken, van wege de parochiekerk of van wege het daarin gevestigde kapittel. Maar dit was dan ook in hoofdzaak alles, wat de kerk aan de school verbond; overigens was hare bemoeiing met de school, naar het schijnt, gering. Te Schalkwijk gaf een vicaris van goeden wille den kinderen onderwijs, omdat er geen schoolmeester was; men waarschuwde hem echter, dat dit niet geoorloofd was zonder admissie van de geestelijke overheid. Op denzelfden grond was het, dat de visitatoren aandrongen op sluiting der toch onmisbare bijscholen te Naarden: beter geen onderwijs dan onderwijs, dat wellicht besmet was met ketterij! Zeker ook met hetzelfde doel onderzocht de pastoor van Culenborch nu en dan de boeken, die bij het schoolonderwijs gebruikt werden. Maar iets meer dan deze zuiver negatieve bemoeiingen van de kerk wordt niet vermeld.

Over het onderwijs, dat in de scholen gegeven werd, bevatten onze verslagen belangrijke, maar weinig bevredigende berichten. Het hoofddoel van de oprichting eener school blijkt ook toen nog geweest te zijn de behoefte aan koorknapen voor den kerkdienst: juist het gebrek aan koorknapen is het, dat ons op de hoogte brengt van het feit, dat er hier en daar geene scholen waren. Tegen den schoolmeester van Culenborch wordt dan ook door meer dan één getuige als een ernstige grief aangevoerd, dat hij niet zingen kan, hoewel hij toch de koorknapen onderwijst. Ook na de invoering van de Hervorming is de zang nog een der ambtsplichten van den schoolmeester gebleven: de schoolmeester van Abcoude wordt ongeschikt geoordeeld, o.a. omdat hij niet kan voorzingen in de kerk. Was het zangonderwijs in den regel echter zeker voldoende, overigens stond het onderwijs blijkbaar niet hoog. Te Eemnes omvat

het schoolprogramma, behalve het zingen, alleen het lezen en schrijven; te Culenborch is het: zingen en grammatica, — te Oostvoorne het alphabet en dergelijke zaken, als er kinderen komen, — in de school der Utrechtsche Buurkerk de Gregoriaansche zang en het alphabet, en in de hoogste klasse de grammatica van den bekenden Cornelius Valerius.

Opmerkelijk is het echter, dat het programma lang niet overal hetzelfde was. Men blijkt in de regeling daarvan volkomen vrijheid te hebben gehad; zóó wordt het begrijpelijk, dat in de steden het onderwijs vrij wat hooger blijkt te staan dan op het platteland. In Den Briel onderwijst de schoolmeester in 1571 het eerste en tweede deel van de spraakkunst van Johannes Despauterius (overleden omstreeks 1520). Te Culenborch is men met het onderwijs der parochieschool niet tevreden en wordt op verzoek van eenige burgers in de bijschool, behalve de muziek, de *Pappa* van Murmellius onderwezen, — wel hetzelfde programma van de groote school, maar beter uitgevoerd. Maar veel hooger staat het programma van de Naarder school, waar trouwens de beroemde Lambertus Hortensius het beheer voert; daar leest men de *Paradoxa* van Cicero, zijn boek *De senectute* en Virgilius' *Aeneis;* voor het Grieksch Nicolaus Clenardus' *Institutiones in linguam Graecam* (van 1530). In de steden was het Latijn leeren dus reeds aan de orde; zelfs trekt het de aandacht der visitatoren, dat de schoolmeester van een plaatsje als Eemnes geen Latijn verstaat.

Naast dit onderwijs was er ook reeds eene Zondagschool: in Den Briel onderwees de pastoor des Zondags sedert 1569 den *Cleynen Catechismus* van den bekenden Jezuiet Canisius. Te Westbroek hield evenzoo de predikant in 1593 zich nog bezig met een *Cleynen Catechismus* [1]) (zeker wel *niet* dien van Canisius), terwijl bovendien in de school dagelijks het *Corte ondersouck* [2]) werd opgezegd.

De resultaten van het onderwijs waren niet zeer gelukkig.

[1]) Denkelijk eene verkorte bewerking van à Lasco's *Catechismus ofte Kinderleere*, „die men te Londen in de Duytsche ghemeynte is gebruyckende."

[2]) Een handboekje voor hen, die belijdenis wilden doen (1551), toegeschreven aan Marten Micron.

Dat de analphabeten destijds ontelbaar waren, vernemen wij uit de verslagen niet; maar wij weten het van elders. Maar welsprekend is het feit, dat zelfs de belangen, waarvoor het onderwijs destijds in de eerste plaats geacht werd te dienen, daardoor niet werden bevorderd. Ik zeide reeds, dat er op vele plaatsen gebrek was aan koorknapen voor den kerkdienst: op een dorp bij Den Briel moest de pastoor telkens een jongen uit de stad meebrengen, om hem te dienen bij de mis. Maar ook aan priesters was op tal van dorpen gebrek, en vrij algemeen waren de klachten over de daardoor veroorzaakte misstanden. Te Zuytland, denkelijk geen aantrekkelijk plaatsje, maar waar de pastoor toch gezegd werd niet minder dan 200 gulden inkomen te hebben en waar hij zelf erkende althans 125 gulden te genieten, liepen de titularissen jaarlijks weg, blijkbaar omdat zij elders beter terecht konden komen; de gemeente bleek dan ook bereid, zelfs den onhebbelijken woesteling, die thans het pastoraat waarnam, maar te behouden, uit vrees van geen anderen pastoor te kunnen krijgen, die geschikter was. Mogen ons deze resultaten verwonderen? Eer het tegendeel! Indien de kerkelijke overheid ernstige eischen had gesteld, dan zou het ons zelfs *verbaasd* hebben, indien jaarlijks een voldoend aantal ontwikkelde personen zich had aangemeld als kandidaten voor de priesterwijding: hoe toch zouden zij, zoo zij niet vermogend waren, aan de middelen gekomen zijn, om eene inrichting van onderwijs te bezoeken in het buitenland of in eene der enkele steden van ons land, waar door toevallige omstandigheden de stadsschool voldeed aan billijke eischen? Niet ieder had den moed en de volharding, om plaats te nemen onder de bende van „arme clercken," die daarheen trokken en door bedelen zich het allernoodigste levensonderhoud verschaften, tenzij zij het geluk hadden een onderkomen te vinden in eene fundatie voor arme scholieren.

Onbevredigende toestanden dus! Eerst met de Hervorming kwam verbetering. Geen toeval schijnt het, dat wij juist te Culenborch, waar de graaf de Hervorming had beschermd,

bemoeiing van den magistraat vinden met de school. De schoolmeester was daar reeds geheel afhankelijk van de overheid; wel onderwees hij ook de koorknapen der kerk, maar slechts tegen afzonderlijke vergoeding. Ook in Den Briel, waar de invloed der katholieke kerk in 1571 zéér verzwakt was, wordt de schoolmeester aangesteld door den magistraat, en mogen de Clarissen hare bewaarschool slechts openen met verlof van het stedelijk bestuur.

Men kan over de wenschelijkheid van de bemoeiing van het wereldlijk gezag met het onderwijs verschillend denken [1]; maar zeker moet het toch een verblijdend feit heeten, dat wij den Brielschen schoolmeester in het genot vinden van een vast traktement: 5 pond Vlaamsch (30 gulden) per jaar. Dit was de eerste vrucht van de tusschenkomst der overheid. En het was weder geen toeval. Want de Hervormde visitatoren van 1593 waren de eersten, die, wegens de „gansch cleyne ende onzeeckere" inkomsten der schoolmeesters, er op aandrongen, dat de overheid deze zaak, „daeraen veel gelegen is," overal zou ter hand nemen en den schoolmeesters ten minste zooveel jaarlijksche gage toeleggen, „dat se de schamele noottruft hebben mochten." Een bedrag van vijftig gulden 's jaars, hetzij bij omslag over de huizen, hetzij op andere wijze bijeengebracht, scheen hun daartoe voldoende; maar in ieder geval moest de zaak geregeld worden, niet overgelaten aan het plaatselijke initiatief: de noodzakelijkheid eener *algemeene* „schoolordeninge" werd daarom door de visitatoren betoogd.

Indien dus het volk der middeleeuwen onbeschaafd was en ruw, dan kan de katholieke kerk (althans in Nederland) zich daarbij niet de handen hebben gewasschen in onschuld, — te minder omdat de Renaissance de beschavingstoestanden ook ten onzent in den loop der zestiende eeuw nog niet geheel onbelangrijk moet hebben verbeterd. Maar ook in een ander opzicht moet ik verklaren, dat de kerk der middeleeuwen niet alles schijnt te hebben gedaan, om de verwildering der zeden bij geestelijkheid en natie naar vermogen tegen te gaan.

[1]) De pastoor van Lanxmeer, een monnik uit de abdij van Marienweerd, zag in de bemoeiing van den magistraat van Culenborch met het onderwijs blijkbaar alleen eene poging tot winstbejag; immers hij verhaalde, dat men verboden had op het dorp school te houden, opdat de door de heeren aangestelde schoolmeester meer voordeel hebben zou. Ik betwijfel, of dit de reden zal zijn geweest; allicht zal men eerder kerkelijke bezwaren gehad hebben, evenals de katholieke overheid.

Ik heb het oog op eene aangelegenheid, die de katholieke kerk, niet minder dan het onderwijs, altijd heeft opgeëischt als haar eigen terrein en die in de middeleeuwen ook onbetwist als zoodanig werd erkend: ik bedoel het huwelijk. Van elders wisten wij reeds, dat het zoogenaamde geheime huwelijk, dat geacht werd voltrokken te zijn door de verklaring van partijen in tegenwoordigheid van getuigen, gevolgd door echtelijke gemeenschap, zelfs in de latere middeleeuwen nog zeer algemeen was, hoewel de kerk het veroordeelde. Maar zij mocht het afkeuren, zij erkende het toch wel. Een zeer eigenaardig staaltje van hare houding in dit opzicht vinden wij in het verslag van eene visitatie van den officiaal van St. Jan. Een boer te Mijdrecht had trouwbelofte gedaan aan een meisje; later was hem gebleken, dat zij vroeger reeds met een ander geleefd had, en ook hij had toen met haar gemeenschap gehad. Later waren zij weder van elkander gegaan; de vrouw leefde thans weder met een ander, bij wien zij kinderen had, en ook de boer had met een ander meisje betrekkingen aangeknoopt, die hij nu door een kerkelijk huwelijk wilde wettigen. Men zou meenen, dat de man bij dit loffelijke voornemen alle medewerking zou hebben genoten van de kerkelijke autoriteit. Maar dit was geenszins het geval: de officiaal *verbood* het huwelijk ten stelligste. Niet anders is dit opvallende feit te verklaren dan aldus: de kerk hield het er voor, dat de man met zijn eerste meisje, aan wie hij trouwbelofte had gedaan, gevolgd door echtelijke gemeenschap, wèl en wettig was getrouwd, al had hij haar niet ter kerke geleid, zooals de kerk dit verlangde.

Door zulk eene beschouwing kon er eenige onzekerheid ontstaan over de vraag, of een huwelijk al dan niet wettig

was: de huwelijkstoestanden werden wat onduidelijk. Veel sterker nog werkte in diezelfde richting de omstandigheid, dat de kerkelijke huwelijken zelven zoo slordig werden behandeld; wij vernemen daarover althans treurige bijzonderheden. Zooals nog thans, moest het kerkelijke huwelijk worden voorafgegaan door proclamaties, om aan belanghebbenden de gelegenheid te geven, tegen het huwelijk in verzet te komen. Het Trentsche concilie scherpte den geloovigen het nakomen dezer formaliteit nadrukkelijk in; toch werd daarmede ook nog tijdens onze visitatiën droevig de hand gelicht. Soms werden alle proclamaties tegelijk gedaan; soms geschiedden zij in onvoldoenden vorm of werden zelfs geheel nagelaten. Dit laatste was zelfs niet zeldzaam; want de provisoren-dekens konden dispensatie van de proclamaties verleenen, en zij deden dit niet ongaarne, omdat zij er vrij wat aan verdienden.

Maar ook met de huwelijksvoltrekking zelve werd soms op ergerlijke wijze gehandeld: het was dikwijls allerminst eene plechtigheid. Soms werd het huwelijk niet gesloten in de kerk, maar in de herberg of tehuis; het kwam wel voor, dat het midden in den nacht voltrokken werd. Den Briel was zelfs in 1571 nog vol van een geval, dat zich in 1568 had voorgedaan, toen de deken Pot bij eene nachtelijke huwelijksvoltrekking zóo beschonken was geweest, dat noch hij, noch de bruidegom zelf zich den volgenden dag konden herinneren, of het huwelijk wel had plaats gehad, zoodat zekerheidshalve moest besloten worden, om het paar maar over te trouwen.

Maar ook al was een huwelijk goed en wel in alle vormen gesloten, dan nog kon het geval zich voordoen, dat het niet wettig was, nam. door de zoogenaamde verboden graden. Ook daarvoor kon men eene dispensatie verkrijgen; maar de provisor van Den Briel (NB. de geestelijke rechter!) verleende, naar men verzekerde, dikwijls dergelijke dispensaties, zonder zelf het rechte van de verboden graden te weten! Trouwens de zaak was geenszins bijzonder eenvoudig; wij leeren dit uit een opmerkelijk verhaal. Zekere Cornelis

Lodewijcks van Den Briel was op zijn zestiende jaar naar Spanje gevaren, waar hij tien jaren gewoond had. Terugkomende had hij bij eene publieke vrouw een kind (een „speelkint") verwekt, dat door de vroedvrouw wegens zijne groote zwakte „gegadoopt" was, doch ongedacht nog zoo lang in het leven was gebleven, dat het ook in de kerk kon worden ten doop gehouden door zekere Beatrix. Het geval wilde, dat Cornelis Lodewijcks later met dit meisje gehuwd was. Nadat zij zeven jaren getrouwd waren, komt nu de geestelijkheid achter het geval en maakt bezwaar: immers man en vrouw waren bij hun huwelijk na-verwant geweest, omdat de vrouw meter was geweest van het kind van haren man! Ons wil het dunken, dat de geestelijkheid van Den Briel destijds meer urgente overtredingen der huwelijkswetten had kunnen vinden dan dit geval; als wij het vernemen, bekruipt ons iets van den weerzin der middeleeuwers tegen de visitaties, en het vermoeden rijst, dat de kwade tongen der zestiende eeuw zullen gesproken hebben van neiging, om het dispensatie-geld te verdienen. Maar om het even, als Cornelis Lodewijcks geene dispensatie heeft gekocht, dan is de wettigheid van zijn huwelijk ten eeuwigen dage onzeker gebleven.

Nòg eene omstandigheid kwam de onzekerheid der huwelijken belangrijk vergrooten. Het was in de middeleeuwen volstrekt geene gewoonte geweest, om aanteekening te houden van de gesloten huwelijken, zoodat de geestelijken zelven na eenigen tijd dikwijls niet meer zeker wisten, of zij een huwelijk al dan niet hadden gesloten. Het concilie van Trente nu deed een grooten stap in de goede richting door de invoering van huwelijksregisters. Maar de nieuwigheid had natuurlijk tijd noodig, om in de zeden door te dringen: in de meeste plaatsen treffen onze visitatoren dus inderdaad wel huwelijksregisters aan (te Culenborch waren ze in 1568 begonnen), maar op verscheidene dorpen bestonden ze toch nog niet of zeer onvolkomen [1]).

[1]) Merkwaardig is een (onlangs door het Utrechtsche rijksarchief aangekocht) register van een pastoor der Utrechtsche St. Jacobskerk, waarin deze, tusschen allerlei aanteeke-

Om al deze redenen moeten wij wel aannemen, dat tal van paren destijds geleefd hebben in een toestand, die min of meer het midden hield tusschen huwelijk en concubinaat, — een toestand, over welks regelmatigheid de echtelingen zelven, ja zelfs menig geestelijke met eenige weifeling heeft moeten oordeelen. En natuurlijk moet in zulke omstandigheden over de onschendbaarheid van de huwelijkstrouw destijds wel eenigszins anders zijn gedacht dan tegenwoordig. Dien indruk geven dan ook een paar voorvallen uit onze verslagen. Een bierdrager in Den Briel was sedert twintig jaar getrouwd, toen de vrouw melaatsch werd, dus volgens het algemeene gevoelen onherstelbaar ziek; hij knoopt betrekkingen aan met zijne dienstmeid, die eerlang moeder wordt. Boven bidden en denken herstelt later de vrouw; maar zij is door het doorgestane leed een oud vrouwtje geworden vóór den tijd: de betrekking met de dienstmeid duurt voort. Nu verschijnen de visitatoren in Den Briel; de man wordt opgeroepen, om het verdrietige relaas zijner afdwaling te doen. Maar zijn besluit is verrassend: hij „bidt, *indien daerinne versuymt is*, dat men hem vergeven wille". Derhalve, de stumper was *onzeker*, of hij in zijne moeilijke omstandigheden iets ongeoorloofds had gedaan! Gelukkig was de officiaal echter *niet* onzeker en beboette hem voor een daalder.

Toch was de toenmalige geestelijkheid zelve blijkbaar niet geneigd, dergelijke overtredingen bijzonder ernstig op te nemen. Eene vrouw in Den Briel had acht jaren geleefd met een getrouwden man en bij hem verschillende kinderen gekregen. Het ernstige geval komt ter kennis van de visitatoren. En wat leggen zij de vrouw op als boete? Zij zal een jaar lang alle Vrijdagen vasten en alle Zondagen ter

ningen, die zijne verschillende ambten en zijne overige inkomsten betroffen (ook naast de akten, die hij als notaris had opgemaakt), de in zijne kerk gehuwden had opgeteekend reeds sedert 1559. De aanteekeningen loopen door tot 1572 en sluiten dan met de kenschetsende opmerking: „Hoc negotium postea sacellanis commisi, *ut haberent unde viverent*". De lijst stond derhalve nog in een privaat-register van den pastoor en de latere aanteekeningen had men te zoeken bij zijne (bijna jaarlijks veranderende) mandatarissen, die hij opsomt.

mis komen (m.a.w. hare godsdienstplichten getrouw waarnemen), dan is de overtreding geboet!

Zonderlinge slapheid, getuigenis afleggend van de richting der publieke opinie, zeker ook van de algemeenheid van het euvel! De Hervormde overheid zou dadelijk krachtiger optreden. Maar ook haar zou het toch eerst na lange jaren gelukken, om de toestanden wat te verbeteren: de katholieke kerk had daartoe de gelegenheid niet meer.

Ter eere van de belaagde kerk moet het erkend worden, dat zij in de uiterst moeilijke omstandigheden, waarin zij in de tweede helft der zestiende eeuw kwam te verkeeren, hare krachten moedig heeft ingespannen en eerlijk heeft getracht, aan de rechtmatige grieven van vele harer zonen te gemoet te komen. Het getuigt niet minder van den goeden wil dan van het doorzicht der Trentsche vaderen, dat zij met betrekking tot *alle* punten, die ik boven aan de hand der visitatie-verslagen signaleerde, maatregelen vaststelden, die doelmatig en krachtig mogen heeten, — maatregelen, die niet alleen strekten om de ketterij tegen te gaan, maar die bovendien ook zeer stellig bedoelden het wegnemen der misbruiken, die destijds de katholieke kerk ontsierden.

Allereerst werd de kerkvisitatie in eere hersteld: het concilie bepaalde, dat *elke* plaats *alle twee jaren* gevisiteerd zou worden [1], — eene regeling, die, hoe voortreffelijk ook, wellicht het wit *voorbij*schoot, daar zij kwalijk uitvoerbaar kon heeten. De onzekerheid der huwelijken werd weggenomen door het reeds vermelde besluit tot invoering in elke parochie van registers der gedoopten en gehuwden [2]; terwijl, al bleef het lager onderwijs voorloopig even gebrekkig als vroeger, althans voor de opleiding van goede priesters werd gezorgd door het bevel tot stichting van seminariën,

[1] Sessio XXIV. De reformat. cap. 3. — De Protestantsche visitatie bewoog zich in 1593 in geheel dezelfde richting: zij verlangde toen de aanstelling van inspecteurs, die rapport zouden doen aan één te Utrecht gevestigden superieur. Gelijk men ziet, geheel het katholieke systeem!

[2] Sessio XXIV. De reformat. cap. 1.

die in de behoefte aan hooger onderwijs zouden voorzien [1]. Zóó herstelde de kerk eerlang, wat zij in den laatsten tijd was te kort gekomen.

Maar ook de eeuwenoude misbruiken, waarvan ik verhaalde, tastte zij thans, in den nood der tijden, moedig aan, — aldus toonend, dat zij wellicht ook hier toch wel met succes hervormend had kunnen optreden, als allen *ernstig* hadden gewild. Zelve nam de kerk de controle ter hand over de comptabiliteit der kerkelijke ambtenaren. Het concilie bepaalde, dat de rekeningen der kerkmeesters voortaan slechts zouden worden afgelegd aan of althans in tegenwoordigheid van hunnen „ordinarius" [2]; ook de rekeningen der kloosters zouden volgens de nieuwe Utrechtsche synodaal-statuten niet meer afgelegd mogen worden buiten tegenwoordigheid van een bisschoppelijken commissaris [3]. Waar de zaken reeds te ver gekomen waren en het kerkelijk vermogen al te zeer verminderd was, opende het concilie de gelegenheid, om den toestand te verbeteren door het samensmelten van beneficiën [4]. Daarbij werd dadelijk persoonlijke residentie voor de geestelijken verplichtend gemaakt, en de pluraliteit van beneficiën verboden [5]. Ja het collatierecht zelf, dat de wortel was geweest van zooveel kwaad, tastte de kerk toen op doelmatige wijze aan: dadelijk in 1568 eischte de Utrechtsche aartsbisschop van de vijf kapittelen, dat de aartsdiakens voortaan niet zouden medewerken tot de institutie van door collatoren voorgedragen geestelijken, dan nadat dezen door den bisschop geëxamineerd en goedgekeurd waren [6]. De kapittelen, hoezeer ook tegen de Trentsche besluiten geporteerd, gingen met dit plan in hoofdzaak mede: zij

[1] Sessio XXIII. De reformat. cap. 18.

[2] Sessio XXII. De reformat. cap. 9. — Ook hier deden de protestantsche visitatoren van 1593 geheel denzelfden eisch: zij verlangden de aanstelling van een „generael", ten overstaan van wien de rekeningen der kerkfabrieken zouden gedaan worden.

[3] Synod. stat. 1565 § 15.

[4] Sessio XXIV. De reformat. cap. 15.

[5] Sessio VI. De reformat. cap. 2. — Sessio VII. De reformat. cap. 4.

[6] Batavia sacra. I p. 380. (Antwoord der vijf kapittelen dd. 9 Juli 1568.) Vgl. Conc.. Trident. sessio XXIII. De reformat. cap. 7.

dorsten zich blijkbaar niet verzetten tegen den maatregel, die zóó noodig scheen.

In de hopelooze verwarring, die de opstand bracht, baatten deze maatregelen natuurlijk niet meer; wij zagen, hoe de zeden der katholieke geestelijken in 1593 integendeel nog waren verloopen van kwaad tot erger. Schrikkelijke toestanden kreeg men toen hier en daar te zien, en wij begrijpen het, dat de protestantsche visitatoren van 1593 in verontwaardiging konden spreken van misbruiken, die „*self* niet in den paeusdom" waren geduld. Maar toen was de nood ook op het hoogst gestegen, de redding was aanstaande. Een jaar reeds voordat de protestantsche visitatoren hun nuttig werk aanvingen, was door den pauselijken nuntius in alle stilte tot apostolisch vicaris in onze gewesten aangesteld de man, wiens krachtige hand bewonderenswaardige resultaten zou bereiken op het gebied der te lang verslapte kerkelijke tucht: Sasbout Vosmeer. En naast hem traden met gloeienden ijver ook de Jezuieten op; wij hoorden, hoe de catechismus van hunnen heiligen Canisius in 1571 reeds was doorgedrongen in de zondagschool van Den Briel, en nogmaals ontmoeten wij hen in onze visitatie-verslagen te Culenborch, waar reeds vóor 1570 eene nieuwe broederschap een altaar had gesticht van den Zoeten naam van Jezus.

In edelen wedijver (helaas geen vreedzamen wedijver!) werkten sedert de beide machten aan het groote werk, waaraan zij zich *geheel* gaven: hun ijzeren wil en hun taai geduld, hun hoofd en ook hun hart. Zoo wies eerlang onder hunne leiding eene nieuwe generatie van geestelijken op, in alle opzichten verheven boven de katholieke priesters, die de zoo hoog geprezen middeleeuwen hadden opgevoed. De tegenspoed en de nood staalden de geestkracht der jonge keurbende. Waren hare leden (het moet erkend worden, maar wie durft het in deze omstandigheden te wraken?) te dikwijls „geheel catholijck *ende bitter*", zooals het visitatie-verslag van 1593 zegt, de nood deed gelukkig ook betere vruchten rijpen. Gelukkig achten wij ons, dat

wij ook daarvan althans den voorsmaak nog mogen genieten in onze visitatie-verslagen, die ons in kennis brachten met zoovele treurige figuren. De man, op wien ik het oog heb, is de pastoor van Zegveld, wiens houding getuigenis geeft van eene eerlijkheid van overtuiging en een geloofsmoed, zooals wij die in onze uitvoerige verslagen nog niet hadden ontmoet, en wiens eenvoudige trouw na de vele stuitende verhalen, die ons gedaan zijn, een waarlijk verheffenden indruk maakt. Aan de door de Staten gezonden visitatoren verklaart deze eenvoudige dorpspastoor rondweg: „Ik ben van het oude geloof, en ik begeer daarbij te blijven." Aan een nader onderzoek weigert hij zich te onderwerpen: het indertijd te Leuven door hem afgelegde examen levert, naar hij met waardigheid verklaart, waarborgen genoeg. En na het vertrek der visitatoren verzamelt hij zijne kudde om zich, en vermaant haar vast te houden aan het oude geloof; zijne ziel en zaligheid wil hij voor zijne schapen verpanden in het Laatste oordeel.

Met dit schoone beeld in de gedachte nemen wij afscheid van de katholieke kerk der zestiende eeuw; wij weten, dat de volgende eeuw haar vele zonen zou schenken, die niet onderdeden voor den Zegveldschen pastoor. Niet op den middeleeuwschen clerus, dus zij derhalve onze conclusie, kan de katholieke kerk naar onze overtuiging bij uitstek roemdragen als op hare helden en heiligen; de zeventiende-eeuwsche geestelijken hebben *over het geheel* stellig hunne voorgangers overtroffen.

DE WORDING VAN DE EENHEID DER MODERNE STEDEN.

I.

Zeer kenmerkend vóór het middeleeuwsche leven is het sterke onderscheid der standen. Men weet, dat de oude volksrechten bij doodslag van leden der verschillende standen ook eene verschillende schadevergoeding hadden vastgesteld, die de doodslager aan de naastbestaanden had te vergoeden: wanneer twee personen niet behoorden tot denzelfden stand, dan hadden zij dus blijkbaar destijds voor de wet niet dezelfde waarde. Zóóver gingen de latere middeleeuwen niet meer: tot zekere hoogte werd allengs meer gelijkheid van recht ingevoerd. Maar slechts tot zekere hoogte: het principieele verschil bleef in menig opzicht bestaan. Tot het einde der middeleeuwen toe is de vertegenwoordiging der staatburgers slechts gesplitst naar de standen mogelijk gebleken; eerst de Revolutie heeft voor goed met dit beginsel gebroken. En ook op tal van andere punten bleef de ongelijkheid der standen zich toonen, meer dan wij dit vermoeden. Wij begrijpen, dat op het platteland de sociale tegenstelling tusschen edelman en boer in het oog viel, hard en scherp. Maar dat ook in de steden, waar eeuwenlang, door eenzelfden stadsmuur beschermd, eene burgerij, tuk op hare rechten en privilegiën, had samengewoond, dezelfde standsverschillen zich toch, de heele middeleeuwen door, kras en onverzoenlijk naast elkander hebben gehandhaafd, dat is een feit, minder bekend en daarom wel de aandacht verdienend. Men kent de tegenstelling tusschen het

stedelijke patriciaat en de leden der handwerksgilden, die aanleiding heeft gegeven tot bloedige burgeroorlogen; maar niet voldoende is nog bekend de bijzondere animositeit tusschen de burgerijen en de geestelijkheid der steden. De kloostergeestelijkheid, binnen de muren harer gestichten opgesloten, leverde ten dezen minder moeilijkheid; maar de hoofdsteden der bisdommen, die binnen hare muren gewoonlijk ook verscheidene kapittelen huisvestten, hadden met de voorname en aanmatigende bewoners dier lichamen dikwijls veel te stellen, omdat zij zich te allen tijde door de stad bewogen en deelnamen aan het leven der burgerij, dikwijls ook in de stad invloedrijke ambten bekleedden aan het bisschoppelijke hof of als leden van een gerechtshof. Op deze antithese wensch ik in de volgende bladen eenig licht te doen vallen, — de ontwikkeling en den val der kapittelstadjes te verhalen en te doen begrijpen [1]).

Elke kapittelkerk was omgeven door een terrein, dat de immuniteit („emunitas", verbasterd tot „montade") of „vryheyt" heette. Dit terrein, waarop om de kerk zich de kloosterhuizen der kanunniken („klaustrale huizen") verhieven, was omgeven door eene gracht, soms ook door een muur met poorten, ter afscheiding en ter verdediging; het behoorde niet alleen aan het kapittel, maar stond ook uitsluitend onder zijn bestuur. De immuniteit was, zooals reeds de naam aanduidt, een „gerecht", gevrijd („immunis") en geheel onttrokken aan het rechtsgebied der omringende besturen: de „montade ghebruukte ende ghenoot der kercken vryhede".

De geschiedenis van deze gerechten is opmerkelijk. In de middeleeuwen ontstond een gerecht op verschillende wijzen. Het kon geschapen worden door een vorstelijk privilege, wanneer de heer voor een gedeelte van een grooter gebied een afzonderlijken rechter aanstelde, wien hij dan zijnen rechtsban verleende; dit gebied werd dan

[1]) Zie over dit onderwerp uitvoeriger mijn boek *Over claustraliteit*, waaraan het volgende grootendeels ontleend is. Eene beschrijving van een kapittelstadje leverde ik reeds in het eerste deel dezer *Schetsen*.

een zelfstandig gerecht, maar steeds ondergeschikt aan den vorst, van wien de rechter zijne bevoegdheid afleidde. Het kon ook ontstaan door eenvoudige verleening van „immuniteit", d. i. door het bedoelde gebied te onttrekken aan het bestuur van den rechter der omliggende streek; er ontstond dan zelfbestuur in den eigenlijken zin van het woord. Somtijds werd dit zelfbestuur ook eenvoudig gevestigd door usurpatie, althans door eene zelfstandige daad of eene reeks van daden van de autoriteit zelve, die het verkreeg.

De eerste vorm, de schepping door vorstelijk privilege, was de gewone bij het verleenen van stadrecht. Ook daar werd dikwijls alleen „immuniteit" van het gezag des rechters van de omliggende streek verleend; maar de aanstelling van een eigen rechter door den vorst, die het immuniteitsprivilege verleende, was toch steeds het gevolg. De immuniteiten der kapittelen ontstonden op de tweede manier: niet krachtens speciaal privilege, maar door de algemeen geldende rechtsregelen werd het terrein om eene kerk beschouwd als onttrokken aan het gezag van den wereldlijken rechter. Geen andere rechter werd echter in dit geval aangesteld: het kapittel of het klooster zelf trad als rechter binnen zijn gebied op, onder contrôle van het hoogste geestelijke gezag, den bisschop of in enkele gevallen den paus [1]). Doch ook de derde vorm was niet zoo ongewoon als men wellicht geneigd is te meenen. Door het uitgeven van landen in leen of in tins of volgens hofrecht kon de grondeigenaar een leenhof of tintshof of eene hofrechtelijke bank vestigen; hij verkreeg daardoor rechtspraak over zijne onderhoorigen, en zijne landerijen werden zelfs, zoolang hij zelf den oppereigendom behield, onttrokken aan de vrijwillige jurisdictie der gewone rechtbanken: hij bezat dan een afzonderlijken „Schrein" [2]). Geldt het in deze

[1]) In 1364 maakte bisschop Jan van Arkel aanspraak op het visitatierecht der Utrechtsche kapittelen; maar dezen protesteerden en appelleerden op den paus. Het kapittel te Tholen werd zelfs bij de stichting uitdrukkelijk van den bisschoppelijken rechtsdwang geëximeerd.

[2]) Oorspronkelijk natuurlijk niet: hij behield den eigendom, en de uitgiften in leen, tins enz. raakten dus den eigendom niet; de daarover opgemaakte akten betroffen alleen de

gevallen slechts eene bijzondere soort van rechtspraak, ook de voorbeelden van de vestiging eener gewone rechtspraak door langzame usurpatie, die, als arbitrale rechtspraak begonnen, door langdurig gebruik zich tot eene werkelijke rechtsmacht ontwikkelde, zijn wellicht, als men ze zoeken wil, in de middeleeuwen, toen het centrale gezag dikwijls zoo zwak was, minder zeldzaam dan men meent. Ten bewijze kan ik noemen het voorbeeld der stad Utrecht, wier stedelijke rechtsmacht op die wijze ontstaan en bijna tot een van den bisschop onafhankelijk bezit van den bloedban gegroeid is; te Bremen en te Wesel is het niet anders gegaan. Zeker zijn er meer zulke gevallen; ik denk o. a. aan de Keulsche Rijnmolens, die zich in de dertiende eeuw in het bezit van eene corporatie, gevormd uit leden van den stadadel, bevonden; aan het hoofd dezer corporatie stonden zeven „Erbgenossen" met eenen magister, die bij strijd tusschen de leden als gezworenen beslisten en die ook den „Schrein" beheerden, waarin de bezitstitels der leden en de bezitsveranderingen werden opgeteekend. Dit college bezat dus contentieuse en vrijwillige rechtspraak, alles, evenals aanvankelijk te Utrecht, bij vrijwillige onderwerping der leden. De tijd heeft voor de ontwikkeling dezer instelling ontbroken: in 1260 werden de molens door den aartsbisschop genaast; maar wie ziet niet, dat in de ongeordende toestanden der middeleeuwen hier langzamerhand een regelmatig gerecht zou hebben kunnen ontstaan, dat, allengs erkend, zich rechtsdwang had kunnen veroveren, geheel op dezelfde wijze als dit aan de stad Utrecht en aan andere steden gelukt is?

contracteerende partijen en behoefden niet voor de openbare gerechten verleden te worden. Maar naarmate het recht van den leenman een meer zelfstandig bestaan kreeg en de eigendom van den oorspronkelijken eigenaar op den achtergrond trad, verkreeg de leenbrief meer het karakter van overdracht van een zakelijk recht op de zaak; in den vorm van een leenbrief werd zij feitelijk eene transportakte, en het leengerecht was ontstaan. Van daar ook het bestaan van tweeërlei tinsgoed, heerlijk en niet-heerlijk, waarvan het eene voor den tinsheer, het andere voor de openbare gerechten moest overgedragen worden. De overgang wordt hier aanschouwelijk: bij het heerlijke tinsgoed wordt de eigendom nog geacht bij den tinsheer gebleven te zijn, bij het andere is de eigendom reeds bij den tinsman, terwijl den heer slechts een tinsrecht verbleven is; van daar in het laatste geval de overdracht van den eigendom voor het openbare gerecht.

Veel grooter was de kans daarop bij de kapittelen. Bij de Utrechtsche, die als de vertegenwoordigers van den eersten stand van het bisdom geen geringen politieken invloed bezaten, was dit zeer zeker het geval; maar ook bij andere kapittelen en kloosters stond de kans toch niet slecht. Hun territoir toch was een aaneengesloten geheel, zeer geschikt voor de vorming van een eigenlijk gerecht. Daarbij was de deken van het kapittel of de abt van het klooster reeds de onbetwiste rechter der bewoners, die hem door het kerkrecht ondergeschikt waren; en bij de macht, hem aldus geschonken door de immuniteit, voegde zich nog het gezag, dat hij bezat als grondheer.

De grondheerlijke jurisdictie alleen was reeds een voldoende titel, om de kapittelen in staat te stellen, op den grond, dien zij tegelijk met de immuniteit verkregen hadden, maar dien zij, als voor hunne behoeften onnoodig, buiten hunne „montade" gesloten hadden, een college van schout en buren te scheppen, die hun gezag van de kapittelen afleidden [1]). Inderdaad vinden wij althans bij de Utrechtsche kapittelen van St. Pieter en St. Jan, die groote stukken aan hunne immuniteiten grenzenden grond in eigendom bezaten en in perceelen aan Utrechtsche burgers in erfpacht gegeven hadden, zulke colleges, die rechtspraken in geschillen tusschen de bewoners en die langzamerhand ook de vrijwillige jurisdictie veroverden. De stad Utrecht zag dit niet gaarne, en zoodra zij tot eenige onafhankelijkheid kwam, trachtte zij deze afzonderlijke rechtskringen in haar eigen boezem te verzwakken en hunne zelfstandigheid te verminderen: reeds in 1330 hooren wij dan den bisschop aan den schout van Utrecht verbieden, zich met de rechtspraak binnen de gerechten der Utrechtsche kapittelen te bemoeien. Maar het bevel werd niet gehoorzaamd: omstreeks 1417 klagen de kapittelen weder, „dat die stat hoere dagelixsche gerichten lange tijt onbruyck gemaect heefft". En op den duur gelukte de toeleg ook: reeds in 1360 erkende het gerecht

[1]) Zie over deze grondheerlijke rechtspraak der kapittelen en kloosters: Arnold, Gesch. d. Eigenthums, p. 160—163.

van St. Pieter de wettigheid van een transport voor den stadsraad van „den eyghendom" van een huis binnen het gerecht, dat van het kapittel te tins gehouden werd, zonder dat een door het kapittel verleende nieuwe tinsbrief vermeld werd. Destijds concurreerde dus het stadsgerecht reeds met het gerecht der heeren van St. Pieter; naarmate het tins- of erfpachtsgoed in eigendom overging, begonnen overdrachten van het goed voor het stadsgerecht of voor den officiaal ook meer en meer voor te komen. De kapittelschout verloor zijne beteekenis, en sedert de overdracht der temporaliteit (1528) ging de vrijwillige rechtspraak in de gerechten der kapittelen geheel verloren.

Maar al moesten de Utrechtsche kapittelen deze gerechten opgeven, des te meer zetten zij zich schrap in hunne eigenlijke immuniteiten en trachtten zij daar hun gerecht met alle macht te handhaven. Zij waren daar ook in veel gunstiger positie. Terwijl het dagelijksche gerecht zich uiterlijk in niets van de omliggende gedeelten der stad onderscheidde en daarmede voor het hooge gerecht onder denzelfden rechter stond, was de immuniteit daarentegen, naar ik reeds mededeelde, met eene gracht omgeven, slechts door eene poort toegankelijk en dus geheel van de stad afgescheiden. Die afscheiding bepaalde zich niet tot het uiterlijk: het gezag van den stedelijken rechter, ja van den stedelijken raad hield bij de poort geheel op; de bewoners van de immuniteit en die van de stad leefden onder verschillende wetten.

Burgers en geestelijken hadden geenerlei gemeenschappelijke rechten en belangen. Zelfs wanneer het eene zaak gold, die voor beiden van belang was, zooals het omgeven van de stad met muur en gracht, — in die dagen eene hoofdvoorwaarde voor het bestaan, — was het kapittel niet gehouden daartoe een penning bij te dragen. Reeds in 1255 verklaarde bisschop Henric van Vianden als arbiter, dat alle hofsteden binnen de stad Utrecht zouden bijdragen voor het verdiepen der stadsgracht, *maar de immuniteiten der kapittelen niet.* En nog in 1402 moest de raad van Amersfoort erkennen, dat het kapittel van

St. Joris wel had bijgedragen voor het herstel der straat buiten zijne immuniteit, maar alleen „van gunsten wegen", en dat het ook voortaan tot niets zou verplicht zijn. Zoo was het overal en als een magistraat het waagde, de heeren tot de eene of andere zaak te dwingen, dan stond de paus onmiddellijk gereed, om het interdict over de stad uit te spreken; alleen door onderhandelingen kon de geestelijkheid dan overgehaald worden, om zich bij contract te verbinden tot het geven eener bijdrage, waartoe zij niet gehouden was.

De toestanden in de oude steden waren dan ook dikwijls zeer gespannen. In 1198 was er oorlog binnen de muren van Luik: de burgerij eischte van de geestelijken belasting voor de versterking harer muren en wallen, maar zij weigerden. Spoedig kwam het tot dadelijkheden; de geestelijken beroofden eenige van de markt terugkomende burgers, en dezen wreekten zich door een kanunnik gevangen te nemen. Toen in 1276 de stadsmuur van Coblenz opgetrokken zou worden, eischte de stad, dat het Duitsche huis daartoe zou bijdragen. Ditmaal was het de stad, die haar toevlucht nam tot geweld: zij vorderde de bijdragen in met den sterken arm; maar de paus kwam tusschen beiden. De oorlog eindigde eerst, toen het Duitsche huis eene bijdrage in de kosten toezegde.

De houding der geestelijken in zaken van zulk een belang doet reeds vermoeden, dat zij zich geenszins solidair gevoelden met de burgerij. En inderdaad, zij genoten de lusten van het verblijf in de stad, maar zij droegen geheel niet mede in de lasten. Reeds de oude immuniteitsprivileges hadden den graven den toegang tot de gevrijde plaatsen niet alleen verboden voor het oefenen der rechtspraak, maar ook voor het innen der gelden, met wier beheer voor het domein de graven belast waren. Steeds ging dan ook vrijdom van belasting met de immuniteit gepaard [1]; keizer Rudolf zelf moest in 1290 erkennen, dat, al

Niet alleen voor de immuniteiten gold deze vrijheid: in 1524 hooren wij den raad een burger bevelen, „dat hy bynnen een maent zijn besceyt innebrengen zal, dat hij, *overmits hy in Lichtenberch* (een bisschoppelijk leen) *woent*, zijsvry is", of anders accijns betalen zal. Raads dag. boek 1524 fol. 157.

zouden over het algemeen de goederen, waarvan men van ouds belasting betaalde en de steden bijstond, bij voortduring met dien plicht belast blijven, wie ook daarvan eigenaar zou worden, de door geestelijken bewoonde perceelen toch bij uitzondering van dien last vrij zouden blijven. Vooral deze accijnsvrijheid gaf den burgerijen aanstoot; want de geestelijkheid ontzag zich niet, dit privilege op de meest ongeoorloofde wijze te exploiteeren door in deloyale concurrentie tapperijen te openen in haar gebied; daar kon de accijnsvrije drank dan goedkooper verkocht worden dan in de stad, en daarheen stroomden dus natuurlijk de klanten der stadstappers. Overal en voortdurend gaf dit misbruik aanleiding tot twist en tot verregaande oneenigheden tusschen burgers en geestelijken. Reeds in 1234 hooren wij den raad van Utrecht aan het gild der wijnhandelaars verbieden, wijn in het groot te verkoopen om binnen Utrecht getapt te worden, „tenzij de kooper burger is van Utrecht, de belastingen betaalt en alle lasten der stad draagt"; in 1296 hooren wij de geestelijkheid zelfs klagen, dat de burgerij haar, wegens het bestaan der wijntapperijen in de immuniteiten, verhindert, om binnen haar eigen gebied hare huizen op te bouwen of te herstellen. Door de eeuwen heen worden deze twisten steeds hernieuwd; en nooit worden zij opgelost: de eene partij staat even onverzettelijk op haar recht als de andere voortgaat met te morren over het onbehoorlijke dezer aanmatigingen.

Ook het zelfbestuur der kapittelen was vrij wel onbeperkt. Reeds het Utrechtsche synodaal-statuut van 1209 bepaalde, dat, als een kanunnik geschil had met eenen medebroeder of eenen vicaris, die onder de jurisdictie van den deken stond, „hij dezen niet zou mogen kwellen met dagvaardingen voor vreemde rechters, maar hem zou terechtstellen voor zijnen deken en van dezen recht nemen." Het Amersfoortsche kapittel sprak ditzelfde uit met betrekking tot de klaustrale huizen: „als er twist of oneenigheid ontstaat tusschen ons en onzen deken of onze medeleden over het bewonen der huizen, of ook tusschen een persoon, behoorende tot het

gezin van onzen deken, en eenen kanunnik, dan zal de beslissing daarvan staan aan ons kapittel."

Als een afzonderlijk, geheel zelfstandig lichaam bestond dus de immuniteit van het kapittel midden in de stad, waarmede hare bewoners zich geheel niet inlieten. Niet eens eene vriendschappelijke verhouding bestond tusschen beiden: het immuniteits-bestuur gebruikte zijne zelfstandigheid soms bepaald tot het bemoeielijken van de werkzaamheid van het stedelijk bestuur. De synodaal-statuten van 1209 bepalen, dat, als iemand in levensgevaar in de kerk of in de immuniteit gevlucht is, de kerk hem verdedigen zal, totdat hij vrijgeleide zal hebben verkregen om weg te gaan. Zoo vormden de immuniteiten asylen voor de door het stadsbestuur vervolgde misdadigers; als de gevluchte met geweld uit de immuniteit werd gehaald, dan moest dertig mark betaald worden als boete voor deze schending, alweder op straffe van den kerkban. Het kapittel bezat dus rechtsmacht binnen zijne immuniteit, en het had ook de middelen om die macht te handhaven: nog in 1574 worden „des capittels gevangenhuysen van St. Jan, staende boven het pant," vermeld.

Ook tot de vrijwillige rechtspraak in zijn gebied rekende het kapittel zich bevoegd. Reeds van ouds hadden de statuten der kapittelen gelast, dat bij elken verkoop en bij elke beschikking over een klaustraal huis twee kanunniken als getuigen moesten tegenwoordig zijn; allengs ontwikkelde zich nu daaruit een „bekennen" der koopakte voor deze twee kanunniken, dat ten slotte uitliep op het „staen" der kanunniken „over het transport." Zelfs leidde de langzame verandering der getuigen in gedelegeerde rechters in sommige akten tot formules, waarin het kapittel bij de overdracht van een huis gezegd werd de eene partij te „onteygenen ende onterven" en de andere „daerinne te erven ende eygenen", en bij de vestiging eener hypotheek den schuldenaar in de schuld te „condemneren ende d'huysinge ende hofstede.... daervoor te verclaren executabel." Voor deze rechters werden nu in het laatst der

zestiende en het begin der zeventiende eeuw gepasseerd transportakten van klaustrale huizen, akten, waarbij renten uit de huizen verkocht, huizen hypothekair verbonden of servituten op huizen erkend werden, schenkingsakten van klaustrale huizen, vermakingen van legaten uit de opbrengst of van lijftocht aan de huizen zelven. De kapittelen hadden aldus ook de vrijwillige jurisdictie in optima forma veroverd; commissies uit hun midden traden op als schepenen-commissarissen.

Zoo had het kapittel ten slotte binnen zijne stad eene volledige rechtsmacht verkregen, evenals de raad van Utrecht die bezat binnen zijne stad, die de kapittelstad aan alle zijden omgaf. Aan beide zijden stond men nu op eigen onafhankelijk gebied, en over en weder sloot men zich tegen elkander af. De kapittelen handhaafden hun recht met groote preciesheid. Toen bisschop Aernt van Hoern in 1378 een huis van St. Jan ter bewoning ontving, werd van den kerkvorst zelven de belofte gevergd, dat hij „daerin gheen gherechte houden noch vangenisse maken" zou. Zelfs eene dagvaarding, een arrest of eene andere akte, die uitging van een vreemd gerecht, mocht binnen de immuniteit niet beteekend worden: nog in 1693 moesten de Staten Generaal plechtig erkennen, dat vonnissen van vreemde rechters binnen de immuniteit van St. Servaas te Maastricht slechts door deken en kapittel geëxecuteerd mochten worden, en zelfs in 1748 mocht er zonder verlof van het kapittel nog geene gerechtelijke akte beteekend worden. En evenals de kapittel-statuten de leeken weerden uit de huizen der immuniteit, zoo bevatte het stedelijke keurboek eene bepaling, die den geestelijken den aankoop van huizen verbood binnen het rechtsgebied van den raad.

Ook de grenzen der wederzijdsche terreinen werden met angstvallige zorg verdedigd. Toen in 1393 de stad de Nieuwe gracht deed graven, die de immuniteit van St. Jan doorsneed, en zij daartoe een klaustraal erf (tusschen St. Janskerkhof en St. Jansdam) had aangekocht, werd op verlangen van het kapittel door de stad eene plechtige verklaring afgelegd, dat de te graven gracht en de gemeene weg daarlangs „montade is ende altoes montade bliven zel tot ewighen daghen", alleen met het voorbehoud, dat bij een gevecht tusschen leeken *in de gracht zelf* het kapittel zich daarmede niet bemoeien zou. — Werd hier een stuk van de immuniteit afgenomen, het omgekeerde geschiedde een paar jaar later bij de immuniteit van Oudmunster. Het kapittel had in 1399 eene hofstede bij den Domtoren aan het Domkapittel afgestaan, in ruil voor eene hofstede van den Dom aan Pausdam; de stad Utrecht beweerde nu, dat deze laatste hofstede, zooals zij begrensd was, niet geheel en al tot de immuniteit van den Dom behoorde, maar dat zes voeten daarvan „leec ende weerlijc" waren. Over deze zes voeten grond nu werd de strijd gevoerd, totdat de stad „om des groten ghemenen orbaers wille" „goedertierlic" toegaf, „dat dat clein deel voortaen vry ende emunitaet wesen (soude), ghelijc dat meerre deel (was) tot der heren behoef"; van deze belangrijke concessie werd toen eene plechtige akte opgemaakt. — Sterker nog spreekt een ander geval. In 1464 verzocht en verkreeg een bewoner van een der huizen aan de westzijde van het St. Janskerkhof, die destijds nog door muur en gracht van de immuniteit gescheiden was, verlof om eene brug over die gracht en eene poort in den muur te doen maken, ten einde toegang te krijgen uit de immuniteit tot zijn huis, dat anders gewis niet gemakkelijk te bereiken was. Nu vreesde men echter schending der immuniteit, die van ouds slechts door ééne poort toegankelijk geweest was, en men bedong dus, dat voortaan de bewoners van het huis deel zouden hebben aan de voorrechten der immuniteit, maar dan ook zouden terechtstaan voor het kapittel. Met andere woorden: de immuniteit werd eenvoudig over het huis uitgebreid.

Scherpe afscheiding derhalve van het wederzijdsche rechtsgebied, met het doel om aan vreemde gerechtsbesturen, vooral aan het stadsgerecht, geen voorwendsel te geven, om zich eenig gezag binnen de immuniteit aan te matigen. Natuurlijk werd dit nog veel noodiger, toen allengs leeken

de kloosterhuizen begonnen aan te koopen en zich daarin vestigden. Voor de rechtspraak der kapittelen was dit eene hoogst bedenkelijke zaak. Immers een eigenlijken rechtsban bezaten zij niet: alleen over de personen hunner kanunniken en suppoosten hadden zij krachtens kerkrecht gezag; de vestiging der aan andere rechters onderworpen leeken dreigde dus aan het stadsgerecht de gelegenheid te geven, om binnen de immuniteit met de kapittelen te gaan concurreeren. Daarvoor moest dus gewaakt worden, en wij vinden inderdaad de bewijzen, dat de kapittelen daaraan dachten: een statuut van den Dom over de klaustrale huizen van 1552 is grootendeels aan dit onderwerp gewijd. Het kapittel overwoog, „dat het behoorlijk was en nuttig voor het behoud der immuniteits-privilegiën der kerk, dat de klaustrale huizen, die geestelijk terrein zijn, door geestelijken en suppoosten der kerk bewoond werden; zij hadden toch over vreemde leeken geenerlei jurisdictie, en aldus werd derhalve op de immuniteit inbreuk gemaakt." Om die reden beval het kapittel, dat de huizen, die „aan de immuniteit en de jurisdictie van het kapittel onderworpen" waren, alleen aan een „aan het kapittel onderhoorigen geestelijke" verhuurd zouden mogen worden, aan leeken slechts in geval van nood en voor korten tijd, blijkbaar om hen bij voorkomende conflicten spoedig te kunnen doen vertrekken. Sedert dien tijd vinden wij dan ook in de akten van den Dom het verbod van verhuur der huizen aan wereldlijke personen, „ten ware dat die exempt waren van der stadt jurisdictie ende onder die geestelicke jurisdictie ofte onder coartie van der kercken ten Doem stonden". Ook het kapittelstatuut van St. Pieter van 1450 (overgenomen door Oudmunster in 1509), dat eveneens handelt over het gevaar van toelating van vreemde personen, bepaalt, dat zulke personen op bevel van deken en kapittel binnen het halve jaar zullen moeten vertrekken.

Met dat al gelukte het aan de kapittelen niet, de leeken op den duur buiten de immuniteit te houden: vele huizen kwamen in handen van personen, die ze kochten op naam

van kanunniken en ze, zoolang deze leefden, rustig bezaten en bewoonden. Maar ook tegenover hen handhaafden de kapittelen toch gestreng hunne rechten: zelfs toen het kapittel van St. Jan in 1601 al zijne aanspraken op het huis van Renesse binnen zijne immuniteit had verkocht, werd in de akte nog de clausule opgenomen, dat heer Johan van Renesse van der Aa en zijne nazaten in het huis, indien zij dit begeerden, alle vrijheden en privilegiën genieten zouden, die het kapittel sedert onheugelijke tijden in zijne immuniteit bezeten had. Natuurlijk, in het jaar 1601, toen de kapittelen door de omstandigheden gedwongen waren hunne eischen vrij wat lager te stellen dan vroeger, was er geen sprake meer van dwang; maar de rechten der bewoners, hunne voorrechten boven de andere stadsbewoners werden toch nog koppig gehandhaafd. En zoolang het mogelijk was, bleven de leeken maar al te gaarne van die voorrechten en voordeelen gebruik maken; immers door bewoning dier huizen werd men, wij vernamen het, tot het genot der immuniteits-privilegiën, bepaaldelijk tot de belastingvrijheid toegelaten. De haat, die deze voorrechten bij de burgerij verwekten, wordt door deze herinnering maar al te duidelijk.

Echt middeleeuwsche toestanden, waarin de middeleeuwsche Kleinstaaterei en de middeleeuwsche bandeloosheid zich duidelijk afteekenden op een klein terrein en in een bijzonder sterk sprekend voorbeeld! Toestanden, die aanleiding gaven en moesten geven tot dagelijksch kleingeestig gekibbel en ook tot dagelijksch vechten en bloedvergieten, zooals dat in de middeleeuwen maar al te gewoon was. Onhoudbare toestanden in een woord, die moesten verdwijnen, zoodra een verstandig bestuur zich vestigde, dat de macht had om door te voeren, wat ieder verstandig man wenschen, eischen moest.

II.

Zoodra de nieuwe tijd aanbrak, die ook aan ons vaderland de weldaad bracht van eene sterke regeering, werd aanstonds het dringend noodige hervormingswerk ter hand genomen.

Want nauwelijks had Karel V door de overdracht der temporaliteit in 1528 de handen vrij gekregen in het Sticht, of hij nam maatregelen om de grootste ergernissen weg te nemen.

In 1532 hief hij het asylrecht der immuniteiten op door de bepaling, dat „die schoudt ende gerechte van Utrecht zullen kennisnemen van die delincquenten, woenachtich binnen eenich van de montaden, ende denzelven daer zullen moegen besetten ende vangen als up andere plaetsen" [1]). Tegelijk maakte hij een einde aan het schandaal, dat de „extranei", die in de immuniteiten woonden, aanspraak maakten op exemtie van de rechtspraak van het stadgerecht: „die schoudt ende gerechte van Utrecht", zoo heette het, „zullen kennisse nemen in allen civilen saecken, denzelven (nam. den personen, „woenachtich binnen eenich van de montaden") angaende, in allen schijn off zy elders in der stadt woenachtich waeren, ende men zal sulcke persoenen moegen bieden voer schoudt ende gerechte." Ook de vrijheid der geestelijken zelven van stedelijke lasten werd eerlang aangetast; reeds omstreeks 1538 eischte de stadhouder graaf van Hoogstraten, dat de geestelijkheid zou helpen bij het uitgraven der stadsgrachten. Wel protesteerde zij, „dat die ecclesy van Utrecht van sulcke ende diergelycke altijt bisheertoe vry is geweest ende daeroff vry behoert te blyven"; zij beweerde, dat dit behoorde te geschieden op kosten van de stad, „dewelcke dairomme excysen ende andere profyten heeft". Maar de kapittelen verklaarden zich toch bereid, te doen „als anderen ingeseten der stadt Utrecht", indien de vrijheid van de wijnaccijns maar gehandhaafd bleef. Denkelijk is dit ook wel geschied, althans te Haarlem en te Leiden waren reeds in 1512 en 1517 de bijdragen der geestelijkheid op diezelfde voorwaarde aangenomen.

De afzonderlijke rechtspraak over de geestelijken eerbiedigde de keizer nog: hoe kon van een katholiek vorst ook iets anders verwacht worden? Maar toen de Hervorming

[1]) In 1548 hooren wij de kapittelen daarover klagen; maar de bepaling werd in 1579 herhaald bij het accoord van de kapittelen met den magistraat.

de overhand verkreeg, werd ook dit voorrecht der geestelijkheid aangevallen. Aanvankelijk durfden de machthebbers ook toen nog het oude privilege niet aan te tasten: in de ordonnantie van den magistraat op de exercitie van de Gereformeerde religie van 10/16 Januari 1579 werd alleen bepaald, dat „geene borgeren ofte *wereltlyke* inwoonders der stad" op straffe van verlies van burgerschap een ander burger of inwoner ter eerste instantie elders zouden mogen aanspreken dan voor het gerecht der stad. De speciale rechtspraak over geestelijken werd alleen in twee gevallen besnoeid: overtreders der stadskeuren zouden voor het gerecht der stad terechtstaan, en bij rechtsweigering der geestelijkheid in kleine burgerlijke zaken (schulden wegens verkoop „ter sleete", huur van bedienden, betaling van wijn en „gelagen") zou de magistraat de zaak mogen „evoceren" en daarop rechtdoen „als tegen andere borgers en inwoonders der stad".

Natuurlijk waren de kapittelen met deze regeling niet ingenomen: zij verlangden de bepaling te schrappen. Maar de prins van Oranje, wiens beslissing als stadhouder werd ingeroepen, verklaarde „niet te kunnen verstaen", dat de kapittelen door deze bepalingen „in hare ofte der capittelen jurisdictie gelaedeert" waren. Na het sluiten der Unie van Utrecht won de beweging blijkbaar nog veld: het accoord, dat de kapittelen 15 Juli 1579 met den magistraat troffen, was voor hen nog ongunstiger. Het verbod om te procedeeren elders dan voor het stadsgerecht krachtens afstand van privilegiën werd nu ook tot de geestelijken uitgebreid; in kleine burgerlijke zaken zou het stadsgerecht nu voor hen met hunne speciale rechtbank concurreeren, en de competentie van het stadsgerecht voor geestelijke overtreders der keuren werd gehandhaafd.

Maar dit was nog niet eens de ergste slag voor de kapittelen; twee andere maatregelen wist de magistraat door te drijven. De eerste was de belangrijkste. Een artikel der ordonnantie bepaalde, „dat die van de geestelykheyd voortaan gehouden werden te observeren ende onderhouden

die keuren, statuten ende ordonnantiën van de magistraat, beroerende die policiën, wachten, conservatiën ende beschermenisse der stad", en verplichtte hen „in alle politike saken, die gemeene rust ende welvaart der stad betreffende, den magistraat te doen ende te bewysen alle behoorlyke obedientie ende reverentie". Het protest der kapittelen baatte ook ditmaal niet: de prins verklaarde weder „niet te kunnen verstaen", dat zij „beswaert waren by de onderhout van alle goede ordre en politie, by den magistraat opgestelt tot bewaarnisse, versekertheyt en beschermenisse der stad"; het artikel werd 15 Juni onveranderd vastgesteld. Zeer gewichtig mocht deze overwinning van den magistraat heeten; want zij verschafte hem toegang binnen de kapittelstad. Voortaan verloren zijne bevelen niet meer hunne kracht aan de poort der immuniteit; de geestelijken waren onderdanen van den raad geworden, en aan het afzonderlijk bestaan der vijf gewijde terreinen binnen de stad was dus een einde gemaakt.

Toch hebben de kapittelheeren dezen slag zeker nog minder hard gevonden dan de bepaling van een ander artikel, dat toch slechts een gevolg van het eerste moest heeten. Het eischte, „dat niemant, van wat religie hy zy, geestelijk of weereltlijk, hem onder deksel van dien sal mogen eximeren van de excysen ende imposten ende andere gemeene lasten van der stad te helpen dragen ende deselve jegens alle vyanden te helpen beschermen": afschaffing dus van de belastingvrijheid. Tegenover dezen eisch namen de kapittelen weder het oude standpunt in: hunne „oude gerechtigheden ende privilegiën" moesten gehandhaafd worden, maar zij waren bereid op begeerte van den magistraat „by andere bequame middelen" „eenige subventie" te geven „tot ontlastinge van de gemene stadslasten": geene belasting, maar vrijwillige subsidiën. En hier kwam de prins van Oranje hun te gemoet: „voor desen tijd" scheen het hem „niet onreedelijk", dat geestelijken en wereldlijken te zamen gelijkelijk de oorlogslasten droegen; maar het zou slechts geschieden „by provisie" en „mits dat hetselfde niet getoogen worde hiernamaals in

consequentie tot achterdeel van de geestelijkheyd ofte prejudicie van hare vrydommen en gerechtigheyd". De prins wenschte dus in beginsel nog aan de belastingvrijheid der geestelijken vast te houden en eischte daarom de uitlevering door den magistraat van eene acte van nonprejudicie. Maar deze hield vol, en bij het accoord van 15 Juni kreeg hij zijnen zin door de onveranderde vaststelling van het bestreden artikel [1]). Ook de verplichting tot het deelnemen aan de wacht en aan het „beschermen jegens alle vyanden" werd uitdrukkelijk genoemd: de geestelijken waren dus voortaan verbonden, om met lijf en goed de burgerij te steunen en te helpen in nood.

De zware slagen, den kanunniken door deze maatregelen toegebracht, toonden duidelijk wat hun te wachten stond. Trouwens welk voorwendsel kon er bestaan, om de exceptioneele bepalingen voor de immuniteiten te handhaven, nu hare bewoners sedert het verbod van den katholieken godsdienst geene geestelijken meer waren, doch gewone burgers, die hunne prebenden kochten? Het bleef dan ook niet bij deze waarschuwing, en de kapittelen haastten zich, de bakens te verzetten eer het getij verloopen was, door vele oude rechten op hunne klaustrale huizen te gelde te maken. Maar toch trachtten zij, terwijl zij den grondeigendom prijsgaven, van hun rechtsgebied nog te redden wat er te redden viel. In de bovenvermelde akte van 1601, waarbij het aan de familie Renesse overgelaten werd, of zij de immuniteits-privilegiën wilde „gebruycken" of niet, werd één punt zeer bepaald bedongen: „onvermindert nochtans", zoo luidde het slot der clausule, „dat Sijn Edele ofte synen naesaeten dit huys moegen vercoopen vryelick ende erffelick daert ende aen denghenen, dient hem belieft, sonder enighe distinctie; *des dat in cas van vercopinge ofte beswaeringhe dieselve voor ons ende onsen naesaeten overgaen, beswaert ende opgedraegen sall worden*". Bij de latere

[1]) Toen eenmaal bres geschoten was, volgden natuurlijk meer inbreuken: bij de instelling van den 40sten penning (het mutatierecht op onroerend goed) belastten de Staten van Utrecht „alle onroerende goederen, geestelyk ende weereldlyk", en wij hooren dan ook in de akten over den verkoop der klaustrale huizen steeds het betalen van den 40sten penning bedingen.

afkoopen der claustraliteit vinden wij dit beding terug: de huizen zouden getransporteerd worden, „daer ende soo des naer coustume ende ordre der kercke *ende nature des goedts* behoert".

De bedoeling der bepaling is duidelijk: de kapittelen trachtten hunne afzonderlijke transportregisters te behouden. Evenals bij leen- en tinsgerechten [1]), bij het vervluchtigen van den oppereigendom van den heer, diens recht zich veranderde in eene bevoegdheid om te „staen over" de transporten der in leen of tins gegeven goederen [2]), zoo wenschte men ook in dit analoge geval de rechtsontwikkeling in deze richting te leiden: de kapittelen trachtten hunne afzonderlijke jurisdictie in de stad te handhaven als een heerlijk recht. Nog in 1625 opende het Domkapittel dan ook een afzonderlijk register voor akten van borgtocht, schuldbekentenissen enz., hetzij die al of niet het kapittel betroffen, gepasseerd door kanunniken ten Dom voor twee kanunniken en den kapittel-secretaris; tot 1808 toe, dus zoolang het kapittel bestond, is dit register bijgehouden en vervolgd.

Maar de toeleg gelukte toch niet: al te zeer waren de kapittelgerechten ondermijnd en al te zwak was hunne rechtsmacht geworden. Reeds in de tweede helft der zestiende eeuw ontmoeten wij in de vóor de kapittelen zelven gepasseerde akten over de klaustrale huizen herhaaldelijk het beding, dat de huisbezitters (zelfs kanunniken) „haer persoon ende goederen submitteren allen heeren, hoven, rechteren ende gerechten" voor het geval van wanbetaling van den koopprijs: een sterk bewijs, dat de kapittelen zelven zich onmachtig voelden, om aan hunne eigene executie het noodige gezag bij te zetten en daardoor tot betaling te dwingen. Enkele malen vinden wij zelfs reeds op het laatst der zestiende eeuw akten van verband van klaustrale huizen,

[1]) Vgl. de clausule bij afkoop der claustraliteit, dat het huis voortaan „een vrye eygen *allodiael* ende weerlicke borgershuysinge ende erve der stadt Utrecht" zal zijn, en „alsulx (d. i. na afkoop der claustraliteit) vry, eygen ende allodiaal zal weesen".

[2]) Reeds in eene akte van het Amersfoortsche kapittel dd. 1534 vinden wij bepaald, dat het kapittel bij transport van een huis „*voer hoer overstaen*" zal hebben twee kannen Rijnwijn.

voor het stadsgerecht gepasseerd; de schuldenaar wendt zich dan wel daarna tot het kapittel en verzoekt, „overmits dselve huysinge subject was des capittels immuniteyt ende jurisdictie", „*voer zoevele tnoot was*, approbatie opte voorseyde plechte"; maar het kapittel ziet zich dan toch verplicht, om de hypotheek, „alsoff tselve voort capittel mede gepasseert was", te ratificeren [1]).

De stad Utrecht bleek zich nu dan ook sterk genoeg te gevoelen, om hare zaak niet ten halve te doen; zij wilde de onafhankelijke stad in haar midden geheel en voor goed opruimen en den pogingen der kapittelen om daartegen te reageeren aanstonds in den weg treden. Spoedig werd haar daartoe de gelegenheid geschonken. Jhr. Van Aesewijn had in 1612 op naam van Jhr. Dirck van Eck aan Daniël d'Ablaing verkocht het bekende Paushuize, dat in de immuniteit van St. Pieter stond. Hij wenschte het huis te transporteeren, en hij voldeed aan de gebruiken van het kapittel, toen hij voor twee kapittulaire kanunniken en den secretaris van St. Pieter trad met verzoek om over het transport te staan. Wat er aan de zaak haperde, blijkt niet; doch de heeren weigerden. Onvoorzichtig genoeg in dien tijd en tegenover een persoon, die zich zoo tegemoetkomend had getoond! Bij nader inzien beseften zij dit zelven en verklaarden zich bereid; de akte werd gepasseerd, doch zij bevatte eene clausule, die den kooper niet behaagde. Het kapittel maakte bezwaar eene nieuwe akte te passeeren, en de kooper weigerde nu te betalen; Jhr. Van Aesewijn zag dus geen kans zijn geld te bekomen, daar D'Ablaing het huis reeds betrokken had. Vier jaren lang bleef de zaak slepende; toen wendde Van Aesewijn zich om hulp tot den raad. Hij verklaarde, dat hij de akte voor nietig hield en dat „het hem seer suspect was eenige acten voort capittel te passeren," nu men hem, die „*uyt overvloet* tcapittel noopende tvoorseyde transport (hadde) gekent", allerlei moeielijkheden in den weg had gelegd. Hij deed

[1]) Bij eene akte van 1611 vestigde het Domkapittel zelfs eene hypotheek op een klaustraal huis *krachtens sententie van het Hof en volgens appointement van het stadsgerecht.*

opmerken, „dat het staen over transporten ende gelijcke acten is smakende jurisdictie ende policie deser stat Utrecht", en verzocht dus, dat de raad hem zou vergunnen, het transport voor het stadsgerecht te passeeren, en dat dit transport zou gehouden worden „soo bundich ende naer behooren gepasseert, alsoff tselve voor den capittule ware gedaen." De raad begreep den wenk en verklaarde, „dat den suppliant de huysinge voor den gerechte derselver stat valide sal mogen transporteren, sonder dat daertoe eenige permissie van noode is". En inderdaad werd het huis 20 November 1616 door Van Aesewijn voor het stadsgerecht overgedragen.

Zoo was het principe beslist: eindelijk, in 1618, durfde de raad toen geheel door te tasten. Na de revolutie van dat jaar, toen de aan de kapittelen steeds vijandige Gereformeerde partij aan het roer was gekomen, verklaarde de nieuw opgerichte vroedschap zich bereid, om den staat en de goederen der Geëligeerden uit de kapittelen, die nu het eerste lid der Staten vormden, te handhaven; maar zij verbond aan die concessie het beding, dat de rechten der kapittelen op hunne klaustrale huizen in de immuniteiten nu geheel vervallen zouden zijn: uitdrukkelijk werd verklaard, dat de huizen „alleene voor de stadt sullen moeten worden getransporteert, als de casus daervan valt".

Zoo was de poging der kapittelen in de geboorte gesmoord. Al spoedig weigerden nu verschillende bewoners van klaustrale huizen die voor de kapittelen over te dragen, en waar eenigen het voorbeeld gaven, kon het niet anders of de meerderheid moest eerlang volgen. Wel zien wij nog vele jaren lang nu en dan transporten en plechten voor het kapittel passeeren; maar hun getal wordt voortdurend kleiner, de gewoonte sterft uit. In het register van den Dom is het laatste transport dat van het huis „die Loodze" aan de moeder der geleerde Anna Maria van Schuurman in 1629; in het volgende jaar vinden wij nog twee contracten tusschen buren over servituten op hunne huizen; zes akten over afkoop van claustraliteit van 1631—1647

besluiten dan het register. St. Marie hield het langer vol: haar register bevat nog een transport van 1693 van een huis, „sijnde claustrael goed", en sluit eerst met een stuk van 1703. Maar deze gevallen waren geheel geïsoleerd: wanneer de raad daartegen niet opkwam, dan was het gewis, omdat hij van dit laatste overblijfsel van de oude pretensiën niets meer te vreezen had. Zeker zullen de kapittelen de middeleeuwsche beschouwing van een gerecht als eene bron van geldelijk voordeel wel gedeeld hebben: vooral daarom, om hunne leges te behouden, zullen zij hunne bevoegdheid tot het staan over transporten hebben willen handhaven. Toen dit duidelijk gebleken was en verder strekkende vorderingen niet meer te vreezen waren, behoefde de raad zich niet langer over de zaak te bekommeren: hij kon den heeren deze kleine bate gerust gunnen.

Oude instellingen, zooals de immuniteiten der kapittelen, verdwijnen echter niet op eens uit de rechtsgewoonten: de sleur der praktijk bewaart veelal nog langen tijd enkele herinneringen aan den ouden toestand. Zoo ook hier: nog in het midden der zeventiende eeuw vinden wij sporen daarvan. De klaustrale huizen werden in 1647 ingeschreven in de stedelijke registers van het huisgeld; ook in dit opzicht bleek dus de belastingvrijheid opgeheven te zijn. Maar voor de huizen werd in het register toch nog eene afzonderlijke rubriek geopend: „Claustrale huysen, behoorende onder tquartier van den hooftman Peter Bor: immuniteit van St. Marien". Al kwam echter de magistraat aldus in den vorm den kapittelen nog beleefdelijk tegemoet, de oude hinderlijke toestand was voor goed opgeheven, het stedelijk bestuur had metterdaad overwonnen.

Van zijn succes maakte de raad van Utrecht dadelijk gebruik, om ook de uiterlijke afscheidingen te doen vallen, die het verkeer in de stad belemmerden. De St. Maartenssloot en de sloot Achter St. Pieter, die de immuniteiten van den Dom en St. Pieter afscheidden van de stad, werden (na 1597 en in 1616) gedempt; door den aanleg van de straat Achter den Dom (1642) en den Oudmunstertrans

werden de toegangen tot de immuniteiten van den Dom en Oudmunster verbeterd. De roosters van alle immuniteiten zijn in 1580 opgebroken en de draaiboomen op het St. Janskerkhof werden eerlang (na 1604) weggenomen. De Korte Jansstraat, de Zonstraat en de Boothstraat, de Muntstraat en de Keistraat openden (in 1643, 1647 en 1659, in 1647 en 1663) nieuwe toegangen naar St. Pieter en St. Jan. Zoo kreeg de stad spoedig een ander uiterlijk: de kleine stadjes in haar midden waren voor goed opgeruimd. Eerst sedert dien tijd is Utrecht waarlijk ééne stad geworden; uiterlijk, maar ook innerlijk, want eerst toen kon men spreken van ééne bevolking, van ééne burgerij.

DE UTRECHTSCHE KAPITTELEN EN DE HERVORMING.

In een vroeger opstel schetste ik de huishouding van het Utrechtsche Domkapittel, die destijds in dit zeer conservatieve lichaam, al was het eeuwen oud, nog niet belangrijk kan verschild hebben van den primitieven toestand. Ik verhaalde u van de inrichtingen in het begin der dertiende eeuw; daarbij merkte ik reeds op, hoe kort daarna, vooral door het ophouden der zoogenaamde Natural-wirtschaft, zeer ingrijpende veranderingen gebracht zijn in de inrichting van het eeuwenoude huishouden. Min of meer is dit toen het geval geweest in alle oude kloosterstichtingen; de vroegere hoofden van het gezin, de proosten en de abten, zijn langzamerhand ontaard in vermogende grondbezitters, die allengs geheel door de zorg voor het beheer van het vermogen hunner stichtingen in beslag genomen zijn, zonder tijd en hart over te houden voor hunne eigenlijke ambtsplichten. Zoo raakten zij steeds meer verwijderd van hunne ondergeschikten, en dezen, niet ontevreden over hunne verkregen vrijheid, gewenden zich gemakkelijk aan dit afzonderlijke leven onder eigene gekozen hoofden, eerlang ook met een eigen vermogen, dat zij zelven konden beheeren.

Het duidelijkst spreekt deze verandering bij de kapittelen, die, het dichtst bij de leekenwereld staande en zich ook tot zekere hoogte daarmede vereenzelvigende, de nieuwe levensvormen het krachtigst hebben ontwikkeld en gedetailleerd. Die levensvormen zijn tot nog toe slechts zeer

weinig bekend, en wanneer ik u thans eene episode uit hunne ontwikkelings-geschiedenis ga verhalen, dien ik u vooraf met die vormen eenigszins bekend te maken. Ik ben daartoe toevallig goed in de gelegenheid; want een lid van het Domkapittel Mr. Hugo Wstinc, die ruim eene eeuw na de u vroeger geschetste periode leefde, heeft zich in 1342 de moeite gegeven, om in een lijvig tractaat de inrichting van het Utrechtsche Domkapittel in alle bijzonderheden te beschrijven, zooals die bestond in zijnen tijd, toen zij, waarschijnlijk niet zonder zijne krachtige medewerking, onlangs hervormd was. En een opvolger van Wstinc, die twee en eene halve eeuw na hem leefde, de vicaris ten Dom heer Wouter Brock, ijverig navorscher van de oude gebruiken van zijn kapittel, heeft zich in 1575 de moeite gegeven, om ons ook in te lichten over de vroegere toestanden, die door Wstinc en zijne tijdgenooten veranderd waren.

Het blijkt ons dan, dat de proost van den Dom, al had hij zich, naar wij weten, gevestigd op het huis te Doorn en al had hij daar allengs een zuiver wereldlijk leven gaan leiden, toch in zijne betrekkingen tot het Domkapittel weinig verandering had gebracht. Wel bemoeide hij zelf zich weinig meer met deze zaken: de plichten van zijn aartsdiakonaat liet hij waarnemen door zijnen officiaal, en de bezorging van zijne betrekkingen met het kapittel had hij evenzoo overgedragen aan een anderen ambtenaar, die zijn socius heette. Maar deze socius deed toch nog geheel hetzelfde, wat vroeger de proosten zelven gedaan hadden: hij leverde volgens zijne verplichting geregeld aan de kanunniken het brood en het bier, dat in de kloosterbakkerij en de kloosterbrouwerij bereid werd. En maandelijks betaalde hij hun ook de penningen uit, waarvoor, naar wij reeds weten, de heeren zelven het vleesch en de versnaperingen voor hun onderhoud konden koopen.

Maar naast deze inkomsten hadden de kanunniken zelven zich allengs een eigen vermogen veroverd, van welks beheer wij nog niets gehoord hebben. Dat beheer was vrij

zonderling ingericht; blijkbaar was het kapittel-vermogen eerst langzamerhand door verschillende schenkingen bijeengekomen en was de bestemming van elk aldus verkregen goederen-complex door de milde gevers verschillend geregeld. Zoo alleen toch kunnen wij het ons verklaren, dat talrijke kleine administraties waren ontstaan, die afzonderlijk beheerd werden door verschillende ambtenaars van het kapittel; ieder dier administraties diende voor het voldoen aan bepaalde behoeften van het kapittel, en de opbrengst der door die administraties beheerde goederen werd ook op zeer ongelijke wijzen onder de kanunniken verdeeld, gewis omdat de schenkers de rechten der leden van het kapittel op de door hen afgestane goederen aldus hadden bepaald. Zoo vernemen wij dus van de Groote en de Kleine waerscat, die beiden (de naam wijst het aan) bestemd waren om de kleeding der kanunniken te bekostigen [1]). Wij hooren ook van de goederen der Aalmoezenkelder, die zeker de heeren voorzag van zekere bijzondere uitdeelingen van wijn op vastgestelde dagen, — van de Bier-goederen, waaruit natuurlijk uitdeelingen van bier werden bekostigd, — en van de groote presentiegelden uit de goederen in den Eng, die den ijver der heeren moesten prikkelen, om tegenwoordig te zijn bij bepaalde kerkelijke plechtigheden. Bovendien waren er nog de Denarii graminum, de Denarii pabuli en de Denarii convivii, wier bestemming ons ontgaat, en gewis ook nog meer goederen van dien aard, die ik u niet allen opsom.

Deze zeer ingewikkelde administratiën leverden, het kan ons nauwelijks verwonderen, stof tot eindelooze kibbelarijen over de zeer ongelijke aanspraken der verschillende leden van het kapittel. En het is naar het schijnt de verdienste van Mr. Hugo Wstinc, dat hij in 1342 zijne medeleden van het kapittel heeft overgehaald, om al die kleine administraties samen te smelten tot ééne massa, die als de Groote kamer van het kapittel door éénen kameraar zou worden beheerd,

[1]) De Groote waerscat bevatte de voor 1126, de Kleine de na dat jaar geschonken goederen; de reden dezer splitsing blijkt niet.

terwijl alle leden van het kapittel gelijke aanspraak zouden hebben op de opbrengst dier goederen. Eene groote en heilzame hervorming: wij begrijpen, dat Mr. Hugo ingenomen was met zijn werk en aanleiding vond, om de nieuwe administratie in bijzonderheden te gaan beschrijven.

Zulk eene beschrijving was wel noodig; want ook nu nog bleef de administratie van de goederen van het Domkapittel ingewikkeld genoeg. Immers naast de Groote kamer bleef ook na 1342 eene afzonderlijke Kleine kamer bestaan, waarvan de goederen niet dienden voor het onderhoud der kanunniken, maar voor geheel andere doeleinden. Zij waren bestemd voor de bekostiging der zielmissen, wier waarneming in den loop der eeuwen aan het Domkapittel was opgedragen. De opbrengst werd na elken dienst alleen aan de kanunniken, die daarbij aanwezig geweest waren, uitgekeerd, en er viel dus natuurlijk niet aan te denken, om deze gelden samen te smelten met de goederen der Groote kamer, op wier opbrengst ieder kanunnik jure suo aanspraak had. Nog veel sterker gold dit bezwaar bij de goederen der Fabriekkamer, wier opbrengst geheel niet voor de kanunniken bestemd was, maar dienen moest voor het onderhoud van het kerkgebouw, van den Dom zelf.

Dan waren er nog de zoogenaamde Bona nobilium, die naar het schijnt gereserveerd waren voor de adellijke leden van het kapittel; zij waren, naar een zeer in het oogloopend misbruik, aan deze voorname heeren zelven in beheer gegeven en werden daarom Verdeelde goederen (Bona divisa) genoemd. Het gelukte Wstinc en zijne medestanders, aan dit misbruik een einde te maken en de goederen weder te brengen onder het beheer van het kapittel zelf; zoo ontstond dus alweder eene nieuwe kamer met afzonderlijke beheersregelen. En helaas ging het in den loop der tijden steeds weder voort op denzelfden heilloozen voet: in den loop der veertiende eeuw werden op nieuw verschillende goederen-complexen gevormd, met wier bestemming ik u thans niet bezighoud.

Al deze goederen dienden aldus voor het onderhoud van den Dom zelf en van het college, dat den dienst aldaar bezorgen moest: de leden van het Domkapittel. Er waren echter ook andere goederen, bestemd voor bepaalde prelaten (zooals de thesaurier) of voor bepaalde ambtenaars (zooals de voorzangers en de koorknapen); deze heeren, hoewel geene leden van het kapittel, behoorden toch daarbij. Maar bovendien bestond er nog een ander corps, dat geheel van het kapittel afgezonderd was; ik bedoel de vicarissen van den Dom. Iedere vicaris had den plicht om levenslang geregeld in den Dom zekere missen op te dragen, ten einde de zielsrust te verzekeren van vermogende personen, die daartoe een fonds hadden gesticht, op welks opbrengst de vicaris recht had. De goederen dezer vicarieën werden door de vicarissen zelven beheerd, en zij stonden dan ook slechts indirect in verband met het kapittel. Zij hadden zich allengs ook vereenigd tot eene nieuwe afzonderlijke corporatie, het college der Gemeene vicarissen, dat op zijne beurt, evenals het kapittel zelf, zich gaarne belastte met het zingen van zielmissen, op meer weidschen voet dan dit geschieden kon door één enkelen vicaris; ook dit college verkreeg dus allengs weder eigene goederen, die natuurlijk ook afzonderlijk beheerd moesten worden.

Men ziet, hoe uiterst ingewikkeld de beheers-toestanden in het Domkapittel waren; in de andere kapittelen ging het mutatis mutandis niet anders: allengs was het, zooals het kapittel zelf in het hierachter behandelde rapport zuchtend verklaren moest, „een laboryntes of eenen doelhoff (geworden), daer men noch eynt noch begin weet te vynden ende (dat) opt lest by eenen hoyberch geleken (sal) moeten worden." Men verbaast zich, hoe zulke ingewikkelde toestanden zich hebben kunnen handhaven in tijden als de middeleeuwen, die zich zeker niet hebben onderscheiden door een krachtig en ordelijk beheer. Maar eene andere eigenaardigheid der middeleeuwen, hunne buitengewone gehechtheid aan overgeleverde vormen, hield de zaken gaande op den ouden voet, en de kleingeestige naijver der verschillende gerechtigden deed het overige.

Zoo heeft zich dit ingewikkelde en weinig aantrekkelijke huishouden twee en eene halve eeuw op den been gehouden; zoo hebben zich vele geslachten van klerken en computatoren afgebeuld, om bij elke uitdeeling aan alle gerechtigden te geven wat hun toekwam. Eerst een groote schok maakte toen een einde aan de eeuwenoude beheers-vormen; het was de invoering der Hervorming, die zooveel heeft omvergeworpen, wat binnen de Katholieke kerk eeuwenlang was in stand gehouden als een ledige vorm. Wanneer het al gelukte, het bestaan van het Domkapittel te verzekeren, dan scheen toen althans eene grondige hervorming daarvan voor de deur te staan. Het was de vraag, of intelligente mannen van goeden wil deze moeilijke taak ter hand nemen en eene goede oplossing brengen zouden.

De Pacificatie van Gent (1576) had nieuwe toestanden gebracht, niet het minst voor de Utrechtsche kapittelen. De velen onder de kanunniken, wier hart verbitterd was door de voortdurende inbreuken van het sedert 1528 opgetreden Oostenrijksche bestuur op de eeuwenoude privilegiën van het kapittel, — die het hoofd vol hadden van de doleantiën en memoriën, waarmede de eerwaardige corporatie niet moede geworden was te reageeren tegen deze inbreuken op hare oude rechten, — zullen zeker niet ongaarne gezien hebben, dat zich nu eene kans scheen op te doen om eene periode te doen eindigen, waarin zij zich nooit recht hadden kunnen vinden. Allicht zullen dezen gehoopt hebben op het herstel van den ouden verwarden toestand, waarin de vijf Utrechtsche kapittelen, als het eerste lid der Statenvergadering, zooveel meer in te brengen hadden gehad dan onder het ordelijke, maar strenge bestuur der Oostenrijksche landsheeren. Doch hoe wreed zijn deze schoone droomen verstoord! Reeds een jaar later (1577) volgde het Satisfactieverdrag met den prins van Oranje, dat de hervormingspartij meesteres maakte in de stad. En de Unie van Utrecht (1579) bracht den schrik in de gelederen der Utrechtsche reactionairen. Toen was het een lid van het kapittel van Oudmunster, Jacob Cuynretorff, die het verzet tegen de Unie leidde en de

ziel was eener samenzwering tegen haar. Het kan ons dan ook niet verwonderen, dat velen, die eenmaal de oppositie tegen het Oostenrijksche bestuur mede hadden geleid, toch eerlang, in hunne verwachtingen bedrogen, tot de bitterste vijanden van de nieuwe orde van zaken gingen behooren, en dat vooral het kapittel van St. Marie nog tot vèr in de zeventiende eeuw een toevlucht bleef voor de Roomschgezinden, een middelpunt van de reactie tegen de regeering der Staten.

De wending was natuurlijk. Want de jaren, die op 1579 volgden, brachten voor de kapittelen niets dan tegenspoed. Reeds den 18 Juni 1580 werd de openbare uitoefening van den Roomsch Katholieken godsdienst verboden en werden dus de kapittelkerken gesloten. De blijkbare nutteloosheid der reusachtige gebouwen werkte toen zeker krachtig mede, om het gevoelen aannemelijk te maken van hen, die oordeelden, dat, evenals de monniken, ook de nuttelooze kanunniken van hunne eigendommen ontzet en met een pensioen gepaaid behoorden te worden. Alleen de invloedrijke stelling der vijf kapittelen, die nog altijd deelnamen aan de Statenvergadering, bewaarde hen echter ook na de afzwering van den koning van Spanje (1581) voor dit lot. Maar in den strijd moesten zij toch hun kostbaar voorrecht, het lidmaatschap van de Statenvergadering, prijsgeven. Bij de uitspraak van den Landraad (4 April 1582) werd beslist, dat geëligeerden uit de kapittelen voortaan den eersten staat zouden vormen, terwijl aan de kapittelen zelven alle bemoeiing met staatszaken streng verboden werd. Treurig inderdaad voor de leden! Reeds in de middeleeuwen, in den tijd hunner hoogste glorie, toen zij den kerkdienst nog geregeld waarnamen, hadden de kanunniken het waarlijk niet volhandig gehad, — hadden de beste leden der kapittelen tijd weten te vinden, om allerlei andere bezigheden te verrichten en om zelfs wereldlijke ambten te bekleeden. En thans, juist nu het verbod van den Katholieken eeredienst ook hunne geregelde samenkomsten in het kerkkoor tot het vieren

der kanonieke uren onmogelijk had gemaakt, — nu zij dus volstrekt niets meer te doen hadden, werd hun ook nog de gelegenheid benomen, om wat afleiding te zoeken voor de verveling van hun bestaan door eenige bemoeiing met de politiek! Eindeloos moesten nu hunne ledige dagen schijnen, mijlpalen op hun nutteloozen levensweg. En te gelijk maakte het verbod ook den eenigen band los, die hen nog verbond aan hunnen Dom en aan het leven in de oude bisschopsstad. Zeker had menigeen wel noode dien band — al was hij ten slotte niet zeer knellend meer geweest — verdragen; niet zonder een zucht van verlichting zullen dus dezen zeker gevoeld hebben, hoe hun thans eindelijk de gelegenheid geboden werd, om de banden, die tot niets meer dienden, te verbreken en om aldus de vrijheid te verkrijgen, die zij zoo vurig begeerden.

Er waren inderdaad leden der kapittelen, die aldus stoutweg durfden breken met het verleden: de thesaurier van Oudmunster Floris Heermale had met den notaris van het kapittel Floris Thin in het eerste gelid gestaan van hen, die de Unie bevorderd hadden, en beiden bleven getrouw aan hare beginselen, wat ook verder daaruit volgde. En hun, die hunkerden naar verandering, moet het wel als bittere spot in de ooren geklonken hebben, toen hunne revolutionaire medebroeders hun de vraag stelden: „Ist nyet beeter enige exercitie te hebbenals leech te gaen? zoe doch lege luyden nae een olt spreeckwoordt des duvels oorcussens zijn, waeruut spruytende is alle quaet?" Maar de revolutionairen hadden hun toch geene vergoeding te bieden: geene andere „exercitie" bleek er te vinden dan het beheer van de uitgestrekte landerijen, wier opbrengst in het onderhoud der heeren moest voorzien. En daarvoor kunnen alleen die kanunniken roeping gevoeld hebben, die van ouds in de praktijk werkzaam waren geweest. Voor de anderen had Utrecht, waar in weinige jaren zooveel veranderd was, zijne aantrekkelijkheid verloren; niets hield hen dus meer daar terug: zij wenschten te vertrekken.

De tijd was ernstig. Want ook de toestand der landerijen

eischte alle aandacht van het kapittel: „aensiende die gelegentheyt des tegenwoordigen turbelenten tijts, daer sy Godt betert jegenwoordich inne waren", schudden de bedachtzaamste kanunniken bedenkelijk het hoofd; er moest iets gedaan worden. Reeds in 1577 had het verloop der kapittel-goederen buitengewone maatregelen noodig gemaakt. Het statuut van 20 Augustus 1577 had geleid tot de aanstelling van twee bezoldigde rentmeesters („inmaenders ofte ontfangers") uit de burgerij, die de kameraars der verschillende kamers van beheer zouden terzijde staan. Een hunner zou de Domproosdij en de Groote kamer, de anderen de Kleine kamer en de kleinere kamers van beheer bedienen. Het was dus reeds toen gebleken, dat de kameraars niet meer als van ouds het werk alleen afkonden en krachtige hulp behoefden. Wellicht was het ook reeds gebleken, dat de heeren, nu zij weder meer hunne eigene meesters waren, niet geneigd waren zich al te veel moeite te geven, zelfs niet ter bevordering van de zaken van hun eigen kapittel. Maar ook de nieuwe regeling had toch alras aanleiding gegeven tot verschillende „abuysen int exerceren van de officiën" en niet minder tot groote onaangenaamheden in het kapittel zelf. De kanunnik Gerrit Ram en eenigen zijner collega's waren tegen den Domdeken in verzet gekomen; een proces was gevolgd, dat ten nadeele van den deken was uitgeloopen, en hij was daarvan in appel gekomen. Maar terwijl dit appel hing, was 17 Juni 1579 tusschen de kanunniken een accoord getroffen, waarbij de oude toestanden in hoofdzaak weder waren hersteld: de kameraars, voor twee jaren uit de kanunniken gekozen, zouden weder zelven onder toezicht van den Domdeken het beheer voeren, bijgestaan door eene commissie uit het kapittel voor het inspecteeren der landerijen.

Maar natuurlijk bleek ook deze regeling weder onvoldoende; het ging met de goederen van den Dom geheel niet naar wensch. De klachten van de kanunniken over „dese quade jaren — bysonder quade papenjaren, rontuut geseyt", — mogen misschien wat al te luid geweest zijn; de opmerking, dat „het gelt nu ter tijt uut die huysluyden te halen

is als honich uuten braem", moge al te duidelijk de bedoeling verraden, om aan nieuwe voorstellen eene goede ontvangst te bereiden, uit de lucht gegrepen waren de bezwaren stellig niet. Reeds twee jaren na het „accoord" van 1579 moest men er dan ook alweder toe komen, andere middelen te beramen, om het goederenbeheer op beteren voet te brengen. Ditmaal had men het oog op veel meer ingrijpende maatregelen.

„Die Lune 28 Augusti 1581," zoo luidt het in de kapittelnotulen, „capittule geleyt zijnde op de divisie bonorum omnium camerarum, hebben mijn heeren gecommitteert mijn heeren Domscolaster, Wee, Bruhesen, Haeften, Treslong ende Cleeff, om een concept te maecken van de divisie der voorseyde goederen, mits dat één camer geraempt zall worden, die alle lasten dragen sall, mits doende den capittule rapport" [1]). Eene verdeeling van de goederen van alle kamers, en de vereeniging van alle uitgaven van het kapittel onder ééne kamer! Waarlijk geene kleinigheden, die niets minder beduidden dan eene formeele revolutie in het kapittel!

Geen wonder dan ook, dat de zaak, al was het gelukt haar commissoriaal te maken, nog verre van beslist was. De commissie toog echter aanstonds aan het werk. Wij bezitten nog het dikke quatern, dat het voorloopige resultaat van hare beraadslagingen bevat: het draagt den onverwachten titel: „Memorie van tgeen mijn heeren goedvynden, opt behagen van den capittule, dat men voortaen onbetaelt laten sall". Men overwoog, om alle prebendale kamers (de Fabriek bleef nog buiten aanmerking) tot drie samen te smelten, en om de omslachtige uitkeeringen van de eene kamer aan de andere te vervangen door het overbrengen van perceelen land van de eene naar de andere kamer. Zooveel mogelijk zouden bijeenbehoorende uitgaven onder dezelfde kamer gebracht, posten van denzelfden aard gecombineerd worden; tal van uitgaven, die in verband stonden

[1]) Tegelijk nam men reeds het besluit, „dat men die thienden in de Groote ende Cleyne camers, mitsgaders in Bonis cerevisie, deylen ende onder den heeren divideren zall, elcx pro qualitate."

met de uitoefening van den Katholieken eeredienst, zouden vervallen, voorzoover de fundatiën dit toelieten, en de emolumenten der ambtenaars zouden zooveel mogelijk door vaste tractementen vervangen worden. Het was een zwaar werk, en na een paar maanden arbeidens (in October) besloten de heeren elkaar te beloven, dagelijks een uur aan de verdrietige taak te wijden, op boete. Maar het baatte niet: de vergaderingen werden slecht bezocht en ten slotte bleef het werk steken. Het werd Mei 1582 en de commissie liet nog altijd niets van zich hooren. Toen werden de leden van het kapittel ongeduldig.

Bij de benoeming der commissie was de toestand der kapittelgoederen reeds niet meer de oude; het kapittel was vooruitgeloopen op de verwachte voorstellen. Reeds den 22 December 1580 was aan den Domscholaster Jan van Duvenvoorde met drie andere heeren opgedragen, om alvast „opt behagen van den capittule te concipieren die divisie van die goederen van de Groote camer voor dit jegenwoordige jaer van 80, ingaende Remigii, ende daervan doende rapport". Van dit rapport blijkt uit de resolutiën niets, zoodat het onzeker blijft, of de verdeeling toen reeds werkelijk haar beslag gekregen heeft. Maar terwijl in Augustus de nieuwe commissie (waarin Jan van Duvenvoorde weder zitting had) benoemd was, om eene definitieve regeling voor te bereiden, had men, in afwachting van haar rapport, op 1 December 1581 alweder, alsof het de eenvoudigste zaak ter wereld gold, twee kanunniken gecommitteerd, „om die divisie van de pachten van dit jaer te maecken". Onderwijl was (zooals wij later zien zullen) ook de beschikking verkregen over de goederen der proosdij, en den 18 December had men dus besloten, „dat men eerstdaechs die pachten vant Sociaet van den jare 80 voorleden deylen zall, als van anderen cameren van den jaere 81 gedaen" was. Den 22 December waren toen inderdaad „die pachten van den Grooten camer mitsgaders die camer Bonorum cervisie de anno 81 ende vant Sociaet anno 82 gedivideert ende geloot".

Feitelijk was dus de groote zaak, waarover het kapittel door hare commissie ingelicht wenschte te worden, reeds grootendeels tot stand gekomen. Maar desniettemin — wij zagen het — talmde de commissie met haar definitief voorstel. De zaak was dan ook zoo eenvoudig niet als zij scheen, en zeker ondervond bovendien het plan tegenwerking. Was het de tegenpartij der revolutionairen, die den 4en Mei 1582 bij het kapittel inleverde „zeeckere concept, om voortaen te betaelen alle die lasten van de kercke, zoe ordinaris als extraordinaris, mitsgaders daernae voortaen die goederen van de kercke geadministreert zullen worden", — een concept, dat van de bedenkelijke verdeeling der goederen blijkbaar geene melding maakte? Wij weten het niet: het stuk werd in handen gesteld van dezelfde commissie, aan wie het jaar te voren de opdracht gegeven was om zelf een plan te ontwerpen. En een paar weken later (25 Mei) werd besloten, dat men „procederen (zou) tot electie van nyeuwe cameraers op de gewoentelycke maniere als tot noch toe geobserveert is", maar onder eenige belangrijke bijvoegingen. Eene nieuwe instructie zou voor de kameraars worden vastgesteld; zij zouden voortaan een matig tractement ontvangen, doch geene emolumenten meer genieten. En wel om de volgende notabele reden: „alsoe die goederen van alle die camers gedivideert zullen worden, in manieren tvoerleden jaer gedaen is geweest, zulcx dat die cameraers geen last van uutmaenen zullen hebben, vorder dan van tgunt hen gereserveert zall worden tot betaelinge van hun respective lasten .... Ende ingevalle in toecomende tyden die divisie van die goederen van alle die camers nyet goet bevonden en worde, zal men alsdan die gaige van de respective cameraers nae gelegentheyt van den tijt taxeren ende begroten". De zaak bleef dus nog altijd onbeslist; maar de hervormingspartij wist ten slotte toch door te drijven, dat voortgegaan werd in de eenmaal ingeslagen richting.

Met dat al heeft onze commissie, naar het schijnt, het toch niet aangedurfd, reeds thans, zóo kort na de afzwering van Zijne Katholieke Majesteit, de geheele oude inrichting

van het kapittel op revolutionaire wijze voor goed en onherstelbaar te veranderen. Terwijl de partij van het behoud zich blijkbaar hardnekkig tegen den maatregel verzette, waagden de hervormingsgezinden het nog niet, hem definitief door te zetten. Het is niet moeielijk na te gaan, wie de leider was van de hervormingspartij; blijkbaar erkende zij als haar hoofd den Domscholaster Jan van Duvenvoorde (geb. 1530, ov. 1600 [1]), die een paar weken na de benoeming der commissie (25 September 1581) bevorderd was tot Domdeken in plaats van den bekenden Jan van Bruhesen, die later een tijd lang in naam bisschop was en die reeds thans bij den vijand resideerde. Zeker was het voor de vooruitstrevenden geen klein voordeel, dat zij aldus den Domdeken tot de hunnen mochten rekenen. Maar toch, jaren verliepen, twee leden der commissie overleden, het plan scheen voor goed opgegeven.

Eerst in 1585 gelukte het den deken, weder leven te brengen in de zaak. Zeker was het niet zonder geheime voorbereiding, dat hij 8 October 1585 „zeeckere beraeminge" bij het kapittel ter tafel bracht, die de hoofdtrekken bevatte eener definitieve regeling. Immers dadelijk ging men toen over tot de aanvulling der oude commissie [2]) met de uitgesproken bedoeling, „omme te effectueren ende voltrecken zeeckere acte van den capittule in date 1581 den 28en Augusti, beroerende zeeckere divisie te maecken onder den heeren van den capittule ten Dom van de goederen der kercke". Nu kwam er eindelijk gang in de zaak: spoedig kwam als het rapport der commissie bij het kapittel in „zeecker (door haar opgesteld) concept van staet van de goederen van de kercke ten Dom ende dadministratie van dezelve"; den 3en Juni 1586 kon daarover een eindbesluit genomen worden. „Nae voergaende secrete collectie van

[1]) Jan van Duvenvoorde was in zijn tijd blijkbaar een zeer invloedrijk man: in 1585 was hij eerste lid der commissie, die te 's Gravenhage onderhandelde over het tractaat met koningin Elisabeth.

[2]) In plaats van de overleden leden (Mr. Jan van Weede en Engelbert van Bruhesen) werden nu benoemd de kanunniken Van Grovesteyn, Muylert, Van den Berch, Schade, Van der Vecht en de kameraars van het kapittel, eene zeer talrijke commissie dus.

stemmen" werden toen twee kameraars gekozen, op de voorwaarden, in het voorstel der commissie genoemd. De eerste kameraar zou „hebben den ontfanck van de goederen, die tot noch toe behoort hebben in die Groote camere, Prepositure, Bonorum divisorum, Cerevisie, Choralium, Succentorum, Vicariorum absentium et Fabrice, dwelcke voortaen genaempt sall worden die Groote cameraer; ende den anderen zall den ontfanck ende administratie hebben van de goederen, zoe die tot noch beheert ende geadministreert sijn in de Cleyne camer. Mits dat elcke capitulaer, hebbende plenam prebendam supplementatam, geassigneert zullen worden seeckere pachten, in elcke camere monterende tot 250 gulden, mediis elcke 125 gulden, achtervolgende tvoerseyde concept ende divisie daervan gemaect ende op huyden geloot". De Groote kameraar zou een vast tractement genieten van *f* 200.—, de kleine van *f* 150.—; de landpachten zouden na twee jaren op nieuw verdeeld worden. — Toen die twee jaren verstreken waren, den 1en Juli 1588, werden in de instructie der kameraars (van 1579) nog eenige veranderingen gebracht en den 12en Juli stelde het kapittel nog eenige „conditiën nopende die divisie ende subdivisie van lantpacht ende anders" vast. Daarop werden de nieuwe kameraars aangesteld, nadat zij den eed op de instructie en op de bepalingen der divisie van de pachten hadden gedaan.

Zoo was de nieuwe maatregel dus voor goed in het kapittel ingeburgerd. Wij hebben thans na te gaan, waarin het belang gelegen was van de veranderingen, waarover het kapittel zoolang had beraadslaagd. Ten einde de zaak juist te beoordeelen, behooren wij ons billijkheidshalve te herinneren, dat het kapittel in een zeer onrustigen tijd behoorde te waken voor een nauwgezet beheer zijner landerijen, en zulks te meer, aangezien bij de kanunniken minder nog dan vroeger de lust kon bestaan, om zonder bepaalde aanleiding naar Utrecht te komen of daar te blijven wonen. Rekening houdende met beide feiten, werden thans volgens de voorstellen van het rapport twee zaken ingevoerd, die beiden reeds bij de aanstelling der commissie duidelijk op den voorgrond waren gesteld, beiden ingrijpend en revolutionair, maar geheel onafhankelijk van elkander en dus elk op zich zelf eene beschouwing waard: 1°. de vereeniging van alle kamers van beheer onder twee kameraars, en 2°. de toewijzing van het genot van een bepaald deel der bezittingen van het kapittel aan elk zijner leden.

1°. Het rapport dringt de invoering van meer centralisatie in het goederenbeheer sterk aan door het openen van het vooruitzicht, dat daarna „mijn heeren claerlicken blycken sal ad oculum by één reeckeninge, één sommatie, één slot alle onze armoede ende rijckdom, alle onze lasten, schulden ende onschulden, incomen ende restanten, op éénen dach, als dselve geslooten zall worden, ende weeten waernae wy ons zullen hebben te reguleren." Volkomen juist! Het vooruitzicht, dat ééne kamer van beheer alleen alle lasten van het kapittel dragen zou, was aanlokkelijk voor de heeren, die thans in den „laboryntes" van hunne eigene administratie nu en dan verdwaalden. En daarnaast noemt het rapport een ander voordeel van de combinatie: het verschaffen eener ruimere kas aan de kameraars, die nu bij onverwachte betalingen telkens geld moesten opnemen tegen hooge rente. Men hoopte dan „ontslagen te zijn van groote moeyten ende swaricheyden, den capittule dickwils gemoetende by den fabrijckmeester, bonorum divisorum-ontfanger, om te hebben subventie van penningen"; men hoopte middelen te hebben ter betaling „van allen anderen dagelixe voorvallende contributiën, daer men nimmermeer raet toe weet, ende deen op dander ziende genootsaeckt worden den anderen te leenen ofte op interest te zuecken." Zoo zou men zich kunnen redden uit een toestand, „dwelck ons (dus eindigen de heeren) brengen zall tot onderganck ende ruyne, tenzy daerinne verzien ende geremediëert wort." Uitnemend bedacht, praktisch gezien! roepen wij uit. En daarbij volkomen onschuldig!

Zoo schijnt het op het eerste gezicht. Want het rapport verzekert uitdrukkelijk, dat de gecombineerde Groote

kamer wel is waar alle lasten van het kapittel alleen dragen zal, maar dat dit zal geschieden „sonder confusie"; de rekeningen der gecombineerde kamers zouden dus afzonderlijk blijven. En tot geruststelling wordt daarbij verwezen naar het voorbeeld der Staten van Utrecht, die enkele jaren geleden (1582) een dergelijken maatregel hadden ingevoerd. Ook de twee toen aangestelde Staten-ontvangers „deden van elcke cantoir apart reeckeninge, soe ieder cantoir zeeckere lasten toe gedestineert zijn, ende houden ieder cantoir apart; ende daerom kan het een cantoir den anderen lenen ende daernae weder restitueren." Volkomen duidelijk, niet waar? En de rapporteurs voegen er aanstonds bij, dat de Staten door deze regeling in tijd van nood „zeer wel gerijft zijn."

Maar zoo onschuldig, als de zaak hier wordt voorgesteld, was zij toch eigenlijk niet bedoeld. Niet toevallig beroepen de rapporteurs zich ter aanprijzing van hun plan ook op verschillende besluiten van het kapittel, waarbij de zelfstandigheid der kamers herhaaldelijk was aangetast door het verleenen van subsidiën door de eene kamer aan de andere. Wanneer de heeren dan met een onschuldig gelaat beweren, dat er eigenlijk niets nieuws zou vastgesteld worden, maar dat alleen geregeld zou worden wat vroeger reeds feitelijk, althans voor een tijd, bestond, dan vergeten zij te veel, dat zij zelven eenmaal althans hunne ware bedoeling verraden, als zij in de warmte van hun betoog zich laten ontvallen, hoe zij wenschen „in effecte te maken in dit punct van den uutgeven ende deburseren tot alle des Domkapittels lasten *één burse ende éénen cameraer.*" Maar de kapittel-secretaris, die het rapport in eenige korte conclusiën resumeerde, toonde aanstonds het gewicht dezer verklaring duidelijk te vatten: hij nam ze letterlijk over in zijn résumé. Eéne kas dus, waaruit de kameraar naar welgevallen zou kunnen putten, zonder acht te slaan op de verschillende bestemming van de goederen der verschillende kamers.

Natuurlijk, dit was veel ernstiger dan het eenvoudig ver-

schaffen van ruimte van kasgeld aan de kameraars! Ernstig vooral, omdat de splitsing van het beheer der kapittelgoederen in verschillende kamers grootendeels haren historischen grond had in de bepalingen der oude stichtingen, waaruit het vermogen van het kapittel allengs was gegroeid. Maar toch, ook met deze wetenschap blijven wij geneigd, den heeren hun revolutionair voorstel niet al te euvel te duiden.

Er bestond ten dezen een antecedent, dat wij reeds kennen; voor de rapporteurs van 1585 is het wel te betreuren, dat zij minder gelukkig geweest schijnen te zijn dan wij. Ik bedoel de oprichting der Groote kamer in of omstreeks 1341, waarover ik hiervoor reeds handelde. Wanneer men deze hervorming in het beheer goed overweegt, dan moet erkend worden, dat de invoering eener „similis collacio" in het beheer der goederen, waarop vroeger verschillende leden van het kapittel verschillende aanspraken konden doen gelden, geene kleinigheid was geweest in een lichaam, waar de rechten der heeren steeds aanleiding gegeven hadden tot eindeloos gekibbel. Terecht herinnerde Wstinc zich dan ook het op zijde zetten van de oude „intricata ministracio" nog met volkomene duidelijkheid; want het was een triomf geweest van het gezond verstand op den eigenbaat. Immers geen andere reden dan de kleingeestige inhaligheid van hen, die op de inkomsten recht hadden, kon het kapittel vroeger teruggehouden hebben van eene combinatie van al deze kleine partijtjes land onder één welgeordend beheer. Welnu dan, wanneer wij de veertiende-eeuwsche kanunniken prijzen over het overwinnen hunner zucht tot behoud van het oude, dan schijnt er te meer reden om hunne opvolgers van 1586 te loven, die in hunne voetstappen traden op een tijdstip, toen de invoering van den Hervormden eeredienst de toestanden van het kapittel geheel had veranderd en alle voorwendsels weggenomen had om vormen van beheer te behouden, die gepast hadden bij een voorbijgeganen toestand.

Maar, goed bezien, was hetgeen het kapittel in 1586

deed, iets geheel anders dan de hervorming, die in de veertiende eeuw ingevoerd was. Wanneer de kanunniken thans waren samengekomen en na rijp beraad besloten hadden, alle prebendale goederen in éene massa te vereenigen, zonder (evenmin als in de veertiende eeuw geschied was) juist te letten op de verschillende rechten, die elk hunner kon laten gelden op de uitdeelingen van elke kamer, wij zouden ook hen geprezen hebben over hun ruimen blik en hun praktischen zin: er ware dan werkelijk orde gekomen in den „laboryntes." Maar nu? Gaan wij eens na, hoe de goederen van het kapittel samengevoegd werden.

De Groote kamer, de Bona divisa, de Kleine kamer en wellicht ook de Bona cerevisie waren bestemd tot onderhoud der kanunniken. Wel is waar werden de inkomsten der Kleine kamer anders dan die der andere kamers verdeeld, in den vorm van presentiegelden; maar dit verschil mocht geacht worden vervallen te zijn, sedert door het staken der memoriediensten de beteekenis van het uitdeelen der presentiegelden vervallen was [1]). Tegen eene samenvoeging bestond dus geen bezwaar. Geschiedde dit dan ook? Allerminst: de Kleine kamer werd afzonderlijk gehouden, blijkbaar omdat alleen de kapitulaire heeren daarin deelgerechtigd waren: men bleef hechten aan eene verdeeling der goederen „pro qualitate" der heeren. Daarentegen kwamen de saldo's der andere kamers, die wel met de Groote kamer vereenigd werden, geenszins aan de kanunniken toe. De Bona choralium waren geheel bestemd voor het onderhoud der choralen, — de Bona

[1]) Trouwens een paar maanden na het aannemen van de in het rapport gedane voorstellen (op 18, 25 November 1586) veranderde het kapittel ook de verdeeling der presentiegelden geheel. Door het verbod van uitoefening van den Katholieken godsdienst was het onmogelijk geworden, de presentiegelden op de oude wijze te verdienen door het bijwonen der memoriediensten; men besloot nu, dat de kapitulaire kanunniken, die te Utrecht resideerden, door het bijwonen der kapittelvergaderingen geacht zouden worden de presentiegelden verdiend te hebben. De niet te Utrecht resideerende kapitulairen en de niet-kapitulairen moesten echter eene schijnvertooning maken en den eersten Vrijdag van elke maand tusschen 9 en 11 uur in den Dom komen, om zich aan den presentiemeester te vertoonen, tenzij zij ziek of in kapittelzaken afwezig waren. Tot dergelijke dwaasheden leidde de gehechtheid aan oude vormen ook de hervormingspartij

succentorum voor eenige door den Domdeken Ludolf van Veen ingestelde zangers; uit de Bona cerevisie werd geregeld het nadeelig saldo van de rekening der Bona choralium gedekt, — en uit de Bona vicariorum absentium werden in hoofdzaak voldaan eene dagelijksche uitkeering aan de Kleine kamer (wier beteekenis ons ontgaat) en eene maandelijksche aan den Succentor. De samenvoeging van *deze* rekeningen met die der Groote kamer had dus de beteekenis, dat de inkomsten, bestemd voor ambtenaren, die sedert het verbod van den Katholieken eeredienst vervallen moesten en wier bezoldiging daarom door de Staten zeer terecht opgeëischt werd voor andere piae causae, door de kanunniken genaast werden. De goederen der Fabriek daarentegen waren bestemd voor het onderhoud van het kerkgebouw, en al werden zij niet aan deze bestemming onttrokken, het moest bedenkelijk heeten, door de combinatie een conflict te provoceeren tusschen de belangen van het gebouw en die zijner beheerders, in geval er eens geld te kort kwam voor de uitdeelingen, waarop de heeren gerekend hadden. De goederen der Domproosdij eindelijk waren inderdaad bestemd voor de kanunniken en konden dus zonder bezwaar ingelijfd worden, sedert de heeren door het contract met den proost daarover de beschikking gekregen hadden. Alleen, de maatregel was bepaaldelijk revolutionair en verstoorde den geheelen inwendigen bouw van het kapittel; het was eene annexatie van goederen, die niet ter beschikking van het kapittel waren, maar alleen met de kapittelgoederen in zeker verband stonden. Bij de goederen der Domproosdij gelukte deze toeleg dadelijk; voor de goederen der in denzelfden toestand verkeerende kapittel-vicarieën, die geheel niet ten behoeve der kanunniken gefundeerd waren, werd althans duidelijk uitgesproken, dat ook daarover de thans goedgekeurde nieuwe regeling van het beheer zich zou uitstrekken, en wij zullen later zien, dat de heeren in de voorloopige mislukking van dit plan op den duur niet berustten.

In den vorm gelijk aan de hervorming van de veertiende eeuw, bedoelde de maatregel van 1586 dus feitelijk iets geheel anders. De rapporteurs zelven legden den vinger op het verschil tusschen beide hervormingen. In de veertiende eeuw was het eene combinatie geweest van goederen *van dezelfde natuur;* ditmaal gold het eene samenvoeging van goederen, die men beweerde, dat „genouch van één natuere (waren) *ofte mochten ende behoorden te wesen.*" Het viel dus niet te ontkennen, dat de gecombineerde goederen van verschillenden aard waren; en het is niet in te zien, waarom zij dit niet „behoorden te wesen." Werd de aanleiding tot deze laatste bewering onderzocht, het zou allicht blijken, dat ook hier de wensch de moeder was geweest van de gedachte, om overeenkomst te vinden.

Doch de heeren hielden zich niet op met een onderzoek van de redeneering: zij voegden alles klakkeloos samen. En als men eene rekening van het kapittel uit de laatste dagen van zijn bestaan raadpleegt, dan bevindt men, dat de saldo's van *alle* rekeningen (ook die der Kleine kamer) ten slotte samengeteld en eenvoudig onder veertig participanten gelijkelijk verdeeld worden. Het doel der rapporteurs is dus bereikt: „in effecte" is er „één burse ende één cameraer" gekomen! Dat men op den duur, — op het voetspoor van de wenschen, door de commissie neergelegd in hare voorloopige „Memorie van tgeen mijn heeren goetvynden, dat men voortaen onbetaelt laeten sall", — zich ook vrij wat andere vereenvoudigingen in het beheer zal hebben veroorloofd door weglating van tal van onnoodig geworden uitgaven voor de bezoldiging van personen, die vroeger den Katholieken eeredienst hielpen opluisteren, spreekt wel van zelf. Hoe zou het mogelijk zijn geweest, de inkomsten dier personen te naasten, als men ze niet eenvoudig had ontslagen?

2°. Bevreemdend mag het heeten, dat de kanunniken, die blijkbaar de vereeniging der verschillende goederen onder twee kamers van beheer lang en herhaaldelijk overwogen en daarover veel getwist hebben, daarentegen over de tweede zaak, die in het rapport aanbevolen wordt, de toewijzing van vele kapittel-landerijen aan de kanunniken, zoover wij zien kunnen, niet ernstig beraadslaagd hebben; — meer nog, dat zij, het definitieve besluit niet kunnende afwachten, reeds vooraf eene proef met deze verdeeling hebben willen nemen. Toch was dit tweede besluit ongetwijfeld veel bedenkelijker dan het eerste.

Volgens het voorstel van de rapporteurs werd besloten, dat de kameraars alleen belast zouden blijven met het innen van de inkomsten, noodig voor het dekken der lasten van het kapittel, die de kamers dragen moesten. Feitelijk zouden er alleen tienden en renten te beheeren overblijven; nagenoeg alle landerijen zouden verdeeld worden. Aan iederen kapitulairen gesupplementeerden kanunnik zou uit de landpachten der Groote kamer een bedrag van *f* 250.— en uit die der Kleine kamer eveneens een bedrag van *f* 250.— toegewezen worden; ieder van hen zou de hem toegewezen pachten zelf mogen en moeten innen. De assignatie der Groote kamer zou bestaan in eene hofstede, die aan ieder hunner „tot een uuthoff" [1] zou worden toegewezen, „met die landen daertoe behorende ende daerontrent leggende"; uit de Kleine kamer zouden daaraan nog toegevoegd worden „zeeckere parcelen, ontrent die hoffsteden hierboven verhaelt gelegen". Hoe belangrijk de maatregel was, blijkt wel uit de mededeeling, dat, terwijl de geassigneerde landpachten *f* 500.— 's jaars bedroegen, eene geheele prebende op slechts *f* 650.— begroot werd.

De zaak was niet zonder voorbeeld. In Duitschland, waar de verwereldlijking der kapittelen in adellijke stiften vroeger was doorgedrongen dan ten onzent, kende men reeds sinds de middeleeuwen de instelling der zoogenaamde „Obleyen", die geheel hetzelfde bedoelden als thans in het Domkapittel werd ingevoerd. En wat meer zegt, ook sommige van de Utrechtsche kapittelen zelven hadden reeds in de dertiende eeuw geheel hetzelfde beproefd, als thans weder ondernomen

[1] Een „uuthoff" is eene boerenplaats in eigen beheer, eene soort van buitenplaats.

stond te worden: het Domkapittel en dat van St. Pieter hadden, naar wij reeds weten, hunne zoogenaamde Bona divisa gehad [1]). Ditmaal was het antecedent aan de rapporteurs niet onbekend. Maar zij waren met deze wetenschap niet bijzonder gebaat. Integendeel, want het Domkapittel had in 1341 den maatregel weder opgeheven, omdat „nonnulla bona assignata per oblivionem et incuriam deperdita, nonnulla eciam alienata, quedam in contractus et modos alios distracta" waren; als reden der verwaarloozing werd opgegeven, dat „quidam, se ab ecclesia longis temporibus absentantes, in amministracione bonorum minus provide se gerebant". Zoo waren (en dit scheen den kapittelheeren allicht het bedenkelijkste!) de prebenden allengs ongelijk geworden; „dampnum non modicum ecclesie et odium fraternum" waren daaruit gevolgd, en het stond te vreezen, dat „majora dampna et pericula" de kerk en het kapittel nog verder te wachten stonden. Na rijp beraad had men daarom besloten, de verdeeling op te heffen en de Bona divisa weder te zamen onder éen rentmeester te stellen: de verdeeling der goederen behoorde tot de geschiedenis.

Maar de aanwezigheid van de rentambten der hereenigde Bona divisa in de vijf kapittelen beletten, dat de zaak in het vergeetboek geraakte, en het omineuse charter van 1341, dat zoo ongunstig oordeelde over de gevolgen der assignatie van hofsteden aan leden van het kapittel, stond natuurlijk voluit afgeschreven in het rechtsboek van Wstinc, die de herroeping zelf beleefd had. En Wstinc's rechtsboek was in aller handen! Er hielp dus niets aan: het feit kon niet genegeerd worden. Onze rapporteurs beten dan ook moedig door den zuren appel heen en namen het compromittante stuk in extenso in hun rapport op. Maar wat leidden zij daaruit af? In de eerste plaats concludeerden zij (niet onhandig!), dat door hun voorstel „nyet nyeus geattenteert en wert"; integendeel, in voorleden tijden was dergelijke assignatie „over lange jaren in treyn ende geüseert geweest". De „cassatie" daarvan was gedaan „om zeer blauwen ende frivoilen argumenten ende allegatiën van abusen", „wellicht (zeiden de heeren met eene vriendelijke insinuatie) deur toedoen ende dreygen van iemanden, die administratie begeerden, gelijck men sulcke geesten vindt, die heur baet weeten te suecken". Fraai, niet waar? Schaamden zich wellicht de heeren over deze door niets gerechtvaardigde verdachtmaking? Integendeel, zij waren met hunne vondst zóo ingenomen, dat zij er een paar bladzijden verder nog eens op terugkwamen. „Wy moegen vermoeden (luidt het daar), dat die *unus ex nobis* in den text ofte een ander die heeren daertoe geinduceert ofte gedragen heeft, om te hebben dadministratie, daer se wellicht baet ofte prouffijt mede geweeten hebben!" En ditmaal wordt ook eene reden gegeven, waarom de rapporteurs niet wenschen te gelooven aan de „schade ende periculen, die soe groot geëstimeert worden". Immers als die schade en dat gevaar inderdaad zoo groot geweest waren als beweerd werd, dan zouden niet alleen de aan de kanunniken geassigneerde landerijen in de gemeenschap teruggebracht zijn, maar ook die der vicarissen, die evenals de kanunniken „monachismum uutgetogen" hadden en toch nog op den dag van heden „heur assignatie hadden ende genoten". Eene fraaie redeneering inderdaad! De kanunniken hadden werkelijk „monachismum uutgetogen"; maar de heeren, die met zooveel gemak en zooveel zekerheid redeneerden over dit feit, dat reeds tot de oude geschiedenis behoorde, hadden wel behooren te weten, dat dit met de vicarissen geenszins het geval was geweest, en dat hunne voorvaderen in 1341 zich wijselijk ontzien hadden, om de goederen te naasten, die den vicarissen als loon voor hun dienstwerk waren toegewezen door den wil van de stichters zelven dezer diensten, die toch door het kapittel wel gerespecteerd behoorde te worden.

Het medegedeelde staaltje van de argumentatie der rap-

[1]) Bij St. Pieter waren de Bona divisa verdeeld in 1227; het jaar van de verdeeling bij den Dom is onbekend, doch waarschijnlijk vroeger dan 1227. De verdeeling werd door St. Pieter in navolging van den Dom weder opgeheven in 1384.

porteurs moet wel de overtuiging schenken, dat hunne zaak niet sterk was. En werkelijk was dit het geval; want wat de heeren verder aanvoeren vermag ons evenmin te overtuigen. De kanunnik, zoo verhaalden zij verder, heeft recht op het bezit der kapittelgoederen; immers „zijn prebende is hem tot zijnder alimentatie van zijn ouders in plaetse van patrimonieel goederen gegeven"; zoo mag hij dus de hofsteden „tot zijnder alimentatie" gebruiken. Natuurlijk! Het wanbegrip dier tijden bracht mede, dat ouders, „met veel kinderen beladen", prebenden kochten om de jongere aan den kost te helpen. Maar het gebruik bracht niet mede, dat het den prebendarissen vrijstond de goederen te verdeelen! — De prelaten van het kapittel, dus redeneerde men verder, de Domdeken, de Domscholaster, de Domthesaurier en de proost van Elst, hadden ook wel eigene goederen: waarom zouden dan ook de kanunniken ze niet hebben? Gewis! maar men verzuimde op te merken, dat deze „digniteyten ende officiën" werkzaamheden medebrachten, waarvoor de daarmede belasten (evenals de vicarissen) uit de hun boven hunne prebenden toegewezen goederen eene belooning ontvingen; terwijl niemand ter wereld kon beweren, dat de drukke bezigheden der kanunniken eene dergelijke exceptioneele belooning rechtvaardigden! — De „voorgestelde assignatie", dus gingen de heeren voort, was geene nieuwigheid; men stelde alleen voor, thans „in perpetuum et ad vitam" in te voeren, wat reeds tijdelijk tot aller genoegen was ingevoerd en bij de vicarissen sinds eeuwen goed voldaan had. Inderdaad! zouden de heeren werkelijk gemeend hebben, dat de proef, dien zij zich veroorloofd hadden gedurende een paar jaren te nemen, opwoog tegen de ervaring, door hunne voorgangers in 1341 opgedaan? En zouden zij niet gevoeld hebben, dat reeds het contract, pas in 1580 met den Domproost gesloten over de overneming van zijn beheer (een contract, dat zij zelven — en niet zonder ingenomenheid — vermeldden), een afdoend argument opleverde tegen de doelmatigheid der door hen aan-

geprezen assignatiën aan de prelaten van het kapittel?

Want ten slotte kwam het daarop, volgens het gevoelen der rapporteurs, aan. Niet moede worden zij te betoogen, dat de voorgestelde verdeeling ***nuttig*** zal zijn voor het kapittel, ***doelmatig*** in het belang der goederen zelven. Hoofddoel van den maatregel moet zijn de ontlasting der kameraars. Het is de plicht van alle leden van het kapittel, om mede te helpen bij het beheer: „een ieder moet laboreren, om die betalinge van de lantpachten tot zijn selffs alimentatie". De kanunniken, die „totten ontfanck ende assignatie sullen toegelaten zijn", moeten dus „in vuegen ende alle manieren den cameraer assisteren, zoeveel een ieder zijn geassigneerde goederen aengaet". Zij zullen voor deze goederen de gedeputeerden van het kapittel, die volgens de instructie van 1579 toezicht zouden houden op het beheer van de kameraars, vervangen. En zeker zullen zij dit werk veel beter verrichten dan deze gedeputeerden, „diet soe niet ter harten zolde gaen als dese, diet sonder lesie van iemanden, mer tot vordeel van een ieder ende principaelick tot heur eygen prouffyte ende bate zal tenderen". Wat mocht men niet van hunne goede zorgen verwachten? Immers alleen ervarene leden van het kapittel, kapitulaire kanunniken, zouden tot het voorrecht toegelaten worden; niet eens allen, alleen zij, die bij speciaal besluit van het kapittel daartoe waardig bevonden waren; en deze uitverkorenen zouden vooraf een plechtigen eed afleggen, dat zij in alles nauwgezet zouden handelen, en wel „onder zeeckere pene" [1]). Ja de rapporteurs slagen er in, zich zóozeer op te schroeven, dat ten slotte de assignatie een gewichtig ambt met enkel lasten schijnt, en zij verlangen daarom dan ook, dat het „nyet en zal mogen geweygert

[1]) Merkwaardig is het, dat bij het bespreken van de verplichtingen der heeren duidelijk blijkt, dat de overoude zoogenaamde Dreifelder-wirtschaft bij het kapittel nog altijd voor het ideaal gold van een goed beheer. Men zal „het boulant gebruycken nae boumansrecht, ende in goeder vagen onderhouden ende aen dreien leggen, te weeten: wyntercoorn, somercoorn ende somervaech, ten ware hetselve met graven ofte met messen gesuppleert worde ende alsoe in goeder vagen geholden worde". — Een ander overoud beginsel van landbeheer wordt nog ter loops in het rapport wermeld: de deelpacht. Het geval wordt toch voorzien, dat iemand „hoochlandt ten halven uutdede, twelcke die beste pacht is".

worden dan om merckelicke ende pregnante reden" [1]).

Zeker, dit alles ziet er fraai genoeg uit. En de sluitsteen van het betoog levert de mededeeling, die het uitgangspunt van de redeneering der rapporteurs was, dat namelijk „gemeen goedt eerst ende meest (nae een warachtige dagelixe spreeckwoordt) verlooren gaet". Het spreekwoord had geen ongelijk, het zeide niets dan de waarheid. Maar niet de geheele waarheid; want het had er volledigheidshalve moeten bijvoegen, dat er éene wijze van handelen is, die goed *nog* spoediger doet verloren gaan, namelijk: het te doen beheeren door hen, die daarvan tijdelijk voordeel kunnen trekken, maar geen belang hebben bij het lange leven van de hen, die voor hen de gouden eieren legt. Maar dit bezwaar kan niet gelden tegen ons voorstel, zullen de rapporteurs gemeend hebben. Immers wij stellen het uitdrukkelijke beding, dat de heeren de geassigneerde goederen niet zelven zullen beheeren en dat de administratie zal blijven bij de kameraars volgens de instructie van 1579 [2]). Een fraai beding! mag ik hun antwoorden. Want enkele regels verder bepaalt gij zelf, dat, „ingevall iemant tot zynen schoonste ofte prouffyte ende lust zijn geassigneerde goederen begeerden selffs te gebruycken, (hy) zal preferentie hebben voor den huysman, zoeveel gevende als den huysman daervoor is biedende" [3]). De kanunnik zal niet nalaten van deze gelegenheid gebruik te maken; hij pacht het goed en int zelf de door hem verschuldigde pacht; hij is dus heer en meester op de hofstede, die hem als „uuthoff" is toegewezen.

[1]) Het moet erkend worden, dat het concept der commissie (1581) melding maakt van een plan, om den kanunniken de bevoegdheid te geven de assignatie te weigeren, mits zij den kameraar eene belooning uitkeeren, in evenredigheid van zijn tractement.

[2]) Het rapport zegt, dat de kanunniken de hun geassigneerde landpachten „selffs zullen ontfangen, sonder te hebben eenige administratie van de goederen". De summatie, door den kapittel-secretaris daaruit getrokken, neemt deze woorden over wat betreft de geassigneerde landpachten der Kleine kamer („om die selffs te ontfangen"), doch voegt er, waar zij spreekt van de geassigneerde landerijen der Groote kamer, waaronder zich de „uuthoff" bevindt, aan toe: „om die selffs te moegen ontfangen *ende gebruycken tot hoeren oirbaer ende prouffijt*".

[3]) In de „conditiën" van Mei 1588 werd bepaald, dat de kanunniken de hun geassigneerde landerijen zelven zullen verhuren, doch in het kapittelhuis in tegenwoordigheid van den kapittel-secretaris en op approbatie van het kapittel; zij moeten een zuiveringseed afleggen van collusie met „haere toegeloote pachters". Biedt de pachter minder dan vroeger betaald was, dan mag de kanunnik het land voor den ouden prijs overnemen.

Men ziet, wat er zoodoende terecht komt van het beding, dat hij niet zelf administreeren zal!

Inderdaad, het is niet twijfelachtig, waarheen dit alles leiden zal. De rapporteurs zelven maken zich dan ook daarover blijkbaar geene illusiën. Zij erkennen volmondig, dat „de jonge heeren" de hun geassigneerde pachten in betaling zullen geven aan hunne huisbazen en hunne crediteuren, die zij „daermede van den hals quyt worden" zullen, aangezien dezen „die huysluyden liever manen zullen als die heeren zelfs." Wellicht zullen de heertjes zich, „zoe sy nu nyet ter metten, ter misse noch ter vesperen en gaen" en dus geheel vrij zijn in hunne bewegingen, rustig „op haer uuthoven" gaan vestigen; de rapporteurs troosten zich daarover gemakkelijk met het goedkoope voorwendsel, dat de jongelui zoodoende althans het slechte gezelschap zullen ontloopen, „die se (in de stad) altemet nyet ontgaen noch ontslegen kunnen worden"! Zoo zien wij dus de jonge kanunniken zich in de vacantie terugtrekken op hunne goederen, om (evenals hunne studeerende naneven) beter te kunnen werken.

Maar het blijft daarbij niet; terwijl het aanvankelijk de bedoeling was, dat de assignatie slechts voor twee jaren zou geschieden, wenscht het rapport eene assignatie „zoelange alst mijn heeren believen sall, jae ad vitam" [1]). De heeren zouden dus hunnen „uuthoff," als hij hun beviel, levenslang kunnen behouden, en, ouder geworden, zich daar voor goed vestigen en er eene eigene huishouding opzetten. Zeer gemakkelijk: immers „ons bedunckens sullen by deese assignatie die huysholdende heeren cunnen becommen alle hetgeene zy lijffneringshalven, uutgesondert zolt ende seep, in heur kuecken ofte huysholdinge te doen zullen hebben, alwaer die huysluyden veel liever affscheyden als van gelt, twelck al deur die vinger altemet all gedropen is, eer sy van de merckt te huys commen; ende twelck men over-

[1]) Door het kapittel werd herhaling van de verloting der landerijen om de twee jaren voorgeschreven. Maar reeds in de „conditiën," die men in 1588 aan de instructie der kameraars toevoegde, werd besloten, de loting in beide kamers voor ditmaal niet te doen en den bestaanden toestand dus nog twee jaren te behouden.

crijcht (kan de „huysholdende heer") te merckt zeynden om gelt te maecken." Het is eene ware landelijke idylle: de patriarchale tijden van de vroege middeleeuwen schijnen teruggekeerd! Uit dezen paradijsachtigen toestand is het geld weder verdwenen; men schijnt teruggekeerd tot de oude Natural-wirtschaft! En waarom zou men het den heeren niet nòg wat gemakkelijker maken? Men zou hun b.v. (te beginnen van den oudsten af) de keus kunnen geven, welke „uuthoven" zij begeerden; „zoet iemant mochte begeren, dese assignatie in zijn vaderlant, als Gelderlant, Overyssel, Hollant ofte elders, daert eenen bequaem mochte zijn, te ontfangen ende nae uut te zien tot zynen vordel, twelck (immers) geschieden (can) zonder prejuditie van iemanden." Wel zeker, waarom niet? Waarom zou men zich een genoegen onthouden „zonder prejuditie van iemanden"? De kanunnik kon wonen op zijne villa, omringd door zijne pachters. Er was geen reden, waarom hij het zich ook niet wat gezellig zou maken door zich te vestigen te midden zijner familie!

Het was niet vriendelijk van het Domkapittel, dat het den wenk niet begreep en de voorkeur gaf aan eene verdeeling der goederen bij loting, zooals de rapporteurs als alternatief hadden voorgesteld [1]). Maar ook deze beperking baatte weinig. Immers reeds de rapporteurs zelven hadden in overweging gegeven te vergunnen, dat, wanneer een fraaie „uuthoff" door overlijden van een kanunnik vacant werd, een zijner medebroeders dien tegen den zijne kon ruilen. En zoo zullen de meeste kanunniken van den Dom [2]) zich dus ten slotte allicht gevestigd hebben op een plekje, dat hun niet al te onaangenaam was [3]). Dat er van eene samenleving der kanunniken geen sprake meer was, spreekt

[1]) Trouwens reeds in de „conditiën" van Mei 1588 werd bepaald, dat in de Kleine kamer acht nieuwe loten zouden gemaakt worden voor de nieuwe leden. Dezen zouden niet moeten loten, maar mogen kiezen naar volgorde.

[2]) Evenals die van Oudmunster, die ten dezen spoedig het fraaie voorbeeld hunner broeders van den Dom gevolgd hebben.

[3]) Of de zaken zich werkelijk hebben ontwikkeld, zooals ik ze schetste, is moeielijk na te gaan. Ik gebruikte alleen de gegevens, door de rapporteurs zelven op den voorgrond gesteld als de aannemelijkste ontwikkeling der door hunne voorstellen te scheppen toestanden.

wel van zelf: de kanunniken woonden al spoedig door het geheele land verspreid. Van een beheer der goederen op den in 1586 vastgestelden voet kon toen natuurlijk niets meer komen. Zoo er nog toevallig eenige heeren te Utrecht woonden, was het toch geheel onzeker, of dezen, wier hoofden en harten door tal van andere wereldsche zaken werden beziggehouden, de noodige bekwaamheid bezaten, om de kapittelgoederen behoorlijk te administreeren. Spoedig kwamen dan ook de bezoldigde rentmeesters, die in 1579 na eene tweejarige proef waren afgeschaft, weder op het tapijt. Zij verrichtten voortaan het eenige werk, dat nog in het kapittel te doen was, en de heeren, die op hunne „uuthoven" woonden, trokken daarvan de baten.

Zoo ging de hervormingspartij in het Domkapittel zich te buiten in 1586, onder de oogen van de heftige predikanten, die, gesteund door Leycester, hunne grieven in geenen deele staken onder stoelen en banken. Is het wonder, dat deze volksleiders, dus getart door de mannen, die zich aanstelden als de partij van hervorming, steeds heftiger optraden en met steeds grooteren nadruk de opheffing der kapittelen eischten? dat zij een paar maanden later (18/28 October 1586) het *Redressement op de geestelijke goederen* doordreven, dat, radicaler dan alle vroegere regelingen, bedoelde het regeeringstoezicht op de geestelijke goederen nu waarlijk in te voeren, met de bedoeling om ze te gebruiken tot nieuwe, nuttige doeleinden? Maar het plan is niet geslaagd: het *Redressement* is onuitgevoerd gebleven, de kapittelen hebben zich gehandhaafd. Hoewel Voetius en de zijnen nog eenmaal stormliepen tegen de oude vestingen van het conservatisme, de aanval werd nogmaals afgeslagen, en de kapittelen zijn blijven bestaan.

Ten slotte wensch ik thans nog de aandacht te vestigen op twee voorstellen van het rapport, die ik nog slechts even heb aangeroerd. Twee voorstellen, met de hoofdzaken niet samenhangende en daarom in het rapport slechts zéer terloops vermeld, maar toch zeer belangrijk omdat zij niet

minder ingrijpende omwentelingen in het kapittel bedoelden dan de besproken maatregelen. Ik heb reeds gezegd, dat er (behalve de onbeduidende goederen, verbonden aan enkele andere prelatuurschappen van het kapittel: de thesaurie, de scholasterie enz.) twee zéer belangrijke categorieën van goederen waren, die wel aan het kapittel verbonden waren, wellicht zelfs geacht konden worden daaraan te behooren, maar die toch niet door het kapittel zelf beheerd werden. Ik bedoel de goederen der Domproosdij en die der vicarieën van den Dom.

Men zou mogen verwachten, dat de rapporteurs van 1586, zich zóo bewust dat de krachten der kameraars van het kapittel te kort schoten voor het goed beheeren der kapittelgoederen, — zoo overtuigd ook, dat het „assigneeren" van goederen aan bepaalde verantwoordelijke en bij de opbrengst dier goederen geïnteresseerde personen, het ideaal was van een verstandig beheer, — dat deze rapporteurs het mogelijke zouden gedaan hebben, om althans de goederen, die nu eenmaal van oudsher in dezen idealen toestand verkeerden, ook op den duur daarin te laten. Tot onze verwondering zien wij evenwel (het pleit niet voor den ernst der rapporteurs!) juist het tegenovergestelde gebeuren. Blijkbaar verheugd, dat zij de beschikking hebben ook over de goederen der Domproosdij, haasten de rapporteurs zich, die aan het beheer van den Grooten kameraar te annexeeren. En hoewel zij zich met betrekking tot de goederen der vicarieën minder zeker voelen, ontzien zij zich niet, om de questie der annexatie daarvan in allen ernst te stellen: „die vicarissen, die goederen possideren, sullen alle deze puncten mede subject zijn ende by manieren verhaelt by deesen camer geadministreert worden". Ik wensch de beteekenis dezer maatregelen met betrekking tot de beide soorten van goederen, aan de hand van twee andere akten, hier kortelijk te schetsen.

Ik verhaalde reeds, hoe de proost, het oude hoofd van het kapittel, geheel daarbuiten geraakt was en als een wereldlijk heer op het aan de Domproosdij behoorende

huis te Doorn leefde aan het hoofd van de leenmannen der proosdij. De eenige band, die hem nog aan het kapittel verbond, was zijne verplichting, om als van ouds uit de opbrengst van de goederen der proosdij maandelijks aan de kanunniken uit te keeren de hun toekomende vaste uitdeelingen, waarvan dezen vroeger uitsluitend geleefd hadden. Deze verplichting der proosten nu gaf, zooals te verwachten was, overal en altijd aanleiding tot hooggaande twisten: de kanunniken waren nooit tevreden, en naarmate het beheer der proosdij-goederen onder de opvolgende proosten achteruitging, beweerden ook dezen zelven, terecht of ten onrechte, dat zij door de op hen drukkende lasten te veel bezwaard waren. Van daar eindeloos gekibbel en eindelooze processen, nu en dan geëindigd door een nieuw contract over de uitkeeringen; van daar echter ook bij alle kapittelen de neiging, om het beheer der aan het kapittel behoorende proosdij-goederen aan den proost te ontfutselen. In verschillende kapittelen is dit vraagstuk op verschillende wijzen opgelost; in het Domkapittel was het allengs eene vaste gewoonte geworden, die kracht van wet verkregen had [1]), dat de proost het beheer der proosdij-goederen overliet aan den Socius prepositi en dat der aartsdiakonale rechtspraak aan den Officialis archidiaconi. In de bepaling, dat beide ambtenaren leden van het Domkapittel moesten zijn, meende men een waarborg te vinden, dat beiden niet tegen 's kapittels belang zouden handelen. Eeuwenlang was dit goed gegaan; maar ten slotte had toch de regeling weder tot moeielijkheden aanleiding gegeven. Ter beëindiging van een proces voor het Hof van Utrecht sloten nu de proost Anthonis van Bossu en het kapittel den 13en September 1580 eene overeenkomst (door aartshertog Matthias en zijn luitenant den prins van Oranje uitdrukkelijk gesanctioneerd), waarbij het beheer der proosdij-goederen

[1]) In 1532 trachtte de proost Slacheck deze gewoonte te breken; hij nam eenvoudig het beheer der goederen en de rechtspraak zelf ter hand. Doch het kapittel klaagde aanstonds bij het Hof, dat bij sententie van 22 December 1533 het kapittel handhaafde in zijn recht om te verlangen, dat de proost zich persoonlijk niet met het beheer inlaten en dat overlaten zou aan twee door hem aan te wijzen leden van het kapittel, als zijn socius en officialis.

voor goed aan het kapittel werd overgedragen; zooals de proost vroeger daaruit aan de kanunniken hunne prebenden geministreerd had, zou thans omgekeerd het kapittel aan den proost eene som gelds (ter waarde van drie kanunniksprebenden) uitkeeren. Den proost werd verder gelaten het gebruik van zijnen hof te Doorn met eenige daarbij gelegen landerijen (evenals de kanunniken eenen „uuthoff" hadden); verder de aanstelling van de pastoors en de schouten, van wier ambten hem de collatie toekwam; dan alle rechten van het aartsdiakonaat, waartoe ook (dwaselijk!) alle leenen der proosdij gerekend werden, en eindelijk ook zijne prebende in het kapittel. Zoo waren dus de goederen der Domproosdij door het kapittel verslonden.

Anders ging het met de goederen der vicarieën van het kapittel. Het balletje, door de rapporteurs terloops opgeworpen, ging niet op: zeker heeft het kapittel ingezien, dat de vicarissen niet licht genoegen genomen zouden hebben met deze klakkelooze annexatie van de goederen hunner beneficiën [1]). Het duurde tot 11 Januari 1664, eer het kapittel op de zaak terugkwam: langs een omweg bereikte men toen het vroeger gestelde doel, en wel op veel meer afdoende wijze dan vroeger gehoopt had kunnen worden. Ik wensch dezen maatregel nog even te verduidelijken.

De vicarieën in de kapittelkerken schijnen reeds in de middeleeuwen in een niet geheel normalen toestand verkeerd te hebben. Het kapittel beweerde eigenaar daarvan te zijn, waarschijnlijk ten onrechte. Het is waar, dat enkele bewaard gebleven stichtingsbrieven dezer vicarieën van eene schenking van het kapitaal der vicarie *aan het kapittel* gewagen. Maar deze zonderlinge handelwijze, om de eene stichting aan de andere *te schenken*, zal wel geen regel geweest zijn. Waarschijnlijker is het, dat de kapittelen in het collatierecht

[1]) Naar het schijnt, waren de zaken echter in 1581 reeds verder gevorderd dan het rapport zou doen vermoeden. Het concept-rapport der commissie (dd. 1581) zegt toch, dat reeds destijds „dagelicx" vicarieën van het kapittel „geïncorporeert ende eenige aen andere geannecteert ende geuniëert" werden. Juist dus, wat men in 1664 bepaalde. Toch is het plan in 1581 blijkbaar blijven steken.

der vicarieën, dat geregeld bij hen (of althans bij een der prelaten van het kapittel) berustte, aanleiding hebben gevonden om zich, volgens de algemeene dwaling der middeleeuwsche collatoren, den eigendom toe te schrijven van de stichting, op wier beheer zij toezicht moesten houden.

Hoe het zij, eigenaars der goederen of niet, de kapittelen bezaten het collatierecht der vicarieën en oefenden dit uit. Natuurlijk vergaven zij ze, volgens het reeds in de middeleeuwsche kapittelen algemeene misbruik, op voordracht van een der kanunniken bij tourbeurten. Natuurlijk ook, volgens het in de middeleeuwen niet minder algemeene misbruik, niet om godswil, zooals het behoorde, maar tegen betaling van eene som gelds. En evenals onder de middeleeuwsche bedeeling de collator zijnen kandidaat voordroeg aan den aartsdiaken, die hem aanstelde, zoo werd na de Hervorming de nieuwe vicaris gepresenteerd aan den souverein, aan de Staten van Utrecht, die hem aggreëerden.

Aan deze zonderlinge gebruiken, aan wier opheffing niemand in 1664 denken kon, knoopte zich de nieuwe maatregel vast. Het kapittel besloot eenvoudig, dat de vicarieën van den Dom voortaan niet meer door de tourbeurtenaars vergeven zouden worden, maar dat het kapittel zelf de inkomsten zou genieten. Dit besluit kon echter natuurlijk niet genomen worden, zonder een conflict uit te lokken met de Staten van Utrecht, die aan alle vicarieën in hun gebied eene doelmatige bestemming gegeven hadden, en die voornamelijk gewenscht hadden ze te doen dienen voor de studie van onvermogende jongelieden in de godgeleerdheid. Werd nu bij het vaceeren eener vicarie de aggreatie der Staten niet meer gevraagd, dan zouden dezen argwaan krijgen en zonder twijfel bezwaar maken. Om dit te voorkomen, besloot men dus, telkens een zoogenaamden strooman met de vaceerende vicarie te begiftigen en aan de Staten ter goedkeuring voor te dragen; bij zijn dood zou dit boerenbedrog geregeld herhaald worden. Men zou 's mans goedwilligheid beloonen door hem in het genot te laten van de jaarlijks door aanwezigheid op de vergade-

ringen der vicarissen te verdienen presentiegelden, wel zorg dragende, dat de verdere presentiegelden ten bate van het kapittel kwamen. Zóó ingenomen was het kapittel met deze vondst, dat het den dood der tegenwoordige vicarissen niet eens meende te moeten afwachten, maar besloot te trachten hen uit te koopen.

Binnen korte jaren werden aldus de vicarieën van den Dom allen door het kapittel „geacquireert" [1]; de rekening der „geacquireerde vicarieën" vormde sedert weder eene nieuwe kamer van beheer naast de twee in 1586 samengesmolten oude kamers. Zoo zijn ten slotte de meeste Utrechtsche kapittel-vicarieën te niet gegaan en met de kapittelgoederen in 1811 door het Domein verslonden.

Aan de Domheeren van 1664 kwam het ongetwijfeld voor, dat zij door hunne schijnvertooning slechts de lastige tusschenkomst der Staten afweerden, die gesteld schenen op het behoud van een hinderlijken vorm. Gewis meenden zij ook ditmaal, dat het hier weder gold eene wenschelijke verandering in het beheer der kapittelgoederen. En andere kapittelen, die den maatregel later overnamen [2] en daarbij met zoo aandoenlijke nauwgezetheid den koopprijs der aangekochte vicarieën aan hunne leden uitkeerden, waren zeker ook overtuigd, dat het hier gold eene gewone financiëele operatie, eene veranderde wijze van geldbelegging: gewoonlijk kochten zij voor hunne vrijkomende gelden land, thans kochten zij eene vicarie. Dit lag zoo in

[1] Met de vicarieën waren natuurlijk door het kapittel te gelijk genaast de uitdeelingen door de gezamenlijke vicarissen genoten uit de rekeningen der Gemeene vicarissen, der Vicarissen celebranten en andere dergelijke afzonderlijke administraties, die de vicarissen, op het voorbeeld der kanunniken, voor zich in den loop der eeuwen gevormd hadden.

[2] De kapittelen van Oudmunster en St. Pieter, die den maatregel later (14 December 1722 en 27 Mei 1762) overnamen, maakten het zelfs nog erger dan het Domkapittel. De begeving der vicarieën bij tourbeurten schijnt bij deze kapittelen toen niet meer in gebruik geweest te zijn. Er werd dus bepaald, dat voor de vicarieën voortaan uit de kas van het kapittel eene koopsom zou betaald worden, die als gewoonlijk onder de kanunniken zou worden verdeeld. Eerst werd dus tuschen de heeren de koopsom verdeeld, en verder jaarlijks de inkomsten der vicarie. Eene voordeelige geldbelegging! Het kapittel van St. Pieter bepaalde nog, dat de vicarieën nooit weder van het kapittel gescheiden zouden worden; geschiedde dit echter onverhoopt toch, dan zou de opbrengst van den verkoop weder ten name van het kapittel belegd worden, opdat het kapitaal intact bleef.

de zeden van den tijd. En geen der heeren zal het zeker in de gedachten gekomen zijn, dat zij zich aldus feitelijk verrijkten met de inkomsten van stichtingen, die aan hunne zorgen waren toevertrouwd, — of althans, op zijn gunstigst genomen, dat zij de voorwaarden verwaarloosden, waaronder aan hun kapittel niet onbelangrijke geldschenkingen waren gedaan. Het is waar, naar den letter waren deze voorwaarden onuitvoerbaar geworden, sedert de Staten van Utrecht in 1580 de uitoefening van den Katholieken eeredienst hadden verboden. Maar diezelfde Staten hadden tegelijk met loffelijke zorg eene andere pia causa verbonden aan de doelloos geworden stichtingen. Was het verdedigbaar, dat de kanunniken dit doel weder verijdelden en dat zij dit deden uitsluitend ten eigen bate? Of velden de heeren hun eigen vonnis, toen zij in hun rapport klaagden: „quod rara in terris sit avis, die een ander voor zijn zelven besorcht?" Inderdaad de handelwijze der kanunniken leverde de treffendste illustratie van hunne cynische bewering, dat de meeste menschen handelden „non propter Christum, sed propter sanctum Denarium, scilicet proprium commodum."

Zoo was eene nieuwe phase geopend in de ontwikkeling der kapittelen; het was de laatste, want verder konden zij niet meer ontaarden. Sedert de geschetste verandering in het beheer waren de eerwaardige stichtingen vervormd tot inrichtingen voor het uitkeeren van lijfrenten, in zeer ongewone vormen: de vraag kon nu in ernst gesteld worden (en zij werd inderdaad gesteld), of het voordeeliger moest heeten, eene lijfrente te koopen dan wel eene kapittel-prebende. Het is waar, reeds in Wstinc's tijd zelf was het canonicale leven feitelijk niet veel anders geweest dan thans openlijk werd erkend; terwijl toen de vormen althans nog in acht waren genomen, werd thans alleen schaamteloos de waarheid gezegd. Maar met recht mag men toch den Hervormden kanunniken verwijten, dat zij, die toch de nuttige bepalingen der Trentsche vaderen over

hunne stichtingen vernomen en het begin van uitvoering daarvan beleefd hadden, zelven door eigenbelang verblind onmachtig zijn gebleken, om zulk eene wijze en doelmatige herschepping der verworden instellingen tot stand te brengen. Met recht ook mag men zich verbazen, dat deze instellingen, zóó ondoelmatig, zóó hopeloos verworden, nogmaals twee en eene halve eeuw lang den tand des tijds hebben weerstaan, — dat eerst Napoleon's sterke hand in 1811 er in geslaagd is, om aan hun nutteloos bestaan een gewenscht einde te maken.

FIN DE SIÈCLE.

De zestiende eeuw heeft ons met ééne schrede verplaatst uit de duistere middeleeuwen naar de schittering onzer glorievolle zeventiende eeuw. Hoe is deze overgang zoo op eens tot stand gekomen? Zeker, wij weten het nu wel, de middeleeuwen zijn niet zóó duister geweest, als men ons op de schoolbanken wilde doen gelooven. En onze nuchtere geest ziet niet meer elken zeventiende-eeuwschen koopman getooid met de aureool, waarmede Bakhuizen van den Brink en de auteur van *Het Rijksmuseum* hem versierden. Maar met dat al, de overgang is toch ontegenzeggelijk groot geweest. In het middeleeuwsche leven met zijn patriottisme de clocher is altijd iets benauwds en beperkts, iets miniatuurachtigs ook, dat wel gezellig is en schilderachtig, maar dat ons toch vooral dáárom zoo piquant schijnt, omdat het mijlenvèr van ons afstaat.

De mannen uit het dagelijksche leven van den nieuweren tijd waren volstrekt niet beter, individueel ook niet grooter aangelegd dan hunne voorgangers. Hunne daden schijnen wel grootscher; maar zij schijnen dit alleen, omdat zij speelden op een ruimer tooneel. De menschen zelven veranderden niet veel met den nieuwen tijd; maar alles om hen heen werkte samen, om hen anders te doen handelen. De opkomende vorstelijke macht had wat opruiming gehouden onder de middeleeuwsche Kleinstaaterei; de volken konden zich burgers gaan voelen van een grooter geheel. Geordender toestanden hadden den weg gebaand voor grootere combinaties en associaties; de

ontdekking van verre landen gunde wijderen zwaai aan de handelsondernemingen; de enge banden der middeleeuwsche staathuishoudkunde werden doorbroken door die plotselinge ontplooiing. De middeleeuwsche godsdienst werd naar den achtergrond gedrongen, niet door het Protestantisme alleen, reeds door Renaissance en Humanisme. En de wetenschap deed een paar reuzenschreden, begon invloed te oefenen op het verkeer zelf. Zoo bloeide nieuw leven op, overal in het oude Europa.

Nergens sprak dit verschil tusschen den ouden en den nieuwen tijd zóó sterk als in Noord-Nederland. De heele middeleeuwen door hadden deze streken vrij wel een afgezonderd bestaan geleid, losgeraakt van het groote Duitsche rijk. Reeds in het laatst der dertiende eeuw hadden de Overijsselsche steden zelven de „Frisones et Flandrenses" (de Hollanders en Zeeuwen) beschouwd als menschen, die buiten het eigenlijke Duitschland stonden, en in lateren tijd hadden ook Froissart en Commines de Hollanders en Zeeuwen als „Thiois" (Dietschen), leden van een anderen stam, onderscheiden van de natie der „Allemans", waartoe de Utrechtschen en Gelderschen wel behoorden. Weinig in aanraking was men hier ook met de rest van de wereld; sedert anderhalve eeuw was de hofstad 's Gravenhage zelve niets meer geweest dan de verst naar het barre noorden vooruitgeschoven voorpost der Bourgondische grootmacht. Nieuwe impulsies van Duitschland uit vonden hier van ouds slechts laat een flauweren weerklank; ook de indrukken uit het zuiden, uit het hoogbeschaafde Frankrijk, die zich hier deden gelden in de half-verfranschte vorstenhuizen, kwamen slechts aan, gefiltreerd door de wat grovere Zuid-Nederlandsche natie. Vrij wel op zich zelf had men hier geleefd: men had gekibbeld en gevochten met elkander, in Friesland had de eeuwenlange onafhankelijkheid allengs verwildering gebracht, maar de buitenwereld had daarvan niet veel gemerkt. Loten van een pittig, krachtig ras, vatbaar — de tijd zou het leeren! — voor groote ontwikkeling, — zoo leefden de volkjes, die eenmaal de Nederlandsche natie zouden vormen, nog hun klein-burgerlijk leven. Karakter hadden zij, geene grootheid: niets kondigde nog aan de glorie van den republikeinschen tijd.

In de laatste jaren hebben kenners der Middeleeuwen eene specifiek Noord-Nederlandsche kunst ontdekt: ze schijnt eigenaardig, opmerkelijk, maar toch niet bijzonder aantrekkelijk. Onze letterkunde uit de middeleeuwen bestaat nagenoeg uitsluitend uit vertalingen en navolgingen. Alleen het Leidsche laken schijnt onder de Noord-Nederlandsche industrieën van dien tijd bestemd te zijn geweest voor de wereldmarkt. Ja zelfs de handel der Noord-Nederlandsche middeleeuwen, die hunne kracht was en hun roem, schijnt nog iets kleins en ouderwetsch te hebben gehad. Wel waren het stoute zeevaarders: in den tijd, toen de handel nog bij voorkeur de binnenwateren verkoos en verder al tastend zijn weg zocht langs de kusten en in de Wadden, waren de Nederlanders de eersten, die het waagden „door de wilde zee" van Zeeland te varen naar Hamburg; onder de zoogenaamde „Umlandsfahrer", die zonder vrees den weg namen door de Sont, waren reeds in de dertiende eeuw de Zuiderzee-steden de voornaamsten [1]). Stellig was hun handel dus van belang; maar alleen de Zuiderzeesteden, die zich bij de Hanse hadden aangesloten (vooral Kampen), konden toch ernstig meetellen. De Bourgondische politiek deed den Hollandschen handel opleven, en in de zestiende eeuw begon vooral Amsterdam als concurrente van Kampen gewicht te leggen in den schaal. Al kon de stad nog niet wedijveren met Antwerpen, het moderne emporium met zijne vrijzinnige handelspolitiek, de naam van Amsterdam werd vermaard in de Oostzee. Maar wellicht is het juister te spreken niet van Amsterdam, maar van Noord-Holland. Want leerzaam is het om na te gaan, hoe de latere wereldstad destijds slechts de voornaamste

[1]) Zie wat Dietrich Schäfer verhaalt over dit dertiende-eeuwsche heldenstuk der Nederlandsche zeevaarders, die het eerst, de kust volgend, om Jutland heen, door de Sont de Oostzee bereikten, in zijne voordracht in het Historisch Genootschap (Bijdr. en Meded. XXVII p. LXI). Drie eeuwen later was men in hoofdzaak nog niet verder.

was onder eene geheele rij van stadjes en dorpen in dezen uithoek der wereld [1]), allen schepen uitzendend (sommigen niet minder dan Amsterdam zelf!) om den rijken voorraad graan en hout af te halen uit de Oostzee, — rijke veehouders, die 's zomers zelven uitvoeren naar Oost en West en van daar allerlei koopwaren thuisbrachten, om ze te verhandelen met winst [2]). Geheel Noord-Holland wemelde destijds van zeelieden: burgers en boeren, om het even of zij woonden in een klein Waterlandsch dorpje dan wel in de koopstad aan het Y. Want ook de zestiende-eeuwsche voorgangers der machtige Amsterdamsche burgemeesters zelven woonden in hunne houten huisjes nog in stegen als de Pieter Jacobsstraat; terwijl de voorvaderen der parvenu's, die eene eeuw later op hunne beurt zouden troonen op 's werelds achtste wonder, ter zee voeren als matrozen of kaas maakten op een Noord-Hollandsch dorp, of (hoogstens!) achter de toonbank zaten in hun klein winkeltje, hunne zaken drijvend op den huiselijken voet van het middeleeuwsche kleinbedrijf, onbekend met de manieren van den groothandel, met winst- en verliesrekening, journaal en balans. Rijk mochten zij zijn, hunne beschaving en hunne manieren lieten te wenschen over; zij konden geld verdienen, niet verteren. Als Erasmus (die het weten kon) in zijne *Colloquia* een botmuil ten tooneele voert, aarzelt hij, of hij hem zal aanduiden als een Hollander dan als een Zeeuw; en in een zinnespel, dat in 1561 te Antwerpen vertoond werd, hooren wij eene jonge vrouw spottend toevoegen „gij schrijdt als waerdy een Hollantsche meyt!" De middeleeuwsche reiziger, in Noord-Nederland komend, gevoelde zich daar en province: in het beschaafde Europa telde het land nog niet mede.

[1]) In de veertiende eeuw hadden de gezamenlijke bewoners van verscheidene Hollandsche dorpen dan ook zelfs veel grootere vermogens dan die der steden; stellig staken de steden in den regel nog weinig boven de dorpen uit. (Posthumus, Leidsche laken-industrie. p. 385.)

[2]) Zie de aardige schets, daarvan gegeven door Dietrich Schäfer (l. c. p. LXVII, LXVIII). Vgl. nog het merkwaardige bericht over de Waterlanders in 1591, door Buchell medegedeeld p. 310: „Waterlandi magnas habent divitias ex pecorum pastu. Aestate orientem occidentemque petunt variaque mercimonia navibus referunt. Hieme suis se condunt tuguriis casisque. Mediocres villici 24 habent vaccas, plusque feruntur lactis venui exponere quam Colonienses vinum Rheno demittant."

Toen in 1591 Genueesche kooplieden naar Amsterdam kwamen om graan te koopen, verbaasden zij zich, dat het volk dezer streken, dat altijd gegolden had als barbaarsch, nu inderdaad fatsoenlijk leefde in geordende toestanden [1]); en Buchell zelf, die een tijd lang woonde te Alkmaar, duidt het stadje, weinig vleiend, aan als „het eind der aarde".

De Tachtigjarige oorlog heeft dit alles op eenmaal veranderd. De uithoek van Duitschland, die tot nog toe het ultima Thule geschenen had, waar de hoogere beschaving niet scheen te kunnen aarden, trad plotseling aan den spits van het verbaasde Europa. In plaats van de lompe schuiten der Waterlandsche boeren, waren het nu plotseling groote schepen, die de Sont passeerden; geheele handelsvloten zeilden uit naar Oost en West, den aardbol omspannend met machtigen greep. En terwijl nog Erasmus den spot gedreven had met de botheid zijner landgenooten, wreekten wetenschap en kunst zich eerlang, de ruwe streek verheffend tot eene door Europa bewonderde hoogeschool. Alles leefde in het land; vreemdelingen zonder tal stroomden naar de plaatsen, die kort geleden nog onbekend waren geweest en onbemind. Noord-Nederland, zoo lang achterlijk en vergeten, gaf thans plotseling leiding aan de beschaving op meer dan één gebied.

Hoe is deze plotselinge verandering ontstaan? Zeker, het volk, dat door de bijna bovenmenschelijke inspanning van den hopeloos schijnenden worstelstrijd met het machtige Spanje geprikkeld werd tot zóó schoon een ontwaken, moet een sterk volk zijn geweest, een volk met uitnemenden aanleg. Maar dat het reeds dadelijk den weg gevonden heeft, om zich te ontplooien tot schitterenden bloei op bijna elk gebied, dat is alleen verklaarbaar door invloed van buiten, door den stoot van hooger ontwikkelden dan de burgers en boeren, wier groei culmineerde in den bloei van het zestiende-eeuwsche Amsterdam.

Die hooger ontwikkelden, dat waren de Zuid-Nederlanders, die reeds sedert eeuwen hadden deelgenomen aan

[1]) Buchelius, Diarium. p. 305.

het wereldverkeer, die uitgeblonken hadden in handel en industrie, in wetenschap en kunst, in hoofsche vormen en bevallige taal, lang voordat het Noorden begrip had van zulke zaken [1]. Reeds het eerste samentreffen der stamverwanten had het verschil dadelijk doen uitkomen: al in de dertiende eeuw had Melis Stoke geklaagd over de aanmatiging van „somighe Henewiere, (die), als si int lantcomen hiere, segghen: Hollant moet versinken!" En de voorbeeldelooze bloei van Zuid-Nederland, die toen gevolgd was, had het onderscheid stellig nog meer geaccentueerd. Nu stortte dit rijke en hoog ontwikkelde land, beëngd door de ijzeren vuist der Spaansche landvoogden, zijn overvloed van machtige handelsheeren en nijvere burgers uit over de stillere streken van het Noorden, bevolkt door grove en forsche gestalten, kerels „rouw en viel", met gebruinde en verweerde gelaatstrekken, die, al waren zij rijk en al namen zij plaats zelfs in de schepenbank en aan de schuttersmaaltijden, toch altijd „gingen int swart", — burgerlijke schepsels, „niet generoos" (zuinig) en zóó ongemanierd, dat zij zelfs voorname bezoekers

„respect noch reverency bien,
En met ghedeckten hoot staan en speculeeren
En latens onghegroet en ongeëert passeeren".

Wat moeten de nieuw aangekomenen hunne gastheeren vreemd hebben aangezien! Want hoe anders deden zij zelven zich voor, de zwierige heeren, ijdel op hun goed voorkomen, gedost in fijn laken en kleurige zijde, en, goedgeefsch als ze waren, gewend om ook voor hunne vrouwen „'t Hantwerpen op de Vrydachs-mart"

„te kopen
Borsten van gouwt en zyd', gheciert met gouwe knopen,
En rocken van sattijn en tabbaerts van flouweel".

[1]) Met *bijzondere* belangstelling heb ik na het schrijven van dit artikel kennis gemaakt met Pirenne's 3e deel, dat bij de beschrijving van de sociale toestanden in het zestiende eeuwsche Zuid-Nederland op zoo verrassend vele punten juist hetzelfde verhaalt als ik, — alleen maar (zooals ik verwachtte) over vrij wat vroegeren tijd dan ik, voorgelicht door Van Buchell, deze verschijnselen opmerkte in Noord-Nederland. (Het tafereel van Noord-Nederlands bloei, ald. p. 256, schijnt trouwens wat geantidateerd: Guicciardini's beschrijving, waaraan het grootendeels ontleend is, dagteekent eerst van de tweede helft der zestiende eeuw: de eerste opzet is van 1560 en er is later veel bijgevoegd.)

Wat gedroegen zij zich anders, levendig en opvliegend, luidruchtig en welbespraakt in hun Franschgekleurd dialekt! Hoe anders waren hunne gewoonten, weelderig en overdadig in de inrichting hunner huizen, die behangen waren met goudleer en tapijten, vol schilderijen en zilveren bekers! Verzot waren zij op kunst in elken vorm, bewonderaars der poëzie, daarbij ook hartstochtelijke drijvers op kerkelijk gebied, die de „reckelijckheyt" der kalme Oud-Hollanders eerlang zouden doen wijken voor het drijven der „preciese" gereformeerden. Maar vóór alles waren zij mannen van zaken, tehuis in alle streken der beschaafde wereld, die, al waren zij, geruïneerd door het Antwerpsche beleg, ook veelal berooid in het land gekomen, toch door hunne groote routine, door hun uitgebreid krediet, door hunne ervaring in de praktijken van den modernen handel, allerlei groote ondernemingen wisten op touw te zetten.

„Sy charlateerden van haere participantschappen
en van haere affaires,
Van den handel van Indyen en van de
Guyneesche compangie";

zij beroemden zich op hunne grootsche plannen, om te

„versoecken de Haarlemmermeer drooch te moken."

En wel mochten zij! Want wie de lijsten afleest van de ontwerpers der handelscompagnieën, die in het begin der zeventiende eeuw te Amsterdam als uit den grond oprezen met altijd weer nieuwe programma's voor verre zeetochten naar Oost en West, kan zeker zijn, dat hij bijna altijd Waalsche en Vlaamsche namen zal noemen, vreemd klinkend in oud-Amsterdamsche ooren.

Twee volken waren destijds besloten binnen Amstels wallen, die elkaar niet verdroegen en elkaar gadesloegen van uit vijandige kampen, — menschen van verschillenden landaard, van geheel verschillende beschaving ook, die niet ***konden*** samenleven. De Zuid-Nederlanders vereenigden zich tot machtige compagnieën, imponeerend door de

grootsche ondernemingszucht der handelsvorsten; zij sloten zich op in hunne Waalsche kerken en in hunne Vlaamsche rederijkerskamers, die neerzagen op hare concurrenten, de „Oude kamers", waar de burgerlijke Amsterdammers nog den toon gaven. Op een afstand hielden zij zich; zij deden voornaam en zij trouwden onder elkander; want zij waren van meening, dat men behoorde dankbaar te zijn,

„Dat zij de stadt door de grandese van haar presency
eerden."

De Amsterdamsche stedemaagd, die inderdaad zóóveel reden had, om hare nieuwe onderdanen uit Brabant en Vlaanderen te eeren door hooggestemde dankbaarheid, heeft toch, toen zij zich bij haar ontwaken de oogen uitwreef en de vreemde bezoekers opmerkte binnen hare wallen, die niet aanstonds welkom geheeten en gevierd. Want de oude Amsterdammers, die zetelden op het stadhuis, voelden wel de voorname terughouding hunner medeburgers; zij wreekten zich en zij lieten de nieuwe indringers niet toe in dezen burg [1]). Daar maakten zij zich onder elkander vroolijk over de losse en zwierige manieren van hen, die ze smalend de *Spaansche Brabanders* noemden; zij lachten om het „volckje, dat op kleyne renten geweldige moet het," om „dat verloopen goet," de berooiden, die heetten

„al Joffers en Monseurs,
Al hadden zij geen penning in de beurs."

Zij lachten, maar met kwalijk verholen wrok, over de minachting der hooger beschaafden. Jaloersch waren zij op hunne handigheid, die maakte, dat

„D'eene vreemdelingh of d'ander die gaet altoos veur", —

„veur" de „burgerskynderen!" En als zij de nieuwe zeden,

[1]) Hetzelfde verschijnsel deed zich voor te Rotterdam, waar de Vroedschap 24 Januari 1591 zelfs een speciaal besluit nam tegen de „Vlamingen of andere vreemde personen": in de bestuurscolleges wilde men alleen „goede patriotten, wesende ingeborenen van den Lande," toelaten. (Zie Bijlsma in: Bijdr. der Vaderl. gesch. 5e R. I p. 83.)

de toeneming der luxe gadesloegen, dan weeklaagden zij over het verlies van

„D'ouwde eenvoudicheyt, daar wij soo viel van spreecken,
En die door 't nieuw bedroch wel haest den hals quam
breecken" [1]).

„Waer is nu", dus jammerden die oude Amsterdammers,

„Waer is nu dat gheloof en die Hollandtsche trouw?
Die is sover van honck voor die se soecken zouw.
Doen was een woort een woort; nu moet men listich
schrijven,
Indien men wil bewaert voor loose lidsers blijven."

Zoo leefden omstreeks het jaar 1600 te Amsterdam die twee bevolkingen, wier geestelijke physionomie en wier stemming Gerbrant Adriaenss. Bredero ons geteekend heeft in zijn onsterfelijk meesterstuk. Merkwaardig dokument! te merkwaardiger, omdat het ons de mannen van den ouden en van den nieuwen tijd teekent op het oogenblik, dat voor het laat ontwaakte Noord-Nederland de kentering was der eeuwen.

Want de stoere en stijve Oud-Hollanders hebben zich onder den drang hunner levendiger zuidelijke naburen ten slotte ontwikkeld tot ruimer en schooner leven. Die van den nieuwen tijd, de hooger beschaafden, hebben den strijd gewonnen: toen de vijandige kampen zich allengs geamalgameerd hadden, hebben zij de Amsterdamsche pikbroeken, die zoolang mokkend hadden gestaan in een hoek, vermocht tot daden van grootscheren durf dan zij vroeger hadden bestaan. Maar die pikbroeken tooiden zich wel al spoedig in even kleurige zijde en fluweel en met even klinkende titels als hunne Brabantsche medeburgers; maar in die zwierige vermomming hebben zij toch hunne Oud-Hollandsche vastheid en taaiheid bewaard.

Zoo is Noord-Nederland, laat-geborene onder de volken, in jeugdige frischheid eene eeuw lang het bolwerk gebleven

[1]) Voor die klachten was echter wel reden: zie wat Pirenne (Hist. de Belgique, III 272) verhaalt over de immoreele speculatiën en de kleurige weelde te Antwerpen reeds omstreeks 1560.

van de beschaving en den vooruitgang, toen de Zuidelijke provinciën, wier geestdrift de impulsie had gegeven aan de machtige vrijheidlievende beweging der zestiende eeuw, reeds lang weêr waren neergezonken, geketend en uitgeput.

I.

Het is van dezen tijd van contrasten, dat ik u iets verhalen wil. Ik doe het aan de hand van een Utrechtsch burger, die de beide perioden, die ik u schetste, heeft beleefd, — die, zoon der middeleeuwen, zijn leven geeindigd heeft als bewindhebber der Oost-Indische compagnie en ouderling der Gereformeerde kerk. Vooraf wil ik u iets vertellen van zijn leven, om u den man te doen kennen, aan wien wij ons verplicht voelen voor zijne aardige mededeelingen.

Aernout van Buchell [1]) stamde uit een Duitsch geslacht. Zijn grootvader, arm edelman, was den Nederrijn komen afzakken, om zich in den hofdienst te begeven bij den graaf van Buren. Daar had hij eene dochter uit eene zijtak van het geslacht van Zuylen gehuwd en bij haar niet minder dan veertien kinderen verwekt. In die dagen was voor de velen, die zich verheugen konden in een talrijk kroost, goede raad *niet* duur; de weg stond voor hen als open: een edelman, aan een klein hof gevestigd en dus voorzien van eenige relaties, kon allicht vele zijner kinderen plaatsen in de talrijke kapittelen en kloosters. Zoo deed ook heer Edmond, wien het gelukte voor een paar zijner zoons prebenden te veroveren in de Utrechtsche kapittelen, terwijl eene zijner dochters priorin werd van het klooster Nazareth in het Gein.

Een der kanunniken, heer Aernout van Buchell, was de vader van onzen schrijver. Wij weten van hem niet veel: zijn zoon heeft hem nauwelijks gekend. De omstandigheid, dat hij bij zijne dienstmaagd eene dochter had, moet ons

[1]) Zóó heette onze man, *niet* Arend, zooals op den titel van de uitgaaf van zijn *Diarium* staat: hij vertaalt ergens op zijne naieve wijze zijn naam als „aquila tenens" (aern-hout).

niet te veel ontstemmen: dat was destijds gewoon. Maar toen hij reeds een goed eind in de vijftig was, sloot hij eene nieuwe verbintenis met een jong meisje, dat hem nog drie kinderen schonk; de jongste, onze Aernout, kwam ter wereld, toen de vader zestig jaar telde, in 1565. Spoedig werd het den ouden heer toen toch te rumoerig in huis, en hij wist een huwelijk te bewerken tusschen een Utrechtschen landmeter (Jan Adriaenss. Ruysch) en zijne bijzit, die de drie kleintjes medenam. Al speelde de financieele hulp van den kanunnik bij het sluiten van dit huwelijk stellig eene rol, de stiefvader van onzen dagboekschrijver — braaf burger, naar het schijnt — werd er blijkbaar volstrekt niet om gemeden; hij bleef fatsoenlijk man en de betrekkingen tusschen de familie Van Buchell en het gezin Ruysch werden geheel niet afgebroken. De jonge Aernout droeg zijns vaders naam en voelde zich van adellijk bloed; terwijl de familie Van Buchell en hare vrienden de verwantschap openlijk erkenden en zich wel verwaardigden, om als peetvaders te staan, wanneer in de familie de la main gauche een spruit geboren werd.

Onze held, hoe rechtzinnig hij ook op zijn ouden dag moge geworden zijn, keuvelt dan ook in zijn dagboek met de meeste openhartigheid over zijne zonderlinge jeugd. Utrecht was blijkbaar vol van zulke onregelmatige gezinnen: Buchell vermeldt ze elk oogenblik; het geslacht, dat eerbiedig gebogen had voor Margaretha van Parma en Don Juan, nam daaraan geen aanstoot [1]). De kinderen uit zulke

[1]) Laat ik eerlijk vermelden een feit, dat met buitengewone stelligheid het tegendeel schijnt te zeggen: in de statuten van middeleeuwsche vereenigingen is het verbod van toelating van buiten huwelijk geborenen niet zeldzaam. Zoo werd in 1581 te Trier de beeldhouwer Hoffmann (schepper van den fraaien preekstoel in den Dom) gekozen tot overman van het Metselaarsgild en dus ook tot lid van den raad. Maar de raad weigerde hem toe. te laten: op den man was niets te zeggen, ook niet op zijne familie, maar zijne huisvrouw (NB. reeds overleden!) was van onechte geboorte geweest! Dus maakte men bezwaar, en niettegenstaande de keurvorst-aartsbisschop zelf tusschen beiden kwam, gaf de raad eerst na meer dan een jaar toe. Het voorbeeld is het sterkste, niet het eenige (ook uit ouderen tijd dat ik ken. Vooral in burgerkringen komen zulke feiten voor: in de hoogere kringen werd dikwijls gelet op adellijke geboorte, de burgerij antwoordde door echte geboorte hooger te stellen. Of is niet deze uitdrukkelijke uitsluiting van onwettig geborenen alleen goed verklaarbaar als reactie tegen de in aanzienlijke kringen zéér algemeene tolerantie der uitgeslotenen ?

gezinnen huwden zonder bezwaar, alleen maar in iets lageren stand dan hunne vaders, op wier verwantschap zij zich bepaaldelijk iets lieten voorstaan en die hen zelf uithuwelijkten en aan hen ook hunne goederen nalieten.

Onze Buchell, wel verre van zich wat gegeneerd te gevoelen, verkeerde dan ook als kind zelfs met zonen van edellieden; als hij later in het huwelijk treedt, verontschuldigt hij zich tegenover zijn oom Hubert, den kanunnik van St. Marie, over het feit, dat zijne verloofde, hoewel van fatsoenlijke familie, niet van adel is. Maar zijn dubbelzinnige positie, die aanleiding kan gegeven hebben tot relaties boven den burgerlijken stand, waarin zijne moeder en zijn stiefvader leefden, zal toch niet gunstig gewerkt hebben op het karakter van het jonge mensch: in hetgeen hij ons van zijn eigen gedrag in zijne jeugd vertelt, zien wij althans niets, dat hem eenig recht kan gegeven hebben op de airs, die hij zich in zijn dagboek geeft.

Achttien jaar oud trok hij ter studie naar de jonge Leidsche hoogeschool, waar nog niet veel te beleven was; een half jaar later verhuisde hij naar de Katholieke universiteit van Douay, waar hij vijf vierendeeljaars bleef zonder te promoveeren. Dan reisde hij naar Parijs en voltooide daar in grooten stijl zijne opvoeding door een verblijf van een jaar. En toen zou hij, 21 jaar oud (1586), zich eene positie moeten veroveren in de wereld. Maar hij deed het niet: een vol jaar bleef hij werkeloos te Utrecht; toen, het luieren moede, besloot hij, als een groot heer, op reis te gaan en Italië te zien. Nog een jaar werd zoo doorgebracht: aangenaam en ook wel nuttig voor de vorming van den jongen man, maar toch zonder ander tastbaar resultaat dan een Latijnsch reisjournaal met eenige aardige teekeningen. Toen, in Juli 1588 thuisgekomen, stond hij weder voor dezelfde vraag: wat nu?

Weer liep hij bijna twee jaren rond te Utrecht: de uiterst openhartige verzuchtingen in zijn dagboek geven ons niet den indruk, dat hij in dien tijd veel goeds heeft uitgericht. Onvoldaan met zich zelf, mistroostig, baloorig,

heeft hij eenmaal zijne geboortestad heimelijk verlaten, en zelfs eene poging gedaan tot zelfmoord. In dien tijd ongeveer schijnt hij overgegaan te zijn tot de Calvinistische gemeente; maar uit niets blijkt toch, dat het feit destijds krachtigen invloed heeft geoefend op zijn innerlijk leven. Voor den onverschilligen Katholiek was het denkelijk niet van bijzonder belang, dat hij zich aansloot bij de te Utrecht bovendrijvende sekte der Christelijke kerk, wier leerstellingen hem aanvankelijk even koel zullen hebben gelaten als vroeger die der Katholieken. Zeker althans is het, dat hij in den aanvang niet, zooals de volbloed-renegaten, zijne vroegere geloofsgenooten trachtte te hinderen: nog in 1593 was hij, allerminst vervolgziek, van oordeel, dat men hen in stilte hun gang moest laten gaan. En het zwijgen van den openhartigen dagboekschrijver, die ons inlicht over zóóveel dat met en in hem voorviel, over zijne geloofsverandering schijnt ons recht te geven tot de conclusie, dat die verandering ook geene wijziging heeft gebracht in zijn gedrag. Werkeloos bleef hij rondloopen zooals vroeger: wat zou hij doen?

Inderdaad, wat zou een jongeling van in de twintig, die in de voor Nederland zoo kritieke „tien jaren uit den Tachtigjarigen oorlog" met zijn tijd geen weg wist, wel beginnen? Kunt gij dat vragen? zou de auteur van het *Rijksmuseum* mij allicht te gemoet voeren: een zoon van dit heldengeslacht kan geen oogenblik geaarzeld hebben, om de wapens op te vatten voor zijn benard land. Het is mogelijk, dat men dit had mogen verwachten; maar het is zeker, dat onze Buchell het niet deed. Enthousiast vaderlander, bewonderaar van prins Willem schijnt onze schrijver niet geweest te zijn: slechts nu en dan noemt hij den vorst terloops en hij beschrijft hem eenvoudig als „zeer gesloten, zoowel in voor- als in tegenspoed". Was deze zeer matige waardeering van zijn persoon de reden, dat Buchell hem zijn degen niet had aangeboden? Ik geloof het niet: hij heeft er zelfs niet aan gedacht. Als hij in 1589 verneemt, dat de burgers van Delft op wagens zijn

uitgetrokken, om het bedreigde Vianen te verdedigen, dan houdt hij (op twee uur afstand van de benarde plaats zelf) in zijn dagboek eene kleine redevoering over het prijzenswaardige van het ouderwetsche gebruik, dat de burgers zelven strijden voor vorst en vaderland, en — hij blijft thuis! Het feit werpt een eigenaardig licht op onzen opstand tegen Spanje. Toch mag men Buchell niet hard vallen. Het krijgsmansbedrijf was destijds een beroep, zooals ieder ander. De officier behoefde stellig reeds destijds, zooals in de zeventiende eeuw, wat vermogen en bovendien relaties om geplaatst te worden. Het dienen in de gelederen als soldaat werd overgelaten aan de massa's, die geen lust hadden in een beroep en meer gedreven werden naar een ongeregeld leven van avonturen. Van onzen Buchell, die zich zelf zéér respecteerde, was het nauwelijks te vergen, dat hij zich voegen zou bij dit volkje. Waarom zou hij ook? Eigenlijke vaderlandsliefde, gevoel voor iets dat verder lag dan de vaderstad, was vreemd aan de middeleeuwen, die leefden bij het patriottisme de clocher. Voor de verdediging der eigene stad snelde men destijds naar de wallen; andere steden ondersteunde men hoogstens met geld of met gehuurde soldaten. En Buchell was allerminst een enthousiast: nuchter van geest, was hij wel de laatste om in eene opwelling van geestdrift iets te doen, dat streed met heerschende opvattingen. Te Keulen zag hij eens een rijk man, Peter van Aken, die al zijne inkomsten uitdeelde aan de armen, en zelf leefde als een behoeftige. Hij vermeldt het geval in zijn dagboek als iets vreemds; maar het ontlokt hem alleen de opmerking, dat hij het geven van aalmoezen, die iemands erfgenamen benadeelen, niet kan goedkeuren: immers „ieder is zich zelven toch het naaste"!

Krijgsman dus zou Aernout van Buchell niet zijn. Maar telkens moest hij zich afvragen: wat dan? Malversaties van zijnen voogd hadden zijn vaderlijk erfdeel grootendeels doen verdwijnen. Hij had niet ernstig gestudeerd, en aan een ambacht kon een voorname jongeling zooals hij niet denken. De hofdienst, die zijn grootvader brood gegeven had, scheen dus het doelmatigst ook voor hem. Hij beproefde rentmeester te worden van de Brabantsche goederen der vrouw van Monceau, eene rijke edelvrouw, die op het Janskerkhof woonde in het fraaie huis, waar eenmaal de regentes Maria van Hongarije gelogeerd had; toen dit mislukte, trad hij in 1590 als secretaris in dienst bij heer Walraven van Brederode te 's-Gravenhage, — een vermogend heer, zeer invloedrijk, als men hem zelf gelooven wilde, wien in den Leycesterschen tijd de orde van den Kousenband was aangeboden door koningin Elisabeth, die hem wegens zijne beweerde afkomst uit de graven van Holland zelfs haren bloedverwant had genoemd. Buchell hield het er één jaar uit: toen vluchtte hij voor het humeur van zijn heer en verwisselde den dienst voor dien bij den heer van Boxtel, wien hij weder als secretaris dienen zou, terwijl uitdrukkelijk bedongen werd, dat hij bij zijn heer aan tafel eten zou. De heer van Boxtel had reisplannen: zoo zag Buchell Duitschland en ging weder bijna een jaar aangenaam voorbij. Toch bleef hij ook bij den heer van Boxtel niet lang. Ronduit erkent hij, dat het de vermaken van het hofleven waren, die zijne keus van een beroep hadden bepaald; maar de bezwaren van den dienst wogen ten slotte nòg zwaarder, en met een citaat van Erasmus op de lippen, keerde hij spoedig met hooghartig gebaar den rug toe aan de „schitterende misère" van het hofleven.

Wat nu weder? Iets moest ten slotte toch gedaan worden. Dus trok hij, na nog een jaar van besluiteloosheid, in het begin van 1593 naar Leiden, waar hij thans na een verblijf van enkele weken promoveerde in de rechten, — met succes, maar ook met niet meer dan dat, zooals wij toevallig weten uit het dagboek van zijn professor Everard van Bronchorst. Het was dan ook geene liefde tot de rechtsgeleerdheid, die hem opnieuw naar Leiden gedreven had; want twaalf dagen na zijne promotie vernemen wij, dat hij zich verloofd heeft met eene 28-jarige weduwe,

Claesken van Voorst, die, wat Buchell ook aan zijn oom schrijven mocht, bepaaldelijk tot den burgerstand behoorde, want haar oom was schrijnwerker. Rijk was zij niet: het echtpaar, dat Buchell's oude moeder in huis nam, heeft steeds gewoond in een huisje in den onaanzienlijken Ouden Kamp. Maar het weeuwtje heeft toch blijkbaar geld genoeg bezeten, om Buchell in staat te stellen, te leven zonder eigenlijk beroep. Een mariage de raison, naar het schijnt: als hij zich verloofd heeft, schrijft hij een toast nêer op de wijze huishoudelijkheid zijner aanstaande, en aan den vooravond van zijn huwelijk (1593) doet hij de gelofte, dat het nu voor goed uit zal zijn met het losse leven. Hooger idealen schijnt het vooruitzicht van zijn huwelijk hem niet geboden te hebben.

Buchell liet zich nu inschrijven als advokaat; maar ik heb niet den indruk, dat hij veel praktijk heeft gehad. Stellig althans heeft het vak hem niet geboeid: toen zijn eenig kind in 1609 overleed, heeft hij in dit droevige feit aanleiding gevonden, om de praktijk aan kant te doen en verder rustig te leven als ambteloos burger. Dat was toch eigenlijk wat hem het meest behaagde: toen hij in den hofdienst was, had hij altijd hoog opgegeven van zijn verlangen naar vrijheid; maar dat, wat hij verlangde, was niet de vrijheid om zich een eigen weg te banen door de wereld. In hem leefde niet de lust tot daden, dien wij bewonderen in zoovele zonen van zijn tijd. Als jongeling zocht hij afwisseling, — de afwisseling, die een veelzijdigen intelligenten geest bekoren kon; maar actie en strijd lokten hem niet. Later, toen de gevorderde leeftijd meer rust bracht, werd het erger: het thuiszitten behaagde hem meer en meer, en hij werd fatsoenlijk en deftig. Mannen, schrijft hij dan in zijn dagboek, behooren ernstig te zijn en in gezelschap niet zooveel te praten als vrouwen; ook in hun uiterlijk behooren zij achtbaar te zijn: niet gladgeschoren, zooals in vroegere eeuwen, ook niet met een langen baard, maar halfgeschoren, zooals thans de mode is: net en toch achtbaar. Van een bruiloft, waar gedanst wordt, trekt hij

zich, 23 jaar oud, terug onder den spot zijner gezellen: „ik begrijp niet", zegt hij, „hoe men zich met die ijdele bewegingen vermaakt", en als hij later jonge dames in het openbaar ziet croquet spelen, dan acht hij dit bepaaldelijk onfatsoenlijk voor vrouwen. Zoo wordt de zwervende losbol meer en meer gezet op welvoegelijkheid. En de studie kwam nu geheel op den voorgrond.

Als gezeten burger, als bekend geleerde scheen Buchell wel aangewezen voor een zetel in de regentenkamer van een der talrijke gestichten, zelfs voor eene plaats in de schepenbank; maar op dien weg heeft hij toch slechts enkele schreden gezet. Allerminst een partijman was hij, door en door conservatief van aanleg en aristocraat van neiging: dat waren aanbevelingen! Maar daarbij had het papenkind, dat min of meer bij toeval zijn geloof schijnt veranderd te hebben, zich na zijne jeunesse orageuse langzamerhand ontwikkeld tot een echten Calvinistischen drijver: dat was *geene* aanbeveling! En zoo heeft onze Buchell levenslang tusschen twee stoelen gezeten op den grond. Trouwens hij beweerde, dat hij niet begeerde carrière te maken in de magistratuur. De verklaring kan ingegeven zijn door spijt; maar zeker is het toch ook, dat hij voor zulke betrekkingen niet deugde. Het was weder hetzelfde bezwaar: hij was geen man van daden, nog veel minder een man van zaken. Een paar jaar lang is hij bewindhebber geweest van de Oost-Indische compagnie ter kamer Amsterdam: welk eene betrekking in 1619! Doch in zijne tweejarige ambtsbediening heeft hij volgens zijn eigen getuigenis niet veel anders verricht dan het inleveren eener memorie over de zending op Java. Wij begrijpen het dus, dat zijn mandaat niet hernieuwd werd; en wij begrijpen ook, dat hij zich daarover verheugde. Ook van het Utrechtsche tuchthuis is hij een paar jaar regent geweest; maar deze post heeft hem evenmin voldoening gebracht. Alleen als ouderling der Gereformeerde kerk voelde hij zich op zijne plaats: den lezer van zijne zeer openhartige confessions treft het ietwat pijnlijk te vernemen, hoe hij op zijn ouden dag

zonder blikken of blozen en met buitengewone hardnekkigheid optrad als censor over de zeden der Utrechtsche burgerij.

Maar meer nog dan door de kerk werd zijn hart getrokken door de studie, vooral de studie der oudheid. Reeds als jongeling had de honger naar voedsel voor zijn leergierigen geest hem er toe gedreven, kennis te nemen van de meest verschillende zaken, vooral op het gebied van wetenschap en kunst. Te Parijs en in Italië hadden hem de monumenten der oudheid geboeid, had hij oog vooral voor de produkten van beeldhouw- en schilderkunst. Toen hij, man geworden en ambteloos, die neiging kon botvieren, ontwikkelde de intelligente man van de wereld met zijne ruime belangstelling zich langzamerhand tot een veelzijdig geleerde. In de oudheid heeft hij zich toen verdiept zijn heele lange leven: met genot, met steeds klimmenden hartstocht. De studie van Utrechts verleden liet hem geen rust: vooral het opmaken van genealogieën van oude Utrechtsche geslachten was zijn hartstocht. Een hartstocht, die zijn oordeel soms wat eenzijdig maakte en onbillijk: als Van Meteren's bekend geschiedwerk verschijnt (dat naar zijn zeggen door de personen, die het beoordeelen konden, destijds weinig gewaardeerd werd), dan berispt hij hem, omdat hij de geschiedenis der Nederlandsche families slechts gebrekkig kent. Ernstig en verdienstelijk geleerde, werd hij geacht in zijne vaderstad en ook daarbuiten. Op zijn schriftelijk verkeer met tal van Nederlandsche geleerden was hij zeer trotsch; de proeven zijner Latijnsche correspondentie boekte hij met zorgvol zelfbehagen in zijne tallooze cahiers, al geven zijne mededeelingen toch soms den indruk, dat de groote geleerden, die hij op zijne reizen naar Leiden en elders geregeld bezocht, zich de bewondering van den Utrechtschen dilettant lieten aanleunen, zonder hem voor geheel vol aan te zien.

Maar indien dit oordeel werkelijk het hunne geweest is, verdiend was het niet. Als een echte middeleeuwer, studeerde Buchell ijverig zonder door den scheppingsdrang der modernen geprikkeld te worden tot het schrijven van

vele boeken. De Utrechtsche kronieken van Beka en Heda heeft hij voor de uitgaaf gereed gemaakt en van tallooze noten voorzien. En toen het handschrift in de verwarring van den Dertigjarigen oorlog bij een Heidelbergschen vriend was ondergegaan (1622), is hem de moeite niet te veel geweest, om het werk nogmaals geheel over te doen. Maar hij is overleden, voordat hij besluiten kon, om het boek uit te geven (15 Juli 1641). Een ander moest daartoe het initiatief nemen; de uitgaaf der beide kronieken, die in 1643 het licht zagen, bleek toen voor dien tijd voortreffelijk, een monument van Buchell's groote geleerdheid.

Maar meer nog dan dit werk trekt ons aan de zeldzaam ruime en uitgebreide belangstelling van dezen zeventiendeeeuwschen geleerde. Zeker, die belangstelling was ietwat oppervlakkig, weinig geschoold: zij doet denken aan de rariteiten-kabinetten der achttiende eeuw, die Romeinsche overblijfselen, slangen op sterkwater, wapentuig van vreemde volken en misvormde natuurprodukten vereenigden in een zonderling en weinig sympathiek geheel. Wij glimlachen, als wij Buchell achter elkander zijne aandacht zien wijden aan Indische eenden en aan eene teekening van den mond van de Po; wij zouden hem wenschen te vragen, wat Thorbecke vroeg aan Bakhuizen van den Brink: „Tot welk groot doel leidt deze uwe werkzaamheid?" Maar met dat al, wij waardeeren den ruimen geest van dezen zestiende-eeuwer, die, verslingerd op de monumenten der antieke kunst, bovendien (zeldzaam verschijnsel in die dagen!) toonde oog te hebben ook voor de produkten der middeleeuwsche beschaving, — die belangstelde in het vraagstuk van den oorsprong der talen en zelfs zijne aandacht wijdde aan de viooltjes der Alkmaarsche duinweiden. Het pleit voor den man en zijne beteekenis, dat hij het belang heeft ingezien van zoovele doodgewone zaken, die den meesten zijner tijdgenooten onbeteekenend schenen en die *ons* juist zoozeer interesseeren. En wij vermelden het als zéer opmerkelijk, dat Buchell onder de eersten is geweest, die den wensch heeft uitgesproken naar het samenstellen van

zonder blikken of blozen en met buitengewone hardnekkigheid optrad als censor over de zeden der Utrechtsche burgerij.

Maar meer nog dan door de kerk werd zijn hart getrokken door de studie, vooral de studie der oudheid. Reeds als jongeling had de honger naar voedsel voor zijn leergierigen geest hem er toe gedreven, kennis te nemen van de meest verschillende zaken, vooral op het gebied van wetenschap en kunst. Te Parijs en in Italië hadden hem de monumenten der oudheid geboeid, had hij oog vooral voor de produkten van beeldhouw- en schilderkunst. Toen hij, man geworden en ambteloos, die neiging kon botvieren, ontwikkelde de intelligente man van de wereld met zijne ruime belangstelling zich langzamerhand tot een veelzijdig geleerde. In de oudheid heeft hij zich toen verdiept zijn heele lange leven: met genot, met steeds klimmenden hartstocht. De studie van Utrechts verleden liet hem geen rust: vooral het opmaken van genealogieën van oude Utrechtsche geslachten was zijn hartstocht. Een hartstocht, die zijn oordeel soms wat eenzijdig maakte en onbillijk: als Van Meteren's bekend geschiedwerk verschijnt (dat naar zijn zeggen door de personen, die het beoordeelen konden, destijds weinig gewaardeerd werd), dan berispt hij hem, omdat hij de geschiedenis der Nederlandsche families slechts gebrekkig kent. Ernstig en verdienstelijk geleerde, werd hij geacht in zijne vaderstad en ook daarbuiten. Op zijn schriftelijk verkeer met tal van Nederlandsche geleerden was hij zeer trotsch; de proeven zijner Latijnsche correspondentie boekte hij met zorgvol zelfbehagen in zijne tallooze cahiers, al geven zijne mededeelingen toch soms den indruk, dat de groote geleerden, die hij op zijne reizen naar Leiden en elders geregeld bezocht, zich de bewondering van den Utrechtschen dilettant lieten aanleunen, zonder hem voor geheel vol aan te zien.

Maar indien dit oordeel werkelijk het hunne geweest is, verdiend was het niet. Als een echte middeleeuwer, studeerde Buchell ijverig zonder door den scheppingsdrang der modernen geprikkeld te worden tot het schrijven van

vele boeken. De Utrechtsche kronieken van Beka en Heda heeft hij voor de uitgaaf gereed gemaakt en van tallooze noten voorzien. En toen het handschrift in de verwarring van den Dertigjarigen oorlog bij een Heidelbergschen vriend was ondergegaan (1622), is hem de moeite niet te veel geweest, om het werk nogmaals geheel over te doen. Maar hij is overleden, voordat hij besluiten kon, om het boek uit te geven (15 Juli 1641). Een ander moest daartoe het initiatief nemen; de uitgaaf der beide kronieken, die in 1643 het licht zagen, bleek toen voor dien tijd voortreffelijk, een monument van Buchell's groote geleerdheid.

Maar meer nog dan dit werk trekt ons aan de zeldzaam ruime en uitgebreide belangstelling van dezen zeventiendeeeuwschen geleerde. Zeker, die belangstelling was ietwat oppervlakkig, weinig geschoold: zij doet denken aan de rariteiten-kabinetten der achttiende eeuw, die Romeinsche overblijfselen, slangen op sterkwater, wapentuig van vreemde volken en misvormde natuurprodukten vereenigden in een zonderling en weinig sympathiek geheel. Wij glimlachen, als wij Buchell achter elkander zijne aandacht zien wijden aan Indische eenden en aan eene teekening van den mond van de Po; wij zouden hem wenschen te vragen, wat Thorbecke vroeg aan Bakhuizen van den Brink: „Tot welk groot doel leidt deze uwe werkzaamheid?" Maar met dat al, wij waardeeren den ruimen geest van dezen zestiende-eeuwer, die, verslingerd op de monumenten der antieke kunst, bovendien (zeldzaam verschijnsel in die dagen!) toonde oog te hebben ook voor de produkten der middeleeuwsche beschaving, — die belangstelde in het vraagstuk van den oorsprong der talen en zelfs zijne aandacht wijdde aan de viooltjes der Alkmaarsche duinweiden. Het pleit voor den man en zijne beteekenis, dat hij het belang heeft ingezien van zoovele doodgewone zaken, die den meesten zijner tijdgenooten onbeteekenend schenen en die *ons* juist zoozeer interesseeren. En wij vermelden het als zéer opmerkelijk, dat Buchell onder de eersten is geweest, die den wensch heeft uitgesproken naar het samenstellen van

een oorkondenboek, — de eerste, die, lang voor hare formuleering, de wijze stelling heeft verdedigd, „qu'il faut juger les écrits d'après leurs dates".

Nu wij den man kennen, ga ik u iets verhalen van de bevindingen, die hij aan zijn dagboek heeft toevertrouwd. Geene groote gevallen of verrassende avonturen zijn het: in zijn rustig en eentonig bestaan heeft de schrijver niet veel van dien aard beleefd. Maar zijne mededeelingen over allerlei schijnbaar onbeduidende zaken kunnen ons helpen om den tijd te begrijpen, die eene revolutie heeft gebracht in onze vaderlandsche toestanden. Het zal ons blijken, dat bij alle verschil de zestiende eeuw nog veel nader stond bij de middeleeuwen dan wij zouden verwacht hebben; Buchell's dagboek kan ons ook leeren, dat de jeugd onzer beroemde Republiek zoo vlekkeloos niet was, als sommige harer vereerders ons wel willen doen gelooven. Willen wij billijk oordeelen, dan behooren wij ons bij de lektuur ook te herinneren, dat de schrijver Utrechtenaar was. Zeker was in Amsterdam en Den Haag de stroom van het nieuwe leven reeds vrij wat sterker dan te Utrecht; maar van den anderen kant mogen wij het voor zeker houden, dat in Gelderland en Overijssel de toestanden nog vrij wat primitiever waren dan zij ons hier worden afgeschilderd.

Merkwaardig is het beeld, dat Buchell ons schetst van de verschillende standen der maatschappij. De geleerden staan in zijn verhaal zeer op den voorgrond en komen er het best af; eigenlijk zijn zij de eenigen, die ons sympathiek schijnen. Natuurlijk, zal men zeggen; want het is een geleerde, die het beeld teekent! Maar de opmerking is onjuist; want niet de verhalen *over* de geleerden van dien tijd nemen ons in voor deze achtbare mannen: vooral dat, wat Buchell ons terloops en zonder bedoeling mededeelt van zich zelven en zijne vrienden en van de zaken, waarin zij belang stellen, trekt ons aan en treft ons.

Naast de geleerden vult de adel eene groote plaats in het verhaal. Ook dit spreekt van zelf; want levenslang

was Buchell trotsch op zijne adellijke afkomst, en hij achtte de voorname families van nature bestemd om de wereld te regeeren. Bovendien heeft hij, zij het ook in ondergeschikte positie, een tijd lang zelf geleefd op de kasteelen van den adel, en dit verblijf moest iemand van zijne denkwijze bijzonder belangrijk schijnen. Maar dat, wat hij in de woningen der aanzienlijken aanschouwde en opmerkte, kan toch niet gestrekt hebben, om hem een hoog denkbeeld te geven van de geschiktheid der edelen om de wereld te beheerschen. Het is waar, zij konden zich verheugen in zekere beschaving: bij de familie Van Zuylen van Nyevelt woonde reeds eene Fransche gouvernante, en de heer van Brederode sprak zelfs Latijn. Maar het vernis was zéer oppervlakkig: als het discours eenigen tijd voortgaat, erkent de edelman gulweg het niet te kunnen volgen en gaat over in het Fransch. Inderdaad de kennis dezer edellieden ging niet diep! Ziehier een overzicht van de religieuse denkbeelden van het adellijke gezin De Hornes van Boxtel. De baron, Buchell's patroon, was volgens zijn zeggen zeer gehecht aan de nieuwe leer; maar bij onderzoek bleek zijn geloof te steunen op de zonderlingste redeneeringen. Zijn tweede vrouw ging niet ter kerk en had nooit iets gehoord van de zaken, die op hare zaligheid betrekking hadden, totdat zij op gevorderden leeftijd zich zelve begon te oefenen in het lezen. De kinderen begrepen weinig of niets van het Christendom. Toch was dit geslacht nog beter dan het vorige: de oude vader van den baron sprak over den godsdienst als een ruwe soldaat, spotte met alles en toonde zich tamelijk onverschillig voor de opstanding na den dood. Nog erger was een ander lid van het gezin: zij ging om met Joodsche bijgeloovigheden en had zelfs een beslisten afkeer van het Christendom.

Zonderlinge geestesgesteldheid in de zestiende eeuw, de eeuw der godsdienstoorlogen! Maar wat zal men zeggen van de denkbeelden der edele vrouw van Brederode, die Buchell uit haar eigen mond vernam? Heer Walraven had de weduwe Van Assendelft getrouwd en woonde in haar

huis, op welks schoorsteen een paar ooievaars hun nest hadden gebouwd. Juist in de dagen, toen de heer van Brederode de heerlijkheid Vianen erfde, stierf het wijfje, voordat de eieren uitgebroed waren, en het mannetje vloog weg. Groote wanhoop van mevrouw van Brederode! Want nu wist zij *zeker*, dat zij geene erfgenamen zou nalaten voor hare nieuwe heerlijkheid. Er viel niet aan te twijfelen, zeide zij; want ook vroeger hadden twee ooievaars haar eens een ongeluk voorspeld: toen zij nog weduwe Assendelft was, waren de twee ooievaars, die op haar huis nestelden, door een ander paar verjaagd; kort daarop had ook zij het huis moeten verlaten, omdat zij een proces verloren had.

Maar niet alleen weinig ontwikkeld toonen zich deze edellieden, ook harteloos zijn zij en ruw. De jonge secretaris zelf is verbaasd over de onverschilligheid, waarmede in beide families de kinderen behandeld worden. Walraven van Brederode, zelf kinderloos, was gewoon te verhalen, dat hij en zijne broeders hunnen vader nauwelijks hadden gekend; hij gevoelde het dan ook als eene goddelijke vergelding, dat deze kinderen huns vaders stam en goederen bijna tot den ondergang hadden gebracht. Erger was de heer van Boxtel: na den dood van zijne eerste vrouw had hij zijne zoons eenvoudig naar de familie der overledene gezonden ter opvoeding, terwijl hij zijne dochters in vijftien jaar niet gezien en op hare brieven zelfs niet geantwoord had. Hij had zijn ouden vader weten te beduiden, dat aan zijne zusters volstrekt niets van het erfgoed der familie toekwam, zelfs geen onderhoud; zijn zwager, de broeder van zijn tweede vrouw, had trouwens evenzoo gehandeld. Vriendelijk beeld van het zestiende-eeuwsche familieleven in hooge kringen! Maar wat zal men zich verwonderen? Als heer Jan van Renesse van der Aa zijnen vriend Reynier Aeswijn op eene dronkemanspartij doodsteekt, boekt onze schrijver het feit in zijn dagboek zonder van de minste verwondering blijk te geven.

Zoo was de adel; het oordeel over de noblesse de robe moge wat gunstiger uitvallen, vriendelijk is het geschetste beeld evenmin. Toen Buchell advokaat werd te Utrecht, teekende hij in zijn dagboek de berichten op, die hij vernam over de leden van het Hof, voor wie hij pleiten zou. Het vonnis over de verschillende heeren was niet gelijk; maar meestal kwam het toch daarop neer, dat zij niet veel van de rechten wisten; slechts één, een Deventerschman, ging door voor ijverig en geleerd. Maar vrij wat erger is het, dat van dezen unieken geleerde als bijzondere lofspraak getuigd wordt, dat hij *minder dan zijne collega's* vatbaar was voor omkooping door fraaie geschenken. Na eene halve eeuw was dus het Oostenrijksche bestuur er slechts uiterst gebrekkig in geslaagd, om te Utrecht eene magistratuur te importeeren, die waarlijk respectabel heeten kon. Ook de advokatenstand stond, naar het schijnt, niet hoog. Wij vernemen van den neef van een kanunnik van St. Pieter, eerst gouverneur bij eene voorname familie, die daarna advokaat wordt; ook de zoon van den schoolmeester-scopator (schoonmaker) van den Dom brengt het tot advokaat: blijkbaar was het niet al te moeilijk, om de vereischte kundigheden voor de advokatuur te verkrijgen. Wel had een Utrechtsch advokaat — het puikje van het gild, te Ferrara gedoctoreerd, — de eer om de zuster van den maarschalk Van Hardenbroek naar het altaar te geleiden; maar de jonkvrouw muntte dan ook uit door eene in het oog vallende lengte en was, naar het schijnt, arm: haar broeder huwde de dochter van een rijken wijnkooper. Eigenaardig is het, dat de Utrechtsche advokaten zich nog, naar middeleeuwsch model, vereenigden tot eene broederschap, wier leden zich verbonden, om tweemaal 's jaars het diner der vereeniging bij te wonen en in hunne toga's de begrafenissen hunner confrères te volgen. De Staten van Utrecht hadden tegen deze vereeniging bezwaar; maar allicht zullen zij daarvoor andere redenen hebben gehad dan het ouderwetsche van het geval.

Over de medici is Buchell beter te spreken. Geen wonder: zijn zwager Vorstius, hoogleeraar te Leiden, op wiens relatie hij zich niet weinig trotsch toonde, was te Delft lijfarts

geweest van de gravin van Nieuwenaar. Toch blijkt het droevig gesteld te zijn met de kunst der artsen. Schrikwekkend groot is het aantal jonge vrouwen, die bij hare bevalling komen te sterven; ieder oogenblik vermeldt Buchell zulk een geval, meestal uit de hoogere standen, die toch allicht de beste hulp hadden. Dysenterie en pest maakten voortdurend slachtoffers. En ook het groote aantal blinden moet ons verbazen; Buchell verhaalt dan ook, dat een ophthalmoloog, die wonderbare genezingen verrichtte, veel toeloop had. Dien toeloop dankte hij zeker allereerst aan zijne kunde; maar toch ook aan iets anders: het publiek der zestiende eeuw had, bijna evenveel als dat der twintigste, eerbied voor specialiteiten. Zóó raakte de geleerde oogendoctor, toen hij, „evenals de medici, die op de kermissen reizen," zich afgaf met het genezen van allerlei kwalen, dadelijk uit de mode: de toeloop verminderde. Dat wil zeggen, de toeloop *der hoogere standen;* want het reizen op de kermis was voordeelig genoeg: een zekere doctor Valentijn had grooten naam en ontzaglijke rijkdommen verzameld door zijne kermis-praktijk.

Trouwens het publiek was stellig volkomen onbevoegd, om te oordeelen over de bekwaamheid der geneesheeren. Ongeloofelijke bekentenissen doet de geleerde Buchell zelf ons daarover. Een zijner boezemvrienden sterft in 1595 aan de tering; dat kwam, zegt Buchell, omdat hij door het drinken van te warmen wijn zijn long en lever bedorven had. Een ander, de jonker Van Brakel, overlijdt na eene ziekte van weinige dagen; men schreef het toe aan het eten van te veel moerbeien. Schrikkelijk was de dood van een rijken jongen Delftenaar, die, slachtoffer eener Alkmaarsche coquette, krankzinnig werd; toen na zijn dood zijn lijk geopend werd, bevonden de medici, naar men verhaalde, dat zijn hart door de minnesmart gebarsten was. Zonderlinge kwalen! Maar ook zonderlinge remedies: bij de executie van een doodslager te Utrecht in 1593 snelde een lijder aan vallende ziekte toe, schepte met de holle hand driemaal het warme bloed van den onthoofde en dronk

het op, in de vaste overtuiging dat hij daardoor genezen zou.

Zóó waren de toestanden in de steden: niet zeer verfijnd, ruw zelfs. Maar nog vrij wat erger was het daarbuiten. Nog altijd, evenals in de middeleeuwen, was het platteland bezaaid met kasteelen: kleine vestingen van den adel, die wel niet meer, zooals vroeger soms, den omtrek wat onveilig maakte, maar die er toch huisde als heer en meester van zijne omgeving. Door den opstand was het hof, dat vroeger velen hunner had aangetrokken, buiten hun bereik gekomen, althans als ze zich niet voor goed wilden vestigen in het zuiden. En zoo was het dus natuurlijk, dat zij terugkeerden naar het land, waar zij hunne oude stamhuizen nog terugvonden.

Trouwens velen onder hen, althans de minder beschaafden, zullen niet ongaarne teruggekeerd zijn: van ouds is ons volk gehecht aan het buitenleven. Het is waar, in de middeleeuwen had de burgerij zich opgesloten binnen de enge muren harer steden; maar dit was geschied, gedwongen door de noodzakelijkheid, want op het platteland was het voor haar niet veilig. De adel daarentegen, die zich de luxe kon veroorlooven van een versterkt kasteel, woonde in de middeleeuwen altijd buiten. Sedert (vooral na het optreden van het Oostenrijksche bestuur) er rustiger en meer geordende toestanden waren ontstaan in het Sticht, konden ook minder aanzienlijken weder toegeven aan dien trek naar het buitenleven. Ook in de stad zelf konden bewonderaars der natuur wel hunne neiging botvieren: Thomas Heurnius, de kanunnik van St. Pieter, had een tuin vol bloemen, die deed denken aan een veelkleurig tapijt en waar Buchell vier kleuren van rozen bewonderde, waaronder de nog bekende provincieroos den liefelijksten geur verspreidde. Maar eerst buiten de poort begon toch het buitenleven, en Buchell verhaalt ons dan ook van eene villa, die de rentmeester-generaal der domeinen Peter de Clercq in het midden der zestiende eeuw zich even buiten Utrecht had laten bouwen aan het Zwarte water: een fraai versierd en vriendelijk huisje met een boomgaard vol allerlei

vruchten, een bloemtuin met zeldzame planten, een vischvijver en een hal voor het balspel; hij betreurt het, als dit kleine paleisje in 1582 wordt afgebroken.

Het eigenlijke platteland bleef echter ook nu nog alleen voor kasteelbewoners geheel veilig. IJverig maakten zij gebruik van dit privilegie en gevoelden zich daar thuis, heeren der schepping. De maarschalken, de hoofden der justitie buiten de steden, waren, evenals in den ouden tijd, nog gevestigd op de kasteelen van het Sticht. Die van Eemland woonde op het slot Ter Eem (dat nog de sporen droeg, dat het vroeger eene kerk was geweest), — die van het Nederkwartier op het slot Abcoude. Zelfs in 1649, toen de Staten van Utrecht het burggraafschap van Montfoort aankochten en een maarschalk van Montfoort aanstelden, achtten zij het de moeite waard, het kasteel Montfoort geheel te doen verbouwen, om hun nieuwen ambtenaar op indrukwekkende wijze te huisvesten.

Dat kan ons verwonderen; want Buchell verhaalt ons, hoe Montfoort pas in 1598 op last van den nieuwen heer, burggraaf Van Merode, geheel was gerestaureerd. Het uitgestrekte gebouw, zeer oud, gedeeltelijk nog van tufsteen opgetrokken, was toen, hoewel het nog tot 1584 bewoond was geweest door den laatsten heer van Montfoort, erg vervallen: de groote zaal, waar de slotvoogd Zas zijnen bezoeker eenige geschilderde kwartierstaten vertoonde, die uit de kerk afkomstig waren, was, naar het schijnt, het eenige vertrek, dat nog gemeubeld was. Zoo was dus een groot kasteel, behoorende aan een der voornaamste geslachten van het land, in veertien jaren bijna eene ruïne geworden, en reeds na eene halve eeuw bleek opnieuw eene geheele verbouwing noodig. Ook het kasteel Duurstede, het lustslot der bisschoppen, was in 1588 eene ruïne en moest geheel gerestaureerd worden. Het mag ons niet verwonderen: het onderhoud der uitgestrekte gebouwen was uiterst kostbaar, en de adellijke families, die meer en meer kosten hadden moeten maken om behoorlijk te verschijnen aan het hof, waren natuurlijk niet altijd in staat

geweest om hunne weinig bezochte afgelegen stamhuizen te onderhouden. Gelukkig waren echter de muren der huizen hecht en zwaar: na jarenlange verwaarloozing verrees dus eene oude adellijke huizinge soms plotseling weder uit zijne puinhoopen, zooals wij De Haar hebben zien herleven, dat anderhalve eeuw eene ruïne was geweest. Zoo had ook Walraven van Brederode het kasteel Nyevelt (aan den Rijn bij Utrecht) doen restaureeren en den tuin met zeldzame planten voorzien door den slotvoogd Jacques Sandres, een balling uit 's-Hertogenbosch. En Wouter Crayesteyn, een parvenu die het gebracht had tot raad van Zijne Excellentie, kocht voor *f* 36.000 het slot Wulven, de oude bezitting der Renesses, dat in puin lag, en liet het geheel restaureeren, om er zich te vestigen als een adellijk heer, — tot woede van den heer van Asperen, die meende de eer van zijn gehoonden stand te herstellen, door den indringer eenmaal in voornaam gezelschap een oorveeg te geven. Uit alles blijkt, dat het leven op de kasteelen ten plattelande nog zeer geliefd was; het wil ons zelfs schijnen, dat de neiging om zich daar te vestigen weder toenam, nu de republiek opkwam.

Maar de edelen mochten heeren en meesters zijn op het land, zij waren er geenszins alleen: zij leefden er te midden hunner pachters en boeren. Geen aangenaam gezelschap! Want de stedelingen, hoe onbeschaafd ook, waren heilig in vergelijking met het landvolk en met het gespuis, dat op het land rondzwierf. Buchell was niet al te preutsch; hij was niet gewoon te verzwijgen, wat er ontbrak aan zijne eigene zeden en aan die zijner vrienden. Maar als hij op het land komt en de boeren en boerinnen gadeslaat in hun bedrijf en hunne vermaken, dan wordt het hem toch al te kras: vol walging keert hij zich af van deze menschen. Te Woudenberg slaat hij „de ondragelijke manieren en de zeldzame buitensporigheid der boeren" gade; en hij verhaalt ons dan van eene ordonnantie der Staten tegen de misbruiken van het landvolk, die ons over deze „ondragelijke manieren" eenige bijzon-

derheden geeft. In dit stuk, dat van 1592 dagteekent en in vermeerderde redactie nogmaals in 1594 werd uitgevaardigd, worden ons in 31 artikelen de zonden der plattelandsbewoners gedetailleerd. Wij vernemen dan, dat „de doodslagen, fortsen, gewelden ende andere enorme delicten ende diversche mesusen dagelijcks meer ende meer (waren) vermenigvuldigende, sonderlinge onder dengenen, die ten plattelande resideerden of converseerden". Het plakkaat bedreigt straf tegen het toebrengen van allerhande verwondingen, zoowel met messen en wapenen als met allerlei huisraad, tegen huisbraak, afdreigen op den openbaren weg, blasphemie, beleediging, overspel, schaking en verkrachting, valsche munterij, brandstichting en vechterij; in 1594 werd nog bepaaldelijk verboden, om onder kerktijd op de kerkhoven te dansen, te kaatsen en kolven, „liedekens ende andere saken te verkopen", te drinken, te dobbelen en andere „lichtveerdigheden ende insolentiën te bedrijven". Wat dunkt u van dit tafereel? Geen wonder, dat aan het ontwerpen van idyllen over het landleven geen zestiendeeeuwer nog gedacht heeft!

Maar als dit volk onder den invloed komt van geestrijken drank, dan is het nog vrij wat erger. Wij zullen nog gelegenheid hebben, iets van de boerenkermissen te verhalen. De kermissen vullen trouwens slechts enkele dagen van het jaar; maar in Waterland zijn ook in gewone tijden de boeren met hunne harde hoofden befaamd om hun gevaarlijken dronk: het is bekend, dat daar onder dien invloed tallooze doodslagen plaats hebben. De drank was dan ook reeds toen de nationale zonde; alleen de Duitschers overtroffen onze landgenooten: het heet eene zeldzaamheid, als een Duitscher niet drinkt. De staaltjes, die Buchell mededeelt van het gulzig drinken zelfs van voorname lieden zijn dan ook waarlijk weerzinwekkend. Een Hollander is bereid eene weddingschap aan te gaan, dat hij een vaatje bier in één teug zal uitdrinken; vroeger had hij reeds eenmaal drie groote drinkhorens achter elkander geledigd. Een andermaal had deze kunstenaar in de haast

eenige hazelnoten, die in zijn beker gevallen waren, mede opgedronken, en als zegeteeken droeg hij op zijne borst een zeshoekigen daalder, dien hij eens (in het bijzijn nog wel van den prins van Oranje!) in een beker wijn naar binnen had gezwolgen. De heer van Boxtel, die bij dit verhaal tegenwoordig was, liet zich echter niet uit het veld slaan: hij wist een paar even sterke stukken te verhalen; een zijner boeren had eenmaal een kurk mede verzwolgen, en hem zelf was het overkomen, dat hij een levend vischje in een beker wijn had opgedronken.

Waar de heeren zóo voorgingen, kan men nagaan, dat de boeren zich nog geheel anders te buiten gingen. En toch waren deze lieden, hoe ruw ook, nog niet de meest ongewenschte bewoners van het platteland. Buitengewoon talrijk waren de bedelaars en vagebonden, die daar altijd rondzwierven. Onder hen waren tal van gezonde, krachtige mannen, die zich als gebrekkigen voordeden, dieven veelal en moordenaars; in 1589 werd te Schoonhoven een landlooper geëxecuteerd, die, toen eene boerevrouw hem niet had willen binnenlaten, aan haar kind dat buiten rondliep, de handen en voeten had afgesneden en die door het venster naar binnen geworpen had.

Nu en dan werd het dan ook al te erg; dan organiseerde de overheid eene soort van klopjacht op de vreemde bedelaars; zij werden opgepakt en gevangen gezet, de overigen verjaagd. In de steden werd dit volk slechts toegelaten onder zeker voorbehoud: te Utrecht mocht alleen gebedeld worden tusschen 11 en 1 uur; te Delft mochten alleen zij bedelen, die vergunning hadden van den magistraat. Zoo bleef de massa van het gespuis op het platteland, en de onveiligheid der wegen was dan ook zeer groot; om de openbare veiligheid te verbeteren stelden de Staten van Utrecht een speciaal korps aan onder Aernout van Honthorst, dat (zeldzaam feit in die dagen!) uniform droeg, om meer indruk te maken. Trouwens ook in de steden zelven liet de veiligheid te wenschen over; te Utrecht werd een nachtwacht ingevoerd met een ratel, en de

straatjeugd was zóó lastig met het ingooien van glazen en het werpen met steenen, dat de politie hooger loon eischte en dreigde met een strike.

Dit alles betreft slechts het gedrag, de uiterlijke houding der natie; veel sprekender nog is het beeld, dat Buchell ons schetst van haren geestelijken toestand. Wanneer hij ons telkens een blik doet slaan in de hoofden zijner medeburgers, dan zijn wij geneigd de handen ineen te slaan over de grondvesters onzer roemrijke Republiek. En het meest treffend is wel het onloochenbare feit, dat de geleerde man zelf, die ons deze verbazingwekkende verhalen doet, ze blijkbaar beziet met geheel andere oogen dan wij, telkens toont de zonderlinge denkbeelden zijner medeburgers volkomen te deelen. Als hij verhaalt van de witte wijven, die de zuigelingen uit den wieg medenemen, van kaboutermannetjes, die 's nachts het werk verrichten, dan voegt hij er uitdrukkelijk bij: „Dit zijn geene fabeltjes; het is het werk der heksen!" Ieder oogenblik voert hij spoken ten tooneele. Ten huize van zekeren jonker Wtteneng bij de Hieronymus-school te Utrecht verschijnt op klaarlichten dag in een groot gezelschap een spook, dat verklaart gezonden te zijn, om de aanwezigen te vermanen over hunnen trots. En bij een apotheker op het Janskerkhof spookt het in de keuken; als de duivel vertrokken is, stroomt de wijn en het bier door den kelder, de boter is met zeep vermengd, kleeren zijn stukgesneden, alles door hekserij van de keukenmeid. In de Ambachtstraat sterft een oude vrouw, die een zwarten kater had, aan eene beroerte; de kater maakt verdachte geluiden. De buurvrouwen beweren verstaan te hebben, dat hij riep „'t is all te laet", en loopen naar den substituut-schout, om te vertellen, dat de vrouw blijkbaar eene heks geweest is en nu in de gedaante van eene kat is teruggekomen. De zonderlingste praktijken worden ons in het voorbijgaan medegedeeld: Utrechtsche meisjes leggen, om de toekomst te vernemen, twee varkensborstels bij het vuur; als die, door de warmte krimpend, zich naar elkaar toebuigen, dan zal het

meisje trouwen; wenden zij zich af, dan blijft zij ongehuwd.

De sterren spelen in het volksgeloof een grooten rol. Kometen, dat weten wij, zijn voorboden van pest en oorlog; eene roode maan voorspelt politieke veranderingen. Maar er is meer: een geval van kleptomanie wordt door Buchell zonder aarzelen toegeschreven aan den onweerstaanbaren invloed der planeten. Als hem een zoon geboren wordt, deelt hij dan ook nauwkeurig zijn horoskoop mede; ook bij de geboorte van een neefje en een nichtje boekt hij dergelijke wetenswaardigheden in allen ernst in zijn dagboek. Geheel natuurlijk vindt hij het, dat prins Maurits op het hof te 's Gravenhage een sterrentoren laat bouwen, om zich te kunnen bezighouden met astrologische waarnemingen. Maar ook de weersverandering schijnt in het nauwste verband te staan met 's menschen lot: op zekeren zoelen Juni-avond gaat onze Buchell, toen 27 jaar oud, met oneerbare bedoelingen wandelen buiten de poort. Tweemaal wordt hij door een stortbui gestoord in zijne avonturen; toch gaat hij ten derden male uit. Maar ditmaal wordt hij verrast door een hevigen donderslag, en toen geeft hij zijne plannen op: hij dankt in zijn dagboek den goeden God, die hem zóó duidelijk gewaarschuwd en in zijne boosheid verhinderd heeft.

Ook het geloof aan voorteekens staat onwrikbaar vast. Eenige dagen voor den dood van Buchell's zusje heeft zijne moeder gevoeld, hoe een zwaar voorwerp in haar bed viel en verdween. Als Buchell eenmaal met den kanunnik Taets van Amerongen naar huis gaat en de doodsklok hoort luiden, heet dit eene voorspelling van den dood van Amerongen's oom, die spoedig volgt. Ooievaars spelen bij deze voorspellingen een grooten rol in het volksgeloof. Als men bij den terugkeer dezer vogels het eerst een vliegenden bemerkt, dan is dit een goed voorteeken; als het een staande is, dan is het voorteeken slecht. Eenmaal, in 1595, was reeds in Januari te Utrecht een ooievaar gezien; groote consternatie in de buurt: men verdiepte zich in gissingen over de beteekenis van dit

tegennatuurlijke feit. Maar een grappenmaker stelde de lieden gerust; het was, beweerde hij, een reclame-ooievaar, door de Hollanders uitgezonden om het bewijs te leveren, dat de nieuwe Gregoriaansche stijl de ware was! Wij hoorden reeds, dat zelfs in hooge kringen dit volksgeloof verspreid was en spookte in het adellijke gezin der Brederode's. Een jongen, die een ooievaar gedood heeft, krijgt het dan ook te kwaad met de buren, die volhouden, dat dit een ongeluk zal brengen over de buurt: hij moet verhuizen.

Het is waarlijk ongeloofelijk, wat de menschen destijds al niet geloofden! Eene vrouw te Utrecht had appelen in een pot op het vuur gezet, maar het water wilde niet aan den kook komen; zij licht het deksel op: de appelen zijn verdwenen en veranderd in haren ballen! In de Stroosteeg woont een Waal, die kikkers, padden, haarnaalden en stukken laken uitspuwt; de predikant wordt er bij geroepen en doet een gebed: op Goeden Vrijdag is de patiënt genezen. Dit alles verhaalt Buchell zonder een zweem van twijfel. Maar als hij verneemt van iemand, die het gezien heeft, dat in Kempenland allerlei soorten van graan uit den hemel geregend zijn, dan aarzelt hij toch even om het te gelooven. Ook het volgende geval schijnt hem wel eenigszins verdacht, hoewel hij geene bepaalde uitspraak durft te doen. Een werkman, die weegschalen en gewichten vervaardigt, verklaart, dat alles, wat hij aanraakt, in drek verandert. Het kwaad was niet tegen te spreken: iedereen kon het zien. Er werd veel over gesproken: de man scheen betooverd; gelukkig bleek het echter niet overerfelijk op de huisgenooten. Maar enkelen fluisterden, dat alles eene list was van den patiënt, die hoopte aldus aan zijne schuldeischers te ontkomen; hoe het zij, hij nam eerlang de vlucht, en gelukkig bleek het huis toen van den boozen geest bevrijd te zijn.

Dit alles zijn verhaaltjes, die wij schouderophalend aanhooren, niet zonder een glimlach. Maar de zaak heeft ook hare tragische zijde, die ons grijpt in het hart en vervult met ontzetting. Want niet licht zullen ons de

jammeren en de gruwelen van den heksenwaan ooit duidelijker worden dan door de lektuur van dit dagboek, dat op zoo tallooze bladzijden verhaalt van de schrikkelijke gevolgen, die dit volksgeloof ook ten onzent had nog op den drempel der zeventiende eeuw.

Het is waarlijk ontzettend, de bijzonderheden te lezen. Eene rijke boerin uit Baarn wordt beschuldigd, dat zij vijf jaren lang het brouwsel van een Amersfoortschen brouwer voortdurend bedorven en den man daardoor tot den bedelstaf gebracht heeft, dat zij bovendien twee buurmeisjes door toovermiddelen betooverd en de koeien van hare buren bedorven heeft. Zij wordt gearresteerd en aan de waterproef onderworpen; eene week later wordt dit herhaald: naakt wordt zij in het water geworpen, daarna gegeeseld. Maar zij weigert te bekennen en zij moet dus wel ontslagen worden. Toch veroordeelt men haar in de kosten! — Een meisje te Dordrecht leed aan eene geheimzinnige kwaal, die voor geene drankjes wijken wilde. Op een goeden dag ontvangt de moeder bezoek van eene vrouw, die, op het hooren van het geval zegt: „Als gij naar mij luisteren wilt en zwijgen kunt, zal ik uwe dochter gezond maken". De deur wordt gesloten; eene vrouw, die men verdenkt, wordt door bedreigingen genoodzaakt te komen. Men dringt bij haar aan, dat zij het zieke meisje zal zegenen; maar zij weigert. Dan valt men met scheldwoorden op haar aan, slaat haar met vuisten en roeden, totdat zij bloedt uit verscheidene wonden. Met dat bloed wordt een lap linnen gedrenkt, die aan de bezoekster overhandigd wordt, ... en zie, het zieke meisje is genezen! — In Juni 1595 worden twee heksen in het openbaar streng gegeeseld; maar het schijnt haar niet te deren: zelfs hare huid wordt niet rood. Doch men komt op den inval, haar een door den paus gezegend wassen zegel om den hals te hangen, en onmiddellijk beginnen de vrouwen te kermen en te vloeken; hare huid wordt bloedrood en vol striemen. Natuurlijk geeft het geval aanleiding tot vrij wat gekibbel: de katholieken beroepen er zich op, als een bewijs van de macht van den paus; de

protestanten beweren, dat de duivel, die in de heksen woonde, het publiek zoodoende heeft willen verleiden, om terug te keeren tot het katholieke geloof.

Maar nog zijn dit geene ernstige feiten; veel schrikkelijker verhalen doet Buchell ons. In 1593 wordt eene heks gevangen en voor het Hof gebracht. Zij wil niet bekennen en wordt driemaal aan de waterproef onderworpen; de derde maal schijnt zij te blijven drijven. Dan wordt zij op de pijnbank gelegd; de haren worden haar afgesneden; ze wordt gegeeseld.... eindelijk bekent de rampzalige. Maar 's nachts verhangt zij zich in hare cel, en den volgenden dag wordt het lijk naar het Paardenveld gesleept en verbrand. — Omstreeks denzelfden tijd staan twee heksen van Buiten Tolsteeg, vrouwen van boven de vijftig jaar, terecht voor de schepenbank. Zij worden veroordeeld en op de Neude verbrand. De eene toont berouw en beveelt hare ziel aan God; maar de andere, ofschoon half gestikt, verklaart geen berouw te gevoelen. En het volk merkt op, dat de beul het vuur in het ingewand van deze laatste niet blusschen kan. Eene der vrouwen heeft ook vier buren van tooverij beschuldigd; op het punt van te sterven herroept zij dit getuigenis. Maar toch worden de vier ongelukkigen gepijnigd en gegeeseld, en eene van haar, die de pijn moedig verdraagt, blijft juist daardoor verdacht. — Eene maand later (het was destijds bijna dagelijksch werk!) wordt een boer van veertig jaar, die er fatsoenlijk uitziet, voor het Hof gebracht; men beschuldigt hem, dat hij zich aan den duivel verkocht en, in den vorm van een wolf of een kater, het vee zijner buren gewond heeft. Het geval, ingewikkeld en gevaarlijk, brengt de raadsheeren in verlegenheid; zij verontschuldigen zich, bewerend dat het geene rechtsquestie is, maar een geval voor theologen en medici. Evenwel, in den laatsten tijd waren een paar maal heksen losgelaten, die het nu haren buren lastig maken; als zoenoffer wordt de arme kerel dus geworgd en verbrand. Nog erger, ook zijn oude vader wordt van tooverij beschuldigd en vlucht; men verbant hem en stelt een prijs

op zijn hoofd. Gelukkig wordt de grijsaard niet gevat; maar natuurlijk wordt zijne redding toegeschreven aan de hulp van den duivel: immers men had duidelijk gezien, dat hij ontvlucht was als een wolf of een ooievaar.

Het schrikkelijkste verhaal betreft wel de executie van eene geheele familie. In Juni 1595 werd een boer uit Eemland door het Hof veroordeeld tot den vuurdood, en hoewel hij tot het laatste oogenblik vast vertrouwen op God toonde, werd hij op de plaats van het oude Hof geworgd en verbrand. Maar daarmede was het nog niet gedaan: twee maanden later betrad zijne oude moeder, eene zeventig-jarige vrouw, en zijne dochter, een kind van achttien jaren, op dezelfde plaats het schavot. Het waren de oude krankzinnige beschuldigingen: verloochening van God, verandering in een wolf en een kater, betoovering, vleeschelijke omgang met den duivel, kwellen en dol maken van het vee, veroorzaken van hagelbuien en mist enz. enz. De vier broeders van het jonge meisje, kinderen van veertien jaar en jonger, ontkomen slechts ternauwernood aan den dood. Zij moeten de executie van hunne zuster bijwonen en worden gegeeseld; eerst toen waagt men het, ze los te laten. Geen wonder waarlijk, dat den gerechtsdienaars gelast wordt, als voorzorgsmaatregel zich bij de executies van heksen te wapenen niet alleen met zwaarden, maar ook met bijlen en pieken!

In onwetendheid en in ruwheid stond de zestiende eeuw ten onzent nog geheel op middeleeuwsch standpunt. Maar ook in een ander opzicht: in het particularisme, dat geen minder sprekende trek was geweest van het middeleeuwsche volksbestaan en waartegen eerst de Oostenrijksche monarchie den strijd had kunnen aanbinden. Als de Spaansche Brabander op het punt is van het tooneel te verdwijnen, dan waarschuwt hij, dat hij voornemens is zich te begeven naar Vianen of naar Culenborch. Dat waren inderdaad de grootste ergernissen in de oogen der voorstanders van geordende toestanden. Uit beide plaatsen verhaalt Buchell ons een karakteristiek geval. Een Amsterdamsch bank-

roetier had in 1597 van den heer van Vianen vergunning gekregen, om ongestoord te wonen in zijne stad. Maar de krediteuren nemen daar geen genoegen mee: zij huren eenvoudig eenige soldaten en laten den man oplichten. Door de overheid wordt hij echter ontzet en te Utrecht gevangen gezet. Natuurlijk klaagt nu de heer van Vianen luidkeels over dezen inbreuk op zijn asylrecht; het eind van de geschiedenis is, dat de bankroetier eerlang weder op vrije voeten geraakt.

Erger is het voorval in de Culenborchsche heerlijkheid, dat een paar jaar vroeger plaats had en veel gerucht maakte. Zekere Adriaen Crayevanger was met medeweten van den graaf van Culenborch begonnen, om verschillende buitenlandsche munten na te maken. De Staten van Holland waren natuurlijk niet zeer ingenomen met deze haagmunterij op hunne grenzen; maar ze begrepen, openlijk niet veel te kunnen doen tegen den onafhankelijken graaf, die een groot heer was. Dus namen zij eene gelegenheid waar, toen deze afwezig was, en zonden twee heeren naar Culenborch met den last, om Crayevanger op te lichten en zijn gereedschap in beslag te nemen. De afgevaardigden dragen aan een Schotschen hopman op, den valschen munter te vangen en roepen onderwijl den raad der stad bijeen, om kennis te geven van hetgeen zij gedaan hebben. Maar de zaak lekt reeds vooraf uit: het volk loopt te hoop en bevrijdt den munter, om de privilegiën der heerlijkheid, waaraan men gehecht is, te handhaven. Onderwijl komt de graaf van Culenborch terug en bemoeit zich met de zaak: de toeleg dreigt te mislukken. Maar de afgevaardigden ontbieden soldaten en ontzien zich niet, de stad te dreigen met brand en plundering, als de schuldige niet wordt uitgeleverd. Ten slotte wordt de man in vrouwenkleeren ontdekt onder een mesthoop in den tuin van een publiek huis, naar Den Haag gevoerd en daar terechtgesteld voor het Hof. Men vertelde, dat de Geldersche kanselier Leoninus hem ernstig had gewaarschuwd zijn bedrijf te staken, omdat anders het gerucht zijner hamerslagen zou gehoord worden

tot in de verste streken der Republiek. Inderdaad, dergelijke gevallen waren zéér netelig; want de overheid had in de hooge heerlijkheden eigenlijk niets te zeggen: door list en intimidatie moest zij zich zien te helpen. Geen wonder, dat zij niet gesteld was op vermeerdering van dergelijke kleine rijkjes in den staat: toen de heer Van Boetzelaer in 1595 een galg deed oprichten als symbool zijner hooge jurisdictie in de heerlijkheid Langerak, lieten de Staten het gevaarlijke meubel dan ook fluks opruimen en naar Utrecht brengen.

Vianen en Culenborch waren hooge heerlijkheden, die nu eenmaal van oudsher eene bijzondere positie hadden, maar gelukkig zeldzaam waren. Daarbuiten was het beter gesteld. Toch was de toestand verre van bevredigend: feitelijk was *het geheele land* verdeeld in kleine afdeelinkjes. Als Buchell in 1591 naar Amsterdam reist, merkt hij, op een paar duizend schreden buiten de stad, aan den weg een steenen paal op met een opschrift, aanduidend dat dit „de grens voor de verbannenen" is. Eigenaardige handelwijze! Wanneer men een misdadiger kwijt wenschte te zijn, dan vond men, als men hem niet (zooals gewoonlijk!) opknoopte, niets beters te doen dan hem te verbannen. Dat wil dus zeggen: men noodzaakte den man, om de streken, die men niet wilde dulden, uit te voeren bij de buren, — buren toch, die onderdanen waren van denzelfden vorst en behoorden tot hetzelfde staatsverband! Zulke feiten geven te denken. Er bestond geen gemeenschapsgevoel; elke stad vormde een republiekje op zich zelf, welks inwoners wel niet meer, zooals vroeger, hunne buren beoorloogden, maar toch niets voor hen gevoelden. Elke stad was eene afzonderlijke wereld, die zich van de andere wereldjes onderscheidde door tal van bijzondere plaatselijke vormen en gebruiken, waaraan de bevolking vasthield met hardnekkige taaiheid.

Het meest kwam dit natuurlijk uit bij de gewone gevallen van het dagelijksche leven: doop, huwelijk, begrafenis. Wij hebben nog gekend de aardige Haarlemsche „kraamkloppers" op de voordeuren, zonder twijfel ontstaan

door het streven, om aan de kraamvrouw rust te geven door het omwinden van den klopper met een doek; Buchell noteert dit gebruik ook te Dordrecht. Na de bevalling volgde spoedig de imposante plechtigheid van het doopmaal: Buchell verhaalt van zulk een feest te Wageningen, dat verscheidene dagen duurde en waarbij een groot en hoogadellijk gezelschap aanzat, terwijl de wijn rijkelijk vloeide en een orkest speelde in de zaal. De namen, die de jonggeborene ontving, verschilden naar de streek: Buchell merkt op, dat alleen de Duitschers de gewoonte hadden dubbele voornamen te geven, zooals inderdaad de namen der uit Duitschland gekomen Friesche Nassau's (Willem Lodewijk, Ernst Casimir, Lodewijk Gunther) bewijzen. Meer luxe nog dan bij het doopmaal werd ten toon gespreid bij het huwelijk. Eene bruiloft in een Alkmaarsch burgergezin zou niet minder gekost hebben dan 4000 gulden, en in Brabant ontmoette Buchell den bruidsstoet van eene rijke koopmansfamilie, waarin de fraai getooide bruid, met ontbloot hoofd en lange haren, te voet ging, voorafgegaan door hare broeders, die lange waskaarsen voor haar uit droegen. Nog deftiger ging het toe bij een adellijk huwelijk: dan werden de kwartieren der jonggehuwden buiten de deur gehangen.

Het meest verschilden de gebruiken bij de begrafenissen. Te Delft werd altijd begraven binnen de 24 uren; te Utrecht daarentegen schijnt het gebruik geweest te zijn, eerst na veertien dagen te begraven; alleen zéér bijzondere omstandigheden wettigden daar eene begrafenis reeds op den vierden dag. Te Alkmaar zag Buchell nog met verwondering eene begrafenis met klaagvrouwen, die, naar hij verhaalt, met lange rouwmantels, langzaam als slakken, voortkropen, weenend en klagend. Maar te Utrecht was men dit reeds te boven: zelfs eene begrafenis, waarbij de familie zich tooide met rouwmantels, heette daar ouderwetsch. Te Delft gingen de vrouwen mede ter begrafenis. De geestelijkheid wandelde natuurlijk van ouds in den stoet vóór de bloedverwanten; maar zelfs te Utrecht ge-

schiedde dit sedert 1580 niet meer. De doodkisten van maagden werden te Delft bekranst; de begrafenis eener Fransche dame te Utrecht, die in 1597 voor het eerst begraven werd op een zwarte lijkbaar, deed veel van zich spreken. Iets nieuws was het gebruik van de kerkklokken, die sedert de Hervorming doelloos geworden waren, voor het overluiden der dooden [1]), — een gebruik, dat in de zeventiende eeuw, althans te Utrecht, algemeen worden zou.

Zoo had iedere stad, iedere streek zijne afzonderlijke gebruiken en eigenaardigheden, die de bewoners overnamen eeuw in eeuw uit. Ook uiterlijk toonde zich groot verschil tusschen de bewoners der verschillende landstreken. De Waterlandsche en Westfriesche vrouwen hadden haar eigenaardig kostuum; het verwondert ons niet, want nog heden wordt het daar door de boerinnen gedragen. Buchell verhaalt ons, dat hij ook Geldersche meisjes herkende aan haar kostuum; en het waren volstrekt *geene* boerinnetjes, want hij vertelt uitdrukkelijk, dat een der gekostumeerde meisjes zich niet onderscheidde door elegantie en geen blanketsel droeg. Zoo wordt het ons begrijpelijk, dat in het zestiende-eeuwsche stedenboek van Braun en Hogenberg bij den plattegrond van elke stad het kostuum der bewoners is afgebeeld.

Welk een kleurrijk beeld rijst aldus voor onze verbeelding, als wij denken aan het middeleeuwsche stadsleven! Want ook de buitenlandsche bezoeker dacht er niet aan, zich te schikken naar de gewoonten der streek, die hij bereizen ging, evenmin als de Arabier of de Chinees, die thans Parijs bezoekt. De Engelsche soldaten, in Buchell's tijd hier zoo talrijk, waren reeds uiterlijk dadelijk kenbaar: doodarme verwaarloosde schepsels, lijdend door Engelsche ziekte, door koude en gebrek, halfnaakte Ieren, Schotten op hunne stelten, zooals ze ook ons nog bekend zijn door Rosa Bonheur's schilder-

[1]) Zoo verklaart Buchell tweemaal (pag. 409, 411); de Mariaklok der Buurkerk van 1533 zegt echter reeds: „den doden overluu ic."

stukken [1]). Zij kwamen, dat was aanstonds duidelijk, uit eene andere, geheel verschillende wereld, en het gebruik wilde dat verschil in beeld brengen. Zooals nog in onzen tijd de reiziger, die voor het eerst de keerkringen passeerde, door het scheepsvolk gedoopt werd en zich voor geld moest loskoopen van allerlei onaangename formaliteiten, zoo verhaalt Buchell, dat te zijnen tijde iemand, die voor het eerst Bremen bezocht, zich onderwerpen moest aan eene (zeker kostbare!) plechtigheid, om (met een beker wijn en met brood en zout) opgenomen te worden in het genootschap der „hansen".

Wat was er dan ook destijds veel te zien op reis! Het beeld der maatschappij veranderde elk oogenblik: een tocht van enkele uren bracht den reiziger soms in kennis met geheel nieuwe toestanden. In Waterland zag men uitsluitend houten huizen met riet gedekt: men verhaalde, dat de slappe bodem er geene steenen huizen kon dragen; menig huis was alleen per schuit te bereiken. Te Petten trok de zeedijk de aandacht, door steenen en balken, die men met mos had laten begroeien, beveiligd tegen het geweld der branding. Bij Alkmaar waren de papiermolens bezienswaardig, waar donkerbruin pakpapier werd vervaardigd uit verrotte vischnetten. De Veluwe, reeds ontboscht, scheen opmerkelijk door hare eindelooze heivelden, die als schapenweide dienden. Katwijk met zijne duinen, bevolkt door tallooze konijnen, noodigde tot een sterkend bad in den zelden aanschouwden oceaan. Maar vreemder verrassingen wachtten in afgelegene streken. Een eiland als Vlieland, destijds welvarender dan thans en ook vrij wat minder afgelegen (want daar scheepte men zich gewoonlijk in naar Duitschland), gaf allerlei merkwaardigs te zien. De kerk geleek volkomen op een boerenhuis, en de graven op het

[1]) Reeds Buchell signaleert de neiging der Engelschen, om veel vleesch te eten, weinig zout, veel zoet; reeds hij noemt ze „contemptores omnium gentium". Weinig waren ze reeds toen bemind in den vreemde: de edelen golden voor trotsch, de vrouwen voor schoon, beschaafd en vroolijk, maar zeer lastig voor hunne mannen. Het volk heette serviel, trouweloos en inhumaan; men zeide van de Engelschen: „cruel maistre, traistre compaignon, desloyal serviteur."

zandige kerkhof werden bestreken met koemest, omdat ze anders instortten. De bewoners waren veelal Mennonieten (zoogenaamde Adamieten), zeer ervaren in het maken van kostelijke groene schapenkaas. Als predikant fungeerde een oude losbandige monnik, voor wien de eer zijner vrouwelijke parochianen (die trouwens niet zeer zedig waren) volstrekt niet veilig was. Doch als tegenhanger was dezen bandiet toegevoegd een bijzonder geleerde secretaris, die aan de Leuvensche universiteit versierd was met het praedicaat van magister artium.

Zulke eigenaardige toestanden kon men ten onzent nog vinden omstreeks het jaar 1600. Alleen bij een zéér weinig ontwikkeld verkeer waren ze denkbaar. Maar dat verkeer was dan ook uiterst gebrekkig. In zijne aanteekeningen op het jaar 1595 bericht Buchell ons, dat de maat van het Hollandsche wagenspoor ook te Utrecht is ingevoerd. Belangrijk bericht! In onze verbeelding zien wij de zwaar beladen vrachtkarren voortsukkelen langs de mulle zandwegen, modderig en vol gaten, alleen bruikbaar omdat de zware wielen voortdurend de diepe sporen volgen, door lange rijen van voorafgaande karren langzamerhand gegraven, — de sporen, die de rails vormden, waarlangs de primitieve tramway zich moeilijk voortbewoog op dezen middeleeuwschen straatweg. Alleen dan was zulk een weg dus te gebruiken voor het verkeer, wanneer de onderstellen van alle wagens en karren even breed waren en pasten in het spoor; wij begrijpen dan ook volkomen, dat de overheid zich de zaak aantrok en eene officieele maat vaststelde van het wagenspoor, die op het stadhuis voor ieder te raadplegen was en die een ieder ook had toe te passen bij het maken van wagens en karren.

Zoo was deze zaak doelmatig geregeld door de landsvaderen van elk gewest. Maar aan de grenzen van dit gewestje verloren de heeren hunne macht en hunnen invloed. En de halve eeuw der Oostenrijksche regeering (die waarlijk niet traag was, om dergelijke toestanden te verbeteren!) was niet bij machte geweest, om een einde te maken aan

dezen misstand. De geheele zestiende eeuw door had zich dus te Utrecht zeker het ongeloofelijk schijnende feit nog voorgedaan, dat de goederen-zendingen, die te land naar Holland gingen of uit Holland kwamen, bongré malgré aan de grens moesten worden overgeladen op een Hollandschen of een Utrechtschen wagen, welks raderen pasten in het vreemde spoor. Men begrijpt, zulke feiten vernemende, het groote belang van oude herbergen op de grenzen onzer provinciën, zooals de nog bestaande Putkuip bij Harmelen, waar de afgevaardigden van Utrecht en Holland in de middeleeuwen geregeld dagvaart hielden om de wederzijdsche belangen huiselijk te bespreken, en die profiteerden van den feitelijken „stapel," dien de omstandigheden aldus zonder gerucht hadden ingevoerd voor het goederenverkeer te land. Maar men begrijpt ook, welke zeldzame belemmering aldus geschapen werd voor het vervoer. De geheele diplomatie werd in beweging gebracht, als het gold een stapel te breken voor het verkeer te water; maar zij was onmachtig tegenover deze belemmering van het landverkeer door de verkeerstoestanden zelven.

Ook voor het reizen waren die toestanden natuurlijk een bezwaar. Hier en daar had men geregelde wagenondernemingen; maar ze waren niet goedkoop: voor de reis van Utrecht naar Leiden betaalde men de destijds belangrijke som van een gulden per hoofd. Natuurlijk kon men ook een afzonderlijken wagen huren; maar dit was nog duurder, zóó duur, dat het soms voordeeliger bleek een paard te koopen en na afloop der reis weer van de hand te doen. Voetreizen waren dan ook volstrekt niet zoo ongewoon als tegenwoordig; maar men behoefde dan dikwijls een gids, en altijd was het geraden, om niet alleen te reizen en te wachten, totdat zich reisgezelschap opdeed.

Maar het verkeer te land, gebrekkig en gevaarlijk, stond verre achter bij het verkeer te water, dat, vooral in ons waterrijk land, groote voordeelen had: de rivier en de vaart stonden altijd open, terwijl de weg moest gebaand worden. Stellig werden dan ook de waterwegen vrij wat

meer gebruikt dan de landwegen, vooral voor het kostbare goederenvervoer: de Putkuip te Harmelen is tot op den dag van heden slechts een welvarende herberg gebleven, maar Dordrecht is, niet het minst door zijn stapelrecht, gegroeid tot eene bloeiende handelsstad. Wel had ook het vervoer te water bezwaren: als Buchell een uitstapje doet naar Zaandam en het wat stormt op het Y, dan verkeert onze held in gevaar en vindt hij aanleiding, om in het dagboek zijne dankbaarheid uit te spreken over de redding van zijn leven, — en nog in den mond van den Weser ontsnapte hij ter nauwernood aan de handen van een kaper. Maar op de binnenwateren was in den regel toch geen gevaar te vreezen; het was er rustig en er was ook een geregelde dienst: tweemaal daags vertrokken van Utrecht reeds destijds vrachtschepen naar Amsterdam, die men kon afhuren voor vijf gulden. En dan begon het eigenaardige kalme reizen op het water, onbewogen, uren lang. Vervelend meent gij? Allerminst! Een schuit was het genoegelijkste vervoermiddel, dat zich denken laat: men had den tijd, en men onderhield elkander, als de reis lang was, met verhalen over levenservaringen, die in die dagen vol oorlogen en zonder kranten allicht het aanhooren waard waren. Onze Buchell deed de reis van Amsterdam naar Haarlem met een ouden zeebonk, die als kanonnier had gevaren op Spanje en Indië en die (om welke reden blijkt niet) bijster slecht te spreken was over de heeren Staten. En toen die was uitgepraat, kwam een andere passagier aan de beurt, de postbode van Goch, die verhaalde, hoe een aanslag der Spanjaarden op zijne stad onlangs mislukt was. Zoo ging de tijd spoedig om, en onze Buchell hield wel van schuiten. Want hij had vriendelijke souvenirs aan deze soort van reizen, sedert hij eenmaal naar Dordrecht gereisd was met een mooi jong meisje, dat 's nachts tegen hem aan, als in zijne armen, in slaap gevallen was, — eene pose, die den amoureusen jonkman geheel van streek had gebracht, terwijl hij aan den nachtelijken hemel de vallende sterren gadesloeg.

Niet minder genoegelijk is het verhaal, dat Buchell ons geeft van een Rijnreisje. Met eenige Keulsche boekverkoopers, die met hunne vrouwen naar de Frankfortsche mis reisden, deed hij den tocht. Ieder betaalde voor de vracht een rijksdaalder en de reis begon. O, het genoegelijke rustige reizen op den ouden Rijn, langzaam omdat het stroomopwaarts gaat, toch uiterst gezellig! Het déjeuner op het schip is een pic-nic; voor het diner gaat men aan land. Te Bonn, waar een deel van het gezelschap afscheid neemt, organiseert men een groot diner. Maar het was een treurig-eindend blijspel: te Mainz in de Kroon zetten twee van het gezelschap, een Spanjaard en een Pommer, eene intrige op het touw met de dames van het gezelschap; de boekverkoopersvrouw wilde van niets weten, maar over de resultaten van het avontuur voor eene der andere dames, eene knappe Française, was onze schrijver niet zoo gerust.

Maar hoe genoegelijk ook en hoe betrekkelijk sekuur, snel ging het verkeer niet: de nieuwtjes hadden lang noodig eer zij doordrongen. Keulen, de groote handelsstad, zetel bovendien eener universiteit, wordt geroemd als het centrum van een geregeld en buitengewoon goed georganiseerd verkeer; alle weken vertrok van daar eene post naar Nederland, die alle provinciën doorliep. Er was ook een postpaarden-dienst op Straatsburg, Augsburg, Basel, Praag en Weenen; zelfs met Frankrijk en Italië stond de stad geregeld in verbinding. De Keulenaars werden dan ook benijd, omdat zij alle nieuwtjes uit de wereld spoedig vernamen, bevoorrecht boven andere streken, waar men eeuw in eeuw uit ter zijde bleef van het wereldverkeer, gebonden en vastgeroest in zijne oude en eigenaardige zeden en gewoonten.

Zoo had men hier te lande geleefd in de middeleeuwen; zoo leefde men er nog op het laatst der zestiende eeuw in rustige rust. Voor Noord-Nederland mag het heeten: grattez le cinquecento, vous trouverez le moyen-age! Maar onderwijl was eene revolutie op bijna elk gebied begonnen Europa

te beroeren en de oude eeuwenlang gehandhaafde instellingen te ondermijnen. De Noord-Nederlanders, die nog dommelden in de kleinheid hunner ouderwetsche verhoudingen, werden nu en dan opgeschrikt door zware geluiden van over de grenzen, — voorboden van den storm, die eerlang zou opsteken binnen hunne eigene landpalen. Niet spoedig ontwaakten zij; maar eenmaal wakker geschud, rekte de jonge, levenskrachtige reus zich uit en zette zich in beweging; geweldig klonk zijn stem, die ging meespreken in het Europeesche concert. Dat was de Tachtigjarige oorlog, die losbrak en alles op losse schroeven zette in het kleine rustige land. Welk een tijd was dat! welk eene ellende is er geleden in de beroemde „tien jaren", waarvan Fruin's meesterhand ons alleen de grootschheid heeft geschilderd, zooals *hij* dat kon: sober en aangrijpend!

Onze Buchell herinnerde zich nog den tijd voor den opstand; maar reeds de herinneringen aan zijne vroegste jeugd spreken toch van bijna ondragelijke ellende. Toen hij drie jaar oud was, ontvluchtten zijne ouders de stad, die door het Spaansche garnizoen bijna onbewoonbaar werd gemaakt, en verhuisden naar Gorinchem. Hun huis in de Winssensteeg (Heerenstraat) werd toen eenvoudig ingenomen door de soldaten, die het beschotwerk uitbraken en het perceel gebruikten, gedeeltelijk als stal, gedeeltelijk als gasthuis voor besmettelijke zieken; toen het gezin na drie jaar terugkeerde, vond het de woning half verbrand. Nog was het niet genoeg: opnieuw kwam er inkwartiering, en de soldaat, die bij het gezin inwoonde, een woestaard met een kunstoog, wilde den zesjarigen knaap meenemen om hem te bedienen; hij moest door Buchell's stiefvader met geweld worden verjaagd. Aan zulke zaken stond men destijds bloot, zelfs in eene stad, die (al was zij bij den landvoogd in ongenade wegens het weigeren eener bede) toch nooit neiging had betoond tot gewelddadig verzet. Maar de onhebbelijkheid van één geïsoleerd soldaat was nog te keeren: ergere zaken kwamen voor. Het dagboek verhaalt van eene samenzwering onder het garnizoen om

de stad te plunderen, die eerst ontdekt werd op het laatste oogenblik; vier uren lang lag het hoofd der samenzweerders dood op de Stadsplaats, met een afschrift van zijn doodvonnis op zijne borst gespeld.

Dat was in 1572. Toen Alva vertrok, was de grootste ellende voorbij, en toen de citadel Vreeburg in 1577 genomen was, raakte ook de vrees voor het garnizoen voor goed van de baan: Utrecht herademde. Maar indien men meent, dat met de aansluiting bij den opstand geregelde toestanden begonnen zijn, zelfs voor streken, die lagen in het hart des lands, dan vergist men zich toch geheel. Nog in 1585, een jaar na den dood van prins Willem, deden de Spanjaarden van uit de Veluwe een inval in het Sticht en versloegen den stadhouder van Utrecht bij Amerongen. De vijand stroopte tot onder de muren der hoofdstad; alles was daar in verwarring: 's nachts werd de wacht verdubbeld en overal op de wallen licht gebrand. Men wierp verschansingen op en verbrandde de kloosters buiten de muren, waarin de vijand zich zou kunnen nestelen; aanzienlijke ingezetenen brachten hun goed reeds in veiligheid naar Holland. Dit was een voorbijgaande schrik door een vijandelijken inval; maar ook in gewone tijden bleef het te Utrecht onveilig reeds even buiten de poorten. In 1589 roofden de Spanjaarden groote kudden vee uit de weiden bij Houten en Jutphaas, en werden in het laatste dorp twee wagens met Utrechtsche burgers aangehouden door Spaansche soldaten. In het volgende jaar moest de graaf van Culenborch zelf zich bij een inval der Spanjaarden verbergen in het riet; vele Stichtsche edelen oordeelden het dan ook veilig, om voor grof geld sauvegardes te koopen van den vijand.

Hoe het onder die omstandigheden ging met den landbouw, laat zich begrijpen; de landerijen lagen onbebouwd en woest: toen de jonge Buchell in 1582 het land bij Zegveld ging bezien, dat zijn voogd hem na een proces had afgestaan als vergoeding voor het verloren vaderlijke erfgoed, bleek het, lang onbeweid en onbebouwd, tot een rietbosch te

zijn geworden. Bij Maarsbergen werd een wild zwijn gevangen; wolven vertoonden zich overal, zoodat men de boeren moest dwingen, om er jacht op te maken. Andere rampen voegden zich daarbij: in de onrust der tijden kon men zich onvoldoende daartegen verdedigen. Vreeselijk woedde de pest; in de Betuwe verrotten in 1598 de vruchten op het veld, omdat arbeiders ontbraken om ze te oogsten, en de Paltz werd door de ziekte zelfs geheel ontvolkt. In Zeeland was het een tijdlang zóó droog, dat de paarden en het vee stierven in de weide; bij eene overstrooming te Gorinchem werden de haringbuizen geworpen over de dijken, die met moeite tegen doorbreken beschermd werden door zeilen.

Onderwijl verscheurde partijschap het land; het verblijf van den graaf van Leycester zette de hartstochten aan, die telkens uitbraken in onlusten en oploopen. Buchell verhaalt, hoe bij den val der Leycestersche factie te Utrecht de rijke brouwer Frans Gerritss. Wttenbogaert, een Leycesteriaan die zich als hopman door zijne gestrengheid gehaat had gemaakt, op zijn hooizolder verborgen gevonden werd en met moeite het leven redde. En in zulke omstandigheden, terwijl de oorlog voortdurend verhooging der oude belastingen en invoering van nieuwe noodzakelijk maakte, moest het volk de zware tijden doormaken der sociale revolutie, die eene prijsverhooging te weeg bracht op bijna elk gebied en die niet minder pijnlijk gevoeld werd, al weten de kortzichtige tijdgenooten, evenals onze Buchell, het vreemde verschijnsel aan de speculaties der gehate kooplieden.

Geen wonder, dat de gekwelde en uitgeputte Nederlander met heimwee terugdacht aan den gouden tijd van vóór de troebelen, — een tijd, toen de belastingen ook wel hoog waren en drukkend, maar toen daarbij het leven nog zoo onwaarschijnlijk goedkoop was. Zeker, ook die tijden waren niet gemakkelijk geweest; maar de fantasie der geplaagden versierde de zware jaren met een aureool en beschreef ze als eene eeuw van overvloed en weelde, toen Nederland een deel scheen te zijn van de eilanden der gelukzaligen.

Allengs echter gewende men aan het leed, leerde men het onvermijdelijke dragen. En de dagelijks terugkeerende ellende, de rampen, die het volk moest verduren op elk gebied, bleken toen de barensweeën te zijn van een nieuwen tijd. Het leed staalde de energie der natie, de prikkel deed ze ontwaken tot een nieuw leven van voorbeeldelooze krachtsinspanning en grootheid. In den wedijver met de hooger ontwikkelde broeders uit het zuiden, die het volk thans dagelijks om zich zag, voelde het eerlang in zich ontwaken de kracht om grootsche daden te bestaan, grootscher zelfs dan die, waardoor die zuidelijken den naam van hun land hadden beroemd gemaakt door geheel Europa.

II.

Buchell heeft de verandering beleefd, meegemaakt. Maar ik heb niet den indruk, dat hij ze begrepen heeft, gevoeld als eene revolutie. Ter zijde staande van het drukke gewoel der wereld, dat hij schuwt en vermijdt, merkt hij wel op, dat de zaken anders gaan dan in zijne jeugd in de stille oude bisschopsstad; maar de nieuwe strooming boezemt hem geene vreugde in, nauwelijks belangstelling, en de behoudzucht van zijn geleerden-natuur brengt het meestal niet verder dan tot eene klacht over de ontaarding der vroegere toestanden, die hij, minnaar der oudheid, bewondert en betreurt. Terzijde stond hij, onwillig en werkeloos toeschouwer, opmerkzaam toeschouwer toch. En de beschrijving, die zijn dagboek ons geeft, moge niet getuigen van sympathie, moge zelfs nu en dan afgebroken worden door eene wrevelige zucht, ze is getrouw en ze levert ons in hare kleurlooze nauwkeurigheid menigen trek, die ons toelaat het beeld te schetsen van den nieuwen tijd, — den tijd, dien wij nakomelingen weten, dat stond geboren te worden. Ik ga u thans aan Buchell's hand de veranderingen schetsen, die hij opmerkte op menig gebied.

Inderdaad, veel is er veranderd in zijn leeftijd! De jonge Buchell had nog het echt-middeleeuwsche Utrecht

gekend. Als kind hadden zijne ouders hem meegenomen bij een bezoek aan het groote Karthuizer-klooster aan de Vecht, de stichting der machtige heeren van Gaesbeek. De grauwe wallen van het sombere Vreeburg, welks geschut de burgerij dagelijks bedreigde met dood en vernieling, had hij gezien. Hij herinnerde zich nog de Jeruzalemskapel op het St. Janskerkhof, gebouwd naar het model van de H. Grafkapel door de broederschap der pelgrims naar Jeruzalem, — en het kapelletje op het Ellendigen-kerkhof buiten de Catharijnepoort, waar de vreemdelingen begraven werden, die geene plaats vonden op de kerkhoven van de leden der Utrechtsche kerspelen. En op den stadssingel bij Oudwijk heeft hij nog het steenen kruis gezien op de plek, waar, naar het volk verhaalde, éénmaal een vorst vermoord was, — denkelijk wel Floris de Zwarte, de Hollandsche gravenzoon. Middeleeuwsch Utrecht in levenden lijve! Buchell, wien de liefde voor de oudheid in het bloed zat, herinnerde het zich in latere jaren met warme belangstelling en heeft het uitvoerig beschreven, wel bewust dat de nakomelingschap zich later zou interesseeren voor alles, wat hij nog gezien had met eigene oogen.

Want die oogen hebben eene geheel nieuwe stad zich zien ontwikkelen uit de oude. Eerst werd het Vreeburg geslecht, de gracht gevuld, het terrein verkocht. Dat was een ernstig beginnen, waardoor de burgerij zich voor goed brouilleerde met de Spaansche regeering. Men gevoelde dit wel; want al schudden de bezadigden het hoofd, een paar jaren later (1580, een jaar reeds vóór de afzwering!) werden overal de wapenschilden van den koning van Spanje weggenomen. En toen begon de stormloop op de heiligdommen van den ouden godsdienst. In den Dom werd het prachtige oxaal weggebroken; de heerlijke St. Mariakerk werd bedreigd en van zijn looden dak beroofd; en de parochianen van St. Nicolaas, vreezend voor hunne kerk, brachten geld bijeen om een klokkenspel te plaatsen op den toren en zoodoende het gebouw te redden. Gelukkiger

waren die van St. Jacob: hunne kerk, de zetel van Duyfhuys, werd schoongemaakt en grof beschilderd, om ze voor den nieuwen eeredienst geschikt te maken. Erger hadden de kloosters het natuurlijk te ontgelden. Het refectorium der St. Paulus-abdij werd zittingszaal van het Hof, de tuin van het Brigittijnen-klooster doelen voor de schutters; in de Drie-Koningen-kapel werd de schermschool gevestigd. De klokken der Johanniters werden opgehangen in het nieuwe torentje, dat het dak van het stadhuis kwam versieren en dat een kwaadwillige apotheker doopte met den naam van Sprockelenburch, omdat, naar hij beweerde, de klokjes uit alle kloosters bijeengesprokkeld waren. En de kloosterboekerijen werden geplunderd ten bate van de nieuwe stadsbibliotheek in het koor der St. Janskerk, die (Buchell verhaalt het zuchtend) fraai en rijk had kunnen worden, als men bij het verzamelen wat meer zorg had besteed en op de collectie wat beter had toegezien.

Zoo werd veel, wat oud was en fraai en merkwaardig, weggeworpen en vernield. Maar het uiterlijk der stad verbeterde er toch door. De magistraat maakte gaarne gebruik van de gelegenheid, om allerlei oude toestanden op te ruimen, die (ook door de kloosters) lang waren bestendigd. De klaustrale huizen der kapittelen, die vroeger alleen met allerlei volkomen zinledig geworden formaliteiten konden worden overgedragen, werden thans als gewone burgerhuizen verkocht. De immuniteiten zelven der kapittelen, — tot nog toe afzonderlijke eilandjes in de stad, waar de magistraat niets te zeggen had, — werden zonder veel gerucht bij de overige stadsgedeelten getrokken. De roosters, die toegang daarheen verleenden, werden weggenomen; de stegen, die uit de stad naar de vroeger afgesloten stadsgedeelten leidden, werden verbreed, — de ringsloten, die ze omgaven, gevuld of, als dit niet ging (zooals bij de gracht Achter St. Pieter), althans gereinigd. Zoo werd de stad voor het eerst eene eenheid, die ook naar het uiterlijk beter beheerd werd. De Lijnmarkt werd voor het eerst bestraat, en de verbaasde burgerij liep uit om den watermolen te zien,

die uit Holland ontboden was, om bij het bolwerk Sterkenburch de stadsgracht leeg te malen, die verdiept worden moest.

De Noord-Nederlandsche stadjes droegen in de zestiende eeuw nog een uiterst landelijk en patriarchaal karakter. De Utrechtsche burgers, zelfs de minder welgestelde, hielden allen koeien in de weiden bij Houten: zoo begrijpen wij, waarom de rijke brouwer Wttenbogaert (zooals wij vernamen) in zijn stadshuis een hooizolder bezat. In den oogsttijd wordt er een arbeidsbeurs van maaiers gehouden op de Tolsteegbrug; het Hof houdt dan vacantie, omdat ieder het te druk heeft om de zittingen bij te wonen. Als de gemalin van den stadhouder, die op het Domplein resideert, hoofdpijn heeft, wordt het klokluiden eenvoudig verboden, om haar niet te hinderen.

In dezen „piccolo mondo antico" vielen in het laatst der eeuw de vluchtelingen uit Zuid-Nederland plotseling binnen met hunne meer moderne begrippen en gebruiken; het nieuwe bloed, dat zij overstortten in de aderen der kalmere Noordelijken, prikkelde de stoere bevolking tot grootere ondernemingen; de steden, wier bevolking steeds toenam, barstten uit het keurslijf harer oude vesten.

Allereerst treft natuurlijk de voorspoed van Amsterdam. Na den val van Antwerpen is het meer dan de helft grooter geworden; de volkstelling wijst uit, dat er (1595) meer dan 150,000 inwoners zijn: ijverige en bijdehandsche mannen, bazige vrouwen, die zelven meehelpen aan den handel. Reeds nu heet het „klein Venetië", druk door kooplieden en koopwaren: de Warmoesstraat wordt beschreven als de eerste der stad, waar handel van allerlei aard wordt gedreven. Ook Delft ontwikkelt zich: bij een bezoek aan zijn zwager Vorstius treft Buchell de ongewone netheid der straten, de pracht der huizen. Door graanhandel en brouwerij bloeit de stad, — vooral door de laatste: de brouwers zijn de eersten onder de aanzienlijke inwoners. Het Delftsche bier, volgens een Engelsch recept gebrouwen, is beroemd door het geheele land en zelfs daarbuiten; want (zoo verzekert Buchell met een ernstig

gelaat) het heeft het voordeel, dat men er even goed dronken van wordt als van wijn, terwijl het toch niet zoo duur is. Het Delftsche bier heeft dan ook het Amersfoortsche, dat in de vijftiende eeuw overal in den lande bekend was en welks fabricage toen werk gaf aan wel driehonderd brouwerijen, geheel overvleugeld.

Naast Delft komt ook Leiden op den voorgrond; wij weten het wel, het was de lakenweverij, die zich door de Vlaamsche emigratie verbazend uitbreidde en de stad eerlang zou verheffen tot onze eerste fabrieksstad. De toevloed van nieuwe inwoners is zoo geweldig, dat de magistraat zelf als bouwspeculant optreedt en de leege plekken aan de straat opkoopt, om er nieuwe huizen te zetten. Ook van de bekende Haarlemsche linnenweverij hooren wij, die zich door den toevloed van Brabantsche en Vlaamsche wevers ontwikkelt tot eene groote industrie, werkend voor de wereldmarkt. En eindelijk, als jongste onder de zusteren, treedt ook Rotterdam ten tooneele: een klein stadje, meest bewoond door matrozen en visschers. Maar het plaatsje gaat vooruit: men legt er zich toe op de zoutfabricatie en de handel begint zich uit Zeeland daarheen te verplaatsen.

Zoo bloeiden bijna alle Hollandsche steden op. Overal werden nieuwe bedrijven ter hand genomen; met zekeren hartstocht sloeg men de nieuwe banen in, en de ongekende winzucht prikkelde tot rusteloozen wedijver. Welk een leven, welk een gewoel! Leiden, niet tevreden met zijne lakenweverij, tracht Delft zijne brouwerij te ontfutselen. Dan lokt Delft vreemde consumenten van zijn produkt, door hun vrijdom te beloven van de halve belasting en van de wacht. Aanstonds doet Leiden hetzelfde, maar Delft weet hare mededingster nog te overtroeven door dezelfde vrijdommen nu ook te beloven aan kooplieden en handwerkslieden. Krachtig leeft Delft; het tracht ook deel te krijgen aan den Maashandel: als een zware brand in 1590 een groot deel der stad verwoest heeft, beramen eenige aanzienlijken een plan, om te verhuizen naar Delfshaven en daar een nieuw Delft te vestigen. Maar Rotterdam, bevreesd voor concurrentie op de Maas, weet het te verhinderen. Ook dit kleine opkomende stadje is roerig en lastig voor zijne buren: eerlang komt het ook in conflict met Gouda, welks tol benadeeld wordt door de Rotterdammers, die eene kortere vaart naar Amsterdam gebruiken; zij bieden aan den tol te Rotterdam te voldoen, liever dan het voordeel der kortere vaart te missen; Gouda is natuurlijk niet tevreden: men kan het niet eens worden [1]. — Ook Utrecht had zijne benijders. De handel was dood in de stad, reeds sedert de dertiende eeuw. Er schijnt wat geldhandel geweest te zijn: er was eene kolonie gevestigd van Italiaansche bankiers, die de bank van leening dreven en zekeren roep schijnen gehad te hebben. Buchell verhaalt ons, dat een jong Franschman, die vroeg op een Julimorgen bij het nemen van een bad in de Oudegracht verdronken was, door zijne ouders daarheen gezonden was om het vak te leeren. Bovendien had de stad hare munt, en de Hollandsche munt te Dordrecht moest het daartegen afleggen, omdat kapers uit Geertruidenberg den toegang daarheen onveilig maakten. Dat was een doorn in Hollandsche oogen: zoo werden de Utrechtsche daalders in Holland verboden, onder voorwendsel dat ze slecht waren. Holland roerde zich op elk gebied; ook de vrije Rijnvaart verhinderde het kleine landje door het Dortsche stapelrecht: een gezantschap van den hertog van Kleef, de stad Keulen en andere vorsten aan den Rijn bezocht in 1590 vruchteloos Den Haag.

Zoo kibbelden de steden onder elkaar; maar het streven der nijveren, die gaarne elk middel aangrepen om meer voordeel te bejagen, had ook zijne keerzijde en vond bestrijding bij de conservatieve elementen der burgerij. Zoo even verhaalde ik, dat de Delftenaars en Leidenaars vreemde renteniers trachtten te lokken, maar eerst door den nood gedrongen ook premiën uitloofden voor de vestiging van vreemde kooplieden en handwerkslieden. Het feit staat niet op zich zelf: ook te Utrecht wordt juist aan vreemde

[1] Zie meer over dit reeds oude plan, dat toen voornamelijk van Leiden uitging, bij: Posthumus, Leidsche lakenindustrie, p. 218.

renteniers, als ze zich in de stad vestigen, vrijdom uitgeloofd van de hinderlijke schutterswacht. Het privilege wordt op den duur niet gehandhaafd, — naar men zeide door de inhaligheid der burgerhoplieden, die (gewone grief in de democratieën!) beschuldigd werden van de neiging om te leven van hun baantje als volksleiders, zonder vaste bezigheid. Dus is de toeloop van vreemde renteniers te Utrecht niet groot: Buchell zelf verwondert zich eenmaal, dat een ambteloos Franschman zich vestigt in de stad; het geval gaf aanleiding tot praatjes, men vond het eenigszins verdacht. Met dat al, het feit staat vast: vooral vreemdelingen, die van hunne renten leven, worden overal gaarne ontvangen. Vreemd verschijnsel in een tijd, toen de Nederlandsche handel opbloeide, zeer zeker niet het minst juist door de medewerking der vreemde kooplieden! Maar te veel was het gevergd van het exclusivisme der gildebroeders en handelscompagnieën, die den toon gaven ook in de vroedschappen, dat zij concurrenten voor hun bedrijf zouden lokken van buiten. De vraag was dan ook aan de orde: wie waren nuttiger voor eene stad, de adellijke renteniers of de kooplieden? In 1592 werd te Utrecht gehandeld over de verbetering van een waterweg (ik vermoed van de Vecht). Het plan zou beslist voordeelig zijn voor de stad; toch was de adel er tegen en herinnerde aan het gezegde van een Utrechtschen burgemeester, als balling te Kampen wonend, die, toen de Kampenaars er aan dachten den IJsel te verdiepen om meer kooplieden te lokken, gezegd had: „Denkt er wel aan: als gij kooplieden worden wilt, dan is het plan uitnemend; maar als de adel de baas wil blijven, dan is het een dwaas plan." De opmerking bewijst, hoezeer de oude Hansestad was achteruitgegaan; maar ze bewijst ook, hoe kleingeestig de politieke tradities waren van de middeleeuwsche stadjes.

Niettegenstaande deze tegenwerking beleefden de industrie en de binnenhandel een ongekenden bloei; maar verre werd die toch overschaduwd door de voorbeeldelooze toeneming van den zeehandel. Telkens spreekt Buchell

daarover. Uiterst belangrijk is de handel op Spanje: als hij verboden wordt, voorzien de kooplieden, die dit débouché niet missen kunnen, zich van vreemde scheepspapieren en varen onder de vlag der Hansesteden. Eerlang gaan zij verder: ook de vaart op Italië is sedert korten tijd zeer druk (1591). De oude voorzichtigheid der zeelieden, die de kust nauwelijks durfden verlaten, behoort thans tot het verleden; stoute tochten worden ondernomen: zelfs in het ongunstige jaargetijde, in de maand December, waagde men het uit te zeilen. Buchell, de geleerde, vermeldt het als iets bijzonders; maar hij kan de aanwassende energie zijner landgenooten niet bewonderen. „Vroeger", zegt hij, „werd de zeevaart in het ongunstige jaargetijde gestaakt, maar de onverzadelijke gouddorst kent geen rust en haalt zich zelven dikwijls de gerechte straf op den hals".

Als vele zijner medeburgers met Olivier van Noort uitvaren naar de straat van Magellaan, dan spot hij met de onderneming. De eerste tocht naar de Molukken had wat peper en wat pijpkaneel opgeleverd, ook waren eenige bewoners van de Molukken en een casuaris medegekomen; maar de driejarige reis had daarentegen aan tal van schepelingen het leven gekost. De kapitein, die nu eene nieuwe expeditie zou kommandeeren, boezemde weinig vertrouwen in. In zijne jeugd had hij een los leven geleid als kaperkapitein, later had hij herberg gehouden in den Sleutel van Rotterdam, waar hij was rijk geworden door het spel zijner gasten; de Indische reis, waarbij hij meer als zeeroover dan als handelaar was opgetreden, had zijn fortuin nog doen toenemen. Thans vertoonde hij zich met een purperen zijden mantel, met goud omzoomd, alsof hij een prins was; zóó liep hij langs de straat met de bemanning van zijn schip, allen prachtig gekleed; maar het waren menschen, die tot alles in staat waren en hun leven gaarne op het spel zouden zetten om wat te verdienen. Inderdaad, achtbare oudheidminnaar! zouden wij willen zeggen, de Utrechtsche Olivier was zeker vrij wat minder respectabel dan gij; wij gelooven gaarne, dat er in zijn

verleden wel een en ander was, dat het licht niet verdroeg. En wat zijn gedrag in het openbaar betreft, wij geven gaarne toe, dat het voor welgemanierde burgers van een binnenstadje buitengewoon aanstootelijk kan zijn geweest. Evenwel, gij vergunt ons de opmerking, door zulke menschen, met hunne ridicule manieren, met hun niet volkomen onberispelijk gedrag, maar met hun durf en hunne zucht tot avonturen, is Oud-Holland groot geworden, terwijl gij u rustig warmdet aan den haard!

Even groot als op het terrein van den handel, waren de veranderingen op het deftiger gebied der regeering. De adellijke families hadden in Holland weinig meer in te brengen: in de Hoeksche en Kabeljauwsche twisten hadden zij veel geleden; de overblijvenden waren aangelokt door den glans van het Brusselsche hof en hadden zich, als zij de middelen er toe bezaten, daar gevestigd, er zich verzwagerd met de aanzienlijke geslachten van het zuiden. Een eigenlijke regentenstand bestond er ook nog niet: de rijke kooplieden en industrieelen bezetten zelven de regeeringszetels en behartigden de belangen der steden in den tijd, dien hun bedrijf hun overliet. Maar toch was er wel eene oligarchie, die vrij streng werd gehandhaafd. In Holland en Zeeland was de oude democratische toestand allengs gestorven; bijna overal hadden zich zoogenaamde vroedschappen gevormd, en de kooplieden en fabrieksheeren hadden, na den triomf der Kabeljauwsche partij, waartoe zij behoorden, de benoeming der leden meestal weten te beperken tot het kleine kringetje hunner eigene familiën: van Amsterdam en Leiden wordt ons dit uitdrukkelijk bericht [1]). De Oostenrijksche regeering had dit streven eer bevorderd dan tegengewerkt: het scheen een element van stabiliteit in den nieuwen staat. En het maakte dus niet veel verschil, dat in de andere provinciën, waar de democratie zich langer gehandhaafd had, sedert de Oostenrijksche annexatie de benoeming der magistraten meestal gekomen was in de hand van den stadhouder. Naast en boven den

[1]) Zie de stukken in de Bijdr. en med. v. h. Hist. Gen. dl. XXIV en XXVI.

magistraat was met de Hoven eene noblesse de robe ingevoerd door het Oostenrijksche bestuur, dat dezen nieuwen stand krachtig de hand boven het hoofd hield. In die kringen was het, evenals in den geestelijken stand, ook voor laag geborenen mogelijk carrière te maken, als men gestudeerd had en uitmuntte door persoonlijke talenten; maar overigens hadden tot de regeeringskringen alleen rijken en aanzienlijken toegang.

Door den opstand veranderde dit alles geheel: het regeeringspersoneel (vooral de leden der Hoven, maar ook de meeste aanzienlijken) was conservatief van aard en bleef katholiek; toen de Hervorming het pleit won, werden zij reeds daardoor onmogelijk: zij moesten zich terugtrekken of werden met geweld verwijderd. De mannen van den opstand namen hunne plaatsen in: zoo kwam allengs een geheel nieuw personeel de regeeringszetels innemen en de regeeringskringen bevolken. Buchell verhaalt ons daarvan merkwaardige staaltjes. In den raad, althans in de schepenbank, zoo merkt hij op, werd vroeger te Utrecht niemand toegelaten, die een handwerk uitoefende, ter nauwernood een koopman; hij beroept zich daarbij op Cicero, die dezulken kenmerkte als smerig (sordidus). Maar tegenwoordig is dat anders, zegt hij en verhaalt meesmuilend een praatje, dat de raadsleden in 1597, toen voorname en geleerde lieden dongen naar het secretariaat der stad, toch bij voorkeur eenen ongeleerden secretaris hadden aangesteld, opdat niet de onontwikkelde personen, die in den raad zaten, beschaamd zouden worden door hunnen eigenen ambtenaar. Niet anders ging het in de kringen der provinciale regeering: het ambt van kameraar der Staten, vroeger bezeten door menschen van rang en aanzien, werd nu bekleed door een koopman in zijde van eenvoudige familie, die een winkel had achter het stadhuis en die door Buchell bijzonder werd geminacht, omdat hij geen begrip had van literatuur. En het volk deed al mede aan deze verderfelijke zeden: het verspilde aan deze parvenu's eerbewijzen, zooals meiboomen, die vroeger alleen werden opgericht voor voorname lieden.

„Nergens zijn zóovele zotten als bij ons!" schrijft onze Buchell knorrig.

Een wonderlijke tijd was het dan ook, dubbel hinderlijk voor de bewonderaars van het ancien régime: elke dag gaf hun nieuwe stof tot ergernis. Natuurlijk behoorde Buchell tot de Utrechtsche schutterij. Zijn luitenant was een kleermaker Gerrit Janss. Op een goeden dag komt onze schutter op de parade, terwijl zijne wapens niet in orde zijn; de luitenant maakt er eene opmerking over, maar de jonge man verbaast hem door hem uit te dagen tot een duel. Merkwaardige opvatting, waaruit nog spreekt de geest van de bandelooze Utrechtenaars der middeleeuwen, zonder begrip van subordinatie, altijd geneigd om „een twist te beslechten door eens moedig saam te vechten"! Maar in 1588 hadden dergelijke manieren toch niet veel succes meer: de luitenant haalde zijne schouders op en beboette den jongen schutter. Natuurlijk mokte deze over de behandeling: hij vond het noodig ze te vermelden in zijn dagboek. Maar wat meent men, dat dezen opbruisenden jongen man in het voorval het meest ergerde? Het was dit, dat hij, wiens moeder de bijzit was geweest van een kanunnik uit den lageren adel en die eerlang het nichtje van een schrijnwerker huwen zou, zich deze behandeling moest laten welgevallen *van een kleermaker!* „Zoo worden wij", dus schrijft hij bitter, „door het laagste volk en het uitvaagsel der stad gekweld! Dat zijn nu de vruchten van onze zoogenaamde aristocratie! Ik voor mij houd het voor eene gewone democratie, ondragelijker dan tyranny, en ik voorspel, dat zij door binnenlandsche troebelen spoedig zal te niet gaan." De uiting is karakteristiek voor de stemming dergenen, die in hun hart nog aanhangers waren van het oude stelsel. Want op het oogenblik, toen de jonge Buchell zijne verzuchting boekstaafde, was men toch de ergste toestanden reeds te boven en was, wij hoorden het, de aristocratie als stelsel weer herleefd.

Een paar jaar vroeger, toen Leycester en zijne partij den toon gaven te Utrecht, was het nog vrij wat erger geweest.

Het wemelde er destijds van vreemdelingen. Men zag er nog de leden van het Hof van Holland en van de Hollandsche Rekenkamer, die in 1572, na Den Briel, het veld hadden moeten ruimen voor de revolutie. Veel talrijker waren andere ballingen, de mannen uit het zuiden, die, na den val van Antwerpen in 1585, het noorden overstroomden en er vrij wat geruchts maakten. Utrecht was vol vluchtelingen uit Vlaanderen, Brabant en Gelderland, die alles verloren hadden en daarom, al waren ze gezond van lijf en leden, door bedelen aan den kost moesten komen. Maar ook nijvere burgers vond men toch onder hen in grooten getale: na de afbraak van het Predikheerenklooster verrees op die plek eene straat, die in den volksmond „de Walsche strate" heette en waar tweemaal 's jaars bij de oude kloosterput de linnenmarkt gehouden werd. Natuurlijk waren er ook aanzienlijke lieden onder de vreemdelingen; hun aantal moet zelfs groot zijn geweest, want onze dagboekschrijver verhaalt, dat, toen in 1595 kardinaal Albertus van Oostenrijk aan de ballingen voor zeven jaren vrijheid van godsdienstoefening uitloofde, de prijzen der huizen in het noorden merkbaar daalden. En deze ballingen, bewegelijk en rumoerig, meerendeels heftige Calvinisten en overtuigde democraten, sloten zich aan bij de Utrechtsche burgers, die nog heugenis hadden van den gulden tijd van voor de Oostenrijksche annexatie, toen de gilden de baas speelden in de oude stad. Zij drongen zich naar voren, ook in de regeering, totdat in den Leycesterschen tijd zelfs de hoogste ambten in hunne handen kwamen, tot ergernis van de gezeten burgerij. Zóó erg liep het, dat, toen in 1586 eenige Utrechtsche ballingen, met goedvinden van Leycester en de democratische burgerhoplieden, terugkwamen, de magistraat, die vroeger tegenover de hoplieden het gezag hoog had gehouden, de terugkeerenden op nieuw verdreef, — naar men verhaalde op aanstoken van hen, die met hunne ambten begiftigd waren. *Hoe* gespannen de toestand was, bleek duidelijk, toen in 1587 Deventer en Zutphen door hunne Engelsche bevelhebbers werden overgegeven. Het volk liep

te hoop en eischte, dat de vreemdelingen uit den raad zouden worden gezet; maar de magistraat nam dadelijk drie vendels Engelsche bezetting in, en zoo werd de toeleg nog verijdeld. Maar toen Leycester vertrokken was, was er geen houden meer aan: de magistraat werd eerlang veranderd. Ook toen echter kregen, zooals we zagen, de mannen van het behoud hun zin niet: Floris Thin en de zijnen, de mannen van de Unie van Utrecht, hadden weder de bovenhand. En op nieuw kwamen er homines novi in de ambten, zooals de secretaris der Staten Gilles van Ledenberch zelf, die, van onaanzienlijke geboorte en leekebroeder in de abdij Marienweerd, zijne carrière begonnen was als klerk van Thin en spoedig rijk was geworden, naar men beweerde, uit den roof der geestelijke goederen. Later huwelijkte hij zijne dochter uit aan een nieuwbakken heer van Zuylen; maar na Oldenbarnevelt's val achtte hij het toch geraden, zich door zelfmoord te onttrekken aan een onderzoek van zijn beheer.

Dit was de keerzijde van onze revolutie, zooals van de meeste revoluties. Onder de nieuwe mannen, die zich naar voren drongen, was er menigeen, die zijne handen niet zuiver wist te houden en van den omkeer profiteerde, om eigen voordeel te bejagen. Niet vlekkeloos waren allen; zoo zij zich desniettemin handhaafden, dan was het omdat zij mannen waren, zooals men ze toen behoefde: doortastend, niet vervaard voor een klein geruchtje. Dat *moesten* zij zijn; want ook de geregeerden waren naar onze begrippen een zonderling menschenslag. Allerminst menschen van den nieuwen tijd: met beide voeten stonden zij nog op den bodem van het oude, met al zijne vooroordeelen en gebreken. Gehoorzaamheid aan de overheid, tucht onder het gezag scheen hun ondragelijk; ieder oogenblik waren zij gereed om te klagen over de hinderlijke aanmatiging van hunne regeerders. Keizer Karel en zijn zoon hadden zij noode verdragen; maar nu het verzet tegen hun bestuur algemeen geworden was, verstonden zij allerminst, dat de nieuwe regeering denzelfden weg zou opgaan als het gehate

Oostenrijksche bewind. En terwijl het centrale gezag verslapte, werden de partikularistische neigingen der natie zeer versterkt: van alle zijden, uit Dordrecht, Gorinchem, Tiel, Bommel, hoorde men, hoe de stedelingen weigerden mede te betalen aan de provinciale belastingen. Het geheel, door de Bourgondisch-Oostenrijksche vorsten met zooveel moeite saamgebracht en verbonden, dreigde weder uiteen te vallen in tallooze kleine republiekjes. Toch moest er geld zijn, veel geld, om te voldoen aan de vele behoeften, die de nood der tijden medebracht.

Op allerlei wijzen trachtte men in die behoefte te voorzien. De middeleeuwsche vorm van geldheffing der landsheeren was het verkoopen van lijfrenten, die betaald werden uit de opbrengst der grondbelasting, het oudschildgeld, de eenige belasting. Maar het werd bezwaarlijk, nu de tijden zoo slecht waren, die heffing zooveel te verhoogen als noodig was: iets anders moest verzonnen worden. Eerst (1587) beproefde men het nog met eene gedwongen leening, die zeer drukkend was en niet minder hinderlijk werd, omdat men die naar ouden trant weder aflosbaar stelde door het betalen van lijfrenten, — niet zeer praktisch, zouden wij meenen, want niet alleen raakte de burgerij aldus haar kapitaal kwijt, maar de betaling der hooge jaarrente was veel te bezwaarlijk voor de regeering, juist in deze dure tijden. Het middel was dan ook geheel onvoldoende, en de Hollandsche ballingen, die leden waren van den Utrechtschen raad, drongen heftig aan op verhooging der belasting, — alleen met het resultaat, dat zij zich nòg wat meer gehaat maakten dan vroeger.

Maar op den duur werd toch het Hollandsche voorbeeld gevolgd; de Hollandsche belastingen burgerden zich langzamerhand allen te Utrecht in. Eerst de belasting op het dragen van zijde en goud: zij, die zich daaraan te buiten gingen (behalve de leden der Staten en de krijgslieden) moesten elk half jaar een gulden betalen. Eene echte weeldebelasting, die echter toch niet populair was en aanleiding gaf tot veel gemor. Toen beproefde men het met een

mutatierecht: den veertigsten penning. Maar dat behaagde evenmin: de burgerij noemde deze belasting onbillijk en vrije steden onwaardig. Wij begrijpen het bezwaar niet meer; maar voor het middeleeuwsche bewustzijn herinnerde de verplichting, om bij vervreemding van vast goed eene uitkeering te betalen, op stuitende wijze aan beperking van het eigendomsrecht door de hoorigheid. Toen beproefde men weder iets anders: eene belasting op de huurwaarde. Maar dit scheen nòg erger; blijkbaar achtte men deze belasting speciaal gericht tegen den kleinen man: toen burgemeester Huchtenbroeck naar aanleiding daarvan eenmaal het woord had gevoerd, riep men, dat vrije ooren zulke taal niet verdragen konden. Eene lange rij van grieven volgde: tegen den adel, die alle hooge ambten bezette, tegen den schout Van Zuylen, die aanstuurde op eene familieregeering en op een erfraad, tegen het wanbeheer der aanzienlijken, die hunne zakken vulden met de opbrengst der belastingen enz. enz. Men riep om herstel van de privileges der burgerhoplieden, de hoofden der democratie; een oproer dreigde uit te barsten. Zoo kwam men eindelijk terug tot het oude middel: de grondbelasting werd verhoogd, het kohier herzien. Maar ook nu weder was het mis: de ontvanger Jacob van Bemmel, wien men vroeger voor de voeten had geworpen, dat hij de aanzienlijken bevoordeelde ten koste van het volk, had thans, nu alle grondeigenaars bloeden moesten, nergens vrienden meer. Het was duidelijk: *onmogelijk* moest het heeten, om het den menschen naar den zin te maken; nu eens klaagden de aanzienlijken, dan weder klaagde de mindere man: recht tevreden was nooit iemand.

Zoo veranderden regeerders en geregeerden; de organisatie van den staat werd langzaam, maar zeker gerevolutioneerd. Maar veel sterker toch sprak het verschil van den ouden en den nieuwen tijd op kerkelijk gebied. Buchell heeft ook deze verandering meegemaakt; zij heeft hem sterker aangegrepen dan alle andere omwentelingen om hem heen. In zijne jonge jaren was hij natuurlijk katholiek geweest, zooals de geheele wereld, al blijkt het niet, dat hij zeer ijverig was. Duidelijk herinnerde hij zich nog zijne confirmatie door den wijbisschop van Hebron en het bevel van zijn schoolmeester, dat hij (evenals de tegenwoordige jeugd het vaccinebewijs) het certificaat, dat hij behoorlijk gebiecht had, ter school zou meebrengen. Aardige souvenirs van het katholieke Utrecht deelt hij hier en daar mede. Zoo verhaalt hij van een bezoek als knaap met zijn stiefvader aan de beroemde abdij Oostbroek bij De Bilt op den dag van den patroon St. Laurens, toen de monniken den bezoekers gewijd zout schonken als middel tegen kiespijn. Hij vermeldt een gedrukt blaadje met afbeeldingen van de wonden van Christus en van een spijker van het H. Kruis, ook met schietgebedjes, die den bewonderaar der prentjes aflaat zouden brengen van zonden. Te Egmond bezocht hij de put, waarin zeldzame padden leefden en vereerd werden, volgens het volksgeloof ontstaan uit den voet van St. Jan. In het Utrechtsche Kruisgasthuis heeft hij nog voor het bekende kruisbeeld de krukken en windsels, de armen en voeten van was zien hangen, die getuigden van even zoovele wonderbare genezingen. En hij herinnert zich nog goed, hoe tot 1587 toe op den kermisdag van den Dom voor de kerkdeuren koeken voor de kinderen verkocht werden op tafeltjes, die de schout, naar bijbelschen trant, in dat jaar onder den druk der Calvinisten deed omwerpen, terwijl hij, naar men verhaalde, een deel der koeken naar huis liet brengen voor zijne kinderen.

Ook de echte katholieke geestelijken heeft Buchell nog gekend. De kanunniken, van wie hij niet veel goeds weet te vertellen: de een een falsaris, een ander patroon van lichte vrouwen, een derde die zich onderscheidde als kenner van fijn linnen, een vierde vermoord na een schandelijk leven, een vijfde, die de tallooze prebenden, die hij bezat, optelde volgens alle letters van het alphabet. Dan de adellijke jufferenstiften, Oudwijk, Mariendaal, ook Rijnsburg, — sympathieker, naar het schijnt, dan de kapittelen; levend onder het patronaat der Ridderschap, aan wie zij

hun behoud dankten in de troebele tijden, en gewaardeerd door Buchell zelven als stichtingen, waar de adel aan zijn talrijken dochterenstoet een fatsoenlijk onderkomen kon verzekeren. En dan de begijnhoven, die niet minder sympathiek moesten schijnen, daar zij voor de burgerij volkomen hetzelfde doel beoogden, maar die toch door onzen aristocratischen schrijver voortdurend bespot worden als kweekplaatsen van de kwaadsprekendheid der oude juffrouwen, die hij „clappeien" scheldt.

Dit alles heeft Buchell nog gezien en gekend; toen is onder zijne oogen alles langzamerhand veranderd, verdwenen. Het begon reeds spoedig, nadat Utrecht zich had aangesloten bij de Pacificatie. Eerst hooren wij, hoe een Reguliere monnik wegloopt met eene naaister uit de Lauwersteeg (1576) en predikant wordt te Loosduinen; twee jaar later, in 1578, verbiedt de magistraat reeds het preeken van een Jezuiet, omdat het opschudding zou geven. Maar sedert 1580, het jaar na de Unie, wordt het steeds erger. Aartsbisschop Schenck, geleerd maar gierig, komt te overlijden; de misviering wordt verboden; de privilegiën der geestelijken met betrekking tot de bijzondere rechtspraak en den vrijdom van belasting worden opgeheven. De monniken en nonnen worden openlijk aangezet tot het huwelijk, en althans de kanunniken maken ijverig van de gelegenheid gebruik, om eene adellijke stiftsdame te huwen of om hunne kinderen te wettigen door huwelijken met hunne bijzitten. De paters der nonnenkloosters worden weggezonden; de goederen der geestelijke gestichten eerst geïnventariseerd, later, in den Leycesterschen tijd, aangeslagen door de Directiekamer, die echter niet lang stand houdt.

Men is geneigd tot verbazing over zoo plotselinge verandering in den hoofdzetel zelf van het katholicisme: waren de katholieken dan plotseling in massa bekeerd tot het nieuwe geloof? Het had er niets van. Wij weten, dat de Unie van Utrecht door den Utrechtschen magistraat niet zonder geweld is doorgezet. En Buchell zelf verhaalt ons, dat, toen in hetzelfde jaar de magistraat den overeengekomen Religievrede wederrechtelijk te niet deed, hij dit niet waagde zonder vooraf bezetting ingenomen te hebben: een klaar bewijs, dat de meerderheid der ingezetenen niet op zijne hand was. Zeker, het is waar, dat de magistraat, grootendeels behoorend tot de gematigde partij van Hubert Duyfhuys, de buitensporigheden der Calvinisten, die vooral in den Leycesterschen tijd dreven tot allerlei geweld, geenszins billijkte. Maar men is toch geneigd zich af te vragen, hoe het mogelijk is geweest, dat de regeering zich heeft laten meesleepen door deze drijvers, terwijl de meerderheid der burgerij zonder twijfel nog trouw gebleven was aan het oude geloof. Stellig ontbrak het de behoudende partij aan moed; want nog lange jaren nadat de Hervorming te Utrecht getriumfeerd had, vinden wij duidelijke sporen, dat het volk ijverig was voor het oude geloof. In 1590 werden eenige vrouwtjes gepand, die op de plaats der H. Sacramentskapel zaten te bidden. In 1593 werd eene menigte menschen opgepakt, die in den Kerstnacht de mis bijwoonden in het Minderbroeders-klooster. In het volgende jaar moest de magistraat optreden tegen bijgeloovige praktijken op de scholen; de stille missen, gevierd in de huizen van verschillende aanzienlijke burgers, hadden grooten toeloop. In 1596 was alles in het begijnhuis van St. Agnes nog ingericht op Roomschen voet: eene jonge dochter uit eene aanzienlijke familie vluchtte er heen om non te worden. Toen men twee jaar later het altaar in het H. Kruisgasthuis wilde afbreken (het wonderdoende kruis was reeds vroeger weggenomen), liepen vrouwen te hoop en trachtten het te verhinderen. Kort daarna was er groot schandaal in de abdij Oudwijk. Men wilde de nieuwe regeling van de jufferenstiften doorvoeren, en eischte dus van de abdis afgifte der eigendomsbewijzen van het gesticht. Zij weigerde en werd beboet; hare afgepande goederen werden in het openbaar verkocht. Maar niemand wilde bieden, zoodat het goed voor eene kleinigheid verkocht werd. Terwijl de executie plaats heeft, is het dochtertje van Walraven Pieck, van aanzienlijke familie, ten bezoek bij de abdis; als het kind de opschudding

hoort, wordt het bevreesd en begint te schreien; de moeder, in het gebouw aanwezig, snelt toe en valt flauw. Men boodschapt het aan den vader; heer Walraven loopt naar de abdij en, buiten zich zelven van drift, raast hij tegen de Staten en den magistraat. Maar als dit aan de heeren geboodschapt wordt, dagvaarden zij den schuldige, die het veilig vindt de stad te verlaten. Dit curieuse geval viel voor te Utrecht in het jaar 1598, en wie het overweegt, zal zich verbazen, dat in dien tijd, terwijl men in vollen oorlog was met Spanje, de voorstanders van het oude geloof, die althans buiten de provincie Holland stellig de meerderheid hadden en in hunne rijen bijna alle aanzienlijken telden, geen middel hebben weten te vinden, om de zaak, die hun dierbaar was, te doen triumfeeren. Maar zij hielden zich rustig; zij bepaalden er zich toe te wenschen, dat er vrede kwam met Spanje, — te razen tegen hen, die aan de mogelijkheid van vrede niet geloofden — en zich in de handen te wrijven, wanneer een kettersche predikant zich op zijne beurt vergreep tegen de goede zeden.

Onze Buchell zou stellig niet anders gedaan hebben dan zijne oude geloofsgenooten, als hij nog aan hunne zijde had gestaan. Maar dat deed hij niet: wij weten, dat hij omstreeks 1590 was overgegaan tot de partij van het nieuwe geloof, aanvankelijk wellicht uit politiek, meer en meer uit overtuiging. Toch geeft hij van het voorgevallene in zijne omgeving een trouw en, naar het schijnt, vrij onpartijdig verhaal. Reeds toen hij een jaar oud was, begon de storm, die den ouden godsdienst vernietigen zou, op te steken: hij verhaalt op dat jaar (1566) van eene samenkomst der gereformeerden buiten Amsterdam en van eene preek in de voorstad, die de raad vruchteloos trachtte te verhinderen. Nederland, dat al sinds eeuwen het terrein geweest was, waar de Duitsche en de Fransche invloeden elkaar ontmoetten, zou ook thans weder als kampplaats dienen. Het revolutionaire Anabaptisme, dat hier min of meer tehuis was, was spoedig bedwongen geworden. De Duitsche invloed had toen het kalmere Lutheranisme gebracht, zonder ernstige

beroering te veroorzaken. Nu kwam op hare beurt de Fransche strooming met het Calvinisme, dat heftiger was en de gemoederen onzer zuidelijke broeders had in vlam gezet: dadelijk gaf het aanleiding tot botsingen. Maar toch liet het de bisschopsstad, naar het schijnt, voorloopig koel: onze Buchell spreekt er na de eerste opstootjes jaren lang niet over. Maar ondertusschen heeft de beweging toch in stilte blijkbaar voortdurend terrein gewonnen. Vooral sedert de Pacificatie: wij vernamen reeds, hoe in 1578 een Jezuïtenpreek verboden werd uit vrees voor opschudding. En sedert de Unie (1579) neemt de beweging snel toe. Bij eene katholieke begrafenis raakt het volk in opschudding; in het volgende jaar (1580) wordt reeds in den Dom zelf tweemaal gepreekt; spoedig vernemen wij dan, hoe de consistorialen het den magistraat lastig beginnen te maken. Zij trachten de Libertijnen van de St. Jacobs-parochie tot hunne leer over te halen; werkelijk weten zij het zoover te brengen, dat de predikant Erasmus Backer, die het hun niet naar den zin maakt, vervangen wordt en de stad verlaat (1582). Te Montfoort trachten zij de katholieke godsdienstoefening te verstoren en den pastoor gevangen te nemen, en als het volgende jaar de oude burggraaf van Montfoort overlijdt, preekt hun leider Ds. Helmich in het stadje. Den katholieken nieuwen burggraaf gelukt het, althans een gematigden predikant te doen aanstellen; maar na drie jaren moet deze het veld ruimen.

In den Leycesterschen tijd, als de heftige Zuid-Nederlandsche vluchtelingen den baas spelen te Utrecht, begint dan de triomf der Calvinisten, die in alles den toon geven en in de oude bisschopsstad eene hervorming doorvoeren, die denken doet aan het régime van Savonarola te Florence. Alle publieke vrouwen worden de stad uitgezet; de kermis wordt afgeschaft, ja het dansen verboden. De volksgebruiken op St. Maartensavond (10 November) — klokgelui en het loopen der straatjongens met brandende fakkeltjes — wordt verboden als afgoderij, en (heuchelijker gevolg!) bij het straffen van misdadigers eischen de predikanten zachtere praktijken.

Maar dit alles duurt slechts enkele jaren; zoodra Leycester vertrokken is, komt de reactie: sedert 1588 vieren de straatjongens weer den St. Maartensavond met hunne fakkeltjes en het is weer kermis te Utrecht als te voren. Maar dadelijk beginnen de Calvinistische predikanten dan ook weder het verzet: Ds. Helmich dondert van den preekstoel tegen den magistraat, die de tegenpartij gevangen houdt. De regeering verdedigt zich: de predikant wordt gedagvaard, zijn collega Moded verbannen; in 1590 worden de vergaderingen der consistorialen verboden. Maar het verzet houdt aan: men vindt schimpverzen tegen den magistraat aangeplakt op de kerkdeur; niettegenstaande het verbod blijven de consistorialen afzonderlijk vergaderen en vermijden zij de openbare godsdienstoefeningen der Libertijnsche predikanten, die niet wettig aangesteld heeten.

Blijkbaar trekt de tegenstelling tusschen de partijen zeer de aandacht. Als Coornhert, de Haarlemsche notaris, in 1590 komt te overlijden, wijdt Buchell aan hem, als den vader der Libertijnen of Perfectisten, eene geheele bladzijde van zijn dagboek. Zijne leer, dus verhaalt hij, telde vele volgelingen te Haarlem en te Gouda. Hij was een verstandig man, die niet hechtte aan eene zichtbare kerk of aan de sacramenten; maar hij was ook een onrustige geest, tot tegenspreken geboren. Wij krijgen den indruk, dat reeds toen voornamelijk de „cleyne luyden" de kracht waren van het democratische Calvinisme: Buchell verhaalt ons van een handwerksman te Gorinchem, die ijverig met hem disputeerde over de predestinatie. Wij weten daarentegen reeds, hoe het gesteld was in het gezin van den baron van Boxtel, en wij herinneren ons daarbij het aardige verhaal van den Remonstrantschen predikant, die eenmaal eene audientie had bij de twee patronen van het Calvinisme, prins Maurits en zijn neef Willem Lodewijk, en, door den eersten bespot om zijn ijveren voor de predestinatie, den graaf moest te hulp roepen om te getuigen, dat dit juist de leus was zijner tegenpartij. Hooger stond Buchell's andere patroon, de heer van Brederode:

allerminst een dogmaticus, spotte deze met de lieden, die de preek van een heterodoxen predikant vermeden. „Als morgen", zeide hij, „een Jezuiet of een Wederdooper den preekstoel bestijgt, zal ik er niets tegen hebben, naar hem te luisteren en aan te nemen wat mij goed schijnt, te verwerpen wat mij niet behaagt." Maar zulk eclecticisme was natuurlijk den Consistorianten, die de Libertijnen steeds lastig vielen over hun afkeer van eene confessie, een gruwel. Onze Buchell zelf ging als jongeling nog vrij wat verder in de heterodoxie: in 1588, toen hij 23 jaar oud was, verhaalt hij, hoe hij eens, toen hij niet slapen kon, om den tijd te verdrijven met zijn vriend Gerard Rumpst een dispuut op touw zette over de onsterfelijkheid der ziel. Rumpst hield het met de onsterfelijkheid; maar onze vriend hield vol, dat de ziel, als door God geschapen, een begin moest hebben en dus ook een einde. Dergelijk lichtzinnig gepraat schijnt mij teekenend. Buchell was toen, voor zoover wij weten, nog katholiek, en het is wel kenmerkend, dat de jonge man, die later een drijver zou worden in de kerk, destijds, toen hij met den godsdienst nog geen ernst gemaakt had, zóóver ging. Wonderbare tegenstellingen! Terwijl een ambachtsman zich verdiept in de questie der predestinatie, terwijl wij moeten aannemen dat het volk nauwelijks aan iets anders dacht dan aan godsdienstige vraagstukken, vindt een jongmensch van studie het gepast, om den tijd te korten, te twijfelen aan de onsterfelijkheid der ziel.

Maar er zijn meer feiten, die ons verbazen om de onverschilligheid, die er uit spreekt. In 1581 was er te Vianen een Calvinistisch predikant; er breekt eene epidemie uit in de stad, de predikant maakt bezwaar de kranken te bezoeken. Maar die van Vianen weten raad: zij wijzen den man de stad uit en beproeven hun geluk met een Lutherschen predikant! Te Woerden gaat het eenige jaren later (1593) juist andersom: men verwerpt er de Luthersche confessie en neemt de Calvinistische aan; en dit geschiedt alleen, omdat de slotvoogd het zoo begeert! En ook

de weggezonden predikanten troosten zich gemakkelijk: Buchell ontmoet er een, die eenvoudig arts geworden is.

De oude middeleeuwsche godsdienst was, voordat de eeuw ten einde was, wel niet verlaten, maar toch op den achtergrond gedrongen en in de openbare schatting vervangen door een godsdienstvorm, dien men zuiverder achtte. Maar de verandering is geen gevolg van meer ontwikkeling, van hoogere beschaving: op andere gebieden blijven de aanhangers der Staten hardnekkig vasthouden aan hetgeen zij hadden geloofd als onderdanen van den Spaanschen koning. Er is in de denkbeelden van deze zestiende-eeuwers allerlei, dat ons volkomen vreemd is en ons den indruk geeft, dat wij nog te doen hebben met eene zuiver middeleeuwsche maatschappij. Onder de boeren van Baarn en Soest hooren wij, dat van ouds de gewoonte bestaat, om alle goederen na te laten aan den eerstgeborene; terwijl zij, die dit gebruik *niet* wenschen te volgen, het goed voor eene kleine som kunnen loskoopen, om het gelijkelijk tusschen hunne kinderen te verdeelen. Zonderling gebruik, blijkbaar overgebleven uit een overouden toestand, toen de familieband veel sterker was dan thans en toen op den eerstgeborene, het hoofd van het geslacht, dan ook de verplichting rustte, om zoo noodig het geheele gezin te onderhouden. — In 1594 bericht Buchell ons, dat bij ordonnantie der Staten het erfrecht van neven en nichten op de nalatenschappen hunner ooms en tantes wordt ingevoerd. Tot nog toe waren dus de goederen vererfd volgens den letter van den rechtsregel *„'t Naeste bloet Erft het goet,"* en de broeders en zusters werden geacht de neven en nichten (kinderen van vooroverleden broeders en zusters) uit te sluiten. Ons schijnt de billijkheid van het representatierecht volkomen duidelijk; maar voor het minder ontwikkelde rechtsbewustzijn der zestiende-eeuwers was juist de oude toestand blijkbaar evident rechtvaardig. — Een ander voorbeeld van denzelfden strijd van begrippen. Het huwelijk van een weduwnaar met de zuster zijner overleden vrouw, dus merkt Buchell eenmaal terloops op, strijdt met goddelijke

en menschelijke wetten; wij voor ons achten het integendeel natuurlijk, dikwijls gewenscht, en alleen de Engelschen (bij wie ook het eerstgeboorte-recht nog in zwang is) hechten nog aan dit vooroordeel, gevolg van het middeleeuwsche kerkrecht.

Luistert nog even naar een aardig verhaal uit het jaar 1598, dat Buchell ons mededeelt. Een knappe en sterke jongen uit de Weerd, in slecht gezelschap geraakt, had verschillende misdaden gepleegd en was tot de galg veroordeeld. Maar de buren van de Weerd vinden het geval hard en komen tusschen beiden. Zij grijpen een oud en bijna vergeten gebruik aan om den schuldige te verlossen. De misdadiger wordt door de gerechtsdienaars en den beul geleid naar het schavot op het Vreeburg, waar alles voor de executie gereed is. De strop hangt reeds aan de galg, de ladder staat klaar; terwijl de jonge man geboeid onder de galg staat, wordt volgens de gewoonte een psalm aangeheven. Maar plotseling verschijnt op het tooneel een aardig jong meisje van achttien jaar, getooid met eene bloemkrans als eene bruid; als de psalm gezongen is, vraagt en verkrijgt zij den jongen boef ten huwelijk. De predikant, die bij de executie zou tegenwoordig zijn, verbindt zonder omslag het paar in den echt, ten overstaan van den hopman, onder wien de jonge man gediend heeft. De menigte zendt gebeden op voor het jonge paar, en het geval loopt af onder het handgeklap der gerechtsdienaars. — Een aardig tafereeltje, niet waar? En het is ook niet moeielijk, het geval te idealiseeren door te verklaren, dat men den jongman eene laatste kans wilde laten, om, verteederd als hij zijn moest door dankbaarheid aan het schoone kind dat zijn leven gered had, dat leven te beteren en verder te wijden aan haar. Toegegeven! Maar welk eene opvatting van straf en gerechtigheid moet toch wel het volk gehad hebben, dat het leven van een veroordeelde afhankelijk wilde maken van de gril van een jong meisje, dat wel gaarne een knappen echtgenoot had!

Zonderlinge denkbeelden inderdaad! Maar toch, ook

op dit gebied breken zich in de grauwheid der verouderde middeleeuwsche toestanden nu en dan zachtere gevoelens baan, voorboden van een nieuwen tijd, die ging aanbreken. Toen eene Utrechtsche verwersvrouw zich in 1596 in eene bui van melancholie verdronken had, vermeldt Buchell met ingenomenheid, hoe de ongelukkige niet meer als eene misdadigster onder de aarde gestopt maar fatsoenlijk begraven is, daar hare ziekte als verontschuldiging gold voor hare daad. Eenige jaren vroeger wordt iemand, die het lijk van een vriend van het rad genomen en begraven had, gevat; hij zal ter dood veroordeeld worden. „Terecht," zegt Buchell, „want hij verhinderde de justitie, en de expositie der lijken strekt ten afschrik voor andere misdadigers." Maar de overweging komt toch bij hem op, of de zaak wel geheel in den haak is: immers de jurist Paulus heeft zelf gezegd, dat de lijken der veroordeelden begraven moeten worden. — Nog sterker spreekt een ander verhaal. Het geldt een geval van kleptomanie; als hij het verteld heeft, schrijft Buchell eenige beschouwingen neer over het straffen van diefstal. Het feit werd van ouds gestraft met den dood; maar de wet gelastte dit niet en de bijbel strafte den dief slechts met vijfdubbele boete: was het dan niet beter, om, zooals de predikanten leerden, zich te onthouden van overmatige strengheid, — te meer daar sommigen beweerden en met citaten van juristen trachtten te bewijzen, dat diefstal uit noodzaak geoorloofd was?

Voorboden van een nieuwen tijd noemde ik zulke uitingen. Maar het waren nog slechts enkele, geheel op zich zelf staande symptomen; afdoende verbetering van het geestelijk peil der natie was slechts te wachten van goed onderwijs. En daarmede was het nog op het laatst der zestiende eeuw allertreurigst gesteld. Bijzonder interessant is hetgeen Buchell ons over deze toestanden leert. Hij verhaalt ons zeer uitvoerig van zijne vroegste vorming, letterlijk van zijn eerste levensjaar af. Onmiddellijk bij zijne geboorte werd het kind gebracht bij eene min, de vrouw van een schoenmaker; later kwam het bij de vrouw van

een metselaar, nog later bij die van een kleermaker. Zoo was dus de knaap tot zijn derde jaar besteed in burgergezinnen. Fransche zeden! zal men zeggen; het kan zijn, maar het is ook mogelijk, dat de oude kanunnik van St. Pieter, toen hem aldus op zijn zestigste jaar zijn eerste zoon geboren werd, van oordeel is geweest, dat hij, hoe ingenomen ook met de geboorte van dezen stamhouder, zich in huis behoorde tevreden te stellen met de drie dochters, die hij reeds bezat en zich niet moest laten uit den slaap houden door het geschreeuw van zijn jongen naamgenoot. Na drie jaren schijnt het kind echter weer thuis gekomen te zijn, wellicht bij zijn stiefvader; met ingenomenheid herinnert hij zich nog, hoe hij op zijn vierde jaar de kinderjurkjes verwisselde voor een jongensbroek. Reeds het volgende jaar begon zijne opvoeding; de knaap leerde de letters en droeg ze steeds bij zich: een tafeltje (of lei), waarop groote letters geschreven waren, bengelde steeds aan zijn riem. Op zijn zevende jaar werd hij ter school gezonden, niet de gewone parochieschool, maar eene partikuliere school niet ver van het huis zijner ouders, bij de Brigittenbrug; naar het schijnt, was deze inrichting deftiger dan de gewone school: onder de leerlingen waren althans drie jonkers Van Renesse van Moermont. Daar leerde onze Buchell wat men destijds gewoonlijk leerde op de lagere school, die (naar eene mededeeling uit iets ouderen tijd) voornamelijk ten behoeve van den koordienst was ingericht, omdat de schoolmeester der parochie met zijne leerlingen gewoonlijk het koor vormde in de kerk. Doch ook op de partikuliere school, waar dit doel toch niet op den voorgrond kan hebben gestaan, leerde onze vriend aanvankelijk niet veel anders: het Onze Vader, het Ave Maria, het Confiteor; later kreeg hij toch ook onderricht in het schrijven: hij herinnert zich nog, dat de meester den kinderen inscherpte, om altijd ronde, zachte, doorzichtige, lange, niet te dikke veeren pennen te kiezen uit den rechtervleugel van den gans. Het volgende jaar vertrok de jongen naar eene andere partikuliere school; maar ook daar bleef hij niet

lang: zijne moeder was van oordeel, dat de meester te veel sloeg.

Op zijn achtste jaar was het toen reeds uit met de lagere school; onze aanstaande student vertrok naar de Hieronymus-school. Ook toen weder bleef het kind niet thuis bij zijne ouders, maar werd in de kost besteed. Ditmaal was het zeker niet de vrees van zijn vader voor drukte; want de oude kanunnik was in 1573 gestorven, en reeds vóór dien tijd was zijne bijzit in het huwelijk getreden. Voor de kinderen waren echter door den vader, die hun zijn vermogen of althans een deel daarvan had nagelaten, voogden aangewezen; een van hen, Jan Boger, die het vaderlijk erfdeel beheerde, besteedde Aernout in den kost bij zijn medevoogd Petrus Camp, kanunnik van St. Pieter, waar hij twee jaren bleef. Eerst bezocht hij de achtste klasse der Hieronymus-school, waar hij de beginselen der grammatica leerde, — zeer tot zijn verdriet, hoewel de rector Crommius de kinderen nu en dan tracteerde op een glas wijn, waarvoor zij zich telkens dankbaar moesten betoonen door het opzeggen van de spreuk: „Vinum modice sumptum acuit ingenium" (de wijn, met mate gebruikt, scherpt het verstand). Reeds na vijf maanden verhuisde de jonge leerling naar de zevende klasse; maar het duurde toen anderhalf jaar, voordat hij de zesde bereikte. Trouwens de jongen had een repetitor voor het huiswerk, en deze vond het aangenamer, zijn tienjarigen pupil 's morgens in plaats van naar school te brengen naar een der waltorens of naar het opene veld in Abstede, waar het vol boomgaarden was voor de consumtie der stadsbewoners, en daar met hem kaart te spelen.

In October 1576 verhuisde het geheele gezin naar Arnhem, waar de stiefvader eene aanstelling had gekregen; de jonge Buchell bezocht ook daar het gymnasium. Hij trof het daar niet: de rector was geleerd, maar een onzedelijk mensch, van wien de knapen elkander schrikkelijke dingen vertelden. Doch niettemin, een jaar later ging onze Buchell, die op de Hieronymus-school niet had kunnen aarden, als

primus over naar de vijfde klasse. Hij schonk den rector toen volgens de gewoonte een gouden en een zilveren muntstuk; de rector vereerde hem als prijs een boekgeschenk, en de verheugde ouders richtten ter eere van hun knappen jongen een diner aan, dat eenige dagen schijnt geduurd te hebben.

In 1579 keerde het gezin naar Utrecht terug: Buchell deed examen voor de Hieronymus-school, waar de bekende Reynerus Sarcerius toen rector was. Ook hier werd hij in de vijfde klasse geplaatst, waar hij zijn onafscheidelijken vriend Jan Stevenss. de Wit leerde kennen; daar begon hij de Latijnsche syntaxis van Macropedius te bestudeeren, die nog geheel geschoeid was op de voorschriften van den ouden Murmellius, doch in 1599 als verouderd werd afgeschaft en vervangen door de grammatica van Valerius, die gemakkelijker was. Na eenige maanden werd onze Buchell bevorderd tot de vierde klasse; daar was het maken van Latijnsche verzen en de rhetorica aan de orde, terwijl ook de studie van het Grieksch begon. Na een jaar werd de derde klasse bereikt, waar de studie der dialektiek een aanvang nam. Nog een jaar vertoefde hij op de school; doch hij steeg niet hooger meer. Want hij getuigt het zelf: hij was toen een onwillig leerling. Eerst toen hij ouder werd, begon hij behagen in de studie te scheppen: „de boeken," verklaart hij niet zonder pedanterie, „hebben mij meer geleerd dan mijne leermeesters."

Zoo was onze jonge man dus op zijn zestiende jaar aangewezen op zijne eigene studie. Wat had hij in al die jaren geleerd? Wij krijgen daarvan geen zeer gunstigen indruk; het zijn nog de oude vakken van het middeleeuwsche studieprogram: de zeven vrije kunsten, waarvan wij de grammatica, de rhetorica en de dialectica reeds ontmoet hebben. Een repetitor in de Korte Smeesteeg moest toen het onderricht van den knaap wat bijhelpen; zelf moest de leerling erkennen, dat hij in lang niets aan het rekenen had gedaan, en daar hij zich voornam, om eene reis te doen naar Frankrijk, begon hij het volgende jaar bij een

Franschen meester ook die taal te leeren, waarin zijne oudste zuster, in 1574 overleden, had uitgemunt, daar zij te Turnhout had school gelegen [1]).

Na anderhalf jaar scheen nu onze jongeling genoeg voorbereid te zijn. Met Paschen 1583 vertrok hij ter studie naar de jonge hoogeschool te Leiden. Hij zocht er een kosthuis en slaagde spoedig gelukkig: voor *f* 125 in het jaar vond hij kost en inwoning bij een kanunnik der Hooglandsche kerk, die verschillende studenten bij zich in huis had. Maar slechts een half jaar bleef hij daar: het blijkt niet, dat hij veel geprofiteerd heeft. Van de professoren kreeg hij geen bijzonder gunstigen indruk: hij verhaalt ons, dat zij er op uit waren, om het aantal hunner collega's te beperken, om het bedrag der te verdeelen emolumenten te verhoogen. En van de studenten deelt hij niets mede dan een oproer van de theologanten, dat ten gevolge had, dat eenigen hunner door den beul werden gegeeseld, — eene operatie, waartegen zij voornamelijk bezwaar maakten, omdat het vrije studenten onwaardig scheen, zich voor een stads-ambtenaar te ontblooten; waarom zij een dier ambtenaars eenvoudig doodsloegen en uit de stad vluchtten. Vriendelijke toestanden! Doch onze Buchell werd er niet door gehinderd; want na een half jaar moest hij om een proces met zijn voogd naar Utrecht, en toen dit was afgeloopen, wilde hij wel weer naar Leiden terug; maar hij vernam, dat zijn huisheer, slachtoffer van het „gevaarlijke" drie en zestigste levensjaar, overleden was: zoo scheen het dus thans een gunstig oogenblik, om zijn plan uit te voeren en in het buitenland verder te gaan studeeren. Die wensch bepaalde zijne keus: in Februari 1584 vertrok hij naar de universiteit van Douay; dat hij, kersversch aangekomen uit het protestantsche Leiden, zich in de katholieke universiteit van Douay wat misplaatst moest gevoelen, schijnt hem niet bezwaard te hebben.

---

[1]) Zie over Fransche pensions in dien tijd: Pirenne, Hist. de Belgique, III p. 316. Reeds in 1528 werd een Leidsch weeskind buiten de stad gezonden, „om clergie, franchoys ofte comanscepe te leeren." (Posthumus, Leidsche lakenindustrie. p. 264.)

Zijn stiefvader begeleidde den jongen student naar Dordrecht; daar vond hij den bode der universiteit, die de Noord-Nederlandsche studenten, die zich daar verzameld hadden, naar Douay zou brengen. Veertien dagen duurde de reis, die grootendeels te voet werd afgelegd (nu en dan voor een korten tijd in een gehuurden wagen); eindelijk kwam hij gezond en wel aan. Anderhalf jaar bleef hij in de stad, waar hij zich dadelijk bij een burger in den kost besteed had. Maar over de onderwijs-toestanden oordeelde hij niet gunstiger dan over de Leidsche. De kanselier der universiteit, hoogleeraar in de theologie, was eene imposante verschijning; hij had een baret op het hoofd en als hij zich bij plechtige gelegenheden op straat vertoonde, liepen de pedellen der faculteiten met hunne zilveren scepters voor hem uit. Maar weinig beminnelijk was hij: Buchell beschrijft hem als trotsch, pompeus, schijnheilig en hebzuchtig, „zooals dat soort menschen altijd is", voegt hij er uit de hoogte bij. De repetitor, die Buchell en eenige andere jongelieden thuis in de Instituten onderwees, bleek geen groot geleerde: als er iets te verklaren was, dat de jongelui niet begrepen, was hij er dadelijk bij met de bewering, dat men juist dit niet behoefde te weten om zijn brood te verdienen. Zoo hielpen de jongelui dus zich zelven: de baccalaurei in de rechten hadden een dispuutcollege opgericht, waarin zij zich onder voorzitting van den knapste hunner, die als deken fungeerde, oefenden voor de praktijk. Maar men promoveerde zelden, althans in de rechten en de medicijnen, om de hooge kosten.

Over het studentenleven te Douay verhaalt Buchell aardige bijzonderheden. De meeste studenten, althans de theologanten, schijnen bij elkaar gewoond te hebben in zoogenaamde colleges, evenals thans nog de Engelsche studenten. Behalve het Jezuïtencollege, worden twee colleges vermeld, wier leden op gezette tijden comedies opvoerden; de voorstellingen, die Buchell bijwoonde, hadden beiden betrekking op de stichting van abdijen te Douay. Als een nieuwtje vermeldt Buchell de pogingen van eenige stu-

denten, die uit Keulen kwamen, om den daar gebruikelijken groentijd ook te Douay in te voeren; naar hun zeggen, was dit gebruik aan de Duitsche akademies reeds meer dan drie eeuwen in gebruik; de voorstanders beweerden zelfs, dat het reeds ten tijde van Aristoteles bestaan had. Maar Buchell oordeelde, dat het groenwezen met zijne mysteriën, die op de ontgroening betrekking hadden, een zot en barbaarsch gebruik was; en hij vermeldt met nadruk, dat hij ontgroenden gesproken heeft, die *zeer ten onrechte* beweerden, dat zij alle ruwheid en pedanterie hadden afgelegd.

Het aardigst zijn Buchell's mededeelingen over de broederschap der Utrechtsche studenten te Douay, die in 1584 op nieuw werd opgericht op aanzetten van Buchell's repetitor, een Amersfoorter, die met zijne stadgenooten den baas speelde in het gezelschap, tot niet geringe ergernis van de Utrechtenaars. De vereeniging was geschoeid op de gewone leest der middeleeuwsche broederschappen en had ook ongeveer hetzelfde doel. Alleen Stichtenaars worden als leden opgenomen; wie geen lid worden wil, wordt geboycot. Ook de professoren en doctoren uit het Sticht zijn leden. Armen betalen geene contributie; adellijken *of die daarvoor gehouden willen worden*, betalen daarentegen dubbel. Jaarlijks op St. Maria Magdalenendag (den grooten feestdag van den Utrechtschen Dom) en op den naamdag van den Stichtschen patroon St. Maarten werden er diners gegeven, waarbij de doctoren, de priesters en de adellijken bovenaan zaten; dan werden de statuten gelezen en de bestuurders gekozen. Zorg voor de zieke en doode leden was een van de hoofddoeleinden der broederschap; men moest de zieken geregeld bezoeken, bij hen waken en bij alle begrafenissen tegenwoordig zijn. Ieder, die een graad haalde, gaf eene bijdrage aan de kas. De bode van het college, op wien Buchell schertsend de spreuk toepaste van den Prediker: „Nequiter humiliat se et interiora ejus sunt plena dolo" (hij stelt zich arglistiglijk aan als nederig; maar zijn binnenste is vol bedrog), ging maandelijks op reis, om de brieven der jongelieden in het vaderland te bezorgen [1]) en tegelijk de nieuwe studenten af te halen, — een tocht vol gevaar, want in Buchell's dagen werd de ongelukkige, wien ook de Noord-Nederlandsche machthebbers niet recht vertrouwden, tweemaal met zijne vrouw en al zijne studenten aangehouden en gevangen gezet, als overbrenger van staatsgevaarlijke correspondenties.

In Juni 1585 vertrok Buchell met een paar vrienden naar Parijs. En toen was het voorloopig uit met de studie. Eerst acht jaren later, toen hij, met het oog op zijne huwelijksplannen, het wenschelijk achtte eene positie te verkrijgen, vertrok de jonge man, die tijdens zijn verblijf te Douay met naieve pedanterie had neergeschreven, „dat hij schaamte en spijt gevoelde, geboren te zijn in eene eeuw, waarin men niets wilde leeren dan ter bevrediging van eerzucht en winstbejag," andermaal naar het moderne Leiden, om er een graad te halen. Ditmaal slaagde hij naar wensch; zijn succes kan ons verbazen, want reeds na een verblijf *van zes weken* promoveerde hij. Uitdrukkelijk teekent hij aan, dat hij na zijn examen aan elken examinator een pond Vlaamsch (6 gulden) moest betalen; terwijl de promotie hem kostte 46 gulden aan den secretaris der akademie, 3 gulden voor het zegel en een daalder voor elken pedel. Het wil ons schijnen, dat de voor dien tijd zeer hooge kosten voor sommigen een beletsel kunnen geweest zijn om te promoveeren; maar dat zij daarentegen min of meer kunnen hebben medegewerkt, om aan personen, die niet bijzonder bekwaam waren, toch den doctorshoed te bezorgen.

De indruk, dien wij behouden van den studiegang van dezen Oud-Hollander, die als geleerde carrière maken zou, is niet zeer gunstig. Maar als verzachtende omstandigheid mogen wij aanvoeren, dat Buchell nooit van de rechten gehouden heeft en dat hij eigenlijk alleen iets gevoelde voor de historische en artistieke vakken, waarvan hij aan de hoogescholen dier dagen absoluut niets vernam.

[1]) Dit deed hij zelfs nog in 1664: zie de Briefwisseling der gebr. Van der Goes, I p. 200/1.

Het onderwijs aan de gymnasia, waar eeuw in eeuw uit de in de middeleeuwen stereotype vakken van het trivium en het quadrivium werden beoefend, moet destijds ongemeen vervelend zijn geweest. Toch was het daarheen, dat, eene eeuw voor Buchell's tijd, de scharen der weetgierige jongelieden stroomden, wanneer een leeraar door geestvolle interpretatie der antieke schrijvers naam maakte; zoo werd door den enormen toeloop, dien de lessen kregen, de school eener kleine stad voor één menschenleeftijd soms plotseling verheven tot een brandpunt van geleerdheid en beschaving. Maar thans, nu een nieuwe tijd begonnen was, was men daarmede niet meer tevreden; overal zag men in het opstrevende land, waar de natie wakker werd, plannen opduiken, om te voldoen aan den dorst naar betere kennis, die de menschen bezielde. De Nederlandsche akademies, die Buchell bezocht had, waren beiden nog zéér jong: koning Philips had die te Douay gesticht in 1562 om de ketterij tegen te gaan, de kettersche Staten van Holland hadden daartegenover in 1574 Leiden gesteld. En twintig jaren later trad het sticht Utrecht op zijne beurt op. In 1593 legden de Staten van Utrecht, om de studie der godgeleerdheid te bevorderen, beslag op de Utrechtsche St. Paulus-abdij, die bijna uitgestorven was; zij stichtten er een seminarie en plaatsten er dertig alumnen in, die de rijke inkomsten der abdij, volgens het begrip der tijden, nuttiger en godzaliger zouden besteden dan de monniken hadden gedaan. In het volgende jaar gaf de magistraat van het kleine Amersfoort blijk van veel grootere plannen: uit eigene beurs stelde hij professoren aan, die colleges openden in de rechten, de philosophie en de geschiedenis, en die dus de Utrechtsche inrichting zeer doelmatig aanvulden. Maar weder een jaar verder bleek de Utrechtsche magistraat op zijne beurt aan de kleinere stad een vlieg te willen afvangen. Plannen waren aanhangig, om den beroemden Casaubon uit Genève naar Utrecht te ontbieden en hem daar eene aanstelling te geven. En al ging dit plan niet door, spoedig vernam men, dat aan

de Hieronymus-school verbonden zouden worden voorlezingen over de Instituten door den vroegeren rector Sarcerius, terwijl des Zondags een der leeraren het evangelie zou voorlezen en verklaren; de kapel van het St. Hieronymushuis werd daartoe ingericht als auditorium. Ook een zekere Henrick Wilt, leerling van Lipsius, kondigde colleges aan over Sallustius en zijn *Catilina*, naar men meende op aandrijven van hooger hand.

Zoo deed overal de behoefte aan betere kennis het gehalte van het onderwijs verbeteren; zoo werd de stichting der Utrechtsche hoogeschool voorbereid in een tijd, toen bijna elke provincie van de jonge Republiek zich kon beroemen op eene inrichting van hooger onderwijs, bescheiden brandpunt van geleerdheid en beschaving.

Er was behoefte aan zulke brandpunten. Ons volk, ontwakend tot nieuw leven, voelde in zich ook den dorst naar kennis; met hartstocht wierp het zich op het nog onbekende veld en grasduinde in de studie der beroemde oudheid, die elders reeds lang de geesten had geboeid. Onze Buchell zelf is daarvan een merkwaardig voorbeeld. Wel zonderling doet het aan, midden in onzen Tachtigjarigen krijg iemand te ontmoeten, zóó geheel staande buiten de zaken, die, naar wij meenden, destijds alle hoofden en harten *geheel* vervulden. Bijna ongeloofelijk is zijne kalmte: terwijl de vijand gelegerd is op enkele uren buiten Utrecht en het verblijf op het platteland verre van veilig kan heeten, zien wij onzen jongen man met zijn onafscheidelijken Jan Stevenss. de Wit archeologische excursies doen, om de Romeinsche overblijfselen op den Hoogewoerd op te nemen of met een anderen vriend een uitstapje organiseeren naar den burg te Vechten, waar alweder Romeinsche vondsten hem lokken. Het is eene ware passie. Te Woerden en te Wassenaar zoekt hij naar Romeinsche oudheden; te Leiden vindt hij eene marmeren tafel met eene Latijnsche inscriptie, in het klooster Sion eenen Romeinschen mijlpaal. Hij geeft eene afbeelding van het ijzerwerk, dat in de ruïnes van den Brittenburg gevonden is, en hij herinnert zich, dat hij

reeds op zijn dertiende jaar Romeinsche oudheden heeft gezien te Nijmegen. En hij stond niet alleen: een jonge Hollander, Philips van Wingen, trekt in 1592 naar Florence, speciaal om antiquiteiten te verzamelen. Zekere Abraham van Goirle, die raad was geweest van den graaf van Nieuwenaar en die zich daarom beroemde, dat *hij* alleen eene goede geschiedenis der Leycestersche beroeringen te Utrecht zou kunnen schrijven, had in 1597 te Delft een geheel kabinet met Romeinsche antiquiteiten bijeengebracht. En een goudsmid Arnold van Meurs vond een bestaan, uitsluitend door het namaken van antieke ringen en munten. Ja, Buchell verhaalt ons van een literairen oorlog tusschen Scaliger en Muretus, omdat de laatste, om den ander op de proef te stellen, eene valsche antieke inscriptie had doen begraven en daarna aan hem had verkocht.

Inderdaad, wij zien vreemd op van zooveel hartstocht voor de klassieke oudheid op dit oogenblik, toen men hier de klassieken toch nog betrekkelijk weinig kende en toen men allicht zou meenen, dat de zorgen der praktijk den menschen geen rust zouden hebben gelaten voor kalm verzamelen en voor ijverig studeeren. Maar niet alleen de klassieke oudheid trok toch de aandacht, al gold zij als de hoogste studie: niet zonder verwondering hooren wij daarnaast door Buchell ook met waardeering de toen zoo verachte middeleeuwsche zaken vermelden. Hij spreekt van de overbrenging eener schilderij van Mabuse van het slot Duurstede naar de Statenkamer, en hij vindt het de moeite waard te verhalen, dat de geschriften van den nog niet vergeten Philippus à Leydis aanwezig zijn in de Leidsche bibliotheek. Als onze vriend te Amsterdam komt, gaat hij de schutterstukken zien in den doelen, en hij roemt bijzonder de schilderijen van Dirck Barentss. Aan Abraham Bloemaert, den Utrechtschen schilder, wijdt hij eene paragraaph; als een van diens leerlingen Jan Lucass. van de Poll eene studiereis onderneemt, dan roemt hij dien als een jongeling van veel verwachting, terwijl hij met leedwezen het overlijden vermeldt van den thans vergeten portretschilder Roelof Willemss. van Culenborch.

Inderdaad krijgen wij den indruk, dat reeds toen, op het einde der zestiende eeuw, het artistieke verkeer in de Noordelijke provinciën druk werd en levendig. Te Delft, waar de schilder Mierevelt en de bronsgieter Willem Daniëlss. van Tetrode leefden, was een rijke brouwer gevestigd, Apert Francen, die vroeger zelf schilder was geweest en thans een museum had bijeengebracht van kunstvoorwerpen, antiquiteiten en versteende voorwerpen; terwijl ook de tapijtwever Frans Spiering, wiens werkstukken wel *f* 26 de vierkante el golden en die door Pourbus zelf geportretteerd was, er ijverig werkte naar teekeningen van den Haarlemer Karel van Mander, wiens modellen ijverig gevolgd werden door kunstenaars van alle vakken. Te Utrecht wordt een beeldhouwer Mr. Frans vermeld, terwijl de goudsmeden zich daar sterk genoeg voelden, om zich in 1597 af te scheiden van de smeden en een afzonderlijk gild te vormen, dat zich op het Bisschopshof zelf een vergaderlokaal veroverde. Te Amsterdam worden de graveurs Jacob de Geyn en Johannes Muller genoemd; hunne kunst is zóó beroemd, dat een monnik heel uit Verona hierheen komt om zich in het vak te bekwamen.

Zoo bloeide te midden van de rampen van den oorlog de kunst op het hoekje gronds aan de grens van den oceaan, te midden van bewoners, die nog kort te voren ruw waren geweest en onbeschaafd. De belangstelling ontwaakte en kondigde de glorie aan van onze zeventiende eeuw. Maar toch nog slechts hier en daar; inderdaad vinden wij nu en dan sporen van hoogere beschaving, maar de reden van den vooruitgang was allicht voornamelijk te vinden in het feit, dat juist in dezen tijd de omstandigheden de vroeger zoo geïsoleerde Noord-Nederlanders voor het eerst in gedurige aanraking brachten met hunne hooger beschaafde naburen. Want geen toeval moet het heeten, dat juist onze held, die kan gelden als type eener toen in deze streken zeldzame beschaving, gevormd was door druk verkeer met buitenlanders op de verre reizen, die hij herhaaldelijk ondernam, — voorbeeld van de tochten, door de

rijke koopmanszonen der zeventiende eeuw ondernomen, om hunne opvoeding te voltooien in hooger beschaafde streken.

Hoogere beschaving, dat behoefden onze zestiende eeuwsche voorouders. De tafereelen, door onze schilderschool nog in eene latere periode in beeld gebracht, doen het ons vermoeden; het journaal van onzen Buchell bevestigt het ten volle. Het einde der zestiende eeuw was zeker geen gemakkelijke tijd om te beleven, vol zorgen en bezwaren. Maar daartegenover ook, welk een genot hadden deze eenvoudige en weinig verfijnde menschen! Telkens was er, ook voor het lagere volk, gelegenheid tot ontspanning en uitbundige pret. Daar waren b.v. de groote markten, zooals de beroemde Valkenburger paardenmarkt, die den indruk maakte van eene uitgebreide legerplaats vol tenten, met kroegen ook, waar rijkelijk gedronken werd en waar tallooze lichte vrouwen haar voordeel trachtten te doen met de algemeene uitgelatenheid. En welk een genot leverde het ijsvermaak op den Amstel en op de Lek, als de jeugd op schaatsen voortschoot langs de gladde baan, en honderden vrouwen en meisjes het tooneel aanzagen! De winter van 1565, kort voor Buchell's geboorte, bleef in dit opzicht nog lang in het geheugen, toen de Schelde voor Antwerpen dichtgevroren was en tallooze tentjes droeg, waarin rijkelijk geofferd werd aan Bacchus en Venus.

Elke heuchelijke gebeurtenis gaf aanleiding tot een volksvermaak; dan brandden vreugdevuren op den Domtoren, de klokken luidden, kanonschoten werden gelost, en bij het licht der fakkels bewoog zich eene dansende menigte op straat. In het voorjaar plantte het volk meiboomen voor de woningen van den gouverneur en van andere aanzienlijken. En te Alkmaar deden den 12en Maart de kinderen de ronde, de jongens met stokken, de meisjes met kransen van bloemen of klimop, al zingende:

„Vrau, vrau, set u dochter te nayen,
Breeckt den draet, soe gaet sy drayen;
Geeft se naelt, schaer, draet, vingerhoet
En ellen, die se quellen moet."

Maar het grootste feest was destijds de kermis. Wij herinneren ons nog de kermissen onzer jeugd, waarvan die onzer dagen slechts de flauwe afschaduwing zijn; maar de beschrijving van eene zestiende-eeuwsche kermis geeft toch eerst den vollen indruk van het belang van het geval voor onze weinig verwende voorouders. Plechtig werd ze in- en uitgeluid, zooals nog heden; maar de plechtigheid had toen eene ernstige beteekenis: als de marktkruizen waren opgericht, had elke schuldenaar, elke doodslager zelfs vrijen toegang tot de markt, zonder gevaar te loopen om door het gerecht te worden lastiggevallen. Scharen volks stroomden dan ook toe, om mede te genieten van de aanstekelijke vrolijkheid der volksmenigte, en om te zien alles, wat er dan te kijk werd gesteld.

Ieder Nederlander heeft tegenwoordig wel meer dan éénen zoölogischen tuin gezien; maar Buchell vermeldt al telkens tentoonstellingen van enkele vreemdsoortige dieren: een olifant, een kameel, een struisvogel, een Indischen patrijs of een eend uit Nova-Zembla. En welke merkwaardigheden werden vertoond voor de verbaasde oogen der goede middeleeuwers, die weinig gezien hadden en alles voor goede munt opnamen! Hollandsche zwaarddansers en springers, eene vrouw met een baard, een kwakzalver die aanbood te vechten met een wolf en eene beerin! Nog meer: eene naakte vrouw, in was nagebootst, — een pop, die opgewonden werd en zich voortbewoog, — een automobiel met uurwerk, en zelfs (er is niets nieuws onder de zon!) een grammophoon. Dan was er nog de gelegenheid, om den Domtoren te bestijgen en te genieten van het uitzicht op den top over het verre land. En ook de merkwaardige verlotingen, die de kermisgangers verleidden om hun voordeel te beproeven, trokken scharen volks. Eenvoudige loterijen soms, zooals die van drie ossen, die op de Utrechtsche kermis door een partikulier werden verloot; maar ook plechtiger, zooals de loterij ten bate van het Utrechtsche Weeshuis en het Dolhuis, waarvoor de magistraat uitdrukkelijk verlof had verleend. Buchell beschrijft,

hoe de loterij plechtig wordt geopend in tegenwoordigheid van den raad met eene fraaie redevoering, begeleid door trompetgeschal en liefelijk fluitspel. Dat scheen zéér ernstig! Maar bij eene dergelijke loterij te Utrecht, vijf jaren vroeger, doet onze vriend ons een blik achter de schermen slaan en laat ons zien, wat er 's nachts na de opgewonden bijeenkomst voorviel, en hoe menig meisje zich die loterij herinnerde in zielsangst.

Zulke min gewenschte gevallen kwamen dagelijks voor op eene kermis in de stad. Maar op het platte land was het toch nog veel erger. Natuurlijk was het ganzen-trekken en andere barbaarsche spelen zéér in eere: wij, die het Amsterdamsche paling-oproer beleefd hebben, mogen er niet te veel van zeggen! Maar er was meer en erger. Zóó preutsch was Buchell niet, of met zijn oudheidkundigen vriend, den kanunnik De Wit, trok hij meer dan eens er op uit, als er boerenkermis was in de buurt; en dan verhaalt hij ons in deftig Latijn, hoe hij met zijn vriend „de genoegens van het landleven heeft gadegeslagen, hoe hij de boerenmeisjes beschouwd en het gevaarlijke gezelschap der dronken boeren niet geschuwd heeft". Ze vonden het blijkbaar wel aardig, die jonge oudheidkundigen; maar eene enkele maal wordt het hun toch wat kras: als zij eenmaal op de kermis te Voorhout de boerenmeisjes zien dansen en springen, zoodat men hare bloote beenen ziet, dan herinnert hij zich, hoe keizerin Isabella, de gemalin van Karel V, zich bij een bezoek aan eene boerenkermis vol walging had afgewend, meenende in een bordeel te zijn. Zij had gelijk, de hooge vrouw, meent Buchell dan: „want om de waarheid te zeggen, hoewel het de gewoonte van het land is, de boerenkermissen zijn inderdaad mysteriën van Venus". Het wordt ons begrijpelijk, waarom de hertog van Parma (zooals later koning Willem I!) voorschreef, dat alle kermissen in België op één tijd zouden gehouden worden; zoo werd althans het asylrecht der misdadigers wat beperkt en werd ook de weinig aanlokkelijke stand der kermisreizigers niet al te zeer aangemoedigd: de schandalen werden beperkt tot enkele dagen in het jaar.

Het volk amuseerde zich nog op echt middeleeuwsche wijze, niet altijd onzedelijk, maar ruw toch en weinig aantrekkelijk. Onder de hoogere standen begon echter juist thans te ontluiken de zin voor betere vermaken, — vermaken, die soms verband houden met die van onzen tijd; wij hoorden reeds, hoe de jonge dames zich bezighouden met het croquetspel, en Buchell spreekt met ingenomenheid van zijn bezoek aan Haarlems St. Bavo, waar ook toen de bezoekers alle winteravonden zich konden vermeien in het orgelspel.

Meer algemeen was het genot, dat de schutterijen boden. De schutterij, in den vorm zooals ze ons in de zeventiende eeuw het meest bekend is, was eene specifiek Hollandsche instelling; ofschoon ze op het laatst der zestiende eeuw te Utrecht (en wellicht elders) geïmporteerd is, heeft ze daar nooit kunnen aarden, zooals in de Hollandsche steden. Waar de instelling van daan kwam? Ik weet het niet; als ik geneigd ben, om ook hier te denken aan invloed uit het zuiden, dan heb ik daarvoor geene andere reden dan deze, dat alles, wat Holland onderscheidt van de oostelijke provincies, ontstaan schijnt te zijn door het enten van Fransche gebruiken op den Duitschen stam. Doch hoe het zij, de Hollandsche schutterijen waren zéér aantrekkelijke inrichtingen: organen van het zelfbestuur der stedelijke bevolking, oefenplaatsen der stedelijke weerplicht, brandpunten der gezelligheid. Alleen in het laatste opzicht hebben wij ze hier te bezien. Een dankbaar onderwerp! De schuttersdoelen wordt in den *Spaanschen Brabander* geroemd als een aanlokkelijk oord voor jongelieden, die gezellige vroolijkheid zoeken. En wij, die de beschrijving kunnen lezen, hoe de jonge student Aernout van Buchell op zoele voorjaarsavonden met de Leidsche meisjes (met een merkwaardig mooi teint, zegt hij, maar slecht gekleed en ongemanierd) wandelde tusschen de geurende doornhagen van den schuttersdoelen, wij kunnen ons voorstellen, dat de zestiende-eeuwers, onbekend met onze parken en zomerconcerten, deze genoegelijke dool-

hoven druk bezochten. Maar dit waren slechts de vermaken der gewone dagen, veel luisterrijker vertoonden zich de doelens op de feestdagen, wanneer kleurige optochten zich van daar uit door de stad bewogen, optrekkend naar de jaarlijksche revue op Utrechts kerkhof van St. Pieter, om daarna, thuisgekomen, aan te zitten tot laat in den nacht aan den „schuttersmaaltijd", wier overdaad en wier gezonde levenslust Van der Helst heeft vereeuwigd. Dat was een Amsterdamsche maaltijd: zóó rijk en zóó fraai ging het elders natuurlijk niet toe. Maar toch, elke Hollandsche stad kende zulke feesten; zelfs kleinere plaatsen, zooals het dorp Egmond, bezaten eene schutterij, die op kleineren schaal het Amsterdamsche voorbeeld volgde. Ook Egmond had zijn schuttersdoelen, aan St. Joris gewijd, en op de revue, die eenmaal in de zeven of acht jaren gehouden werd, waren gewoonlijk niet minder dan vijfhonderd schutters aanwezig, in vijf vendels verdeeld, meer tot praalvertoon dan geoefend tot den krijg. Twee of drie dagen duurde dan het feest; er werd komedie gespeeld, en 's avonds rustten de heeren uit van de vermoeienis en troostten zich met een flinken teug bier, wat helaas! ten slotte aanleiding gaf tot min stichtelijke tooneelen.

Hooger vermaak verschaften den beschaafden de uit Brabant geïmporteerde spelen der rederijkers en de buitenlandsche komedianten. Een vermaak, het is waar, dat niet altijd gevallen zou zijn in onzen smaak. Als wij de beschrijving lezen van het rederijkersspel te Egmond in 1591, waarin wordt betoogd, dat de wetenschap, de liefde en alle goede zaken uit het land verdwenen zijn, en dat onrecht, wereldsch aanzien, huichelarij en schijndeugd in hunne plaats zijn getreden, — dan bewonderen wij het geduld onzer voorouders, die zich door dergelijke voorstellingen lieten bezighouden. Het wereldsch aanzien werd voorgesteld als een zak met veeren, die door den wind werden weggewaaid, — de schijndeugd door eene hemelsblauwe zak, met vele teekenen versierd, maar geheel ledig, — de huichelarij .... maar ik spaar u de beschrijving van

de geestelooze voorstellingen, die de verdrietige waarheid moeten in beeld brengen, dat toentertijd alle deugden niet meer beoefend werden en dat alles geschiedde om den schijn, — dat de schijn overal regeerde en dat de menschen zich te laat hunne schuld zouden beklagen. Oef! wij verheugen ons, dat wij er niet bij geweest zijn! Wellicht dacht onze Buchell er in zijn hart ook zoo over; want als den volgenden dag een ander tooneelstuk vertoond wordt, zegt hij plechtig: „Het stuk was minder geestig dan dat van den vorigen dag; maar het was echt Hollandsch (hij bedoelt: plat) en *de menschen konden het goed begrijpen.*" Wat toch juist de dominees hebben konden tegen dergelijke voorstellingen? „Ik heb de comici morales te Amsterdam gezien," verhaalt Buchell, „die elken dag het volk leerden en onderhielden door een nuttig amusement"; maar de dominee te Alkmaar, dien Buchell in hetzelfde jaar (1591) hoorde, (het was een zijner eerste bezöeken in eene protestantsche kerk) voer toch hevig uit tegen de rederijkers, als eene losbandige en wraakgierige menschensoort, die nog onlangs een Vlaming, die geweigerd had hun kostumen te leenen, door een spotvers hadden belachelijk gemaakt. Doch de rederijkers lieten zich niet gezeggen door de zure predikanten en hielden (1596) een groot concours te Leiden. En versterking hunner positie kwam uit het buitenland: allerlei troepen buitenlandsche acteurs trokken door het land. Veel Engelsche troepen waren er, en ook Fransche, die speelden in de Driekoningen-kapel te Utrecht en historische stukken vertoonden van koning Hendrik van Valois en van den kardinaal van Guise. Zelfs de scholieren speelden komedie op de Plaats te Utrecht: de geschiedenis van Jozef, en ook minder stichtelijke geschiedenissen, zooals die van Judith. En als het bericht komt, dat Hendrik IV Parijs heeft ingenomen, dan spelen kleine jongens 's avonds laat bij lantarens komedie op het Janskerkhof voor het Minderbroedersklooster, en ze hebben dolle pret, al verklaart onze deftige Buchell, dat het ruw spel was en zulk een grooten koning onwaardig.

Zoo amuseerde zich destijds het volk, minder verfijnd, ruwer wellicht, maar zeker ook spoediger tevreden dan het hedendaagsche. En wij krijgen den indruk, dat de menschen dier eeuw groote kinderen waren, die het met de vele nooden van hun bestaan niet al te ernstig namen, die het leed spoedig vergaten en geneigd waren zich reeds den volgenden dag te wreken over een ongeluk door eene dolle feestviering. Kinderen waren het, zonder onze wijze levenservaring, echte zonen en dochteren der middeleeuwen, behept met middeleeuwsche vooroordeelen en middeleeuwsche bekrompenheid, maar ook begaafd met middeleeuwsche vatbaarheid voor de meest verschillende indrukken.

Ja, echte middeleeuwers waren nog deze Nederlanders van de zestiende eeuw! Maar op den akker van hunnen geest was reeds het zaad gestrooid van den nieuwen tijd, en in de volheid der dagen kwamen die zaden overal op; in den vruchtbaren maagdelijken bodem kiemden krachtige planten, — onbekende planten tot nog toe, die eerlang zouden komen tot weligen wasdom, die bloemen en vruchten zouden dragen in de glorieuse zon der zeventiende eeuw.

De zeventiende eeuw gaat beginnen; op haren drempel neemt onze gids afscheid. Zijne taak is afgewerkt: wij mogen hem dankbaar zijn.

NASCHRIFT.

De voorgaande beschouwingen hebben zich niet mogen verheugen in onverdeelde instemming, — althans niet op één punt. „Gij hebt u," dus is mij van geachte zijde tegemoet gevoerd, „bij de beoordeeling der Noord-Nederlandsche beschavingstoestanden van het laatst der zestiende

eeuw, geplaatst op een verkeerd standpunt. In de door u geschetste gebeurtenissen hebt gij willen zien den overgang van de middeleeuwen tot den nieuwen tijd. En gij hebt voorbijgezien, dat het licht der Renaissance, dat meer dan iets anders de duisternis der middeleeuwen heeft doen wijken, in dien tijd ten onzent reeds lang was ontstoken. Uw held zelf, Aernout van Buchell, levert daarvan het onwederlegbaar bewijs. Want zoowel zijne hartstocht voor de overblijfselen der klassieke oudheid als zijne zeldzaam ruime belangstelling kenmerken hem, den Noord-Nederlander, dien gij hebt willen schetsen als reactionair, als een echten zoon der onvolprezen Renaissance." — Ik acht de tegenwerping gewichtig, — te gewichtiger, omdat zij niet alleen betrekking heeft op Aernout van Buchell en zijn boek, maar ook op onze geheele kultuurgeschiedenis. En ik wil derhalve het aangevoerde bezwaar hier als epiloog eenigszins uitvoerig bespreken.

Het is volkomen waar, dat de verschijning in het geestesleven der volken van Noord-Europa van de sterke strooming, die wij de Renaissance plegen te noemen, de meest werkzame factor is geweest, die een einde gemaakt heeft aan de eigenaardige beschavingsperiode, die wij gewoon zijn te betitelen met den naam van Middeleeuwen. En het is zeker, dat althans sedert de zestiende eeuw de scholen der Broeders van het gemeene leven ook ten onzent werkzaam zijn geweest in humanistischen geest, hoewel niemand minder dan Erasmus slecht te spreken was over de belangrijke resultaten, die men meent, dat dit onderwijs zal hebben gehad.

De zestiende eeuw versterkte den nieuwen geest. Met toenemende kracht vertoonde zich toen in onze provinciën ook een verschijnsel, dat op geheel ander gebied eene revolutie bracht en ook daar de eigenaardig middeleeuwsche toestanden geheel veranderde: ik bedoel de vestiging der vorstelijke macht. Frankrijk had hier sinds lang het voorbeeld gegeven, en ook ten onzent had reeds Philips van Leyden in het midden der veertiende eeuw getuigenis gegeven van een merkbaar streven in deze richting, althans

bij de regeerders van het graafschap Holland. Maar het zijn toch eerst de Bourgondische vorsten en hunne navolgers, de Oostenrijkers, die in Holland (sedert de zestiende eeuw ook in het overige gedeelte van Noord-Nederland) een geheelen stand van hoog ontwikkelde mannen geïmporteerd hebben, — grootendeels naar middeleeuwschen trant nog geestelijken, maar toch ook voor een belangrijk deel reeds leeken, — die zich van de vroegere bestuurders dezer gewesten onderscheidden door groote geleerdheid en hooge geestbeschaving, en die zich in de hoofdplaatsen van elk gewest nestelden in de Provinciale Hoven. Ernstige mannen, niet alleen dragers van de moderne monarchale denkbeelden, maar daarbij grootendeels ook echte zonen van de Renaissance, die reeds den toon gaf aan de universiteiten, waar zij gestudeerd hadden. Om deze hooggeplaatste heeren — bevorderaars van wat destijds de nieuwe richting heeten mocht — verzamelde zich in de hoofdsteden onzer provinciën zeker allengs een kring van gelijkgestemde mannen, die, leden van de magistratuur of prelaten van kapittelen en andere gestichten, de moderne denkbeelden der Renaissance aanhingen en in eere hielden.

Zulke kringen trof men toen stellig aan in de meesten onzer provinciale hoofdsteden, waar zij, machtig door den steun van de centrale regeering van Brussel, min of meer den toon aangaven. En als men het oog vestigt op hen, aanhangers van de moderne beweging der geesten en van de moderne politieke denkbeelden, dan valt het zeker niet te betwijfelen, dat Noord-Nederland reeds destijds een modern land verdiende te heeten. In dien zin ook was — ik ontken het zeker niet — onze Aernout van Buchell een modern man. Hij behoorde tot deze kringen, wel niet door geboorte, maar zeer zeker door hartelijke sympathie: had de opstand de zeer beschaafde en ernstige mannen, die er toe behoorden, niet dadelijk grootendeels verjaagd, Buchell zou stellig getracht hebben, zich toegang te verschaffen tot dit milieu. Want tot deze mannen moest hij zich aangetrokken gevoelen, niet alleen om hunnen studielust, maar

niet minder om het eigenaardige conservatisme, dat hen, mannen van het gezag qualitate qua, bijna altijd onderscheidde in de warreling der revolutionaire tijden.

Maar de introductie der getabbaarde noblesse de robe in de halfboersche en verwilderde bevolking onzer provinciën was stellig nog niet voldoende geweest, om zelfs de hoogere kringen, voor zoover zij niet werden aangetrokken door den glans van het schitterende Brusselsche hof, eenigermate te beschaven, toen hun invloed plotseling werd gestuit. Slechts eene halve eeuw was den nieuwen stand gelaten voor het moeielijke werk; toen deed de opstand zijne kringen overal uiteenspatten, en talrijke homines novi — ondernemende mannen uit lageren stand — drongen, gedragen door de golf der revolutie, plotseling binnen in onze kapitolen.

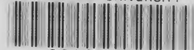
Onze natie vertoonde toen stellig nog vrij wel denzelfden piccolo mondo antico van voorheen, nog weinig beschaafd, politiek weinig opgevoed, religieus eerst ontwakend uit lauwe onverschilligheid, en bovenal, nog niet beroerd door de nieuwe strooming in het verkeer, die buiten de grenzen van ons kleine wereldje bijna overal de oude sociale toestanden aangetast, hier en daar zelfs reeds geheel veranderd had. Voor sociale belangen hadden de partijgangers der Oostenrijksche regeering ten onzent weinig oog gehad, en toen de immigratie der Zuid-Nederlandsche ballingen de natie ook hier wakker schudde en in beweging bracht, toen scheen hun — aartsvijanden van ongeordende toestanden als zij waren — die beweging eene revolutie, die hun slechts afkeer kon inboezemen. Voor *deze* moderne strooming gevoelden zij niets; ter zijde stonden zij, terwijl de machtige vloedgolf de kleinburgerlijke verhoudingen der middeleeuwen verbrak en het moderne leven, dat zich in Zuid-Nederland (vooral te Antwerpen, zooals Pirenne ons meesterlijk heeft geschetst) reeds in de eerste helft der zestiende eeuw had baangebroken, ook binnenleidde op de handelskantoren en reederijen, de werkplaatsen en fabrieken ten onzent, waar stoutere ondernemingen en grootschere combinaties eerst gewaagd, nieuwe

handelswegen eerst gezocht werden, toen de zestiende eeuw ten grave daalde.

Zoo is, naar het mij voorkomt, de emancipatie van Noord-Nederland tot stand gekomen in twee tempo's. De revolutie in de geesten was in sommige kringen voorafgegaan; maar de niet minder machtige sociale omwenteling kwam hier eerst tot stand, lange jaren nadat zij in het zuiden reeds een fait accompli was geworden. Eerst bij schokken is onze natie bevrijd; onze ontwikkeling was ook in zooverre abnormaal, als de tweede schok eene impulsie gaf in de tegenovergestelde richting van de eerste. Want terwijl onze revolutie de natie sociaal zoo hoog verhief, stuurde zij haar op politiek gebied in geheel andere richting dan die, waarin onze vorsten, toen zij den eersten stoot gaven, het volksbestaan hadden willen leiden, stuurde zij haar terug naar de middeleeuwsche Kleinstaaterei.

Toch zijn eerst beide revolutiën *te zamen* er in geslaagd, om ons volk geheel wakker te schudden en het te brengen op de wegen, waarop het eer zou oogsten en roem. Eerst toen behoorden ook voor ons de middeleeuwen *geheel* tot het verleden.

INHOUD.

COLUMBIA UNIVERSITY
0032251831